

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

9

Къараланы А. И., Борлакъланы Д. Б.

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

IX КЛАСС

окъуу китаб-хрестоматия

ТЕРТЮНЧЮ ЧЫҚЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно безитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМОЮ
ЧЕРКЕССК — 1984

Рецензентле: Хубийланы М. А.
Сюйюнчланы А. А.
Езденланы Т. К-М.

кар. 3048

СССР-де СОЦИАЛИЗМ КЪУРАЛГЪАН КЁЗЮУДЕ КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА (1929—1941 дж.)

30-чу джыллада джаш Совет къралны джашауунда джангы кезюу башланады. Совет джуртну халкы граждан къазауатдан сора, уллу кюч салыб, кюрешиб ачлыкдан, джалангачлыкдан, къарангылыкдан чыгъады.

Бизни дуняны башында биринчи болуб чыкыгъан, тюзлюк ючюн джаратылынган социалист джамагъатын бегитирге, кючюн ёсдюруге керек эди.

Совет къралны халклары, Коммунист партияны башчылыгъы бла, аны историялыкъ съездлерини¹ бегимлерин толтура, къраруларын аямай, ауур промышленностну гигантларын ишлейдиле, биринчи колхозланы къурайдыла. Уллу ёхтемлик бла, кеслерини кючлерине толлу ышанмакълык бла совет адамла биринчи бешджыллыкъланы къурулушларын орнатыуда кертти джигерлик бла ишлейдиле.²

Бизни халкыны историясында 30-чу джылла магъаналы кёзюу болуб ётгендиле. Ол он джылны ичинде эски Россия не джаны бла да адам танымазча тюрленгенди: минг-минг заводла, фабрикле, джангы шахарла ишлегендиле, колхоз тюзле джашнайдыла, промышленностда эски Россияда болмагъан затла чыгъадыла; совет адамла, джюреклерин учунуб, кеслерини кыйынлары бла этилиниген ишлеге, кюнден кюнге не джаны бла да айныб баргъан социалист джуртха къууаныб, кеси башына ишлеген бла къралына, халкына ишлегенини башхалыгъы болмагъанын ангылаб, джигер урунуугъа учунадыла. Алай бла ара мюлкге эркин урунууда адамны ишети, халиси тюрлениб, социалист ангыгъа айланады. Джангы халили, джангы сезимли коллективист совет адам ёседи.

20-чы джыллада адамгъа революциягъа къалай къарагъанына кёре багъа берилген эсе, 30-чу джыллада иште болуму

¹ 1925 джылда Совет Союзу Коммунист партиясыны XIV съезди индустриализациягъа курс алады. 1927 джыл декабрь айда партияны XV съезди эл мюлкю коллективизациясына, колхоз къураугъа алады курс.

² 1929 джылны апрель айында XVI партконференция биринчи бешджыллыкъ планын бегитгенди. 1934 джылда Коммунист партияны XVII съезди экинчи бешджыллыкъны планын сюзеди, бегитеди.

бла, урунуугъа къарагъаны бла бериледи багъа, аны адамлыгъы, коллективист ангысы, коммунист идеаллагъа тюзлюгю, таза иннетлиги ачыкъланады.

Бешджыллыкъ планланы толтурууда, коллективизацияны бардырууда болгъан джигер ишледе 30-чу джылланы джаш тёлсю алкыйн революция бошалмай бара тургъанын ангылай эди.

Бу джылланы комсомолчулары, аталаны, тамада кърнашланы революцион традицияларын тутуб, Днепрөгэснн, Магнитканы, Кузбассны, Комсомольскени, Ростов бла Сталинградда сельмаш заводланы, Москва бла Горькийде автозаводланы кърулушларына, фронтха кетгенча, кетедиле. Ала не кыйын ишге да хап-хазыр эдиле, кеслерине насыбны бу мамырлыкъ кёзюуде иш баджарыуда кёре эдиле.

Бююннгю атом-электрон ёмюрню адамларына алапат техника не кыйын ишни да тынч этгени себебли, ол заманда ишлеген адамланы уллу кыйынлары, тулпар кючлери бизге бек сейирлик кёрюнеди. Джер къазгъан машиналаны орнуна кюрекле, балтала, темир таякъла бла, самосвалланы орнуна бокълауучла бла хайырланыб, заводла, каналла, электростанцияла, темир джолла, домнала ишлегендиле. Алагъа ол кърарууну берген азатлыкъ табхан кюнню социализмни иннети бла къанатланыуу, учунуу болгъанды. 30-чу джыллагъа граждан къазауат бла Уллу Ата джурт къазауатны арасында социализм кърарауда магъаналы ишле тынган, СССР-де социализм хорлаб бошагъан джылла дерге боллукъду.

Граждан къазауатны тауушу адамланы эслеринден кетгинчи, немец фашистлени джанындан джууукълашыб келген къазауатны къоркъуулу ауазы белгилене тебреген эди 30-чу джыллада.

Совет адам, джашауда тюрлениб келген затлагъа эсни терен не, акъылында атаны сюзе джашайды. Аны эси, ангысы, ич болуму, джамагъатны, коллективни, адамланы араларында джаратылыб келген джангы келишнулеге кере, тюрлене барады.

Ол кезюудеги бютеу совет литература, джашау бла къаты байланыб, джашау излегеннге сакъ болуб, аны кёргюзюб тургъанды. 30-чу джыллада алапат суратлау китабла чыгъадыла: граждан къазауатны юсюнден М. Шолоховну «Тихий Дон», А. Толстойну «Хождение по мукам», историкалыкъ романы «Петр I», Н. А. Островскийни джангы адамы — коммунистни сыфатлагъан «Как закалялась сталь», А. Макаренкону «Педагогическая поэма», д. б.

Джангы социалист джамагъатны джетишимли кърараб, совет халкъланы политика иннетлери биригиб, аланы арасында кърнаш шохлукъ ёсюб баргъан кёзюуде литераторланы кючлерин бирикдирир ююн, джазыучуланы биринчи съездин бардыргъа, джазыучуланы Союзун къраргъа къралда уллу хазырланыу барады.

1932 джыл 23 апрелде ВКП(б)-ни Ара Комитетини «О перестройке литературно-художественных организаций» деген бегими чыгъады. Аны кючю бла РАПП (Российская Ассоциация пролетарских писателей), джазыучулары дагъыда аны кибик башха бирлешликлерни кюрутууб, бютеу Союзу джазыучуларыны бириккен организациясы кюралады—Совет джазыучулары союзу. Джазыучулары биринчи съездин джыяргъа бегим алынады. Съездге хазырланыу ишлени бардыыр ючюн, Организациян комитет кюралады. Анга башчылыкъ А. М. Горький этеди.

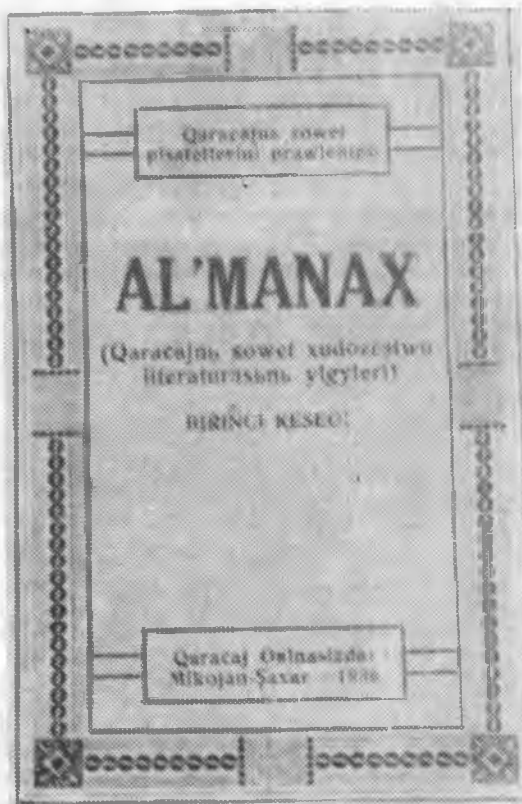
Совет джазыучулары союзу кюралгъаны, РАПП-ны терс теорияларын ачыкълар кюрачай литература кёб миллетли совет литература бла байламын бегитеди, джазыучулар этерик ишлени белгилейди.

Кюрачайда да кюралады Совет джазыучулары союзу биринчи съездине хазырланыугъа Оргкомитет. Бютеусоюз Оргкомитетни бригадасы бла биргелер этерик ишлерине план салады ол. СССР-ни Джазыучуларыны союзу бригадасы, кюрачай джазыучулары чыгъармачылыкъ ишлерин джаратыб, былай джазгъанды: «Кюрачайда 18 джазыучу иштейди. Аладан эм белгилли: Ертен улу Азрет, Кюракет улу Исса. Артык бек белгилли Кюракет улу Иссаны «Революцион джырла» деген китабындан «Кавказ» назмусуду. Прозаик: Байкюл улу Даут (повесть «Бекмурзаны джашау») ... Драматургияда белгилли да Гебенланы Гемма. Кюрачай джазыучулары сёзю магъанасын уста хайырландыра билгенлери, чыгъармалада суратлау мадарланы байлыгъы сезилиб турады. Кюрачай прозаиклени, драматургланы чыгъармаларыны башха тиллеге кёчюрюллюгю алкын аллыбыздады».

Совет джазыучулары союзу бригадасыны болушлугъу бла Кюрачайда совет джазыучулары 1-чи съездине хазырланыб башлайдыла. Съезд ачылырны аллы бла орус, кюрачай тилледе джарашдырылгъан альманах чыгъарыргъа мурат этген эдиле. Алай а заман кысха джетиб кюалгъаны себебли, альманахны съездин аллы бла басмадан кеслери мурат этгенча толу чыгъаралмай, 1936 джылда «Кюрачай совет художество литературыны юлгюлери» деб 1-чи кесегин басмалайдыла.

Анда Аппаланы Хасаны «Кюра кюбюр» романыны юзюклери, Кюракетланы Иссаны, Ертенланы Азретни, Байкюлланы Даутну, Батчаланы Абдул-Керимни, Боташланы Абидатны назмулары, Биджиланы Асхат орус тилден кёчюрюб М. Ю. Лермонтовну «Демону», М. Горькийни «Песня о Соколе» деген чыгъармасы басмалангандыла. 1940 джылда «Кюрачай поэтлини альманахы» чыгъады басмадан.

1934 джыл август айда совет джазыучулары биринчи бютеусоюз съезди болду. Съездге башчылыкъ этген А. М. Горький эди. Съездге 600 делегат келген эди. Кесини делегатларын 52

тюрлю миллет джиберген эди съездге. Съездде Совет джазыучулары союзуу Уставын сюезде, правление айырадыла. Правление председателине А. М. Горькийни сайлайдыла. Съездде кесини «Совет литератураны юсюнден» деген улуу магъаналы докладында А. М. Горький джаш совет литератураны ёсюб барганын, аны кёб миллетли болганын кергюзеди, совет литератураны методун — социалист реализмин не болганын толу сыфатлайды.

I съезд совет джазыучулары организацион эмда чыгъармачылык джаны бла бирлешдиреди, иннет бирликлерин бегитеди.

Къарачай джазыучуладан съездге Батчаланы Абдул-Керим делегат болуб барады.

А. М. Горькийни доклады, А. А. Жданову сёлешген сёзю, ала-ны социалист реализмин методуну юсюнден айтханлары, А. М. Горькийни фольклорну совет литературада магъанасын ангылатханы, социалист джашауну терен суратларгъа керек болганын чертгени, революцияны болушлугъу бла адамланы акъылларыны, иннетлерини, ишде болумларыны тюленнгенин,

джангы совет адамны туугъанын кѣргюзюрге керек болгъанын ангылатханы къарачай джазыучулугъа джол ачады, джангы, магъаналы хорламлагъа джетиширча этеди.

СССР-ни халкъларыны литературасыны джетишимлерини, кемликлерини юсюнден биринчи бу съезде сѣлешинеди, къарачай джазыучулагъа кеслерини чыгъармаларында джетишимлени, кемликлени кѣрюрге уллу болушхан эди ол.

1935 джылда Къарачайда Совет джазыучуланы союзуну бѣлюмю къуралады. Съездден сора областны газетлеринде тохтаусуз очеркле, хапарла, фелъетонла, джангы суратлау китаблагъа рецензияла, критикалыкъ статьяла чыкыгъанлай турадыла.

Областны китаб басмасы ана тилде чыгъарыкъ суратлау литератураны санын ъсдюреди. Фольклор материалла къызыу басмаланадыла, джаш джазыучула бла иш къызыу барады, кѣчюрюу ишге ъс бѣлюнеди. Бу ишле къарачай литератураны алгъа барыуна уллу болушадыла, къарачай литература иш джетишимле этеди.

30-чу джыллада къарачай литературада белгилли джазыучула Къаракетланы Исса, Ёртекланы Азрет, Байкъулланы Даут, Байкъулланы Абдул-Керим, Боташланы Абидат, Аппаланы Хасан, Бостанланы Хасан ишлейдиле; Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар, джаш джазыучула болуб, атлары чыгъыб башлайды. Ол кѣзюде къарачай драматургияда Гебенланы Гемма, Батчаланы Абдул-Керим, Ёзеланы Шахарбий ишлейдиле.

Къарачай джазыучуланы 30-чу джыллада баш темалары революция бла В. И. Ленин, Совет властны бегитиу, Совет власта дери таулу тиширюуну къыйын джашауун кѣргюзюу, коллективизация, совет адамны ангысыны ъсюую, дин бла ъски, чирик адетлеге къаршчылыкъ боладыла.

Литературагъа социалист мюлке урунган джангы герой къошулады.

Бу джыллада артыкъ да бек драматургия кеси аллына ъсген чемерликден профессионал искусствогъа къызыу кѣчюб тебрейди. Пьесаланы авторлары кеб тюрлю теманы ачыкълайдыла. Сѣз ючюн:граждан къазауатны юсюнден Батчаланы Абдул-Керимни («Ахмат Батыр»), динге къаршчылыкъ — Гебенланы Гемманы («Джангы шыйых»), тиширюугъа хурлукъ — Гебенланы Гемманы («Насыбсыз къарачайлы къыз»), Боташланы А. («Джахиал тиширюу бла окъугъан тиширюу»), коллективизацияны юсюнден — Гебенланы Г. («Бирликде тирилик»), Къаракетланы И. («Коммуна»), история темалагъа — Гебенланы Г. («Къарча бла Къазий бий»), Чотчаланы Б. («Урланган Мурат»). 1937 джылда Ёзеланы Шахарбийни «Огъурлу» комедиясы чыгъады.

Назмула бла поэмалада да драматургиядагъы темала боладыла.

1930-чу джылланы биринчи кесегинде бизни къралда коллек-

тивизация баргъаны себебли, класс кюрешну кызыу болады. Бу кюреш орус совет литературада кѣргюзюлюпеди. Ол джыллада М. А. Шолохов, Донда къазакъ станселеде коллективизацияны барыуун суратлаб, «Поднятая целина» романын чыгъа-рады.

Къарачай литературада ол кѣзюуде Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы чыгъады. Роман къарачай литературада уллу суратлау прозаны башланнганына шагъатлыкъ этеди. Аппа улу романда коллективизацияны юсюнден джазмайды. Алай а коллективизацияны джаулары: байла, бийле, дин ктуллу-къчула кеси кыйыны бла джашагъан халкъгъа энгда чырмау болургъа кюрешгенлерин, джангы джашауну кѣрюб болмагъан-ларын, аланы урунганлагъа кир иннетлерин, ёлюб кетгинчи кършчы боллукъларын ангыларгъа болушады. Коллективизацияны кѣзюююнде халкъ, кертн джауларын биллиб, аланы ётю-рюклерине кесин алдатмай, джангы джашауну оиглу болгъа-нын ангыларгъа керек эди. Бу джаны бла романны магъана-сы уллу болгъанды, урунганланы класс сезимлерин ёсдю-рюуге болушханды.

1930-чу джылланы экинчи кесегинде Къарачайны джазыучу-ларыны джангы тѣлюсю джазыб башлайды. Социализм хорла-гъан, къарачай литератураны аякъланган кѣзююуне тюшеди ол. Джангы джазыучула Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар алагъа дери джазыб келгенледен юренедиле, ала бла бирге иш-леб башлайдыла. Джаш джазыучула назмуларында Къарачайны джангы, насыблы джашауун, джангы совет адамны джигер уру-ннганын суратлайдыла (Орусланы Махамет, «Къарачай», «Ми-коян-Шахар», «Хурла кел»). Бу кѣзюуде, 1936—1940 джыллада, къазауат кюркъуу уллу болгъаны себебли, совет литературада Ата джуртну джаудан сакъларгъа чакъырыу баш тема эди. Къарачай литературада бу тема тыйыншлы орун алады (Бор-лакъланы Г. «Чекчи Заурну Зариятха писъмосу», «Анамы сѣзю», «Призывникни джыры»; Орусланы М. «Къурч кылычым», «То-ру атым»). Джаш тѣлюге совет патриотизмни сингдирир ючюн бизни озгъан заманлада тулпарларыбызны юсюнден этилинген джырланы магъаналары улду болгъанды. Орусланы Махамет, бу затха аслам эс бѣлюб, аладан бир къауумун орус тилге кѣ-чюргенди.

Рабфакда Орусланы Махамет бла Борлакъланы Тохтарны биргелерине октуб тургъан Хубийланы Осман 1934 джылда джазыучулукъ джолун башлайды. 1936 джылда аны «Комсомол джырла» деген назму китабы чыгъады. 1937 джылда «Абрек» деген повести басмаланады. Повестде къарачай прозада социа-лист джамагъат кзурауда джанын аямай кюрешген джангы адам суратланады. Осман дагъыда колхоз малчылыкда урун-ган адамланы юсюнден талай очерк джазады: «Анзорчукъ», «Бийчесында», «Малчы».

Биджиланы Асхат И. А. Крыловдан кёчюрген заманда, хар басняны магъанасын туура бергени бла биргелей, орус поэзияда силлабо-тоникалыкъ ёлчелеге юрсениб, кесини энчи назмуларын ол ёлчеле бла джазгъанды.

Орус тилден кёчюрююно сынамы къарачай поэтлеге, чыгъарманы поэтикалыкъ формасы бла магъанасын байындырыр ючюн, ана тилни суратлау мадарларын ачыкъ этеди. Къарачай литератураны тамалын салгъан джазыучулары (Къаракетланы Иссаны, Байктулланы Даутну, Ертенланы Азретни) чыгъармачылыкъ ишлери Уллу Октябрь социалист революциядан сора башланганды. Аланы поэзияларында да кёчюрюю иш уллу орун алады. Сёз ючюн, Къаракетланы Исса бла Алийланы Джашыуну джашы Умар Эжен Потъени революцион гимни «Интернациональны» къарачай тилге кёчюргендиле. 1924 джыл «Таулу джашау» газетде Къаракетланы Исса «Смело, товарищи, в ногу» деген революцион джырны къарачай тилде чыгъарады.

20 — 30-чу джыллада окъуу китаблагъа салыныргъа керек болгъаны себебли Мамин-Сибирякны «Серая шейка» хапарын, В. Г. Короленкону «Сон Макара» хапарын, Дж. Свифтни «Путешествие Гулливера», Распени «Приключения Мюнхгаузена», дагъыда башха прозалыкъ чыгъармаланы кёчюрөдиле. Бу джыллада эм уллу орун алгъан поэзиядан кёчюрюю болгъанды: ол кёзюуде къарачай литературада алгъа баргъан поэзия жанр болгъаны себебли.

1937 джыл уллу орус поэтни А. С. Пушкинни ёлгенине джюз джыл толгъаны бла байламлы къарачай тилге аны талай чыгъармасы кёчюрюлюб, басмада чыгъады: «Братъя-разбойники», «Бахчисарайский фонтан», «Назмуларыны бир къаууму» деген джыйымдыкъда «К Чаадаеву», «Я памятник себе воздвиг нерукотворный», «Брожу ли я вдоль улиц шумных», «Кавказ», «Анчар», «Сестра и брат», «Кобылица молодая», «Соловей», «Зимний вечер», «Зимнее утро», «Зимняя дорога», «В Сибирь», «Бесы» деген назмулары чыгъадыла.

Ол кёзюуледе «Къызыл Къарачай» газетде П. А. Крыловни «Клеветник и змея», «Листы и корни» къарачай тилде чыгъадыла. Т. Г. Шевченкодан «Завещание», «Дума», А. П. Чеховдан «Смерть чиновника» кечюрюледиле.

1939 джыл М. Ю. Лермонтовну туугъанына 125 джыл толгъанына «Бородино», «Узник», «Небо и звезды», «Отворите мне темницу, дайте мне сиянье дня», «Зачем я не птица, не ворон степной» деген чыгъармаларын кёчюрөдиле.

1940 джыл «Къызыл Къарачай» газетде В. В. Маяковскийни «Стихи о советском паспорте», «В. И. Ленин» деген поэмасындан юзюклени кёчюрюб чыгъарадыла.

1941 джыл къарачай тилде М. Ю. Лермонтовну «Беглец», «Хаджи-Абрек», «Мцыриден» юзюк, «Воздушный корабль», «Спор», «Сон» басмаланыб чыгъадыла.

Биджиланы Асхат болгъанды 1928 джыл М. Ю. Лермонтовну «Демон» поэмасын, аны ызындап А. С. Пушкинни «Гробовщик» хапарын, И. А. Крыловну «Лисица и ворона», «Прохожие и собаки», «Стрекоза и Муравей», «Лебедь, рак и щука» басняларын, А. М. Горькийни «Песня о Соколе», «Песня о Буревестнике» деген чыгъармаларын кѣчюрѳб басмалагъан.

Орус классика бла совет литератураны къарачай литератураны ѳсююне уллу магъанасы болгъанды. Орус классиклени — Пушкинни, Лермонтовну, биринчи пролетар джазыучу Максим Горькийни чыгъармаларын къарачай тилге биринчи кѣчюрѳб, къарачай окъуучуланы дуния искусство бла шагърей этиб башлагъан Биджиланы Асхат эди. Биджи улудан сора кѣчюрѳу ишини Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет, Ергенланы Азрет, Борлакъланы Тохтар бардырадыла. Ала А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну поэмаларындан, лирикалыкъ назмуларындан къарачай тилге кѳб затны кѣчюрѳдиле.

Бу джыллада кѣчюрѳу ишлеге кереклисича эс бѳлюннгенини джаш къарачай литератураны ѳсююне уллу магъанасы болгъанды, керти джетинишмеге джетдиргенди. 30-чу джыллада къарачай джазыучуланы чыгъармаларындан айырыб бир бѳлегин орус тилге кѣчюрѳрге излегендиле. Сѳз ючюн, 1934 джыл Москвада чыкыгъан «Поэзия горцев Кавказа» деген джыйымдыкыда Къаракетланы Иссаны «Кавказ» деген назмусуну бир кесегин, «Келин» деген чыгъармасын орус тилге белгилл орус совет поэтле Павел Антокольский бла Осип Колычев кѣчюрѳб басмалагъандыла.

Кѣчюрѳу ишледе, орус окъуучуланы ууакъ миллетлени джазыучуларыны творчествосу бла шагърей этнуде Эфенди Капиевни, Къарачайда джашагъан орус поэтлени Г. Орловскийни, В. Торопецкийни, В. Дюковну юлюшлери аз тюлдю.

Социалист джашауну суратлауда джорукълагъа, джоллагъа юретнуде орус совет литератураны, артыкъ да бек прозаны бизни литературабызгъа уллу дараджасы болгъанды, 1937 джылда Къарачай китаб басманы редакция портфелинде, орус тилден къарачай тилге кѣчюрѳюлюб басмагъа хазырланыб тургъандыла М. Шолоховну «Поднятая целина» романы (кѣчюрѳен профессор, филология илмуланы доктору Алийланы Умар), Н. Островскийни «Как закалялась сталь» романы.

Къарачай литератураны айныууна уллу болушлукъ этген дагъыда орус совет джазыучула А. Серафимович бла Ю. Либединскийни Къарачайны литература джашаууна джан аурутуб къатышыулары, къарачай джазыучула Аппаланы Хасан, джырчы Къочхарланы Къасбот, дагъыда башхала бла энчи шохлукълары болгъанды.

Айтылгъан затлагъа бу тюбюнде келтирилген юлгюле шагъатлыкъ этедиле: 1935 джылда Аппаланы Хасанны «Къара

кюбюр» романыны 1-чи кесегин сюзерге джыйылыу болгъанды. Анда джазыучула Эбзеланы Шахарбий, Байкъулланы Даут, Гебенланы Гемма романига улуу багъа бергендиле. Сюзюде олтуруб, тынгылаб тургъан Либединский, авторгъа бир-эки соруу бергенден сора, творчестволукъ онглу джетишими бла алгъышлайды, Либединский кёлюне келген затланы, джетишмеген джерчиклерини юсюнден джаш авторгъа акъыл юретеди: асыры кёб тенгешдириу болгъанын, юй, юйдеги джашауну ууакъ затчыкъларына керексиз эс бёлгенин, айтымланы мардасыз узунлукъларын эсгертеди.

Либединскийни айтханын акъылына джыяды автор, тюзетирге сёз бериб, къол бла джазылгъанны кемликлерин къоратады.

Либединский, «Къара кюбюр» романын кёлю бла джаратыб, орус тилге кёчюрюрге умут этген эди.

Север Кавказны секциясыны председатели болуб ишлеген заманында Либединский Къарачай-Черкесиягъа дженгил-дженгил келиб тургъанды. Аны блокнотунда 1935 дж. таулу литераторланы юсюнден кеб сейирлик затла джазылыб болгъандыла. Сёз ючюн, Къаракетланы Иссаны джамагъат иши керти хайырлы болгъаны джазылыбды.

Ол къарачай литератураны ёсюмюне, кёчюрюлген чыгъармаларына, басмада ишлерине тохтаусуз эс бёлгенлей тургъанды, элlege барыб, Къочхарланы Къасботха, дагъыда аны кирик джырчылагъа тубеучен эди. Джанында айландыруучу джазыу китабчыгъыны бир джерчигинде «Къасбот. Врача. Дом. Радиопринемник», деб джазгъанды. Бу сёзлени Либединский, Къасботну ауругъанына, юйюню кыарыусулугъуна, радиосу болмагъанына джарсыб, аланы тюзетирге, врач чакъырыргъа, юй ишлетирге, радио салдырыргъа къайгъы этер ючюн джазгъанды.

Ол кёзюде джангы джаза башлагъан Байрамукъланы Халиматны фахмусун биринчи чертген Ю. Либединский болгъанды: «Талант горянки развивается в лучшую сторону», деб джазгъанды Халиматны юсюнден.

Орус совет джазыучула бла таулу джазыучуланы чыгъармачылыкъ байламларындан, энчи шохлукъларыны юсюнден быллай бек кёб юлгюле келтирирге боллукъду.

Орус тилден къарачай тилге кёчюрюлген чыгъармаланы къарачай джазыучуланы сёз байлыкъларын ёсдюрюуге, аланы усталыкъгъа юретиуге улуу магъаналары болгъанды. Сёзсюз, Орусланы Махаметни творчествосу 30-чу джыллада фашист эмнаны хыртлагъан публицистика бла, орус совет поэзияны чыгъармалары бла байланыбды. Анга шагъат — Махаметни «Тору атым», «Къурч кылычым» деген, д. б. чыгъармалары.

1930-чу джылланы аягына къарачай литература улуу ёседи. Джазыучула джашауну терен, ачыкъ, уста кёргюзедиле.

АББАЛАНЬ Х. А.

QARA KUBUR

QARACAJ ORNASIZDAT
Mikojan-Saxar
1935 г.

Аллындан башлаб да къарачай литературагъа партия-халкъ литература деб айтыргъа керекди.

1941 джылда фашист Германия бизни Ата джуртубузгъа чабханында, фашистледен социалист джуртубузну сакъларгъа бютеу совет халкъ бирден къобхан эди. Ол кёзюуде джазычулары эм баш ишлер джаугъа къаршчы джазыу, джауну кёрюб болмауну кёргюзюу; Совет Аскерни хорланмазлыгъын ангылатыу, Совет Союзну миллетлерини ёмюрледе бузулмазлыкъ шохлукъларын бегитну болгъанды. Къарачайны джазычулары къазауатны заманында совет адамны къазауатда, ишде тулпарлыгъын, туугъан къралына, Коммунист партиягъа учсуз-къыйырсыз сؤймеклигин кёргюзгендиле. Къарачайны джазычуларыны кёбюсю, къазауатда джигитлик этиб, кърал саугъала алгъанды.

Ата джуртубуз ючюн фашистле бла къазауат эте, Къара-

кетланы Исса, Борлакъланы Тохтар, Байкълланы Даут, Орус-
ланы Махамет, Бостанланы Хасан джигитлеча ёлгендиле.

Талай джазыучу «Ата джурт ючюн алгъа» деген джыйым-
дыкъ китаб чыгъаргъан эди. Анда назмула совет адамла фа-
шистлени кёрюб болмагъанларыны, совет халкъны хорларыгъы-
ны юсюнден джазылгъандыла.

Бирлеш хар барынг,
кълалмай артха!

Уллугъа,
гитчеге,
къартха

Дери ал
сауутну!

Кыяха эт
ала тутхан
умутну:

Сал фронтха,
кыызгъанма
малынгы,

Керек болса, бер
джуртууг ючюн
джанынгы, —

деб джазгъанды Байкълланы Даут.

Биринчи атламлары болуб Байрамукъланы Халимат да ол
китабда кесини «Тюзлюк ишди хорларыкъ», «Фронтдагъы те-
нгиме», «Ант» деген назмуларын басмаланды.

Байкѳулланы
Даут
(1902—1942)

Къарачайны белгили джазыучусу Байкѳулланы Пагону джашы Даут 1902 джылда Огъары Марада туугъанды. 1920 джылгъа дери байланы къошларында джалчылыкъ этеди. Къыш сайын эл школгъа джѳюрѳ тургъанды. 1925 джылда, устазлыкъ курсланы бошагъандан сора, школда окъутуб башлайды.

1926 джылда ол Коммунист партиягъа киреди. Даут Терезе элде устаз болуб ишлеген кѳзѳююнде, эл хапарчы болуб, «Таулу джашау» газетге джазгъанлай турады.

1929 джылда Ростовда комвузну журналнет бѳлюмюнде окъуйду. Андан сора «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында Уллу Ата джурт къазауатха кетгинчи ишлейди.

Даут басманы социализм къурауда уллу магъанасы болгъанын тамам билгенди. Газет алы литература ёсюмюне сѳзсѳз джарагъанды. Газетге эмда биргесине ишлеген тенглерине атаб, ол талай пазму джазгъанды («Таулу джарлыла» газетиме» — 1933 дж., «Хапарчы шохларыма» — 1931 дж., д. а. к.)

Къазауат башланганлай, Даут аскерге кетеди. Тамада лейтенант чында эм алгъа кеси башха миномѳ батальонда политрук болады, андан сора аскер газетни корреспонденти болуб, окъну, тобну тѳбюнде къазауат джоллада айланады. 1942 джыл, фронтну эм къыйын джеринде къазауат эте тургъанлай, Зоя Космодемьянскаяны этген джигитлигине атаб, «Зоя» деген поэманы джазады.

Поэмадан бир къауум джерлерин кеси командирлик этген аскер бѳлекни солдатларына окъугъанында, поэманы джашау эмда суратлау кертилиги, кѳчѳю аланы джѳрек тамырларын титиретген эди.

Байкѳулланы Даутну, джазыучулукъ ёмѳрю узакъ болмаса да (20-чы джылланы аягында Уллу Ата джурт къазауатны

экинчи джылына дери), къарачай литературада магъаналы юлюшю барды: талай назму джыйымдыкъда ханарла, поэмала, Пушкин бла Лермонтовну чыгъармаларындан къарачай тилге кёчюргенлери, къарачай фольклорну сюжетлерин хайырландырыб, назму бла джазгъан таурухлары басмаланыб чыкъгъандыла. 1937 джылдан 1941 джылгъа дери къарачай джазыучулары организациясыны джууаблы секретары болуб ишлегенди.

Даут Уллу Ата джурт къазауатда джигитлик этиб ёлгенди.

ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ ДЖОЛУ

Байкъулланы Даутну биринчи чыгъармасы — «Бекмурзаны джашауу» — 1931 джылда чыкъгъанды. Ол джылда огъуна биринчи джыйымдыгъы «Джангы джашаугъа джырла» басмаланганды. 1932 джылда — «Мариям бла афенди», 1934 джылда — «Шамай алгъын бла энди» (поэма), 1935 джылда «Джырла» бла «Залихат» деген поэмасы чыгъадыла. Даут джаш джазыучу Орусланы Махамет бла бирге Александр Сергеевич Пушкинни юбилейинне къарачай тилге аны «Бахчисарай фонтан», «Аманлыкъчы къарнашла», «Эгеч бла къарнашла», «Чаадаевге», «Сибирге», «Булбул», д. а. к. башха чыгъармаларын кёчюреди. 1940 джылда «Джырла бла таурухла» деген джыйымдыгъы чыгъады.

Поэтни историялы оюму

Бу кёзюледе Даутну чыгъармалары революцион темадан сора да («Париж коммунаны кюнюне», «Къанлы ийых кюн»), къарачай миллетни алгъын бла эндиги джашауун, Совет къралны ёсюмюнден, бешджыллыкъ планланы толтуруупу юсюнден («Бешджыллыкъ планинга»), коллективизациядан, совет лётчиклени тулнарлыкъ ишлеринден («Чкаловгъа», «Юч ёхтемге»), жангы конституциядан («Джашнайдыла»), фашизмге кършчы («Испан къызчыкъ», «Германия бла СССРден эки ишчи», «Бюгюн анда», «Хасанны тулпарларына») кёб чыгъарма джазгъанды.

Байкъулланы Даутну къарачай литературада орнун толу ангылар ююн, аны историзмге эсин уллу бёлгенин, джашаууну заманга кёре тюрлениб баргъанын къарачай халкыны юсю бла кёргюзгенин, аны бла биргелей, творчествосунда социалист реализмни методу бегий баргъанын унутмазгъа керекди.

Кесини бу иннетин чыгъармасында ачыкълайды. Париж коммунасы, 1905 джылдагъы революцияны, Ленинни юсюнден назмула джазады. Быладан сора джазылгъан «Шамай алгъын бла энди» деген поэмада къарачай джалчыны революциягъа дери не халда джашагъанын, андан сора къаллай джашауугъа чыкъгъанын суратлайды. «Письмогъа джууаб» деген назмусунда Даут Турцияда джашагъан таулугъа къарачай халкыны

джангы джашаууу, таулада социализм ишлеуно юсюнден хапар айтады.

«Швейцариядан келген ишчи делегатланы докладларындан» деген чыгъармасында, Совет джуртуна махтана, анга уллу сүймеклигин кёргюзеди.

Ючюнчю джыйымдыгын бешджыллык планны джетишимлери, социализм кырауда совет халкыны хорламларына атаб джазады. Ол китаб «Микоян-Шахар» деген назму бла башланады. Джазыучу баш эркинлик табхан кырачай халк кесини ара шахарын кыалай ишлегенин, ол шахар экономика, культура, политика центр болганын суратлайды.

Бу кыауум чыгъармасы «Бююннюгю Кырачай» деген назму бла бошалады. Назмуну джарык ритмасында социализмни тамалын салган совет адамланы кыуанчлары, ёхтемликлери ачыкъланады.

Ёски дуняны кыйыныгын сынаган, джангы джашауу тюзлюгюн терен, кыаныны хар бир тамчысы бла сезген джазыучу, революцияны болмай кыалырга мадары болмаганын поэзия кюч бла ангылатады...

**Джангы адамны
сыфаты**

Даутну творчествосуну джашнаганы коллективизация кызыу барган кёзюу бла байланыбды.

Байкыулланы Даут джангы социалист джашаууу джырчысы болады. Аны ишчи адамга сүймеклиги, ёсин бек белгени чыгъармаларында белгиле болады. Ол, индустриализацияны, механизация деген затын кыургак сёзле бла учхара айтыб кыймай, аланы магъаналарын кырачай халкыны джашауунда бола турган тюрлениуно кёргюzte суратлайды.

Газетде кыуллук этгени себебли, Даут джашаудан терен хапарлы болады, кёрген, билген затын кесини творчествосунда хайырландырады... Ол назмулада колхоз джашауу ючюн ишде джангыча урунурга, социалист мюлкню ёсдюрюге, сакларга юретеди, кыарангылыкга, меджисуулукга кыаршы турады. «Большевик» колхозну фермасыны ийнеклерини тарыгыулары, «Азретден юлго алыгыз», «Колхоз джыйын», «Терезе колхоз», «Джыллы төрт заманы». Бу лирикалы назмулада джангы суюмлю геройланы сыфаты чертилиб башлайды

**Ёскиликте, динге
кыаршы «Мариям
бла афенди»,
«Залихат» деген
поэмала бла
назмула**

1932 джылда «Мариям бла афенди» деген поэмасы чыгады. Поэмада динни меджисуу адетлери Мариямны атасына, анасына асыры сингенден, ала, аны ауруганын врачлагга заманында кёргюзмей, афендиге ышаныб, кызыны ёлтюрюб кюядыла.

Джазыучу моллаланы, афендилени терсликлерин, аланы джутлукларын, ёки бетлиликлерин кёргюзгенден да бек динни заранлы кылыклары халкга уллу кыйынык бериб турганларын Мариямны ёлгенини юсюнде ачыкълайды.

кар: 3048

Мариям врачланы чакыртыргъа кюрешсе да, дуа сууну (къагъытха джазылгъан харифлени мерекеб сууларын) ичерге унамай тохтаса да, аллай «багъыугъа» ауругъашны кесини къаршчылыгъын кёре турсала да, афендини сёзюне ийнаныб, Мариямны адамлары афенди айтханы этедиле. Мариям ёлгенден сора да, афенди анга къуран окъугъанлыкыгъа, деуюрге, д. а. к. ёлюкню «джандетли этер ючюн» деб, ата-анасындан рысхы джыртады.

Автор поэмада къарангылыкны, эски адетлени къоратыргъа мадарсыз керек болгъанын ангылатады.

Поэмаы герою — Мариям — чирик адетлени къыйынлыгъын ангылаб, анга къаршчы турса да, кеси джангыз болгъаны себебли, ол адетлени хорлаялмайды.

Къызны мадарсызлыгъын, къыйналгъанын, узун тарыгъуларын эм бек джууукъ адамлары да ангыламагъанлары аны эзиб кюрешгенлеге окъуучуну уллу ачыуун келтиреди, Мариямны джазыкъсындырады.

Мариямны аурууу къыйындан къыйын болуб баргъаны бла, аны атасыны, анасыны къызны джанына къоркъуулары ёсген бла биргелей, дуагъа сокъур ийнаныулары да ёседи; «аллахны къуллукъчусу» афенди, аны эслеб, джыртар, кесини хайыр тюшюрюр дыгалас этеди. Бу тукъум суратлау мадар халкъ таурухлада джорюйдю. Автор, кесини идеясын ачыкълар ючюн, ол мадарла бла хайырланады.

Бу поэмагъа дерри да Даутну творчествосунда адамланы ангыларында джангы бла эскини кюрешни талай назмусунда кёрюнеди. «Хамид бла Таукъан» (1933) деген назмусунда джангы джашауну ангылагъан, алчы колхозчу Хамид бла эринчек, колхозгъа кесин асыратыб турургъа излеген Таукъанны сёлешгенлери бериледи.

«Ишлемеген ашамаз» деген джорукъну кючюн джашау эринчекге къалай танытханын кёргюзеди джазыучу. Артхаракъда назму, бираз тюрлениб, «Шамай алгъын бла энди» деген поэмагъа къошулгъанды.

«Ичгичини кылыгъы» (1933) деген чыгъармасында хауле кесини эмда джууукъларыны джашауун къалай бузгъаны хыликке халда суратланады.

Джазыучу аллай эски кылыкъны тутхан адамланы, класс джауну кёрюб болмагъанча, эрши кёргенин ангылатады.

Ол ичинетни Даут «Была нек окъумадыла» (1934 дж.) деген назмуда да кёргюзеди. Назмуда джанг тёлюню окъууна, джангы джашаугъа киририне бузукъ болгъан адамланы суратлайды. Юйдегини тамадасы, тюкенчи тинирыуну баш бошлугъуна, окъуруна къаршчы тургъан бла къалмай, гукъум-джукъ айырады, аны къызы къул сабий бла партада олтурлугъун кечиб болалмайды.

Джазыучу хаман да адамланы ангыларында эски бла джаныны арасында кьаты кюреш барыб тургьанын унутмагьаны себебли, «Залихат» поэманы баш герою — урунган халкьдан чыкьгьан кьызын джашау джазыууду. Тукьум айыруу аны джашауун бузады. Залихат — чырайлы, акьыллы, намыссы, кьул юйдегиден кьыз болады.

Аны бир комсомолчу ёзден джаш сюеди. Залихат, комсомолчу джаш юйде адамларына айтханын этдирир, бир болурбуз деген муратда ышаныб, ол джашха сюймеклигин билдиреди. Алай а джашны анасы, унамагьаны бла да кьоймай, айталгьан аманн, ётюрюкленн айтыб, кьызын бетин кьарангы этерге излейди, сёзчю кьатыланы ышырады, халкьгьа эрши кёргюзюрге кюрешеди.

Кьыз сюйген джашындан болушлукь излейди. Джаш, эски чирик адетлени онглаб, Залихатха адамлыкь этиб, джандамыр болалмайды. Кьыз сюйгенинден умут юзеди, чекген кьыйынлыкьларын кёлтюралмай, башын кьаядан атыб ёледи.

Залихат, кеси кесин ёлтюрюб эски адетле бла, адамны сындыргьан эскиликле бла тохтаусуз кюреш бардыргьа, кертн насыбны окьууда, иште табаргьа осыят этеди.

**Колхоз
кьураууну
темасы**

30-чу джыллада совет литературада колхоз кьурау тема уллу орун алгьанды. Ол кёзюуде совет поэзияда эм магьаналы А. Твардовскийин «Страна Муравия» деген поэмасы чыкьгьанды. Кьарачайда элени барында да колхоз джашау ючюн уллу кюреш баргьаны себебли, кьарачай джазыучула, джырчыла бары да кеслеринн назмуларында, хапарларында колхоз джашауну онглулугьун, джашауда, таулуланы ангыларында тюрлениую кёргюзгендиле.

Кьарачайны белгилн джазыучусу Ёртенланы Азрет кесинн колхозчуланы Кьарачайда I съездине этилинген «Колхозчу урунган малчылагьа» деген назмуларында колхоз джашауну хорламларын суратлайды.

Аппаланы Хасанны «Кьара кюбюр» романы, бурун заманны суратласа да, жангы джашауну муратын биллиб, аны толтурур джанынданды. Кесинн иншет-тематика магьанасы бла ол адамланы эски, терс ангыларына кьаршчы турады, жангы джашау ючюн кюрешеди. Адам джегиучюлени — кулаклары, динни кьуллукьчуларын — афендилени, 30-чу джыллада жангы джашауну бегитиуге чырмау болгьанланы терсликлерин, ётюрюклерин айгьакьлайды.

Байкьуллашы Даут — жангы джашауну джырчысы — кесинн чыгьармаларында жангы адамны социалист халын, болумун, орнун кёргюзеди.

«Дырынчы тишируну джыры» деген назмусу анга шагьатлыкь этеди.

ЛЕНИНСИЗ, ЛЕНИННИ ДЖОЛУ БЛА

Җхтемлениб барабыз
Сен кѣргюзген джол бла,
Джангы дуния кѣуарарбыз
Кѣб бирленген кѣол бла.

Ишни бирден алгъанлай,
Кѣаршчылыкъны чачабыз,
Анга кючню салгъанлай,
Кенг джолланы ачабыз.

Бегитиб колхозланы,
Мюлклерин кергенбиз,
Ючджюз минг тракторну
Эллилеге бергенбиз.

Класс джауну тылпыу
Тамагына джетгенди,
Бите барад солуу,
Джашар кюню кетгенди.

Кѣаршчылыкъгъа ал бермей
Чабханланы тыябыз,
Большевикча, биз эрлай
Кѣабларына джыябыз.

Сууда, джерде, хауада
Биз кѣайгысыз джюрюйбюз,
Айырылмай барыуда,
Бек джарыкъды кѣлюбюз.

Осиятларынг джашауда
Бары толуб барады,
Элде колхоз кѣурауда
Баш орунну алады.

Дуния эки бѣлюнюб,
Кюрем кѣзыу болгъанды,
Ишле ачыкъ кѣрюнюб,
Халкъ кѣозгъалыб кѣалгъанды.

Сени кѣойгъан осиятынг
Джол башчылыкъ береди,
Хар бир ишде муратынг
Джуртубузну кереди.

Ехтемлениб барабыз
Сен кѣргюзген джол бла,
Джангы дуния кѣурарбыз
Кѣб бирлешген кѣол бла.

1. Ленинни идеясы тола баргъанын джазыучу джашауну кѣайсы шартларында кѣргюзеди?

2. Дуния эки бѣлюнюб.

Кюреш кызыу болгъанды.

Ишле ачыкъ кѣрюнюб,

Халкъ кѣозгъалыб кѣалгъанды,— деген строфаны магъанасын кѣалай ангылайсыз?

3. Эгертилинген строфаны магъанасына таяна, бусагъатдагъы дунияны башында миллет азатлыкъ ючюн кюрешпую юсюнден халар айтыгъыз.

ПРИЗЫВНИКНИ ДЖЫРЫ

Призывник деб аталгъанды атыма,
Мени сабий-джааш джылларым кетгенлей.
Кѣаршчы турлукъ келсин берн кѣатыма,
Башы чортлар, бизге джууукъ джетгенлей.

П р и п е в:

Чабханланы ууатырбыз барысын,
Экинчиде алны берн бурмазча.
Бизни совет бачхабызны нчине
Ала тонгуз хамхотларын урмазча.

Кѣылычдан джитид, кѣурчдан да кѣатыды
Тамбла мени барыб кирир аскерим,
«Кѣызыл Аскер» аны сыйлы атыды,
Кѣууанады ол аскерге джюрегим.

(П р и п е в)

Биз кѣуршалаб сууну, джерни, хауаны,
Хар кѣайда да ѳтгюр болуб джюрюбюз,
Бирин кѣоймай бизге кѣаршчы джауланы,
Джер кѣарнына, кѣзкѣрмезге сюрюбюз.

(П р и п е в)

Джарашыулукъ излеб тургъан джолубуз
Кѣазауатны узакъ созмай кѣалдырыр.
Хорламлада чыныкыгъан берч кѣолубуз
Джер юсюне Кѣызыл байракъ салдырыр.

(П р и п е в)

Къанлыланы бизге къаршчы ишлери
Ёмюрюнде тигилмезча сёгюлюр,
Ол джауланы, къабан типча, тишлери
Алларына умур болуб тёгюлюр.

(П р и п е в)

1. Назмуну темасы бла идея магъанасын джарашдырыб айтыгъыз.
2. Къызыл Аскерни кюнюн, къарыуун джазыучу къаллай суратлау ма-
дарла бла кёргюзеди?
3. Къызыл аскерчини сыфатын, муратын назмуда табыгъыз.
4. Бу назмуну башха джазычуланы Уллу Ата джурт къазаутны
аллында къралны къоруулау темалагъа джазылгъан чыгъармалары бла
байланыууну юсюнден айтыгъыз.

ХАСАННЫ ТУЛПАРЛАРЫНА

Бирден туруб, джаугъа къаршчы бардыгъыз,
Ёхтемликде ётгюрлениб биргелей,
Джау аскерни устуккулай чачдыгъыз,
Саутланыб ичлерине киргенлей.

Гюрюлдей къурч моторла, баралла,
Къанлы джауну тёппесинде къатханлай,
Юслерине къоргъашынла джауалла,
Джайгъы кюнде къаты бузла джаугъанлай.

Кюнню кёзюн джабар кибиб кеблениб,
Илячинле булутлагъа ёрлелле,
Тюблеринде къанлы джаула теблениб:
«Джер тешик!» — деб излелле да, кёрмелле.

Танкала да бара элле улугъанлай,
Таш, тау, тоб да тыялмады алларын;
Къаршчыланыб сюнгюлени бургъанлай,
Аулалла Хасан кёлню джагъаларын.

«Алгъа-а!» — деб команда берилгенлей,
Ол фашистле джан дыгалас этдиле,
Ала сизни ёхтем къобуб кёргенлей,
Къушдан къачхан къоян кибиб кетдиле.

Джокъду сизге тенглик этер бир аскер
Кёкде, сууда, джерде, хар къайда да,
Сизге къаршчы келгенден джууулур джер,
Хорлагъансыз урушланы барында да.

Бирден туруб, джаугъа къаршчы бардыгъыз,
Ёхтемликде ётгюр туруб биргелей,
Джау аскерни устуккулай чачдыгъыз,
Сауттланыб ичлерине киргенлей.

1. Назмуда айтылынган, Хасан кёлде болгъан кюрешни юсюнден башха литературадан окъуб, толу хапар айтыгъыз.
2. Автор Совет Союзу кючюн, кызыл аскерчилени ёхтемликлерин, алапы джауну хорлагъанларын къаллай суратлау мадарла бла кёргюзеди?
3. Эпитет, теңгешдириу, гипербола, антитеза деген суратлау мадарланы эсигизге тюшюрюгюз, аланы бу назмуда табыб айтыгъыз.

ИСПАН КЪЫЗЧЫКЪ

1936 джылда испан республикачыла фашизм бла къазауат этиб башладыла. Ол джыллада белгили совет джазыучула бла журналисте интернационал группагъа къошулуп, республикан Испания ючюн кюрешгендиле, фашизмге къаршчы кюрешни хапарын джазгъандыла. Ол кёзюуде И. Эренбургну «Адамгъа не керекди» («Что человеку надо») деген романы, А. Афиногеновну «Салют, Испания!» пьесасы, М. Кольцовну «Испан дневник» деген китабы чыкгъандыла.

Байкъулланы Даут «Испан кызчыкъ» деген поэманы ол джыллада Испанияда баргъан антифашист кюрешли юсюнден джазгъанды.

Поэмада автор фашистле испан элге этген артыктыкъланы, алагъа къаршчы кюрешген республикачыланы ётгюрлюклерин, джигитликлерин кёргюзеди.

Аланы джигитликлерин, патриотлукъларын кёргюзюр ючюн, автор айырыб джаралы кыз сабийни, испан кызчыкъны, къоркъмай фашистге таукел джауаб этгенни, аланы кёрюб болмагъанын бу сёзле бла сифатлайды:

«Испан халкъны кертти джашыны кызыма,
Мени атам республикан аскердеди.
Ма бу да мени табхан анамды,
Сизге джаулукъ этгенди бюгюннге дери.

Бюгюн ёлгенд сизни къолугъуздан.
Аны къанын атам алып барыгъыздан,
Ол кёб джауну джолун кесгенди,
Джаугъа джаулукъ эте юренгенди».

Бу испан кызчыкъ тулпар халкъны тулпар кызчыгъыды.

ИСПАН КЪЫЗЧЫКЪ

(Къысхартылыб бериледи)

Басындырыб къара булутланы,
Мийик кёкден къаралыб бузму джауа эд,
Къалтыратыб таракъ тауланы,
Ол сабанны, биченликними ура эд?
Дунняны сасытыб гюрюлдеген не эд?
Майда кибик, кёк кюкюрегенимни эте эд?

Чунгурла не ючюн къандан толгъанелле,
Кёкден джангур орнуна къанмы джауа эд?
Огъай, мийик кёкден джаумай эд буз да,
Кёк да кюкюремей эд ол кюнледе.
Артыкъ ол кюн джаумай эди къан,
Джаумагъаныча ёмюрлюке.
Алай а испан халкъда рахат элледен,
Мийик булутланы башларындан

Джауа эд къоргъашын окъла буздан къаты,
Тюрлю-тюрлю къанлы сауутланы барындан
Чыкъгъан тауушну болмай арты.
Сабыр болду, тохтады гюрюлдеу,
Зангырдагъаны да битди къаяланы,
Тобдан, окъдан чыкъгъан чарсланы
Басханына джел да эталмад миндеу.
Суугъа баргъан къабланганда суу ызында,

Джолда джюрюген джыгъылгъанды джолда,
Кимни буту, кимни къолу кетгенди.
Кимни бели, кимни башы эзилгенди.
Ким анда сарнай, ким мында ынгычхай,
Бир-бирин таныгъан болмай,
Учсуз, къыйырсыз кёб болду шынкъартла,
Булутлагъа джете турду созакъла.
Къалын чегетге ёртен тюшгенлей,
Джанадыла адамла чыракъ дюккючлей.
Элни аллы кюзлюкле мыдахланыб,
Шууулдай элле, ары-бери чайкъала,
Кюнбетде да саргъалгъан дуппурла
Салкъын элле, тургъан кибики сагъышланыб,
Баргъан суу да джыламукъча тёнгерей,
Къан къатышыб саркъа эди биргелей.
Башы ёзенден башлаб эл къуршаланыб,
Къанлы джаула тура элле сюнголей.
Эл кымсыз болду, чыкъмайды таууш.

Анда-мында песиз итле юрелле,
Кёб болмай сан-сан ийнекле
Кюйген бузоуларына ёкюрелле.
Къанлы джауу аллына сакълаб урурча,
Джогъед аскер, джаугъа къаршы турурча.
Джакъсыз къалгъан онгсуз элни аулаб барын,
Ортасына салдыла штабларын.
Халкъны ачы джауу, къанлыла,
Сюрюу болуб айланганча жанлыла,
Джайылалла, юйден юнге чабалла.
Къарт, джаш деб айырмай кёргенлерин,
Кеслерине къаздырыб кёрлерин,
Ойнагъанча, уруб башларын алалла.

Бир келбетли джаш къатын джата эд сойланыб,
 Тийген эд кёкюрегинден кьоргъанын,
 Сагыш этсенг аны ишине ойланыб,
 Къанлы тоб да сасытхан эд башын.
 Ура эд джюрегин, тебе эд къаны,
 Ичин тартыб узакъ ахсынады,
 Ала кёзлеринден кёз суулары тёнгерей,
 Атылгъанды къан арбазны кенгине,
 «Не болсакъ да, болайыкъ биргелей»,—
 Деб сугъа эд кызычыгъын этегине, дженгине.
 Онюч джылы толу джетиб гокка хансча,
 Аны бурма чачлы, сарыбаш кызычыгъы,
 Ой, ол бир сейирлик эд, ай тийгенча,
 Бар эд онг бутунда аны да джарасы.
 Ол джарадан агъа эд кызыл къаны,
 Аягъы басхан джерин къандан толтуруб,
 Къолунда болса джиберирча джаны,
 Нюрлю бетин джыламукъдан джуудуруб,
 Анасы кьойнуна кыса эд аны,
 Арт тылпыуумда алайым деб тансыгъымы.
 Кызычыкъ а айта эд: «Анам, джокъмуд къарыуунг
 Илячин санларынгы сюерге?
 Джюрегимми чанчдырад осалгъа барыуунг,
 Къобмазчамы джыгъылгъанса джерге?»
 Анасы уа, ёрге да къобалмай,
 Къобхан огъай, эсин да джыялмай,
 Джан дыгаласда сандыракъ этед.
 Ол джау аскерге ёхтемленед...
 Алай эте, ол къатынны тили тутулду,
 Туура дуняны танлар сэгъатында да
 Кызычыгъына къатханлай, кёзлери джумулду...
 Сабий кызычыкъ сууукъ ёлюк бла кълды,
 Ол ёлюкню кёкюрегине сойланды...
 Эртденинде бири келди бу арбазгъа,
 Къарт, джаш айырмай, джаны сауну сермей...
 Ол артыкъсыз да ал бермей кългъанлагъа,
 Тешикден чыгыб келген уу джыланлай.
 Келир-келмез, ол кызычыкны эследи,
 «Айт, сен не адамны кызыса?» — деди.
 Кызычыкъ кьоркъмай джууаб этди соргъанына,
 Мизни тыкъгъанча аны кьулагъына:
 «Испан халкны кертти джашыны кызыма,
 Мени атам республикан аскердеди,
 Ма бу да мени табхан анамды,
 Сизге джаулукъ этгенд бюгюннге дер.
 Бюгюн ёлгенд сизни кьолугъуздан,
 Аны къанын атам алыр барыгъыздан.

Ол кѣб джауну джолун кесгенди,
Джаугъа джаулукъ эте юреннгенди».
Къызчыкъны сѣзю тийгенинден ачы,
Аны къашы-башы тѳююлдю,
Кирпиленди башышы чачы,
Кѣбдю ол, дингиз кибики юрюлдю.
Чыктыратды ачулананьби тишлерин,
Сѣзю чыктымай, къалтыратды эринлерин,
Ол суу къолун узата келиб эрлай,
Къызчыкъны бутундан тутуб силкенлей,
Барыб тийди ташча къаты джерге,
Кѣлге кирген кибики батды сууукъ терге...
Эсин ташлаб, иги кесек турду.
Аны бла да джауну кѣлю къанмай,
Талай кере табаны бла урду.
Ол, уу тырнагын сабийге ачы узата,
Туурайым деб бычагын алгъанлай,
Олсагъатдан берилди къуугъунла:
«Ишексиз джетди» деб республикачыла,
Къычырыкъ, сыйыт, хахай тебреди,
Дуния, кѣк кюкюрегенча, гюрюлдеди,
Учсуз, кыйырсыз тобла, пулеметла,
Джел къатыш келген бузча, джауалла,
Эл башында темир къушла учалла.
Ол джау да балыкъча къалтырай тебреди,
Бек къоркъгъандан тесукъа этди, батды терге,
Ерге тутуб тургъан бычагын,
Къолу кѣлтюралмай, джиберди джерге.
Ол халиде тургъанлай, къызыб келген окъ
Тийди туура къолтугъуну джанындан,
Тѣгерекге урчукъча айландырыб,
Къаблады къызаргъан джерге бауурундан...
Келди къызчыкъны атасы арбазгъа.
Турад сѳюген тенги сойланыб
Къутас чачы зыгъыр къаннга боялыб.
Джау да джата эд бир джанында,
Окъ тийген къабан кибики, сойланыб.
Аны бычагъы да кесини бойнунда,
Къызчыкъ да анасыны къойнунда.
Бет тюрсюню танылмазча исси къандан,
Кѣзчюклерин чыракъ ийиб сагъышдан.
Экиси кѣрдюле бир-бирин,
Танымай ата баласын, бала атасын,
Айталмазча кирдиле бир халгъа,
Джыламукъладан толтуруб кѣзлерин,
Чабды къызчыкъ атасын къучакъларгъа.
Ол атасына не халда тюбегенин

Мыдахлыкъда къан джыламукъ тѣкгенин
 Айтыр кибиъ джеталмайды тилим...
 Муну окъугъан, мен айтмасам да, билир...
 Дарийлеге чырмалла да, ананы
 Салдыла элде къарнаш къабырлагъа,
 Алай а мыдахлыкъ келмед алагъа,
 Къазауатха талпый эди къаны.
 Сора урушха деб буйрукъ берилгенлей,
 Джолгъа хазырланыб эрлай,
 Айтды атасы къызчыгъына:
 «Мен ант этгенме ёмюрюмю узагъына,
 Джаулань ахыр кюню джетгинчи,
 Къылычымы салмазгъа деб къынына,
 Къапымы арт тамчысы кетгинчи,
 Баш джанлатыб къайтмазгъа деб ызыма,
 Хайда, бар сен СССР-ге къонакъгъа.
 Олду саулай ма бу Джерни джюреги,
 Бир заманнга сыйлы джуртда къаллыкъса,
 Кюнню тюбю кенг дунняда ханырланныкъса...
 Анда джашайд Ленин сюйген партия,
 Саулай джуртну джылтыратхан нюрю,
 Анда кишиге джетмейд ёксюзлюк кюню», —
 Деди да къызчыгъына билдирди...

Назмудан кесигизни сѣзлеригиз бла изложение джазыгъыз.

«ШАМАЙ АЛГЪЫН БЛА ЭНДИ» ДЕГЕН ПОЭМАНЫ ЮСЮНДЕН

Бу поэмада джазыучу Октябрь революциягъа дерн кеси къыйыны бла джашагъан халкъгъа байланы, динчилени уллу артыкълыкъ, кемсиз къыйынылыкъ бериб тургъанларын кѣргюзеди.

Шамай, ёмюрю байгъа джалчылыкъ этиб, джел ауруудан ёрге туралмай къалгъанында да, сауарча бир пйнек алалмай, джарлы, джалангач юйдегисине къурлай къайтыб келеди. Шамай кесини саулулгъун байгъа джегиле тас этди, джашы Махмутчук афендилени, моллаланы зордукъларындан, къурмаилыкъ къойну тѣлер ююн, джалчылыкъда ёледи. Махмут, сабий тенгчиклери бла ойнаб, ата, ана кѣкюрегинде къууаныб джашар кѣзююнде бай къошда ачыкъ, джалангачлыкъ кѣрюб, къолундан келмеген ауур къуллукъну этиб инджилгенин автор уста ачыкълайды.

Шамай, джашчыгъы ёлгенинде, аны къанын байгъа къурутмазгъа ант этеди. Шоу Азретни ауузундан бир байны джалчысы аны юйюне от салгъанын эштгенинде, Шамай да, дерт джетдирирге ол амалны табыб, Муратны юйюне от салады. Шамайны тюрге тюшгени бла поэма биринчи кесеги бошалады. Махмутну ёлгени зорчулагъа кечмеклик къоймайды, халкъ байлагъа къаршы чыгъады. Муну бла экинчи кесеги бошалады.

Ююнчо кесегинде автор Октябрь революциядан сора Шамай колхозда бригадир, ударник болуб ишлегенин, алгъын джегилген, эзилген халкъ энди кралны неси болгъанын Шамайны юсю бла ачыкълайды.

Майна, мени къой сюркююм аллымда,
 Тууарларым арлагъыракъ кютюлед.

Джарылады анга менн къанлым да,
Ленни айтхан ара мюлкле этилед.

.

Джашау чыкъды тюйюлючю саныма,
Бюгюн къара энди мени халыма,
Тынчлыкъ болду тынчаймаучу джаныма,
Кесим не кютюб тургъан малыма.

ШАМАЙ АЛГЪЫН БЛА ЭНДИ

(Къысхартылыб бериледи)

I

Шамай къуру да джалчылыкъда,
Тохтаусуз кёб джыллары кетген эди.
Джалчылыкъ бла санларындан бошаб,
Ишлерге кючу кълмай битген эди...

Джарашханед ол дагыда бир байгъа,
Аны кука сёзлерине алданыб.
Ийнекчик аллыкъма деб джыллыкъ джалгъа,
Кече, кюн демей ишлей эди къадалыб.

Къошда, малда джыл кёзюую джетерге,
Ол бай аны кёб зат бла алдай эд.
Андан ийнекчигин алыб кетерге,
Кюрешсе да, бир къарыу болмай эд.

Ууакъ-ууакъ бышлакъ, тузлукъ дегенча,
Юйдегисине затчыкъла бере эд.
Берген кёзюуюнде, хакъсыз бергенча,
Багъасын ачыкъламай джибере эд.

Ол кеси уа къагъытына джаза эди
Бир бергенин тёрт-беш кере ёсдюрюб,
Сёлешсе да хорларына база эд,
Багъаларын сюйгенича кёлтюрюб...

Джарлылыкъдан бир амалы болмай эд
Саулай джылны бир зат алмай джашаргъа.
Алгъанын а къарыусуздан ала эд,
Заты болмай юйдегиси ашаргъа...

Къыш аяз кечелени узагъына
Тохтамайын гёзетчиликъ эте эд.
Тюшюб кълалыб ол залимни тузагъына,
Джазгъа дерн ол халиде джете эд...

Алай бла ауруу аны кѳуршалаб
Сюегине, джилигине орналды.
Сакѳатсыз санларын кемирѳб-талаб,
Адам тѳзмез кибиѳ халда кѳыйналды.

Бир кюн ол бай кеси кѳошуна келиб,
Кѳошну, малны хар болумун эследѳ.
Шамайны да сакѳат болѳанын биѳб,
Кѳарачы, ол анга не затла дедѳ.

Кулак:

— Эндѳ ишге джараусуз болѳанса,
Игѳ болур, кѳораб кетсенг элнѳге.
Кѳыйынынгы толу менден алѳанса,
Хайда атлан, джукѳ келтирмей кѳлюнге.

Шамай:

— Тюз айтаса, кѳарыуум джокѳду, джаным.
Ишлей, кюреше, рахын болѳанма.
Джюз-минг кѳыйынлыкѳга чыдай саным,
Кѳресе, ма джел ауруудан толѳанма...

Бир ийнекчик берсенг, аны элтейм,
Алай бла мен юйюме кетейм,
Ѳксюзлерим кѳууанырла, кѳрселе.
«Ма ийнек», — дерме, «Кѳайда джалынг?» — деселе.

Кулак:

— Огѳай, санга ийнек берѳб джибермем,
Аны ючюн бир минутну сакѳлама.
Малымы мен бошунаѳга берелмем,
Ол муратда бир да мени джокѳлама...

Шамай:

— Мен кетсем да, кѳалай несе,
Кѳадар джылѳга бир ийнекчик бералмай,
Дуния малны алай нечик сюесе,
Малны, мюлкию ким этгенин кѳралмай...

Кулак:

— Турѳан эсенг, менден хакѳынгы алыб,
Юйюнгдеча, керпслениб турѳанса.
Хуппегиме да мыллынынгы салыб.
Джалынг эсе, сен кѳарынга урѳанса.

Джанла энди, сѣлешме, кѡра мындан,
Хакъ дауласанг, сюдге бер да алырса.
Берекетни кѡурутмачы кѡшумдан.
Кѣб джаншасанг, таякъ тюбюнде кѡалырса...

Ш а м а й:

— Залимликни кѡчю бла хакъыма
Бюгюн туруб сен ӳртыкѡлыкъ этесе,
Бир зат бермей мынча джылны джалыма.
«Джокъду хакъынг!» — деб алай бегитесе...

II

Тебреди андан тереннге кеталмай,
Ол джаяулай узакъ джерге атланыб.
Кѣб кѡыйналды юйюне да джеталмай,
Ауруй-ауруй, кече да джолда кѡалыб...

Элге келиб юй аллына джетерге,
Юйдегиси хапар билиб чабдыла.
Юсюне басыныб кѡууанч ӳтерге,
Джарлы юйдеги бир-бирин да табдыла.

Ю й д е г и с и:

— Кѡайда, аття, ийнек алыб келгенинг
Мынча джылны байгѡа кютген малынгдан?
Бошму болду «ийнек берир» дегенинг,
Джукъ бермейми кѡйду сени джалынгдан?..

Ш а м а й:

— Ауруу кѡуршалаб саулай санымы,
Ишлерге джараусуз ӳтиб кѡойгѡанды.
Тюгел чыгѡарыб да кѡоймай джанымы,
Мурдар кѡарны кѡыйынымдан тоймайды...

Сизни тургѡан халыгѡыз а кѡалайды?
Айтсагѡыз а, ӳштейим, кѡрейим.
Бу дунияны болумлары алайды,
Кѡарыуумдан келген затны берейим.

Ю й д е г и с и:

— Бек осалды бизни тургѡан халыбыз,
Ма кѡресе, кѡмыжабыз ачылыб.
Тюгел чыгѡыб бошаб кѡалмай джаныбыз,
Кѡысылыргѡа мекам табмай, чачылыб...

Байла, бийле, моллала да бирлешиб,
Бир-бири кьолларындан тутта элле.
Бары да кече, кюн демей, кюрешиб,
Джарлы халкьны кыйынларын джута элле...

Чучхуб, тинтиб, ачыкьлаб бир болумну,
Энди аны хапарына кьайтайыкь.
Шамайны уллу джашчыгьы Махмутну
Бирден келген арт болумун айтайыкь.

1. Шамай джалгъа не мурат бла кирген эди?
Ненча джылны урунду байгъа? Эм ахырында кыйынны ююн не табды?
2. Дин бла динчиле кимни джакьлагъандыла? Алапы юсюнден джа-
зычу не айтады?

III

Къачда эл ишлерин бошай эди.
Тереклени чапракьлары саргъалыб.
Кюн да тюрлениб кыйыша ушай эди,
Тауланы да тѣппелери агъарыб...

Бир къауум, омакь кийимле кийиб,
Келиб, соруб эрлайын кьайта элле.
Къан гыбыла барысы да суйюнюб,
Малсызлагъа ма былай айта элле:

А ф е н д и л е:

— Ненги суйсенг — сат, кимни суйсенг — бер,
Бюгюнню кюнню учулаб турма!
Хайда джайыл да мадарынгы кѣр,
Ол джараусуз сылтауланы кьурма!

Бир элли да кьурмансыз къалмасын,
Бизни да хакъыбызны берсинле,
Аллахны джанындан гюнах алмайын,
Шериатны тюз джолуна келсинле.

Еу сѣз бла тохтаусуз бууа элле,
Джарлыланы джанларындан инджитиб.
Мал излете джер-джерге кьууа элле,
Кьоркьуу бла хар кимге буйрукь этиб.

Кьолларында китабларын джюрютюб,
Етюрюк, хыйла, лагъым кьура элле.
Алай бла джарлы халкьны юркютюб,
Таймай анга къадалыб тура элле.

Шамай да алагъа бек ийнана эд,
Аллахны сёзлерин айталла деб.
Джюрегинден бек уллу кыйнала эд
Мени элден тышына аталла деб...

Ол бара-барыб тюбеди Мурагха,
Сорду анга: сатар малынг джокъмуд деб.
Таукеллениб ол да, анга джууабха
Эрлай айтды: «Айхай, барды малым», — деб...

Ш а м а й:

— Сен мал сатаса деб эштгенме,
Сатар болсанг къурманнга мал, аллыкъма.
Бир кесек затны хазыр этгенме,
Алалмасам, бек кыйнала къаллыкъма.

М у р а т:

— Уллуму, гитчеми, айт, къайсын дейсе,
Мал излеген бары менден табарла.
Мал юсюнде мал болгъанын билесе.
Мычымайын хар ким манга чабарла...

Ш а м а й:

— Айтсанг, сени сатарыгъынг къайсыды?
Эштейим эмда кесим кёрейим.
Мени илешдирлик а багъасыды,
Къарыуум джетмезча эсе, кюрешмейим..

М у р а т:

— Огъай, санга алай багъа этмезме,
Таб элден да бираз учуз къарарма.
Разы болсанг а, ачха да демезме,
Джалчылыкъ бла иш этерге къоярма.

Сен джашынгы манга джалгъа берирсе,
Къошубузда ойнай, къууана турур.
Джалчыча тутмам, кесинг да кёрюрсе,
Аны бла берлик борчунг да къурур.

Ш а м а й:

— Мен джалчылыкъ ачыуларын сезгенме.
Аллай сёзле энди мени алдамаз.

Ол тюрлю кука сёзледен безгенме,
Биринден да бизге магъана болмаз.

Бююн а мен амалсызгъа тюшгенме,
Ол себебден, айтханынгы этейим.
Къыйынлыкъла кёб кёлтюрюб келгенме,
Кел, берлик малынгы да бир кёрейим...

М у р а т:

— Айхай-айхай, бек тюз акъыл аласа,
Афендилени айтханларын этиб,
Къурманынгда сен къутулуб да къаласа,
Тутуб тургъан муратларынга джетиб...

Шамай, тынгылыб аны сёзюне,
Къалай этерге да билмей, кёб турду.
Бираз багъаракъ кёрюнюб кёзюне,
Ол багъаларын башха-башха сорду.

Ш а м а й:

— Къойчукъгъа неллай бирни дейсе,
Болджалын да ачыкъ этиб айтсанг а,
Ууаныкга неллай бирни тилейсе,
Белгили этиб тынгылы сатсанг а.

М у р а т:

Ууаныкъга эки джыл чакълы турур.
Алайсыз а не азчыкъ да бермезме.
Къойчукъгъа да сегиз айны урунур,
Санга уа мен андан багъаракъ этмезме...

Ш а м а й:

— Огъай, огъай, Махмут беш ай турур,
Къошунга эмда малынга къараб.
Къарыуу джетген чакълы бир урунур,
Не затны эт десенг, барына джараб...

М у р а т:

— Огъай, менде эки сёз табылмаз,
Бююн да ол джангыз къойну юсюнден
Сёзюм а ётюрюк болургъа болмаз,
Байлыгъым барды аллахны кючюнден.

Хайда энди сюнгенинги берирме,
Багъаларын андан учуз айталмам.

Джашчыгъынгы джумушун да кёрюрме,
Аны бла мен сёзюмден да къайталмам...

Ш а м а й:

— Бераллыкъ болсанг, айтханма, берейим.
Андан артыкъ мен санга не этейим,
Бермезлик болсанг, бусагъат кетерме.
Элде да кёбдю, бир мадарла этерме.

Мурат унамай, Шамай да алаалмай,
Алмайын кетерге тюшдю эсине.
Андан багъаны уа бир да бералмай,
Къайтды юйюне, юйдегисине.

Ол кюн а бары да къалмай бирлешиб,
Кеслери да оноуларын этдиле.
Акъылларын кёб джерлеге юлешиб,
Къурмансыз къалыргъа деб бегитдиле.

Тюрлю-тюрлю алдаула бла дин да
Джарлы халкъны кемирте эд, джулкъа эд,
«Джарлыма деб къутулургъа уа бир да
Не закон, неда шерият кёймай эд», —
дейди автор экинчи башны ахырында.

Бу строфаны магъанасы III башда къалай ачыкъланады?
Хапарын айтыгъыз?

IV

Адамла элге джайылыб башларгъа,
Мутхуз кюн да иги ёрге таянды.
Той башланнганды къызла бла джашлагъа,
Алай а кюн да бузулуб башлады...

Халкъ джыйылды, басындыла бир джерге,
Тизилдиле бары, саф-саф болдула.
Барысы да къозгъалыб ёрге-ёрге,
Ал сафлары онглуладан толдула.

Мутхуз кюн бокъланды эмда бузулду,
Уллу джел да юй башланы учура.
Афенди уа ёрге туруб созулду,
Бек чамланды былай айтыб къычыра:

А ф е н д и:

— Ма, эслеймисиз, джамагъат, болгъанны,
Кёк да, таб джер да тюрлениб къалгъанны?

Юсюбюз да кър борандан толгъанны.
Бек къркътуб эсибизни алгъанны.

Элибизде бир къайгъысыз къалгъанла,
Бююн да кърман малын хазырламай,
Дуння малын эм артына салгъанла,
Сыйлы кюннге джарыкъ бетде кърармай.

Ол себебден аллах чамланады,
Барыбызгъа бирча ууу джетиб.
Аллай зат ючюн таб къан да джауады,
Муслиман тамгъа юсюбюзден кетиб...

1. Динчиле, джарлы халкъны эмер ючюн, аллахны аты бла къалай хайырлангъдыла?

2. Афендинн элге ауаз бергенинн поэманы мындан ары сюжетинде къалай магъанасы боллугъуна эс бѣлююз.

V—VI

Шамай намаздан мыдах къайтыб келиб, юйдегисинне кърмансыз къалыргъа болмазлыгын сѣлеше тургъанлай, муадзинн бла джѣнгери, арба бла келиб, кърман кесмей тургъанын кѣрюб, бек къаты сѣлешиб къркътутадыла:

Хайда тебре, энди заман болгъанды,
Багъа, учуз дерге да джарамайды,
Бу арбаны кѣресе, ма толгъанды,
Киши уа багъасына кърарамайды.
Эрлайын барыб къоину алыб келсенг,
Соярса да хакъыбызны берирсе,
Кърман соймай, динсизликде ѣлсенг,
Джаханимни кючю азабын чегерсе.

VII

Джууаб этерге джокъ эди амалы,
Излей кетди да Муратха тюбеди.
Ол, джалынган халда къатына барыб,
Къойгъа келгенин айтыб хапар берди.

Мурат да, ол уллу кърнын тургъузуб,
Ууакъ-ууакъ Шамайгъа бек кюле эд.
Ол да аллын аны табатгъа буруб,
Сен къоюнгу джарашдыр деб тилей эд...

Ш а м а й:

(джишына)

— Бара-барыб сени джалгъа бергенме,
Ачха бла не аз да унамады.

Толу джылгъа ауузланыб келгенме,
Кюрешсем да, башха мадар болмады...

Тебкир этиб ала къойну сойдула,
Ичин, башын биширдиле, къабдыла.
Афендиге маджал санын къойдула,
Джапхакъларын къакълаб ёрге такъдыла.

Афенди уа ёнкеледи, алмады,
«Бек азды, деди, джангыз бутчукъ манга»
Уялыргъа не азчыкъ да болмады,
Ал деб, бек кёб кюрешселе да анга.

Даулаша келиб дагъыда бир санын
Олсагъатда элтдиртди кесине.
Ол зат бла аямай джанын, къанын,
Башха акъыл тюшмей аны эсине.

Афендиден къутулушуб тургъанлай,
Муазин да эрлай джетди шуулдаб.
Ауазы да шыблача ургъанлай,
Тебреди сора ол юлюшюн даулаб.

Му а з и н:

— Мени сиз а нек юлюшсюз къойгъансыз,
Шериятны адетлерин кёруруб?
Сора муну ашаргъамы сойгъансыз,
Хант кёргенлей, динигизни унутуб?..

Ш а м а й:

Адам хакъгъа джаныгъызын салгъанлай,
«Бер-бер» деб мыллык атыб турасыз.
Хар кёру да джабышыб къадалгъанлай,
Баргъа-джокъгъа сагъыш этмей бууасыз.

Хайда элт, сизден мен бир къутулайым,
Рахат болуб джукъу кирир кёсюме.
Ач болсам да, мен даурсуз къалайым,
Ийнанмайсыз «джокъду» деген сёсюме.

Терини да, къуйрукъну да ол элтди,
Джапхакълары Шамайлагъа къалдыла.
Муазин да къолтукъгъа уруб кетди,
Алай бла къойну башын алдыла.

Мурат, афенди, муадзин Шамайны онгун къаллай лагъымла бла ала-
дыла?

VIII

Къынгырбоюн аджирин да терлетиб,
Экинчи кюн да Мурат келди, джетди.
Уллу бугъоуну киритип бегитиб,
Кел деб, ол Махмутха белгилли этди...

Махмут:

— Джокъду сёзюм, джаранханма мен джалгъа,
Бюгюн бла тамбаны баралмам,
Таб сен да айталмазса андан алгъа,
Андан сора мында бир кюн къалалмам...

Мурат:

— Турма сен былай сёлеше бошуна.
Бар къошха, айрандан да бир тоярса!
Джараныб кёл да салыб къошума,
Бу орам хаулеликин да къоярса...

Шамай:

— Турчу, бугъоу салынганды къолунга,
Хазырлан энди къошуна кетерге!
Тынчлыкъ джокъду, энди ашыкъ джолунга,
Мычымай сен керексе джетерге...

Мурат:

— Бюгече ол чыкъмайын къалмасын,
Ангылагъыз сиз, айтханымы билгиз!
Орамлагъа бир да кесин салмасын,
Сёзге уста болуб сизни тилигиз.

Сизге ышаныб къоюму бергенме,
Бир затда да мени джарсытмазсыз деб.
Сизин мен къалай багъалы кёргенме,
Къошну, малны бир да апчытмазсыз деб.

Иймейини къойсанг, бек хыны тперме,
Сизин юсюгюзге бир хата салырча.
Бёрю тонну да бек чюйре кперме,
Кесигиз къошха чабханлай барырча.

1. Шамайны джашына «Бугъоу салынганды къолунга» деген сёзлерини магъанасын айтыгъыз.

2. Бу башда Муратны образына джангы не шартлары къошулады?

М у р а т:

— Нек джатаса былайда сен керилиб,
 Хаулеликге нёгерлеми кёураса?
 Тюнене уа кесинг джалгъа берилиб,
 Ма бюгюн а кёошха чыкъмай тураса...

М а х м у т:

— Асыры бек секиресе юсюме,
 Джангыз кюннге тёзалмайса кычырмай,
 Окъ джарала саласа сен кесиме.
 Адамча сёлеш, ачыуланмай, урмай.

Айтханем да тюнене мен кесинге
 Бюгюн баралмазлыгымы кёошунга.
 Муну ал да тур унутмай эсинге,
 Алайсыз малынг къаллыкды бошуна...

М у р а т:

— Къарагъыз бу итден туугъан джалчыгъа,
 Бош затланы сёлешиб гырылдайды.
 Юренмегенди кёошха, малгъа чыгъа,
 Тилин чайнай, не затланы мурулдайды!..

Хыны-хуну этиб тебретди сюрюб,
 Бир кечени юйде джатаргъа кёоймай.
 Эгешчиги ызындан чабды кёрюб,
 Кёб джылады, этер мадары болмай...

Ма бу халда барды аны кёошуна,
 Алгъан хакъын дин гыбыла ашады.
 Сабий башы джоюлгъанды бошуна,
 Къарагъыз, энди ол къалай джашайды.

Анасындан ол юч джылда къалгъан эд,
 Къараб тоймаз киби аны сыфаты.
 Ол джыл анга онеки джыл болгъан эд,
 Бу сукъланчха чыгъаргъа эд мураты.

Аз болса да, къара таный биле эд,
 Джарыкълыкны дунясына термилиб.
 Кёргенинден «бир окъут» деб тилей эд,
 Окъургъа мадар табмай термилиб.

Не келсин, тарлыкъ джашау джол бермей эд,
 Этген муратына джетиб къалырча.

Ол джарлыгъа киши акъыл бѣлмей эд,
Билим алыр бир джолуна салырча...

Рахатланырча къайда анга заман,
Кече болса, джылы орунда джатаргъа.
Стауатны сакълаб тура эд хаман,
Къышхы гангы унамайын атаргъа.

Бир кюн Мурат салыб келди къошуна,
Къошну, малны халисине къараргъа.
Бек къыджыраб джалчылагъа бошуна,
Кимни къалай ишлегенин мараргъа.

1. Бу башдан Муратны сыфатына энтда джангы затла къошугъуз.

2. Махмутну сабий джюрегинде талпыу бла джашау болуму бир-бирине келишмегенин ачыкълагъыз.

3. Муратны ич иннетин тышхы сыфаты бла джазыучу къалай байланышдырады? Бу башдан аны табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

4. Къойну бериб Махмутну джалгъа джарашдыра тебреген заманда бла Мурат бу башда Махмутха сѣлешген халын тенгешдиригиз, башхалыгъын айыргъыз.

5. Махмутну характеристикасын салыб, бу башдан тебрегиз. Характеристика берир ючюн, аны тыйыншлы планын салыгъыз.

Махмут, юсю-башы аман болгъаны себебли, юйюне барыб, джаматыб келирге Муратдан нй деб, тилейди. Алай а Мурат аны юйюне перге унамайды.

XI

Бармакълары къышхы боранда юшюб,
Джаралары байланмайын тура эд.
Ол, къурман ючюн, бу палахха тюшюб,
Санчыкъларын кече, кюн да ура эд...

«Сабийлей ёлдю анам.

Къалдым джашлай атылыб,
Табылмайын саурукъ-салам,
Джалчылыкъгъа сатылыб...

Къыйынлыкъ манга джолдаш,
Болмайын эгеч, къарнаш.
Юсюм сууукъ, къарным ач,
Джалан аякъ, джалан баш.

Ах, кимге джалынайым,
Мен кимге джалбарайым.
Бу къышхы боранлада
Къайда кече къалайым.»

(Батчаланы А.-К.)

Кесн кесне ол кёл да эте эд,
Джаш-сабий джюрекчигинден ойланыб.
Андан сора бу джырлагъа джете эд,
Джашаууу хар бир затында кыйналыб:

«Джашаууу бу зорлукъга бергенме,
Ит джашаууу кёб ачыуун кёргенме.
Джаш болсам да, мен быладан безгенме.
Байла манга джол бермесин сезгенме.

Джалчылыкъда — бир залимни кюлуида,
Джашауу а кийикликни джолуида.
Мында кёб а, кёбдю энди, туралмам,
Санларымы джаниган отха уралмам.

Андан эсе, мен къачайым, кетейим,
Джан къалдыыр бир мадарла этейим.
Бюгюн кюнню ёмюрюмде унутмам,
Ёлмесем а, анга муну кюрутмам.

Кесим да тенглери кюшарма,
Кюрешсем а, сора андан бошарма.
Джюрегим а мени ол кюн ачылыр,
Ма бу къара кюлтюмлерим чачылыр...

1. Махмуту джалчылыкъда джашауу къалайды?
2. Бу башдагы джырланы Махмуту характеристикасына не маъна-
лары барды?

XII баш — XIII башны аллы

Инджилиб тургъан Махмут, сууукъга, ачылыкъга андан кёб тёзалмай,
байны кюшундан къачыб, юйюне келеди. Атасы Шамай байдан, юйюне-ба-
шына къараргъа айтхан эдинг, нек алдадың, деб даулайды.

Бай, кеси берген огъай, юйюнде зыккыларын джаматыргъа да кюй-
май: «Мычмай кюшха чыгыб турсун», дейди. Шамай джашчыгъы кече
къалыб, эртденбла кетерне разы болады.

Ш а м а й:

— Бек ариуду бюгюн сени айтханынг,
Бу хал бла кетерге уа джарамаз.
Ызынга тамбла игид къайтханынг,
Тюз айтаса, анда бир зат да болмаз.

Сабийле да тансыкъларын алырла,
Мыдахлы джюреклери сенден кюуаныб.
Кетсенг, ызынгдан тарала къалырла.
Тансыкъларын алалмайын кыйналыб.

Излей келсе, джалынырма, тыярма:
«Кеч болгъанды, Махмут мында к'алсын», —
деб.

Тончугъунгу аллына салыб къоярма.
Къызчыкъ мынга бир джамаула салсын деб.

Махмут кетди тенгчиклеге тюберге,
Аладан да тансыкъчыгъын алыргъа,
Джашчыкъланы кёбюсю болгъан джерге,
Ойнаб бошаб эрлай юйге къайтыргъа.

Барса уа, бёлюнюшюб тенгчиклери,
Джарыкъ болуб бир къауумну кёлчюклери,
Кюртден толуб ойпаучу джерчиклери,
Бир къауумну ачылмай джюрекчиклери...

Аны кёрюб, арлакъдан да чабдыла,
Бек суйген тенгчигибиз келди деб.
Къууанышыб бир-бирисин табдыла.
Махмут бизге бюгюн къалай джетди деб.

Бек джасаныб омакъ кийген къауумла,
Керпеслениб арлакъгъа джыйылдыла.
Эки джерге бёлюнюшюб бары да,
Ала Махмутну ауузгъа алдыла.

Бир къауумла бек хыликке этдиле,
Бай ниймей, ол къачыб келгенин билиб,
Бедиш-сёгюш сёзлеге да джетдиле,
Бир-бирлени уа джюрекклери эрнб.

Къар юсюнде барыса да олтуруб,
Олсагъатдан оюнларын ташлалла.
Джашчыктыны уа тегерегин толтуруб,
Ушакъ этиб, хапар соруб баилалла.

М а х м у т:

— Булбул киби, темир аугъа тутулуб,
Санларымы эмедиле кемириб.
Мангылай терим къумдача джутулуб,
Иемн уа къарны къандан семириб...

Ол халили ушакъ эте тургъанлай,
Мурат джетди, аты да къаргъа бата.
«Мен джанынгы алырма», — деб ургъанлай, —
Мыллыгын а ол джашчыкъгъа ата...

Келиб кирди барысыны ичине,
Алынган халда кёзлери кызырыб,
Башха тюрю бир зат келмей эсине,
Ненча кере аны урду узалыб.

Барындан айырыб кетди джашчыккыны,
Бёрю кёйну сэрмеб алыб кетгенча.
Ёмюрю унугуб келген джашчыккыны,
Неда кёуш таууккыну тутуб элтгенча.

Махмуд:

— Урма-туйме, бусагъатдан кетейим,
Амалсызма, айтханынгы этсейим.
Джангыз минутха юйюбюзге джетейим,
Биргеме мен атамы да элтейим...

Алай бла элден чыгъарыб кетди,
Ат бла аякчыкъларын басдыра.
Сюре барыб ат джолчуккыга джетди,
Джол узуну ёшюн бла урдура...

Къая башында Мурат да тохтады,
Миннген аты да акъ кёмюкден толуб,
Алайдан ары барыргы болмады,
Тебреди сора ызына бурулуб.

Мурат:

— Хайда бар энди, берн уа бурулма!
Бурулсанг да, мен аллынгы сакъларма.
Кете кир, олтуруб да кёб турма,
Ура кириб бауурунгдан къабларма!...

Арыб, талыб терлеб чыккыган санлары,
Бир да ёрге къобалмайын сойланды,
Таягын да туталмайын къоллары,
Кеси джангыз къая башында къалды.

Джукъу басды хар санындан биргелей,
Дугъум киби кёзчюклерин ачдырмай.
Бек къалккыды ышыкчыккыга киргенлей.
Уялмады джукъудан кесин тойдурмай.

Бир заманда джукъусундан уянды,
Кёлу, буту, аякълары да бузлай.

Кеч къарангы болгъаннга бек кыйналды.
Тебреди сора эски ызы ызлай.

Ол сууукда, боранда ауа-сауа
Бара тургъанлай, бир къаты джел джетди.
Ызы бла башлады къар джауа,
Андан сокъмакчыкъ да тас болду, кетди.

Бир тюрлю зат кёрюнмейин борандан,
Ары-бери чабды, бир да болмады.
Аджашды сора бу ёксюзчюк джолдан.
Мадар этер къарыуу уа къалмады...

Бираздан ол эсин джыйыб тебреди,
Къайры баргъанындан хапар былалмай.
Къулагъына да бир тауушла келди.
Тынгылады, не болгъанын кёралмай.

Тынгылады ол тауушланы ангылаб,
Ачы чанчыб аны сабий джюреги,
Къачыб тебреди ёзенчикни мараб,
Къарыусуздан джукъ туталмай билеги.

Тюнгюлюб ол бу дуняда джашаудан,
Ауузчугъу тохтамайын сёлеше эд.
Эсине алмай бёрюле ашаудан,
Актылын бу затлагъа юлеше эд.

Ма х м у т:

— Ашагъыз мени, мыллыгъы талагъыз,
Джерге акъгъан къанымы да джалагъыз,
Къалмасын бу дуняда бир ышаным,
Тюб болсун, киши кёрмез кирик, джаным...

Джашасынла мени кирик тургъанла!
Азаблыкъны чачар джолну къургъанла.
Мени ёлюмюм джол кёргюзюр алагъа.
Къоллары джараланыб тургъанлагъа.

Ала мени не аз да унутмазла.
Къанымы ол байлагъа къурутмазла.
Бирлеширле джолдашларым турушуб,
Джашауларын кенг джоллагъа бурушуб...

Ол къауум мени кирик ёлмезле,
Алагъа уа бу бийликни бермезле.

Ууатылыр ма бу дуня, чаггылыр,
Залимлеге кьурч бугъоула таггылыр...

Ач бёрюле төгерегин алдыла,
Хар барысы джалкъаларын къайырыб.
Джангы кюртюню тюз юсюне салдыла,
Төбрөдиле джик-джигинден айырыб.

Арт тылпыуу алай бла бошалды,
Мыллыкчыгъы терен къаргъа булгъаныб.
Сюегине дери къалмай ашалды,
Ач бёрюле джер-джеринден чулгъаныб.

1. Сабийле эки къауумгъа нек юлешингендиле?
2. Муратны мурдарлыгъын суратлагъан гиперболааны, эпитетлени, тенгешдириулени табыгъыз.
3. Бу башда поэмаы сюжетини кульминациясын табыгъыз, Махмутну монологунда авторну нишети ачыкълагъыз.

XIV

Махнут кече юйге келмей къалгъанында, Шамай джашчыгъын излей джанылады. Шамайгъа джолда бир джашчыкъ тюбөб, Мурат Махмутну аллына къуууб алыб кетгенни айтады.

Шамай Муратга джашчыгъыны хапарыи сора баргъанында, бай, «джашчыкъны атха миндириб, кьошха ашыргъанма», деб алдаб, Шамайны тынчлыкълы этеди.

Эрлай бир къапталчыкъ этдириб,
Экинчи кюнюнде кьошха төбрөди.
«Келейим муну мен анга джетдириб»,—
Деб тилесе да, киши ат бермеди...

Ол халили юйюнден чыгъыб кетди.
Джол узуну таягъына таяна.
Кюнню кёзю батаргъа кьошха джетди.
Джюреги да кюйюб, от кирик джана.

Барса — барсын, джашын анда кёрмеди,
Кьошдагъыла «келмегенди» деди.
Абзыраб, ол не этерин да билмеди,
Бары аллай джууабланы берди...

Эртденинде барысы да кьозгъалыб,
Терен къарда джангы ызла ызлалла.
Бетлери да аяз бла кызыарыб,
Мыйыкълары кюлтөлөчү бузлалла.

Кёб къараб, бир тон джурунну табдыла,
Бютеу ол кызыл къан бла джууулуб.
Барысы да алайчыкыгъа чабдыла,
Излегенле андан-мындан къуюлуб.

Иги эслеб къарасала, джашыны
Башындан акъгъан тюгюн да кёрдюле
Сары бетли ариу битген чачыны,
Джер-джерден джыйыб Шамайгъа бердиле.

Аны кёрюб, Шамай таныды-билди,
Андан сора кесин эслерге болалмай,
Мычымайын бауурундан тигилди,
Къалтырагъан бутлары тирилалмай.

Мындан ары Азрет Шамайгъа бир кулак бла джалчысы Османни юсюнден быллай хапар айтады. Османнга кулакда бешджыллыкъ джалына бир ийпек бла эки тюмен чыкыгъанды. Кулак а, кёб тюрюл чурумла чыгъарыб, аны бермезге умут этгенди. Осман, бара-бара джанындан тойса да, кулакдан джукъ алалмазлыгын билгенинде, артыкылыкыгъа тёзалмай, кулакны юйюне от салыб къояды. Ол юлгюню айтыб бошагъандан сора, Азрет Шамайгъа: «Биз да энди андан хомух болмазбыз, кюрешинде къаршчылыккыны отуна. Къорккыб турууда ёмюрю да онгмазбыз, къайгы салайык ол мурдарны джуртуна», — дейди. Мурдар деб Муратха айтады. Азрет да, Шамай да оноулашыб, Мурат къошха кетген кечелени биринде юйюне от салыб, болгъан рыскысын кюл-кёмюр этиб къоядыла. Муратны элде джаулары кёб болгъан себебден, кимге ишек этерге да, ким болгъанын да билалмай къаладыла.

Узаймай революцион къозгъалыула башланадыла.

1. Поэманы Махмут бла байланышхан сюжетини развязкасын айырыб, хапарын айтыгъыз.

2. Шамайны сёзюнде джалчыланы класс бирликлерин кёргюзген джерин табыгъыз.

3. Джазыучу «бир джаш» деб кимни образын береди? Аны портретин поэманы сёзлери бла суратлагъыз. Махмутну ёлгенинде, джалчыланы кыйынлыкъ джашауларында ол кимни терслейди? Халкыгъа бу затланы юсюнден не актыл береди, неге чакырады?

4. Афенди уа кимни джакълайды, не затлагъа ийнандырыгъа дыгалас этеди?

5. «Бир джаш» бла афендинни сёлешген сёзлеринде къаршчылыккыны (антиезаны) идея магъанасын айтыгъыз.

6. Азрет бла Шамай байгъа къаллай дерт джетдиредиле?

XVI

Джазыучу ишчиле бла эллиле «Бютеу къралланы пролетарлары, бирлешигиз!» деген чакырыугъа кёре бирлешиб, гражданы къазауатны къаты урушларында хорлаб, Совет властны салгъанларыны юсюнден айтады. Шамайгъа Совет власты насыб, джашау ачады, джер береди. Мурат байны уа джери сыпырылады, залымлыгын къоратадыла. Баш бошлукъ табхан, джангы джашау къураб баргъан кёзюнде Совет властны джаулары сауут кюч бла хорлаб, бурунгу властны ызына салыргъа умут этедиле. Джарлы, ишчи халк, контрреволюционерлени онглаб, Совет властны сакълайды.

Аны ызындан келген башда автор Шамайны Совет власта къууанчлы джашаууну юсюнден айтады.

Шамай кеси джангы джолда тирилиб,
Алды ол колхоз ишлени бойнуна.
Ара мюклеле ишлей эди керилиб.
Байлагъа ишлегенини орнуна.

Къартлыгъы да аны эсине келмей,
Къартма дерге бир да акъылын белмей:
«Туугъаным онджетинчи джылда болду,
Дуниягъа джаратылгъан кюнум олду...»

Ол акъылын быллай ишге бѣле эд,
Эски дунясын джашаугъа санамай.
Джангы джолун бек багъалы кѣре эд,
Алгъын халгъа энди бир да къарамай.

Бригадирликни алды ол бойнуна,
Хар не тюрлю ишлерине къадалыб.
Уста болуб ара мюлкню джолуна,
Джарты затха джигер къолу узалыб.

Иш башланды, хар ким нѣгер болушуб,
Барысы да джаз сабаннга кѣллениб.
Тизгин болуб, онла бла къобушуб.
Джалчы, джарлы, орталыкъла тиллешиб...

Ол джылына минг чакълы иш кюн алады,
Къайгъылары, сагъышлары бошалыб.
Алгъаны уа хар затына болады,
Хакъы зыраф болмай, джугъу ашалыб...

Кетди такъыр джашауу къурутулуб,
Джугъу къалмай барысы да юсюнден.
Такъыр джолда къалмай, андан къутулуб,
Бу бирлешиу колхозланы кючюнден.

Къуралынды юйю, башы, заты,
Хар бир тюрлю джарыкълыкъл ачылыб.
Саулай халкъгъа белгили болуб аты,
Кѣзлеринде мутхуз ауу чачылыб.

1. Шамайны джангы джашауу бла эски джашауун тенгleshдириб, хапар къурагъыз.

2. Колхоз джашаууну онгун джазыучу бу башда къалай суратлайды?

БЮТЕУ ТЕМАГЪА:

1. Поэма джазылгъан кѣзюуге характеристика беригиз.
2. Поэмагъа «Шамай алгъын бла энди» деб джазыучу нек атагъанды?
3. Поэманы идея-тематикалыкъ магъанасын толу ачыкълагъыз.
4. Тематика магъанасына кѣре, поэманы юч кесекте бѣлюб, хар кесекни магъанасына кѣре ат беригиз.
5. Поэманы окъуй келгенигиз бла биргелей героиланы образлары бла шагърей болгъансыз. Энди Шамайны, Махмутну, Муратны характеристикаларын джарашдырыб джазыгъыз.

ДЫРЫНЧЫ ТИШИРЫУНУ ДЖЫРЫ

Чыкъ кеберге ишге кириб башлайбыз,
Эришуню кючлю этиб биргелей,
Накъырды, оюнну да ташлайбыз,
Юлешиниб дырылагъа киргенлей...

Сынгар Ленин берди бизге тюзлюкню,
Урунганла къууанырча кенгликни.
Артыкълыкъны, залимликни къалдыра,
Социалист джолубузну салдыра.

Джашау табдыкъ бу джолланы юсюнде
Адамлагъа барыбыз да санала,
Кишини да болмагъанча эсинде,
Кѣб саугъала юсюбюзде кызара.

Ма бу джолну къаты тутуб, тенгерим,
Бет джарыкълы болуб, ишни алайыкъ.
Мени бла эриширик джѣнгерим,
Ишибизни эрлай бошаб къалайыкъ.

Чалкъычыла чалкъы тарта келелле,
Биз да сюрюб къатларына джетейик.
Бек къадалыб джулдуз кирик гебенле,
Ударникча, деменгиле этейик.

Къолубузгъа сенеклени алгъанбыз,
Хар кимни да этер иши аллында,
Эскиликни элтиб кѣрге салгъанбыз,
Джангы джашау джюреклене барында.

Ишлеу бла кѣлтюрюлсюн сыйыбыз,
Ёссюн бизни колхоз, алгъа атласын,
Ол джашаугъа тамырланыб мыйыбыз,
Джартылыкъла ичибизден чартласын.

Къар тюрюнде бир чѣб башы къалмасын,
Сыйлы атны бизден киши алмасын,

Къышха бичен аз да дыккы болмасын,
Хайда къадал, кетиб барад кюнюбюз!

Джылтырасын бу джуртланы хар джери,
Хомухлукъла бпзден болсун бек кери,
Эришиб уллудан гитчеге дери,
Хайда къадал, кетиб барад кюнюбюз!

Малчылыкъны энтда кючлю этейик,
Алгъа кетген къауумланы джетейик,
Ара мюлкню тамырларын бегитейик,
Хайда къадал, кетиб барад кюнюбюз!

Колхоз болуб бошагъанды элибиз,
Къууанчлыды энди бизни кёлюбюз,
Ырджысызды социалист джерибиз,
Хайда къадал, кетиб барад кюнюбюз!

Боранлатыб уллу сууукъ джетгинчи,
Кёб джерлени ол саргъалтыб кетгинчи,
Къысхасы, къадал, кетиб барад кюзюбюз!

1. Колхозчула ара байлыкъгъа къалай урунадыла? Бу соруугъа джууабны, назмуну сёзлери бла хайырлана, беригиз.

2. Назмуну пенча, къаллай кесеклеге бёлюрге боллукъду? Фольклорну алгъыш жапрына келишдириб джазылгъан кесегин табыгъыз, алгъышха ушатхан ышанларын ачыкълагъыз.

ПОЭТНИ УЛЛУ АТА ДЖУРТ КЪАЗАУАТНЫ ЗАМА- НЫНДА ХОРЛАМГЪА ЧАКЪЫРГЪАН НАЗМУЛАРЫ

(«Ата джурт ючюн алгъа» деген назму китабдан)

Совет джазыучула кеслерини творчестволары, джашаулары бла да фашизмни хорлар ючюн кюрешгендиле.

Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнлеринде огъуна фронт-ха СССР-ни Джазыучуларыны союзуну члени болуб мингден аслам джазыучу кетгенди.

Ол кёзюде белгили совет джазыучулары — М. Шолоховну, А. Толстойну, А. Твардовскийни, К. Симоновну, М. Исаковскийни, В. Лебедев-Кумачны, дагъыда башхаланы совет адамлары фронтда тулпарлыкъларыны юсюнден, фашист келепенин мурдарлыгъын айгъакълагъан чыгъармалары тохтаусуз басмалана эдиле.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында совет литература фронтда, тылда да адамлагъа таукеллик бере эди, кючюбюзге, къанлы джауну хорларыбызгъа ышандыра эди.

Север Кавказы фашистлеге къаршчы къазауатда согъуш-

хан литераторларыны ичинде Байкѳулланы Даут да бар эди. Ол аскер корреспондент эди. Кѳазауатны ал джылларында огѳуна фашизмге кѳаршчы, «Бизни ишнбиз тюзлюкдю, биз хорларыкѳбыз» деб бегитген назмула джазгѳанды ол.

«Ур джауну джерден, суудан, кѳкден» деген назмусунда ол фашизмни былай суратлайды:

Адамгѳа кѳой,
ушагѳан кийикге,
Аны кѳанлы
уясы
орналыбды
Берлинде.
Хар уятны
унутханды ол,
Сау дуниягѳа
кѳанлы ишни
тутханды ол.

Фашизм Европаны джыртды, талады, уллу зарауатлыкѳ джетдирди: сабийлени ѳксюз, тиширыуланы баш несиз, аналары улансыз этди. Автор аны ючюн чакѳырады халкѳны:

Бирлеш хар барынг!
Кѳалмай артха!
Уллугѳа,
гитчеге,
кѳартха
Дери ал
сауутну!
Кѳысха эт
ала тутхан
умутну:
Сал фронтха,
кѳызгѳанма
малынгы,
Керек болса, бер
джуртунг ючюн
джаынгы!

Кѳарачай таурухлада айтылгѳанча, поэт джауну беш башлы эмегени сифатында суратлайды. Ол бизни хорларыбызгѳа, Гитлерге Европаны халкѳлары сюд этериклеринне, налат берликлерине ажымсызды.

«Ата джуртунг сенден излейди» деген назмусун Даут анасы бла джашыны диалогу формада джазады.

Назмуда автор Ата джурт ючюн кѳанлы джау бла ачы сермешнуге совет адамлары хазырлыкѳларын суратлайды. Анасы, джашын таукелликге юрете, джигит бол, деб кѳазауатха ашырады:

«Айхай, балам, атланчы сен джолунга,
Ата джуртунг сенден аны излейди,
Кѳылычынгы сермеб алыб кѳолунга,

Шыблача, джаугъа ёхтем кир, дейди.
Тау къушумча, чыкъчы мийик кёклеге:
Суугъа кирсенг, балыкъча кир тенгизге,
Серме джаупу, къойма бизни чеклеге!
Ата джуртунг ол борчуу салады сизге.

Бу назмуладан сора да Байкъулланы Даут Уллу Ата джурт къазауатны заманында «Джаууну джер тюбуне сугъар-быз», «Къазауат джыр», «Къазауатчы суюген кызына», «Къыз суюген джашына», «Гастелло джигитге», «Юч ёхтемге», «Ёхтемлени ёлюмлери», «Гугуклагъа уучу», дагъыда башха назмуланы джазгъанды.

КЪОШАКЪ МАТЕРИАЛ

МАРИЯМ БЛА АФЕНДИ

I

(Къысхартылыб бериледи)

Къойчулары джарлыракъ
Юйлени бири элле,
Киши хакъны ашаудан
Кеслери керн элле.

Кёб заманны урунуб,
Бираз мал да этдиле.
Мангылайдан тер тёгюб,
Башларын бегитдиле.

Юч къарнаш бла бир эгеч
Ата-ана къолунда.
Кёб къыйынлыкъ кёрдюле,
Патчахлыкъны зорунда.

Бу юйдеги бирлешиб,
Бир акъылны алдыла.
Ючюсю да айырылмай,
Кёб заманны къалдыла.

Бири оноу этгениге
Къалгъанла да тынгылаб,
Аны айтхан сёзлерин
Бирин къоймай ангылаб.

Алай бла кёб заман
Джашауларын ийдиле.
Ючюсю да бир-бирин
Мадарсыз бек суюдюле...

Залимликни заманы
Окъуу, билим бермейин,
Тамам джахил къойгъанед.
Чырт адамча кёрмейин.

Ол себебден джахиллей
Барысы да къалдыла,
Кеслери да моллагъа
Алданганла болдула.

Дунняны болумундан
Джокъ эди билимлери.
«Аллах» эмда афенди
Байныкъыд дериклери.

Эгечлери Марням
Мардасыз ариу эди,
Аны кёрсенг, кёзлеринг
Сюзюлюб къалыр эди.

Ариулукъну табигъат
Анга эркин берген эд,
Хар бир адам Мариямны
Бир багъалы кёрген эд.

Ол, къарангы болса да,
Артыкълыкъны эслеед,
Кимни къалай тургъанын
Сагъыш этиб билеед. . .

II

Дуннягъа нюр салгъан джай
Заманы джетиб кетди.
«Къыш келеди» деб къоркъуб,
Халкъ да башын бегитди...

Сыртны, къолну агъартыб,
Былагъа къыш джетгенед.
Сууну, джолну бұзлатыб,
Кёбню мыдах этгенед...

III

Ол кюнледе Алий да
Къатын алыб келгенед,
Юйлери той этерге
Тамам акъыл бёлгенед.

Эртденбла эртдерек
Къызла джыйыб тебрелле.
«Алгъы бурун Мариямгъа
Барыб келейик», — делле.

Алай бла бир бёлек
Джыйын болуб джетдиле.
Муну тойгъа элтирге
Эрлай хазыр этдиле.

Джалан чепкен кийиниб,
Мариям тойгъа тебреди,
«Бюгюн, сууукъгъа тѣзюб
Къалай турлукъма, — деди. —

Андан эсе тюпуму
Мен юсюме кнейим.
Ол палтон джаулукъну да
Тюз сыртыма иейим», —

Деб ызына айланыб,
Юйюне кетиб тебреди.
Къатындагъыла анга
Не аз да джол бермеди.

Мариямны бу сѣзюне
Барысы да кюдюле:
«Айыбды санга бу сѣз,
Сен джаш къызса, — дедиле, —

Джаш башынгы къарт этиб,
Тон киерге болурму.
Алай бла чырт сени
Джаш сюерге болурму!»

Андан сора Мариям
Айтхан сѣзюн къойгъанед.
Бу айтылгъан сѣздеден
Уятлы да болгъанед...

IV

Тойгъа барыб, джарашыб
Ойнай-кюле тургъанлай,
Салкын болуб къалгъанед,
Сууукъ ауруу буугъанлай.

Чыбыкъ киби́к санлары
Мууал болуб башлады,
Андан ары туралмай,
Ол тойну да ташлады...

Атасы бла анасы
Бары кьайгъы болдула,
«Не болгъанды санга?» — деб,
Аны аурууун сордула.

Къарнашлары юсюне
Бир да кьалмай келди́ле,
Бары кьараб кёзюне,
«Не богъанды?» — деди́ле.

V

Олсагъатдан Мариям,
Орунду́кгъа олтуру́б,
Дугъум киби́к кёзле́рин
Джыламу́кдан толтуру́б,

Хапар айты́б башлады,
Къалай ауруу алгъанын,
Керти болуб аурууу
Сууу́кдан болгъанын.

Тюкюрю́чю кьаты́нла
Джыйылышы́б келди́ле.
Муну сёзю́н ушатмай,
«Билмей айтады», — деди́ле...

«Мариямгъа не болгъанын
Биз керти́син биле́биз.
Аурууу́н сылтау́н
Кёз болгъа́ндан кёре́биз...

Тюкюрю́дю, дуады
Энди аны дарма́ны.
Доктор кьара́б, сау болу́ргъа
Джокъду аны ама́лы.

Дженгил болуб бусагъат,
Афенди́ге чабы́гъыз,
Болушлу́сун айты́б сиз,
Кёз дуала алы́гъыз...

VI

Къарт-къуртха къатынла,
Тёрт джанындан олтуруб,
Ауруу саргъалтхан бстин
Тюкюрюкден толтуруб,

Бирер тюрлю сёз бла
Бары сёлешеелле:
Ким алай, ким былай деб,
Эрикмей кюрешеелле.

Бири «Кёз болгъанд», — десе,
Бири «Аякъсыгъанд», — дей эди.
Бири «Аякъсыгъанд», — десе,
Бири «Аллах бергенд», — дей эди...

VII

Бу сёз бла анасы
Афендиге кетгенед,
Мариямны аурууун
Анга ачыкъ этгенед. . .

« . . .Ол кызычыкъдап кыызгъаныр
Джокъду бизни малыбыз,
Анга джарар адамгъа
Къурман болсун джаныбыз.

Сенде кёбдю дейдиле
Ауруу бакъгъан дуала,
Келмесенг, кетерикме,
Джюрегим бек кыйнала.

Айтчы, джаным, афенди,
Джан аурутуб элинге.
Джарар джеринг бар эсе,
Биз джETERбиз кёлюнге.

Берну-алыу затлада
Сени разы этербиз,
Хакъынгы толу бериб,
Кёлюнге бек джETERбиз.

Келюнге не зат келсе да,
Айт барысын къалдырмай.

Биз да кѡярыкъ тюлбюз,
Кючюнгу бир салдырмай».

Мындан сора Тауджан да
Сѣюн бошаб кѡрады,
Афендини кѣлюне
Не келир деб, турады.

VIII

Аба тону юсюнде,
Окѡа беллик белинде,
Хаджи бѣркю башында,
«Бер-бер» болуб кѣлюнде.

Андан сора мычымай
Сѣзге кириб тебреди.
«Айхай да, кѡзыгѡызгѡа
Бек джарарыкѡма», — деди.

«Сени айтхан сѣзюнгден,
Мариямгѡа кѣз болгѡнды.
Кѣз тийген аман затды,
Кѣбню джерге салгѡнды...

Нохта баусуз, кѡаламым
Бир да себеб болмайды,
Аны хакѡы табылса,
Джарамай да кѡалмайды...

Бусагѡатдан огѡуна
Межгитиме барайым,
Неден ауругѡанына
Китаб ачыб кѡарайым...»

IX

Мындан сора бу кѡатын
Кѡайтыб барды юйюне,
Афендини айтханын
Джомакѡлады эрине...

Муну айтхан сѣзлери
Эрин да кѡууандырды,
Мариямны сау этер деб,
Алайгѡа ийнандырды...

Х

Ол сёзлеге Мариям
Бир да эсин джибермей,
«Бош кыйналмагъыз», — деди,
Джарар киби кёралмай.

«Манга кёз болгъанды деб,
Аны ючюн кыйналма,
Алай айтхан болса да,
Чырт сёзюне ийнанма...

Анга бир да ышанмай,
Башха мадар этейик.
Терк огъуна ашыгъыб,
Дохтурлагъа джетейик...»

Анасыны джюреги
Мынга уллу кыйналыб,
Джууаб бериб тебреди,
Афендиге ийнаныб.

ХІ

«Оу мен джарлы, Мариям!
Эшигим джабаса,
Аллахны чамландырыб,
Джау табасы боласа.

Хар не тюрлю аурууну
Афендиле багъалла,
Бойнуна тюрлю-тюрлю
Кёб дуала тагъалла.

Мынга дуа джарамаз
Деб ишекли болгъаннга,
Аллах кеси чамланыр
Аллаи акъыл алгъаннга...»

Андан сора Мариям
Джууабсыз болуб джатды.
Аурууну кючюнден
Аман бла танг атды...

ХІІ

Кюн да ёрге таяныб,
Эртден азыкъ болгъанед.
Сыртда, къолда маллагъа
Хар ким ашын салгъанед.

Хар бир тюрлю джаныуар
Кюннге чыгъыб къарасд,
Къышхы кюнню джылыуун
Джибермейини аласд.

Кёгюрчюн да, саламгъа
Къонуб, бюртюк излесд,
Къышхы кюнчюк батхынчы,
Бир керпелейик десд.

Бу кёзюуде Мариям да
Бютюн аман болгъанед.
«Батмаймыды кюнюм», — деб
Дыгаласха къалгъанед.

Анасы уа ашыгъыб,
Афендини сакълаед,
Хар минут сайын аны
«Келмеймид», — деб джокълаед.

Алай бла аурууу
Бек кызыугъа баргъанед,
Хар минут сайын башха
Тюрлю бола турасд.

Айтханымча, афенди
Келмей, кечге къалгъанед,
Сакълай-сакълай, кечигиб,
Кюнорта да болгъанед.

Биягъы Тауджан турду,
«Энгда бир барайым», — деб.
Нек келмей къалгъанын
Кесине сорайым», — деб.

Олсагъатдан атланыб
Афендиге кетгенед,
Бир къаптал, эки тюмен
«Бош бармайым», — деб элтгенед.

Баргъанлай огъуна, ол
Келтиргенин кёргенед,
Накъырда сылтау бла
Былай джууаб бергенед:

«Керти манга келген эсенг,
Муратымы ачайым,
Джюрегиме туююлген
Туюмчекни чачайым.

Нохта баучукъ юйюме
Кирмей, сизге барыргъа
Ырыс этиб тургъанма
Хакъсыз къалам алыргъа.

Алгъын хакъы табылмай,
Чыртда дуа къалмайды.
Ол алайсыз джазылса,
Бир да къабыл болмайды.

Ол себебден, дуабыз
Къабыл болмай къалыр деб,
Баралмайын тураем,
Тауджан келлик болур деб.

Энди сен да келгенсе,
Мен да джерлейим атымы.
Хайда бар да юйюнге
Келтир мени хакъымы.

Китаб айтханча этсек,
Аллах да кюч саллыкъды.
Ол заманда дуа да
Къабыл болуб къаллыкъды.

Бусагъатда келтирген
Затларынгы билеме,
Аны кесинг бошуна
Келтиргеннге кёреме».

XIV

Олсагъатдан мычымай
Тауджан юйюне кетгснед,
Афендини айтханын
Эрине ачыкъ этгенед.

Тауджан къатыш эри да
Уллу сагъыш алдыла,
«Къалай этейик биз?» — деб
Сейирликге къалдыла.

«Къалай бла биз аны
Кёлюне джестерикбиз,
Алгъы бурун хакъына
Не затла этерикбиз?» —

Деб, кёб сёзле сёлешиб,
Муратларын ачдыла.

Юйде болгъан затларын,
Ары-бери чачдыла.

Бир тыйыншлы затны деб
Кёб кюрешиб излелле,
Эм артда излей келиб
«Ма энди табдыкъ», — делле.

Мюрзеучюкге сатаргъа
Сакълаб тургъан джауларын
Элтирге таукел болуб,
Узатдыла къолларын.

Алай бла джауларын
Тауджан алыб келгенед,
Чаба-джорта олсагъат
Афендиге элтгенед.

Муну кёрюб, афенди
Эрнин-бурнун ышартды.
Эрлай джауну къотарыб,
Сауутун да бошатды.

Тюрлю-тюрлю сёзлени
Кукаланыб айтаед.
«Не къадар келтирсегиз,
Ол къадар игид», — деед.

«Ма энди, джаным, Тауджац,
Дуабыз къабыл болур,
Ёлюр болджалы джетмей
Тура эсе, сау болур...

Ма энди уа барайым
Кесим аны багъаргъа,
Джарагъан дуаланы
Ичирирге, тагъаргъа...

Бир-бир ауруула дженгил
Сау болмай созулалла,
Хаман дуа джазсам а,
Рахатланыб къалалла.

Ким билсин, Мариямны да
Аурууу алай болса,
Бир ишексиз сау болур,
Нохга бау келе турса»...

«Аллах-аллах, Мариямгъа
Не уллу кѣз болгъанды,
Чыбыкъ кибики санлары
Тюз ктырылыб къалгъанды.

Ажымсыз къарамасакъ,
Бек кыйынды аурууу,
Хаман дуа джазмасакъ,
Кетерикди къарыуу.

Эртден, ингир тохтаусуз
Юйюгюзге джюрюрме,
Дуа суула ичире,
Хар кюн халын кѣрюрме.

Бусагъатда бойнуна
Кѣб дуала тагъайым,
Къоркъуулуду аурууу,
Бек къадалыб багъайым.

Не азчыкъ да мычымай
Эки къочхар союгъуз.
Мюлкюгюзню Мариямгъа
Къызгъанмайын джоюгъуз.

Бири акъ, бири къара
Аллай къочхарла алыб,
Сора дженгил келирсиз
Мени ызымдан салыб.

Аланы къаны бла
Мен дуа джазарыкъма,
Кереклим табылса, сау
Этерге базарыкъма.

Ма китабны айтханы,
Энди аны этигиз,
Мында кесмей, кеслерин
Ары бизге элтигиз.

Кесин да джарашдырыб,
Ариу кирсиз соярсиз,
Нохта бауну орпуна,
Этин бизде къоярсиз,

Экисини кѳанындан
Эки затха алырсыз,
Ма ол затны кючюнден
Сиз кѳууаныб кѳалырсыз.

Энди мен да кетейим.
Сиз да дженгил келирсииз,
Нохта баугѳа дагѳыда
Бир затчыкѳла берирсииз», —

Деб ашаб, ичиб, сора,
Дуа суула тартдырды,
Кѳарнашларын ол элге
Кѳойла излей чабдырды.

XVI

Кѳарнашлары олсагат
Джайылдыла ол элге.
Эки кѳочхар алыргѳа
Джетгенелле кѳб джерге.

Экисин да табдыла,
Айлана келиб, сора
Олсагѳатдан огѳуна
Ызларына чабдыла.

Багѳаларын джер-джерден
Джыйышдырыб бердиле,
Кѳочхарланы да алыб
Юйлерине келдиле.

Олсагѳатдан Мариямны
Кюбюрюн да алдыла,
Андан кийимле алыб,
Бир четеннге салдыла...

Кийимле бла кѳочхарла
Афендиге бардыла,
Юйлерин бла саулай
Бу затха кѳууандыла.

Олсагѳатдан афенди
Тюлкю кибик сюйюндю,
Джатыб тургѳан джеринден
Эрлай туруб кийинди...

Къочхарланы къанындан
Эрлай джазыб дуала,
Мариямгъа элтгенед,
Нохта баугъа къууана.

Келсе келсин, Мариям
Къыйын болуб тураед,
Ауруууну кючюнден
Чачын-башын гырнаед.

Ауруууна артыкъ ауруу
Афендиден джетгенед,
Къурум суула ичире
Бюгюн халек этгенед.

XVII

Афендини кѳргенлей,
Тауджан ёрге тургъанед.
Джастыкъ салыб тюбуне,
Тапчаннга олтуртханед...

«Хайда, марджа, афенди,
Мариям къыйын болгъанды.
Дуа суула ичгенли,
Былай болуб къалгъанды...

Сенден мадар болмаса,
Бир мадар этерикбиз.
Мариямны да алыб,
Докторгъа кетерикбиз...

XVIII

«Алай деген не сѣздю,
Анга доктор джарармы?
Менден башха бир киши
Сау этерге базармы!

Тамблагъа энтда мен
Бери сизге келирме,
Мариямгъа джарарыкъ
Кѳб дуала берирме.

Докторгъа барса уа,
Къызыгъыз халек боллукъду.
Алай этсегиз, сизге
Аллах да чамланныкъды...

Ол акъылны алсагыз,
Сизге ёрге турмазма.
Барынг ёлюб къалса да,
Джаназыгъа бармазма».

Алай айтыб, афенди
Дуа джазыб бергенед,
Бу сёзледен анасы
Сау болурча кёргенед.

Олсагъатда аланы
Суугъа эзиб узатды.
Мариям, суймессе да,
Барын ичиб кьоратды.

Ичмейин кьояргъа уа,
Джокъ эди чырт амалы.
Кертиси да алай эд
Дунияны ол заманы.

Андан сора афенди
Юйлерине къайтханед.
Ол кетгенлей, Мариям да
Туруб былай айтханед:

XIX

«Анам, джаным, сен мени
Афендиге сойдураса,
Къурум суула нчириб
Ёлтюрюб кьойдураса.

Ол ичирген дуала
Артыкъ ауруу кьошалла,
Сан-санымь кемприб
Халек этиб бошалла...

XX

«Мариям, джаным, кёзчюгюм,
Башынг кьысыб айтаса,
Алай тюл эсе, сен
Дининги унутаса.

Кёкден тюшген китабла
Аурууунгу билелле,
Ол китабла аллахдан
Аны ючюн келелле...

Аллах этгенге мен да
Разыма,— деб турмасанг,
Бу терс акъылларынгы
Тюз джоллагъа бурмасанг,

Дуагъа инек болсанг,
Дуа санга джарамаз.
Аллай адамгъа таб
Аллах да тюз къарамаз.

Алай бла анасы,
Мариямны сёзюне,
Чюйре джууаб бериб,
Къарай эди кёзюне...

XXI

Эртденбла эртдерек
Афенди да келгенед,
«Къалайды ауруунг?» — деб,
Дуа джазыб бергенед.

«Бюгече джассыгъа дери
Китаб ача къалгъанма,
Джарагъан дуа излей,
Кесим да къыйналгъанма.

Китабны къаза келиб,
Муратымы табханма.
Олсагъат дуа джазыб,
Бюгюн сизге чабханма.

Бу дуаны сен ичсенг,
Докторлагъа бармазса,
Аны кючу бла сен
Сау болмайын къалмазса.

Нохта бауу да аны
Къалгъанладан багъады.
Ичгенлени аурууу
Бир да къалмай агъады.

Ол себебден бир ийнек
Нохта баугъа берирсиз,
Аллахны айтхан сёзюн
Къабыл этиб кёрюрсюз».

Бу сёзлени юйлери
Къабыл этиб алдыла.
Сайлаб ийнск берирге
Бары разы болдула.

Олсагъатдан афенди
Ма иш чыкъды дегенед,
Ийнегине кѳууаныб
Дуа суудан бергенед.

«Энтда ишчи, Мариям», — деб
Къызыу-къызыу теджеед,
Ёлюрге себеб боллукъ
Кѳурум суула береед.

Аны ичгенлей, Мариям
Башха болуб къалгъанед,
Биз алгъаракъ айтханча,
Бютюн кыйын болгъанед...

Хар кюн сайын афенди
Келиб, кетиб тураед,
Хар келгени сайын да
Нохта бауну ураед.

Анча сайын тохтаусуз
Дуа суула джутдуруб,
Хыйны-халмеш «дарманла»
Ариу айтыб тутдуруб...

Ол халили афенди
Толу айны ашырды.
Дуаланы файдасы
Кимге болгъанын джашырды.

Кѳойчуланы малларын
Джугъун кѳоймай бошады,
Ариу айтыб эм алдаб,
Болгъанларын ашады.

Ким да эслеб къалырча
Мариямны иши битди.
Саулукъ кючюн тауусуб
Ёлюр заманы джетди.

XXII

Эртден, сагъат алтыда,
Январь айны онунда,

Къаны тохтаб башлады
Хар бир тюрю санында.

Аны бла биргелей
Суууй-суууй тебреди.
«Мен кетеме, энди сиз
Рахат джашагъыз», — деди.

«Кёб термилиб мен сизге
«Дуниялыкъдан кетеме,
Бюгюн болуб джашауум,
Кетер къайгъы этеме.

Ненча тюрю сёлешсем,
Сёзюю алмадыгъыз,
Кесигиз айтхан сёзден
Не аз да къалмадыгъыз.

Докторлагъа джибермей,
Дуагъа ышандыгъыз,
Афендиге алданыб,
Ма менден бошадыгъыз.

Энди ауругъан болса,
Менден оюм алыгъыз,
Афендиге алдатмай,
Докторгъа барыгъыз.

Бу хапардан афенди
Ёре къобду келирге.
«Дуа джасам, хакъымы
Сакъ болугъуз берирге.

Тюнене джазгъан дуам
Хакъсыз болуб къалгъанды.
Бир ишексиз, аурууу
Андан кыйын болгъанды...»

XXIII

Муну эштиб, Тауджан
Афендиден уялды,
Бир дуагъа джукъ бермей
Къойгъанына кыйналды...

«Ары-бери бола биз
Эслемейин къойгъанбыз,

Джангыз бир кере ючюн
Бетибизни джойгъанбыз.

Энди келиб бир кёрсенг,
Муратынгы этербиз,
Бир ишексиз, сени биз
Кёлюнге да джетербиз...

XXIV

Мындан сора афенди
Мариямгъа кетгенед,
Бир талай бир къагъытха
Дуа джазыб элтгенед.

Олсагъат аланы
Эзди суугъа барысын,
Эки табакъгъа бёлюб
Ичирирге джартысын ...

Мариям ауузун кысса,
Ол да тартыб ачаед,
Юсюне басынганланы
«Кетигиз», — деб чачаед...

Къуйгъан сууу ауузундан
Тигелемей тебреди,
Ол заманда афенди:
«Энди къояйыкъ», — деди.

XXV

Гокка хансчыкъ, къуу болуб,
Тамырындан аугъанча,
Мариям да болду алай
Хансчыкъ аууб къалгъанча.

Чыбыкъ кибики санлары
Къайиш кибики созулду,
Джаякълары кысылыб,
Хар тюрсюню бузулду.

Мындан сора апасы
Санын джыртыб джылаед,
«Джангыз кызым ёлдю», — деб,
Этип-бетин тырнаед...

Къысха-къысха кёлю да
Минут сайып кетеед,

Атасы да бек кемсиз
Муну киби́к этесед.

Къарпашлары джыйылыб,
Тюз къатына чёкдюле,
«Джангыз эгечиби́з» деб
Къан джыламу́къ те́кдюле.

Тийре, хоншу барысы
Къайгы́ сёзге келди́ле.
«Джу́лдуз киби́к Ма́риямгъа
Не болгъанды!» — деди́ле.

Орунду́къдан ёлю́гюн
Юй тю́буне салды́ла,
Саула́й эл ма бу ишге
Бирча мы́дах болду́ла.

XXVI

Андан туру́б афе́нди
Ауаз бере башла́ды.
Уялмайы́н, ауузу́ндан
Былла́й сё́зле ташла́ды:

«Алла́х кеси берге́нни
Бю́гюн кеси ала́ды.
Аны ю́чюн ада́мны
Кёлю́ къала́й къала́ды?..

Сиз мы́нга джы́ласагъы́з,
Алла́х да ча́мланны́къды,
Къызы́гъыз да джа́ндетде́н
Ю́люш алмай́ къаллы́къды.

Ууахты́сы дже́тмесе,
Мени ду́ам джа́рар э́ди,
Анча этге́н заты́ма
Алла́х да бир къа́рар э́ди...

Э́нди сизи́н борчу́гъуз
Аны дже́ринге тю́зетме́кди,
Ха́къ, борч къа́лмазча,
Дуа́чыны разы́ этме́кди...

Э́шта, алла́х айтса, сиз
Разы́ этме́й кё́ймазсы́з,

Бир кесек ючюн
Бетигизни джоймазсыз...

Алгы бурун джазылгъан
Дуа хакъын берирсиз,
Ашып, схатын сора
Джыйышдырыб кёрюрсюз.

Унутмагъыз этдирирге
Маулутун, кемик дуасын,
Таймай этиб туругъуз
Байрым кече джаймасын.

Анга айтылгъан хар затны
Мен айтхапча чачарсыз,
Джандетлени эшигин
Къызыгъызгъа ачарсыз...

XXVII

Алайдагъы эллиле
Тынгылалла джарашыб,
Сейир болуб къалдыла
Бир-бирине къарашыб.

«Къасабчыгъа мал къайгъы,
Эчкиге да джан къайгъы»
Деген кибики этсед
Ол афенди биягъы ...

«Энди Марням ёлгенди,
Алгъын кибики кёрмезле,
Бусагъатдан озсала,
Бир канек да бермезле.

Бу къайгъылы сагъатда
Нелерин да алайым,
Заман кетиб къалгъынчы,
Болгъанларын талайым», —

Деб ма ол мурат эди
Аны хар не этгени,
«Джандетге», «джаханымге» —
Барысына джетгени...

XXVIII

Мындан сора мычымай
Асырар къайгъы алдыла,

Джуууб эмда кебинлеб,
Сал агъачха салдыла.

Халкъ да аслам джыйылыб,
Къабырлагъа элтдиле,
Аш-схат оноуну да
Къайгъысына джетдиле.

Олсагъатдан афенди
Джандыргъанед кёзлерин,
Аслам схат салыргъа
Бардырасд сёзлерин.

Схат къалай салынса,
Алай «хакъын» алаед,
Кёб схат салынса уа,
Бютюн джарыкъ болаед.

Бир белгили юлюшню
Энчиликге тыяед,
«Бу менн хакъымды», — деб
Хурджунуна джыяед.

Ол себебден алайда
Ауаз бериб кюрешиб,
Элли беш сомну алды,
Схатындан юлешиб.

Аны бла болмай,
Ёлю джабыу изледи,
«Ма ол да менкиди,
Беригиз аны», — деди...

Андан сора, мычымай,
Къойчулагъа эндиле,
Джыйылгъан халкъ биргелей
Къайгъы сёз да бердиле.

Бары бирден Мариямгъа
Уллу бушуу этдиле.
Андан сора чачылыб
Юйлерине кетдиле.

Къойчуланы аллында
Бир бёлек къарт къалгъанед,
Афенди да кетмейин
Ала къагыш болгъанед.

XXXIV

Ол кюнледе кюнбюз
Къарангы кюн болаед,
Бай къауумла бизни
Терибизни сояд...

Онджетинчи джыллада
Къызыл Аскерден толуб,
Рессейни хар джеринде
Бирча къазауат болуб,

Компартияны кюнбден
Джаугъа къылыч урдула,
Къан тегюшуб ол аскер,
Джангы дуння къурдула.

Алай бла бирлешиб
Совет власть салдыла,
Къан ичген гыбыла
Мыдах болуб къалдыла.

Джарлы халкъла барысы
Этеклерин къайырыб,
Афендини эм попну
Кърал оноудан айырыб...

Джашау кеси кегюздю
Афенди ким болгъанын,
Джалчы-джарлы къауумгъа
Къыйышыкъла салгъанын...

XXXV

Ма алай бла бизни
Кезлерибиз ачылды,
Юсубюзден басхан тубан
Бир да къалмай чычылды.

Къойчуланы джашлары да
Бирер джигер болдула,
Совет властны берген
Саугъаларын алдыла.

Ууакъ-ууакъ ликпунктда
Окъууларын ёсдюре,
Тамам билим алдыла,
Эски джолну кесдире.

Мариям эслерине тюшсе,
Ахсыналла кыйналыб,
Эгечлерин афенди
Елтюргенине ийнаныб.

Кеслери да партияны
Сафларына кирдиле,
Эмда аны уставын
Къалдырмайын билдиле.

Рахатланыб джашайла
Совет властны къолунда,
Бирер ишни толтуруб
Партияны джолунда.

Къурч кибик компартияны
Ишлерин туталла,
Анга къаршчы затланы
Тамырын бутайла.

Афендини алгъынча
Бир да сёзю ётмейди,
Ол айтханны джарлыла
Алгъын кибик ётмейди.

Совет властда алагъа
«Бизден кенг тур» дейдиле,
Джарлыланы алдаргъа
Бир да джол бермейдиле.

Ма ол кюнден сора уа
Ишни къалмай джыгъылды,
Алгъынча алдаялмай,
Юйюне сыйыт тыгъылды.

Ишлерге бир да сюймей,
Муратын кёбге юлешди,
Совет властны чачаргъа
Умут этиб кюрешди.

Алай болса да, аны
Совет власть ууатды,
Джарлы халкъгъа аны
Этген затын ангылагды.

Къойчуну джашларыны
Бири окъуб тураед,
Кульштурманы аллында
Бу джырны да джырласд:

«Эй, къарангылыкъ, къора
бизден,
Мындан кѣб энди къыйнама,
Хаман ашаб этибизден,
Кемигибизни чайнама.

Минг джылланы сабыр этиб,
Этген ишинге тѳзгенбиз.
Джарыкъ дуниядан кенг кетиб,
Къыйындыкъ сынай безгенбиз...

Афендиле эм моллала,
«Сени кьоймау» деген ишлери
Бизге кьыйынлык салдыла,
Болгъан затыбызны кьабыб...

Къора энди, къора бизден,
Заман сени кьоймазлыкъды,
Джангы джашау чыртда сенден
Кесине хакъ алмазлыкъды.

Джангы дунияны джилтинлери
Санга къаршчы кюреширикди,
Сени бла хайырланыб,
Бир адамча бирлеширикди.

Санга ёлюр аджал тийгенли,
Къызыу ёсюб башлагъанбыз,
Таб кёб джерледе хазна къоймай
Къоратыб, юзюб бошагъанбыз.

Неллай бир болницаала этиб,
Неллай бир доктор кьуралгъанды.
Афендини дуасы кетиб,
Элле фельдшерледен толгъанды.

Джашасын Совет властыбыз!
Сени бизден кьоратады,
Социалист джолда бардырыб
Джарыкълыкыгъа кьаратады.

ПОЭМА

Назму халда джазылган лирика-эпикалык суратлау сюжетли чыгармага поэма дейбиз.

Сөз ючюн, Байкѳулланы Даутну «Шамай алгъын бла энди»,
Ертепланы Азретни «Сафият» деген поэмалары, д. а. к.

СОЧИНЕНИЕГЕ ТЕМАЛА

1. Байкѳулланы Даутну творчествосунда (чыгъармаларында) баш тема — адамланы ангыларында, джашауларында джангы бла эскини кюреши.

2. Байкѳулланы Даутну поэмалары бла назмуларында таулу тиширюну сыфаты («Мариям бла афенди», «Залихат», «Таулу кызыны...», д. б.).

3. Орус совет поэт Эдуард Багрицкийни «Смерть пионерки» деген поэмасы бла Байкѳулланы Даутну «Мариям бла афенди» поэмасында баш героиняланы — Валя бла Мариямны сыфатлары.

4. Байкѳулланы Даут — джангы социалист джашауну джырчысы.

Аппаланы Хасан
(1904—1939)

Белгилл совет джазыучу Аппаланы Алиийн джашы Хасан Уллу Октябрь бла бирге туугъан къарачай литературада суратлау прозаны башлагъанланы бириди.

Аны литературагъа келиу джолу джашаулары, творчестволары социализм къурау бла, халкъны тулпар ишлеринден, сейирлик романтикадан толу джылла бла къаты байланиган биринчи таулу совет интеллигентлени джолларына ушайды.

Аппа улуну джазыучу тенглери биринчи къарачай литераторла Ёртенланы Арзет, Байкъулланы Даут, Къаракетланы Исса кеслерини литература ишлерин совет, партия организациялада къуллукълары бла биргелей бардырыб, Къарачай-Черкес областны хар не тукъум джамагъат ишлерине да тыйыншлы къатышханлай тургъандыла.

Аланы джазгъанлары эски джашауну ууатыб, джангы джашуну салыу пафос бла сугъарылгъан чыгъармала болгъандыла. Ала кеслерини фахмуларын, билимлерин да социализм къурауа хайырландырадыла. Бизни литературабызны пионерлерини творчестволарында эм керекли, эм баш, эм магъаналы зат — иннет, тин джаны бла азатланган адамгъа джарыкъ дунияны эшиклери кепг ачылыб, джашауну джангыча тюзетиуде джол кёргозген идеягъа ажымсыз ийнаныу, анга кесин толу берну — ачыкъланады.

Аппаланы Хасан 1904 джыл 22 июлда Къартджурт элде туугъанды. Аны атасы Алиий кеси къыйыны бла джашагъан таулу юйдегиден чыкыгъан, накъырдачы, джити сёзлю адам болгъанды. Ол, халкъ джырланы, джомакъланы, таурухланы, кюлени, нарт сёзлени, эл берген джомакъланы унутмай, эсинде тутханды. Ол себеден аны джангыз джашы Хасан, гитчечик заманындан огъуна халкъ акъылдан, оюмдан чыкыгъан чы-

гъармаланы туугъан, ёсген юйюнде кёб эште, аланы сыйла-
гъанларын кёре, кесеп да халкъ сёзге уллу багъа бере билгенди.

Хасанны анасы Уркъуят джашын бек сюйгенди, джашауда
арнудукъга эс бёлюрге, аны сюерге, арну халиге юретирге кю-
решгенди. Алай а Уркъуят 1919 джылда ёлюб, Хасан 15 джыл-
да ёксюз къалгъанды. Атасы арт кёзюуде эл Советде ишлеген-
ди. 1924 джылда ёлгенди.

Хасанны туугъан эли Къартджурт Къарачайда эм эски эл-
лени бириди. Бююн да анга бурунча Эл тюбю деб кююучан-
дыла. Къартджуртха хоншулукъ этген Учкулан бла Хурзук эл-
ледиле. Юч ёзен да Минги Тауну тюбюнде Кюбан сууну джа-
гъасындадыла. Кёз кюуандыргъан айбатлыкъ кюршалайды
Къартджурт элли. Тёрт джанындан субай нарат, нызы, къайын
терекле бла юслери джасалгъан мийик, чырайлы таула кю-
чакълайдыла. Четет ийис этген салкъын, кирсиз тау хауаны со-
луб турурун келеди, санларынга ол бир тукъум бир дженгил-
лик береди. Мийик тау джитилени юсю бла уллу тау кюшла,
къанатларын кериб, кирсиз хауаны тенгизин джарыб джюзеди-
ле, тюбюнде уа Кюбан шуулдайды, толкъунлары бир-бирин
тюдеди. Ёзенин тауушуна эришгенча, суу да тохтаусуз ушакъ-
ны бардырады.

Табигъатны бу ёмюрлюк арнулугъун мутхуз этген, адамла-
гъа кюуаныб джашаргъа кюймагъан эллилени такъыр джа-
шаулары эди.

Ташсыз джери асыры аздан эллиле, гитче тёнгертке юйчюк-
лени бир-бирине джабышдырыб баргъанча, кысыб ишлейдиле.
Аланы башлары топракъ бла къалын джабылыб, юсюне ханс
кюзлаб, джууугъуракъ тауну башындан къарасанг, биченлик
къаралдым сызла бла айырылыб тургъанча кёрюнеди. Ала
орамчыкъла, арбазладыла; юйле, план бла бичилмей, джерни
рельефине кёре салынгандыла. Ол ууакъ джербаш юйчюкле-
ни къатында къанджалбан юйле да бар эдиле. Ала бай адам-
ланыкъыла эдиле. Къартджуртда салыргъа джер табылмагъаны
себебден кеслерини мекамлары болмагъан юйдегиле да бар
эдиле.

Бир десетина сабан минг сомгъа сатылыучан эди. Бир къа-
уум быллай джерсизлик кыйынлыкъда тургъанлыкъгъа, бирси
къауум а аталарындан огъуна уллу джер неле болуб, халкъны
джегиб, кыйнаб тургъандыла.

Къартджурт Уллу Октябрь революциягъа дерн Къарачайны
эм уллу эллерини бири эди. 1895 джылда бу элде беш минг бир
джюз тохсан адам джашагъанды. Мында айтылынган джыр-
чыла джашагъандыла. Джырланы кеслери джарашдырыб, ма-
къам салыб, аууздан ауузгъа айтыб тургъандыла.

Бу джерлеге орус алиме келиб, кеслерини ариулукулары
бла сейирсиндирген джырланы джазыб алыб тургъандыла. Къа-

рачай таурухланы, эски джырланы, парт хапарланы эм кёб билген Къартджурт элчи Джанкёзланы Будиян болгъанды.

1898 джылда А. Н. Дьячков-Тарасов Будиянны ауузундан эштиб «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген этнография журналда талай эски къарачай таурухну, хапарны джарашдырыб басмалагъанды. Сёз ючюн, «Сосуркъа бла беш башлы эмеген», «Алауган», «Генджакешау-ай», «Ёрюзмекни ёлгени», «Чюерди», «Княгния Сатанай», дагъыда башхала.

Бизни литературабызны аллын башлагъанланы бир, фахмулу джазыучу Ёртенланы Азрет, белгили журналист, литература критик Хубийланы Ислам (Къарачайлы), айтылынган революционер, джамагъат къуллукъчу Алийланы Умар, дагъыда башхала Къартджурт элден чыккыгъандыла.

Ишексиз да, бу элде социал кюрешни къатылыгъы аллай адамланы ёсерлерине себеб болгъанды.

Революциягъа дери Къартджурт эли динчиликни, къарангылыкъны, социал тенгизликни уясы эди. Анга шагъатлыкъ: элде тохтаусуз ишлеб тургъан джети межгит болгъанды, орус тилде окъутуб, элге билим берген ал башланган школ а — бир джангыз. Ол школда окъугъанды Аппаланы Хасан. Школну бошагъандан сора, андан ары окъургъа къолундан келмей, атасы бла биргелей мал кютерге джарашады, бичен ишлейди. Школну джеринден сегиз этиб бир юлюшю бла хайырланыр ючюн, Ауман деген устазгъа джумуш этиб турургъа джарашады. Хасан окъуугъа, илмугъа, орус тилни билирге кемсиз термилгени себебли, элден ол устаз кетгенинде, правленде къагъытчыгъа болушчу болады.

Орус культурадан хапарлы адамла бла элде джашау джуукъландыргъаны, Ташчыда (рудник «Эльбрус») ишлеген орус ишчиле бла шагърейлиги, ишексиз да, ол кёзюуде анда ишлеген къарачайлыладан, тегейлиледен хапарлы болгъаны — была барысы джазыучу боллукъ джаш адамгъа джарайдыла.

«Къара кюбюр» романда «Эльбрус» рудникни неси Романова Вераны, управляющисини, чиновниклерини образлары, ишчиле бла администрацияны арасында келишнүлени суратлагъан джерлерине авторну сабий заманында кёрген, эштген затлары эсинде къатыб болушхандыла.

Уллу Октябрь социалист революция Къарачайны урунган халкъына азатлыкъ келтиреди. Хасанны джаншауунда джангы ёмюр башланады. Граждан къазауат бошалады. Контрреволюцияны ууатадыла. Совет властны бегитедиле. Къарачайны эзилиб тургъанларына азатлыкъ бла биргелей кенг джолла ачыладыла.

Хасан джамагъат ишлеге къатышыргъа къолундан келирча болады. 1923 джылда ленинчи комсомолну тизгинлерине

киреди. Баталпашинок отдел комитетден келген джёнгерлери бла бирге Хасан биринчи комсомол организацияны кьурайды, анда бир джылны секретарь болуб ишлейди.

1924 джылдан башлаб, эл Советни кьагъытчысы болуб, юч джылны ишлейди. Ол джылда огъуна судисполнителге айырылады.

1925 джылда ВКП(б)-ни Къарачай-Черкес Оргбюросу Ростовагъы юристлик курслагъа джибереди аны. Курсланы бошаб келгенден сора сюд, прокурор ишледе урунады. 1931 джылда Север Кавказ крайком Хасанны индустриал институтну технология факультетини окъургъа джибереди. Институтда окъугъанын Хасан джамагъат ишле бла байламлы этеди. Культпроп бёлюмню тамадасы болуб ишлейди, партколлегияны члени болады. 1933 джылда Аппа улуну институтну IV курсундан ызына чакъырадыла, областха прокурор этедиле. Ол кьуллаукъда ишлеген кёзююнде «Къызыл Къарачай» газетни «Сюд бла прокуратураны билдириую» деген бёлюмюн бардырады.

1934 джылда Хасанны партияны обкомуну аппаратына кёчоредиле. Алгъа Обкомну секретарыны заместители, андан сора обкомну мюлк бёлюмюню тамадасы, аны ызы бла башчылыкъ этген партия органланы бёлюмюню тамадасы болуб ишлейди. Ол джыл Болгар коммунист партияны башчысы Георгий Михайлович Димитров бизни областха кьонакыгъа келген эди. Аппа улу аны бергесине айланады.

1936 джыл сентябрь айда Аппаланы Хасан партияны обкомуна экинчи секретарь, 1937 джылдан а — биринчи секретарь болады.

Окъууу бла юрист, джюрегини разылыгъы бла пропагандист, фахмулу кьураучу, алапат стилист, ана тилин байлыгъын тамыры бла билиб, уста хайырландыргъан, орус тилин таза, кючлю билген билимли адам, кесини билимин теренден терен этер ючюн тохтаусуз кюрешеди.

Хасан кёб тюрлю илму бла кюрешгенди: литература, физика, математика, история, тау фольклорну андан иги киши билген болмаз десек, жангыллыкъ тюлбюз.

Партия иште Хасанны ким да билген иги кылыгъы — адам бла джарашуулугъу, эрлай шагърей болуб, джууукълашыб, кереклисине эс бёлгени эди. Халисини алайлыгъы аны ишине болунады, адамланы кючлерин кьралны, партияны ишлерин толтуруугъа, баджаруугъа айландырады, литература чыгъармаларына персонаж табыуда магъанасы улуу болады.

Аппаланы Хасанны литература иши сейирликди. Анга кирдиле: газетледе, журналлада басмаланган докладлары бла сёзлери, алапат публицистика ишлери: «Революция, Къарачай эмда класс кюреш» (1929), «Карачай на путях социалистического животноводства», «Ара социалист мюлк сыйлыды эмда

анга тиерге, заран этерге джарарыкъ тюдлю» (1933), «Битим джыйыуну эмда аны сакълауну юсюнден» (1934), «Къарачайда тау социалист малчылыккы ёсдюрююню юсюнден» (1935) — деген брошюрала бла статьялары, д. б.

Экономика, право джанындан джазгъанлары — барысы бек багъалы ишле болгъандыла. Алай болса да Аппа улуну творчествосунда эм уллу, эм баш чыгъармасы «Къара кюбюр» романды. Бу роман къарачай литературада этаплыкъ чыгъармады.

Аппа уллу бу чыгъарманы терен эмда кенг историялыкъ полотно этиб чыгъарыргъа акъыл этген эди. Ол, Къарачайны бурунгу джашауун тюр-тюз суратлагъан бла биргелей, жангы джашаууну да кёргюзюрге излегенди. Къарачайны бурунгу джашауу, революцион кюч бла тюрленниги мадарсыз иш болгъанын ачыкълаб, халккыны 900-чю джыллада башлаб 30-чу джыллагъа дери историясын джазаргъа излегенди. Алай а джазычу муратына толусу бла джеталмагъанды. «Къара кюбюр» романны эки китабын джазыб басмадан чыгъарады. Ючюнчю китабы бла «Джаула» деген романыны къолдан джазылгъаны уа редакцияны портфелинде 1937 джылда басмаланмай къалгъандыла.

«Къара кюбюр» романны темасы — Къарачайны революциягъа дери джашаууду. Аппа улу къарангылыкъдан аджашыб тургъан, динни зараны тели этген джарлыла, джалчыла, джашауларыны болумун ангылагъандан ангылай, класс сезимлери ёсе тебрегенин кёргюзген бла бирге, аланы ангыларын уятыуда орус ишчи классны магъанасын ачыкълайды.

Роман Къарачайны тау ёзенлеринде коллективизация баргъан кёзюде джазылгъанды.

«Къара кюбюрде» айтылынган затла, ётюр кетген узакъ замандагъы ишле болсала да, 30-чу джыллада джамагъатха китабы бек уллу магъанасы болгъанды: ол суратлау образлары юсю бла таулулагъа патриархал джашау джорукъну тюрлендирмей болмазлыгын ачыкълагъанды. Бу историялыкъ роман джити, уста тил бла, совет кёзюде да тамыры бла къораб бошамагъан, бир къауум урунганны мыйысына илиниб, тырнакъларын бошларгъа унамай тургъан эски заманны кир, къарангы кючюн айгъакълаб, анга къаршы джазылгъанды.

Къыямытланы адам хакъ ашаучула болгъанларын, муслиман динчилени ётюрюкчюлюклерин айгъакълай, орус эмда миллет пролетариатны эм иги хали шартлары юсюнде болгъан Семёну сифатын алагъа къаршы халда суратлай, Аппа улу совет адамлагъа — таулулагъа класс кюешини кимле бла, къалай барлыгын ангылатады, урунган халккыны джашаугъа кёзюн кенг ачады.

Романны кесини энчи социал-психология проблематикасы,

революциягъа дери Къарачайны юй джашау болумун, халкъны хар бир къауумуну хали шартларын авторну халкъ эште, сёление тургъан тил бла уста суратлай билгени романига миллет форма бередит, халкъны ангысына терен сиперча, халкъ сюерча этеди. Эм баш социал проблемалагъа романда социалист позицияладан къаралады, революциягъа дери Къарачайны джашау болумуна критикалыкъ кёз бла къарау, орус эмда совет литератураны нги традицияларына эс бёлюб юрениу — была барысы Аппа улугъа магъанасы социалист болгъан чыгъарма джазартгъа болушхандыла. Социалист реализмни битимли джеринде «Къара кюбюр» кёжетлери сыйыннгысыз битген уллу терек болуб ёсгенди.

«Къара кюбюр» романига XIX ёмюрню аягъында, XX ёмюрню аллында къарачай халкъны джашаууну энциклопедиясыды деб айтыргъа ажымсыз боллукъду.

Джашаууну не тюрлю джаны бла да кенг кёргозгени себебли, «Къара кюбюр» романига халкъ бусагъатда да уллу эс бёлгенлей турады, сюймеклиги джукъланмайды. Анга шагъатлыкъ — романны ючюнчю китабын джазыб, басмагъа хазыр этиб тургъанлай ауушхан Хасанны муратына джетдирирге излеб, башха джазыучу, Къобанланы Дагир, «Таулада таууш» деген романны джазгъанды. Халкъны романига сюймеклигине шагъатлыкъ этген дагъыда — «Къара кюбюрню» тамалында чыкыгъан талай пьеса, Къарачай-Черкес областны драмтеатры Совет Социалист Республикаланы Союзуну 50-джыллыгъына чыгъартгъан драмалыкъ эпопея «Пробуждение гор».

Къарачай литератураны историясында «Къара кюбюр» биринчи, эм алапат романды. Аны багъалылыгъы, сыйы къуру ана тилни ёсдюргенинде, ёмюр алмашына тебреген кёзюудеген боранлы джылланы летописи болгъанында, неда проза жанрны эркин хайырландыра, таулу джашаууну энциклопедиясын джаза билиуде болуб къалмайды. Аны сыйы ёмюрдени, миллетлени ортасына кёб бедженли кёпюрча тюшгениндеди.

«Къара кюбюр» къуру къарачай чыгъармады деб къояргъа боллукъ тюлду. Ол хар миллетникиди. Не ючюн десенг, джазыучу романда салгъан проблемала башха миллетлеге да юлгюдюле.

«Къара кюбюр», орус тилге кёчюрюлюб, 1977 джыл Москвада «Современник» китаб басмада 30.000 экзemplяр тиражы бла чыкыгъанды, алай бла совет литературада тыйыншлы орун алгъанды. Аны бла шагърей болургъа энди башха миллетли окъуучугъа да мадар табылгъанды. Аны гуманист, интернационал шохлукъ, класс джаулагъа кечу салмагъан идеялары, адам улуну аллындагъы коммунист оптимизм бла согулгъан джашауу нги боллугъуна ышануу — миллионла бла окъуучулагъа аны джууукъ чыгъарма этеди.

Аппаланы Хасан чыгъармачылыкъ джолуну туура чагъыб башлагъан кѣзююнде замансыз (1939 джыл 4 июнда) аууш-хайды.

КЪАРА КЮБЮР ЭКИНЧИ КЕСЕГИ *Биринчи башы*

Тууар кѣз кибик, тюрмени терезесинден кюнню джилтинле-ри киредиле. Ала Абдул-Къадырны аллында кюзю мяла сын-ганчыкъгъа тийиб, кюн джарыкъчыкъ, къабыргъада къалты-рай келиб, къоянча ойнайды. Абдул-Къадыр сакъалын тюзетген заманда кюзючюкню ѳрге, энирге тутса, батнарда таяныб тургъан негерлерине кюн таякъла тийиб, кѣзлерин къамата-дыла.

Батнарны аллында бешеулен, танг атхандан бери олтуруб, башларын кѣлтюрмей, карт ойнайдыла. Не заманда къарасанг да, бир къолджаулукъну ичинде кѣб джорюген багъыр шайла кѣрюнедиле. Бешиси да бир-бирине къош-баш болуб, сууукъ кече отха чѳкген адамлача, бир уллу хазнаны бир-биринден джашыргъанча, бир къоллары бла картланы тутуб, бирси къоллары бла джабаргъа кюрешиб, хар ким эслетмей, негерини картына къараргъа кюрешеди.

Абдул-Къадырны туурасындагъы, ѳзюю киндигине дер джыртылыб, сакъалында юч-тѳрт узун тѳгю бла, башын-дан эсе, джелкесине джанаша, отда бишген гардош хычынча картуз бла, картла тартылыб тебреселе, къачар къоянча, тѳ-герегине къарайды. Картларында къарамашакъ тузну кѣрмеге-нинде, кир къолджаулукъда багъырланы сермерге ийилгенин къатында олтургъан джырыгъерин эслеб, бойнундан буууб, тю-бюне салды. Ала бир-бирин басыныб тюерге болгъанлай, Аб-дул-Къадыр, сакъал джарашдыргъанын къоюб, таш юй тюбде зынгырдаб, тѳнгереб айланган багъыр шайланы джыйды.

Тюйюшгенле бир-бири хамхотун бузуб, кимни бурну къанай, кимни кѣз тюбю кѳгериб, кир сары чачлары мангылайларына тѳгюлюб, къарынлары, тобукълары ачыла, тизилиб, шайланы ким аягъанды, деб бир-бири кѣзлерине къарадыла, алай бол-гъанлыкъгъа, Абдул-Къадыр, багъыр шайланы джан хурджу-нуна джыйыб, кесин джукъ да кѣрмегенча этиб, кюзю сынган-чыкъ бла къадалыб сакъалын тюзете эди.

Джырыгъерин, ышарама деб, сары къаралдым мутхуз тиш-лерин кѳргюзте, кѳгермеген сау кѣзюн негерлерине айланды-рыб, Абдул-Къадырны сыртын кѳргюзте, кѣз къысды. Аны эслеб, сакъалында юч-тѳрт сары тѳгю болгъан, къысыла келиб, Аб-дул-Къадырны къабыргъасындан тюртю:

— Эй, басурман, ачханы бер! — деб къоркъмай, аны къа-

тына баргъашына кеси кесине сейирсиниб, Абдул-Къадыр ызына айланынчы, ызына атлаб тебреди.

Ашыкъмай, тюрмеде ёсдюрген къара сакъалын сылай, арба тохунча, кёкюрегин аллына чыгъарыб сорду:

— Менден ачха излеген кимди?

Ингичке табы мангылайын джыйырыб, джамчыла кибик, энишге салынган къашларын туюуб, къутургъан тууарча, кёзлерин джандырыб къарагъанында, ачха излегенни да унутуб, бешси да барыб биягъы батнары аллына джарашыб, коннга да тюрмеден чыкъсала урларыкъ ачхаларын салыб, туююшген заманда чачылгъан, къыйырлары кемирилген картланы джыйыб, биягъы оюнну башладыла.

Абдул-Къадыр, кесин джарашдырыб, эски ич кёлегин сархча башына байлаб, сакъалын сылай, кюзюге кёб къараб туруб, энепк тамырдан тоуб окъугъанча, кеси аллына кюлюб, негерлерин илгендирди. Сархын тешмегенлей, кёзлерин сюзюлтуб, карт ойнауну кююб, сир болуб анга къараб тургъанланы алларына келиб, сорду:

— Къарачыгъыз, мен шыйыхха ушаймамы?

Къалгъанла сейирсиниб ауузларын ачыб, джырыгъерин:

— Эки имбашында къанатларын болса, сапылагъа салынган шыйых суратлагъа бек ушайса, — деб кюлюрге кюрешип, джырыкъ эрнин къыйыгъына джиберди.

Кёлек башындан ычхыныб, джарашдырыб къысылгъан сархы бузулмасын деб, бир кюлу бла джелкесине джабышханлай, бир кюлу бла да сакъалын сылай:

— Тутхан ишим терсее тебрегенди, бир кере шыйых болуб кёрмесем да, боллукъ тюлдю, — деб гитче заманында окъугъан къуран аятланы, башын эки джанына атыб, къычырыб окъуб тебреди.

Окъууну къызыууна кириб тургъанлай, джасауай, тюрме эшигин тешигинден джангыз кёзюн къаратыб:

— Мында тууарча къычырма, межгитде турмайса! — деб къычырды. Айтханын иги белгили этер ююн, тешикден сюнгиюу къыйырын кёргюзуб кетди.

— Кёремисиз, тенгле, мени кибик аманлыкъ сюеклерине синген бир адам шыйых болургъа тебресе да, кюймайдыла, ха-ха-ха! — деб къарнын тутуб кюлюб, батнаргъа аунады.

Абдул-Къадыр, аманлыкъ этиб тюрмеге тюшуб тургъанлы, юч джыл тауусулуб, тёртюнчю джылы толуб, башына бош болургъа бир ай джарымы къалгъанды. Акъыл-балыкъ болуб, джыйырма бла онбеш джылгъа киргинчи, хар бир тюрлю аманлыкъны этиб кёргенди, хоншусуну бузуун урлаб кесгенден башлаб, адам ёлтюрген аманлыкъгъа деричи ол этмеген къалмагъанды.

Башына бош болурну аллы бла кёб сагъыш этиб, урлагъан-

ны табсыз болгъанын таныгъанды. Урларгъа кесинги кыйнаб, кече, кюн джукъунг бѣлюнуб айланыргъа керекди. Малны иесини къолуна гюшсенг, аямай «къундуз ийлеуонгю» береди.

Танымагъан, сенден хайыр кѣрмеген бир оноучуну къолуна гюшсенг, кесилр кыйну гѣзеинге атханча, тюргеге тыгъыб къояды. Бу затланы барысын да сюзюб, урлагъандан эсе, шыйых болгъан тынч болгъанын анылаб, тюрмеден чыгъарыны аллы бла кесин шыйых бетде джарашдыргъаны аны ючюн болгъанды.

Тюрмеден чыгъыб, шыйых болуб тебресе, къалай этерине, кесин къалай джюрютюрюне сагъыш этиб, эски кѣлекден чырмагъан сархын да башындан тешерге унутуб, шыйых болуб, джашил абасы бла, чыммакъ акъ дарийден сархы бла, эл тѣгерегине басыныб, алтын ачха къалай къуюллугъу кѣзюне кѣрюнуб, ышаргъанлай, джукълаб къалды.

«Локъум тузну картланы тюбюнден кесинге тартханынги кѣргенме», — деб джырыгъеринни къычырыгъына уянганында, сакъалында юч-тѣрт сары тюгю болгъанны сырты айланыб олтуруб, къолунда крест патчахы. Абдул-Къадыргъа къараб тура эди.

Суратны салыннганын джаратыб, эсине келди: кѣб къалмай мени бетим, сакъалым мынга ушайды, аны юсюне акъ сархым бла джашил абам болса, бир да къоркъмай, къалайда да шыйых болургъа боллукъма деб, эки къолун бир-бирине ыныб къычырды:

— Эй, сиз аман, битли гудула, карт ойнагъанны къоюугъуз да, мен сизден айырылыргъа кѣб къалмагъанды, туругъуз, харким этген аманлыкъларыгъыздан бирер хапар айтыгъыз, — деб къобуб, аягъы бла уруб къолларындан картланы чартлатды.

Джырыгъерин къайырылыргъа да бир тебреди, алай болгъанлыкъгъа Абдул-Къадырны эки къашыны ортасы дукъур туйюле тебрегенин эслеб, ышарама деб, бнягъы эрини къыйыкъ этиб, джауорунларын ура, къалгъанладан алгъа къатына олтурду.

Батнарда олтурургъа орун табылмай, аллында таш юй тюбюне олтургъан, сакъалында юч-тѣрт узун сары тюгю болгъаны аягъыны бурну бла кѣлеги джыртылыб, ачылыб тургъан къарнына тюртюб:

— Сен башла, — деб буйрукъ этди.

Къалгъанладан болушлукъ излегенча, нѣгерлерине мангылайы бла къараб, киши аны джанындан сѣз къошмагъанында, джелкесин къашый, амалсыздан башлады:

— Мени аманлыкъларымда сизни сейирсиндирир зат джокъду, алай болса да бу кѣзюде тюргеге гюшгеними айтайым.

Хапчюкле урлаб тюргеге гюшдюм да, азабымы чегиб чыкъ-

гъанлай, кесн кесиме урламазгъа сёз бериб, элимде бир бай тюкенчиге джалгъа джарашдым. Джалгъа кирген заманда сёзюбюз алай болду: мен хапчюк тапшыргъа, атларына къараргъа деб, аны тюкеннин ичинде бегим этдик. Айым джетгенлей, эки сомну да къарг анамы къолуна бериб, ач, джаланигач болсам да, тёзерге кюрешиб турдум.

Бир кюн тюкеннге беш арба бла ун машокла келтирдиле. Тюкенни песн, артыкъ капегим къорайды деб, манга болушургъа башха адамны тутмай, юсюме ёре туруб, дженгил бол дерге къалгъанында, юч машокну да бир-бири юсюне салыб кёл-тюрюб, басхычдан чыгъыб баргъанлайыма, этегими джылтыргъанына абыныб джыгъылдым да, къабыргъа негилерими сындырдым. Мени машокла юсюмю басыб, къобалмай тургъанлай, тюкенни песн, дженгил къобмайса деб, чуругъуну бурну бла хамхотума уруб, джарым ай джалымы да бермей, къыстады. Қъарт апам, чапракъла сала, къабыргъамы сау этгенинде, дагъыда джалгъа джарашыр мурат бла тегерегиме къарадым, алай болгъанлыкъгъа, тегерекде киши джалгъа алыргъа унамады. Қъобуб, аякъ юсюне мингенимде, толу бир айны иш излеб айланыб турдум, алай болгъанлыкъгъа атым аманига айтылгъан эди да, киши джалгъа джарашдырыргъа унамады. Эртденбла къобуб кетсем, ызыма къайтыб ачдан ёле тургъан анамы кёреме деб къоркъуб, юйге къайтмагъаным бола эди, къайда болса да чалдын джанында кече къала, бир бёлек кюнню айландым.

Бир иигирде мени къыстагъан тюкенчини тюкенине кёб адам басыныб тургъанлай, къысыла-къысыла бардым да, адамланы ичине къатышыб, кёз байлаб, мамукъ чырмалгъан четенлени артына къысылдым да къалдым.

Адам элемесин деб тылпыууму чыгъармазгъа кюрешиб, са-тыугъа келген адамла чачылыб, тюкен этилгинчи турдум.

Тюкенни ичинде къалайда не зат болгъанын билгеними себбинден, ууакъ-ууакъ тюртюле барыб, ачха джыйылгъан кюбюрчекни ичинде ачханы къойнума къотардым. Энди ол кёбден бери кёзюм къараб тургъан халыуадан ашаб тояйым деб, тапхадан тутуб, ары атлайым дегенлей, тапханы къыйыры ычхыныб, бир къаууму да манга тие, мияла сауутла зынгырдаб джерге къуюлдула. Джунчуб, къалай этерге билмей, сюелиб тургъанлайыма, эшик ачылыб, къолунда лампасы бла, кёкюрегинде базыкъ алтын сынджыры джылтырай, полицей иёгерлери бла бирге, тюкенчи юсюме кирди да къалды.

Тюкенни песни алтын джюзюклери бла семиз джумдуругъу бюгюнча кёзюме кёрюнеди. Андан сора не болгъан эсе да билменме. Аз, кёб заман кетген эсе да, уяныб къарагъанымда, болгъаным къан болуб, ма ол мюйюште эшикге чыкъгъан джыкырни джанына бауурланыб тура эдим,— деб хапарын бошаб,

бойнун бир джанына салыб, джыккыр тургъан мюйюнге кёз-лерин чыракъ ийди.

Абдул-Къадыр, хапарны аллындан артына дери аууз ача, эсней туруб, башы кесини сагъышына кетиб, хапарны тохтагъанын эслемей, сакъалында юч-тёрт узун сары тюгю болгъаннга айланыб:

— Сени хапарынг да джапынга кёре болгъанын къарагъанлай да таныгъан эдим, — деб къобаргъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа джырыкъерин, бу хыны къара сакъаллы не тукъум адам болгъанын кёбден бери билирге излеб, бюгюн таб тюшгенинде, этегинден тартыб, къоймай, тилеб олтуртуб:

— Сен башынга бош болургъа кёб къалмагъанды, бир ай джарымдан бизден айырылыб кетесе, сени къаллай адам болгъанынги билирге сую эдик. Сен аманлыкъ этгенинден бизге бир хапар айтсанг, — деб ауузуна къараб тохтады.

Не заманда да Абдул-Къадыр аманлыкъ этгенинден кишиге хапар айтыргъа ёч тюл эди, алай болса да бир белек джыллы биргесине джашагъан адамла тилегендеринде, айтмай болмады. Аягъына чыгъанакъ киргенча, джыйырылыб, хапарын башлады:

— Унутмагъан эсем, онбеш адамы тоноуун алгъанма. Юй тонагъанымы санын эсеме тюшюраллыкъ тюлме. Аманлыкъ эте тургъанлай тутулуб, бир белек джолда къыркылагъанма, аны манга сормасагъыз да, мангылайымда табларым айтыб турадыла. Мен бу шахаргъа келгенли, алты джыл бола эди. Хар кечесине урлаб, тоноу алыб тура эдим, алай болгъанлыкъгъа шахарны тамадасы бла иги джашагъанымы себебинден, аманлыкъ этгенини кёрген оноучу да, кёрмеген кирик этиб къойгъан болмаса, къатылмай эди. Айтханымча, алты джыллы табханамы урлаб, урлагъанымы шахар тамадасы бла эки тенг этиб, сюйген ичгими ичиб, ашымы ашаб турдум. Бу игиликлени барысыны да юсюне шахар тамаданы къатыны менсиз джашаб болмай эди. Чагъыр бёчке кирик, тууар бюреклекча, уууртлары дженге, кесин дух ийис этдириб, мени таба тебресе, сарыубек келгенча кёре эдим, алай болгъанлыкъгъа, «этни хатери бла шорнасын ич» дегенлей, эрини манга джарагъаны ююн тёзюб турдум. Башха джерге кечерге да былайыча джылы джер табыллыкъ тюл эди. .

Хурджунум къалын болгъанлай, мен тышына джайылмай болмай эдим, къатын а, мен эшикке чыкыгъанлай, уугъа айланган итча, къалайгъа барады деб, ызымдан къарагъанлай айлана эди. Алай болгъанлыкъгъа ол, таш макъача, джайрала тургъунчу, мен, къоян согъунчакъ этиб, ызымы аджашдырыб, джанлай турдум.

Бир кече бир юйден кюмюш, алтын сауутла урлаб келиб, фатарымда кесим сюйген бир къаракъанха башымы салыб, тынчайыб тургъанлай, эшикни гырт деб ачыб, шахар тамаданы

къатыны юсюбюзге кирди да къалды. Бир кесекни, кёзлери тегерек айлана, къараб туруб, тусе къусханча, бетибизге тюкюрюб, чыгыб кетди. Бу бечкеден бир заран джетмеге эди деб, джюрегим къоркъду, алай болгъанлыкъга, не юйю къуругъанды, бир талай джылны мени «къол къыйынымы» кёрюб, джукъ этерик болмаз деб, къайгысызыракъ болуб джукъладым.

Эртденбла хамхотума бир сууукъ зат тийиб, уяныб къарагъанымда, бир джез тиймели юсюме ёрге сюелиб, гёрохну бурнуу хамхотума тиреб тура эди. Этиучюмча, сскириб туруб, хамхотуна бериб джыгъайым деб, къарагъанымда, джез тиймелиле тёртеулен да болуб, экиси тинтиуюл эте, экиси да къаракъашны кийинирге да къоймай, ортагъа алыб, тюенене мен саугъагъа берген алтын бууунлукъну къолундан сыдыра тура эдиле.

Кючде марда джокъду, мени орнумда ким да не эталлыкъ эди, полицейлени алларында башымы энишге тутханлай, артымдан тобукъ джете келиб, ма бу тюргеме кирдим. Ол кюнден бери бир бёлек джылны сизни бла турама, ма алайды иш, — деб ханарын бошаб, джырыгъеринни сыртындан къагыб къобду.

— Ханарымы туура алапат джерин унутуб барама. Манга сют этилген заманда бир къарт прокурор, тёбен джаягъыны салынган тишлери тюше да ызына джыя, къадалыб тюкюрюклени чача, манга дау айтхан заманда, шахар тамада бла къатыны, эм алда олтуруб, бир-бирине не затны эсе да, шыбырдай эдиле. Къатын, мен урлаб берген алтын кезюлдюреуюкню кёзюне тартыб, манга-манга къарай эди.

Сермеб башына сарх этген эски кёлегин джерге уруб, Абдул-Къадыр, кёзлери джана, къычырды:

— Алада уят джокъду! Энди мен да кесими шыйых этиб, акъыллы, уятсыз болургъа тебегенме, — деб, джерге ургъан кёлегин ёрге алыб, ызына къарагъанында, джасауай, эшикни ачыб, къолу бла эшикге джюрюген джыккыры кёргозюб, ёрге сюелиб тура эди.

Экинчи башы

Кёбден бери джангур болмай, кюнбетде юйлени башлары замансыз саргъалыб тебегендиле. Кёк, тау кёллеча, кегериб тургъан болмаса, кёз джетген джерде бир булут кёрюнмейди. Эшик аллында кюнден къачыб джатма тюбюне кирген эшекни чибинле юсюне басыныб, дыгалас этдиредиле. Тохтамай къуйругъу джетген джерден силкиб къыстаргъа кюрешеди, алай болгъанлыкъга, сыртындан учуб келиб, къарын тюбюне къонуб басынсала, амалсыз болса, эки аягъы бла джерни кёзюу къагъады.

Бир батхан таз бла эски джууулгъан кир сууну арбазгъа

тёлюб, Мёлехан, сен не заманда да алайса деб, кеси кеси бла сёлеше, дженгил огъуна ызына юйге кирди.

Отджагда Темуркѡ бир мырышкы агъачны аякъ этеме деб ичин къаза, Таулан да, аны онг джанында олтуруб, бычагын къара билеуге билей, Темуркѡ башын ёрге кёлтюрюб, Тауланга айланыб айтды:

— Сен да бизни кибиб бир джарлыса, кесинг да узакъ адамыбыз тюлсе, сау къалгъын, бизге бир тюз сюд эт. Бу къатын, юйюбюзде гырджынлыгъыбыз болмагъанлай, Ибрагим элде айлансын да хауле болсун дейди, мен а, сен аны афенди, къады эталлыгъынг джокъду, кимге болса да бир адамгѡ джарашдырайыкъ да, малгѡ барсын деб, алай айтама.

Эски джон ышымланы къурукъгѡ джая, Мёлеханны бети къызарыб айтды:

— Мени юйюмде бир джангыз балам къалгъанды, ёлсем да, кесим кюреширикме, аны биреуню къолуна атыб, джашлай унукъдурлукъ тюлме, сиз джалгѡ айлана, ёмюрюгюз кетиб барады, андан келген хайырны мен кёрмегенме, окъуса уа, ол да, къалгъанлача, сууукъгѡ, ачха къалмай, башын...

— Кёбдю, эшггенме, сени акъылынга къалгъанында, къыз сабийинги къачхынчы этиб тураса, — деб Темуркѡ кертти кёлю бла къызара тебегенинде, Мёлехан, киши адам тургъанлай юйде дауур этмейик деб, кесин джарашдырыгѡ кюрешиб тохтады.

Темуркѡ, къатынын къоркъутханын таныгъанында, Тауланга айланыб айтды:

— Ма сен да, бизге насыбха келгенча, келгенсе, адам табмасаик, бёрк агъач бла да кенгеш деб сёз барды, аны айтханым, сен джюрюген, кёрген адамса, оноу бла болушурса деб кёлюме келеди. Кесим бир бёлек кюнден бери сагъыш этиб табханым олду: Ибрагимни, тамбладан оздурмай, сени къатыш Джуммакълагѡ джалгѡ джибериб, кесим да, къартлыгъымда, Ташчыгѡ джарашыргѡ мурат этеме. Қыалай кёресе, кёлюнге келгени айт, — деб Тауландан оноу излеб тохтады.

— Игилик айтайым, санауу тохтагъан мен бир къарт, сизден игиними айтырыкъма, алай болса да, Мёлехан, юйню тамадасы айтхан болса иги болур, джашны элде тутуб, хауле этгенден не файда барды, къалай алай болса да, мал къыйырында болса, башын кечиндир, — деб, кёзлерин сюртгерге джюртген бир эски бусхулчукъну къаза кетиб джан хурджунундан чыгъарыб, кесип алтына кёзюнден бурнуну сырты бла тегереб келген джыламукъну сюртдю. — Элиб къутургъанына джылкы гёзет эте, боран кюйдюрюб, эки кёзюм ауруулу болгъандыла да, джыламукъ къуюлады да турады, — деб эски бусхулну джарашдырыб чырмаб, биягъы хурджунуна салды.

— Да, Таулан, джашчыкъны санга аманат этеме, тургъан джерингде кёз-къулакъ бола тур, мен, бюгюн Ташчыгѡ барыб,

ниге джараныргъа тебregenме. Адам ортасы болгунчу бусурман байлада кюлландым, энди джашагъанымдан кёбмю джашарыкъма, гяурланы да бир сынайым, — деб, не айтырыкъды энди уа деб Мелеханга кынгыр къарай, эшек джауурлукъну сюйрей, юйден чыкъды.

Ол эшикке чыгыб, Таулан бла Мёлехан кеси къалгъанында, тилеб, джыламсырай айтды:

— Ёлгенинг, къалгъанынг бла, сени къартлыгъынг бла тилейме, ол джангыз сабийге, кесинги баланга къарагъанча, къара. Джашчыкъны атасы эришгенди да тохтамайды, ансы Джуммакъланы мен билмеймени, аланы кюлларына сабийни берген — джыланны аллына макъаны атхан кибики. Ма, ауруунгу алайым, бир сабийим къалгъан эди да, аны кюлумдан думп этиб барады, сагъыш эт кесинг, мен, джарлы къатын, къалай джашайым, къайры обагъа кетейим! — деб Тауланнны аллын тыйыб, джыларгъа болуб тургъанлай, Темуркъа Тауланнны къатында къатынны сау тур дей кетерге уялыб, эшикни туурасына келиб кычырды:

— Таулан эртденбла эрте кюшха чыгъарыкъды, алай эте турма да джашчыкъны кереклисине къара. Мен да кеб турмай келликме, — деб, чымырта бла эшекни уруб, арбаздан чыкъды.

Эртденбла эрте, тауукъла арбазгъа джангы джайылгъан заманда, Таулан келгенинде, Мелехан от тамызыб какчыкъ булгъай, Ибрагим тюгел кийиниб бошамай, сол чабырыны бауун кыса тура эди, Темуркъаланы эшиклеринден ийилмей кирирге болмай эди, алай болгъанлыкъгъа, Тауланнны къаудан кюйла, джылкы гезетле ийилтиб бошагъан эдиле да, келгенича юйге кириб: — Юйюгюзге игилик, — деб, чоюннга да кёз джетдире олтурду.

— Джигит улан, (къайсы джашха да Таулан алай айтады), къарт кюбуб келгенинде да, сен чабыр бау кыса тура кереме. Эй заман! Мен сени кибики заманымда, «Багъатыр талагъа» эки кере таяныб келгенлигиме, арымай, дагъыда юйде не джумуш болса, аны эте эдим, — деб къарт болгъанын кёргенча, кюрт кибики акъ сакъалындан сылады.

Ибрагим, чабыр тизген кюлларын от джагъаны кыйырына джууа, айтды:

— Айыб этме бу джол кечге къалгъаным, кече чабырларымы тизмей джатхан эдим да, танг атханлы алагъа кюреше мычыгъанма. Къоркъма, Таулан, сени разы этер да бир кюн чыгъар эсе уа, — деб шиндигин Тауланнны къатына тартыб, суу кюшулгъан айран бла какга джарашды.

Ала ашагъан заманда Мёлехан, этеги бла кёзлерин сюрте, Ибрагимни кийимлерин бир-бир джаягъына кысыб, машок артмакълагъа джыа эди. Анасы къалгъан джангыз баласын кюйнуна кысыб, джыламукъдан башын джибитиб дыгалас

этгенин кѣргенинде, кагы кѣалгѣанына кѣзю кѣараса да, Таулан, туруб таягѣын алыб, эшннге чыгѣа айтды:

— Сен кѣайнайса, джаш адам, кѣараб-кѣарагѣынчы мени джетерсе, — деб таягѣын белине кѣнделен салыб, кѣош азыкѣ джюкленнген эшекни табаны бла тюрте, арбаздан чыгѣыб кетди. (Тауланны хайуанны ачытыб ургѣандан суюмегени джокѣду).

Кюню кѣзю чегетден чыгѣаргѣа, джолоучула, эшекни джюгюн алыб, кѣк талада тохтадыла. Кырдыкга олтуруб, чабыр джангырта тургѣанлай, Тауланны кѣзлерин кѣамата, кюн чибиллени кѣозгѣай тийди. Чабырларыны чыклары тизгенин да кѣоймай, кюн чыкѣгѣаннга айланыб айтды:

— Ассалам алейкум!

Ибрагим, Таулан кимге салам бергенин тѣгерегинне кѣараб кермей, сорду:

— Таулан, кимге салам бердинг, кѣарайма да адам кѣрмейме?

— Джигит джаш, кюн чыкѣгѣаннга салам береме, бир кѣауум аман адамгѣа салам бергенден эсе, кюннге салам берген кѣб да игиди, ол болмаса, бизни не джашауубуз боллукѣ эди. Кюню игилигин, кюн аман джунчутуб, сюрюу бла кѣалмасанг, билмезсе.

Таулан, чабыр тизгенин да тохтатыб, джаш нѣгерини сейирсиниб тынгылагѣанын эслеб, хапарын башлады:

— Не джыл болгѣанын билмейме, бир джай мен сени атанг тургѣан Кѣыямытда кѣойчу эдим. Бюгюн кирик эсимдеди, кече кѣойланы джанында джатыб тургѣанлайыма, кѣойла хаман юркеге кѣалдыла, джамчы тюбюнден чыгѣыб, кѣарагѣанымда, кѣк алай кючлю джашнай эди, бир кесек тургѣанлай, Минги Тауну башындан айырылыб бир кѣара булут тебреди, кесн тюгел джетгинчи, бугѣоудан ычхыннган итча, бир джел кѣобду, кѣошда болгѣанны хапа-сапа этиб, не кѣадар дыгалас этдим эсем да, кѣойланы тыялмай, башымдан да челек бла кѣуйгѣанча джангур кѣуя, бир ѳзеннге кѣуюлдукѣ.

— Санга болушлукѣ этерге биргенге адам джокѣму эди? — деб сорду Ибрагим.

— Не адам боллукѣ эди. Кѣыямыт келтириб атыб кетген эди да, сенден гитчерек бир джашчыкѣ тура эди. Джел алай кѣобханында, ауузундан сютю тѣгюле бир сабий, ол манга не кѣарыу эталлыкѣ эди. Хы, аны айтханым... Сер болгѣанма да кѣалгѣанма, кѣалайда тохтагѣан эдим? — деб сорду.

— Джел кѣатыш джангур сюрюб, кѣойла бла ѳзеннге кѣуюлдукѣ, деб алайда тохтагѣанса, — деб Ибрагим сагѣыш этиб болушду.

— Керти айтаса, джашаулу бол. Ёзеннге кѳюкѳѳанлай, тюбю тюшюб кѳалгѳанча, джангур алай уллу кѳуюлду, кѳойланы тыяргѳа бир мадар болмай, ала да бар, мен да джанлыдан кѳоркѳ да тууайла да бар, ёсен тауусулуб, танг атаргѳа бир ачыкѳ талагѳа чыкѳдым. Юсюмде бир халы кѳалмай джибиген эди, ганг аласына кесим да сууукѳдан кѳалтыраб, от этерге мадарым болмагѳанлай, мамукѳча, джерге джагѳылыб, бир тубан келди. Не этерик эдим, ач да, сууукѳ да болгѳан эдим, биреуню мюлкюн атыб кетерге не мадарынѳ бар эди, алай бла юч кюнню талада кѳойланы тѳегерегине айлана турдум. Онѳсуз болуб, танг аласына башымы таякѳгѳа салыб кѳалкѳыдым. Бир заманда кѳой мангырагѳаннга уяныб кѳарагѳанымда, кѳойланы джартысы да, сыртлары тютюнлей, джайылыб, тубан да чачылыб, кюн тийиб тура эди. Кѳеремсе, джигит джаш, кюнню неллай бир хайыры барды. Кюн алай тиймей, кюн аман узайса, мен не этерик эдим.— деб, Ибрагимден джууаб излегенча кѳарады, алай болгѳанлыкѳгѳа, ол, сыртындан тюшюб, бѳркюн кѳелекке этиб, кѳкке кѳараб тура эди.

Эшек, бир джанына джанлаб, сыртындан ауур джюгю кетиб, солуб, кѳуйругѳу бла юсюнден чибилени кѳыстай, ашыгѳыб джити тау кырдыкны отлай эди. Таулан эртдеп азыкѳгѳа, джолдан соругѳуб, эски джамаулу кѳапчыкѳдан кѳыйыры кѳюген кѳатхан нартюх гырджыны ала тургѳанлай, Ибрагим кѳкке кѳолун узатыб айтды:

— Таулан, ол мазаллы кѳушну кѳеремсе? Биз былайгѳа келгенли, узакѳ кетмей тѳегерек айланады. Барыб кѳая башына кѳонуб, андан учуб, нарат терекке кѳонуб, энди ашыкѳмай джамчы кибик кѳанатларын силкиб, тѳегерек айлана турады. Мен бусагѳатда аны кибик болсам, дунияны мюлкюнден бек сюер эдим.

— Кѳайдады кѳуш дегенинг, мени кѳезюм джетмейди, — деб кѳолун мангылайына кѳелекке этиб кѳарады.

— Нечик кѳермейсе, ма былайгѳа кѳара, — деб Ибрагим кѳолун садырла таба тутуб кѳргюздю, алай болгѳанлыкѳгѳа Таулан кѳолтукѳ тюбюнден эски быстырны чыгѳарыб, кѳзлерин сюртюб кѳарагѳынчы, кѳуш тауну башындан аууб ташайды.

— Кѳермейме, джигит джаш, кѳзлерин азгѳандыла, абадан кѳуш эсе, кѳайда болса да мыллык болуб, аны ыстымлай болур, — деб, кѳз сюртген эски быстырын кѳойнуна сала, айтды:

— Кѳайнайды кѳуш, кѳарай кетсе, бир мыллык табыб да ашар, сени бла мени мыллык табарыбыз да джокѳду, ма, джолда ёз тутаргѳа игиди, мени тишлеримден хайыр джокѳду, — деб кѳатхан нартюх гырджыны Ибрагимге узатды.

Ибрагим кѳуш учхан джанына кѳезюм джибериб, гырджын джартыны таш юсуне салгѳанын эслегенинде, Таулан айтды:

— Джигит джаш, кѳурудан кѳуйрукѳ да игиди, энтда иги кесек джолоучу боллукѳбуз, кѳуш да кесини кереклисине айла-

нады, анга къараб турма да, гырджынны къабы, кесниги джел элтмезча эт, — деб ташны юсюнден гырджынны алыб, Ибрагимге тутдурду.

Таулан гырджын умурланы сакъалына агызыб, тюшмей аллында къалгъан эки тиши бла гырджынны кемпире тургъанлай, эшек, отлагъанын къоюб, шыкыртха тынгылагъан къойча, къулакъларын аллына узатыб, тѳбен джашында къулакъдан чыккъъан джолгъа къарады.

Кѳб турмагъанлай, тору аджирин къамчи таууш этдириб, алтын хазырлары кюнде джылтырай, онг кѳолун да джан сюегине салыб, къулакъдан Джуммакъны джашы чыккъды.

Атдан тюшген огъай эсенг, салам да бермегенлей, къашын-башын тюйюб сорду:

— Къошха бармай, былайда сыртыгъыздан тюшюб нек турсыз?! — Бѳркюн, асыры ашыккъъандан, княлмай, тохтагъан джерлеринде къоюб, кынгырбел къарт, сыртха джангы тюшген къарча, башы агъара, атлыны аллына келиб, айтды:

— Не этейик, хан балам! Тикден ауур джюгю бла чыккъъан эшекни былайда бир кесек солутурму эдик деб тохтагъанбыз, атынгы бир аууз кишин алдыр, — деб ѳзенгисинден тутду. — Бир кесек ауузлана эсек, бусагъатдан тебрейбиз, тюш сен да.

Джуммакъ улу, турсунуб аны таба да къарамай, аджирин къабыргъасындан аягъы бла тюртюб, агны ѳшюню бла Тауланни урдура, ташайыб бериб кетди.

Ибрагим, атлы ташайыб кетгинчи, джумдуругъун кысыб, ызындан къараб турду, сора, дженгил-дженгил солуй, къартны къатына келиб сорду:

— Ол санга алай нек этди?

— Да не билейим, джигит джаш, къайнайды ол, къалай этсе да, джилиги джауду, — деб эшекни джюгюн салыб, акъырын-акъыртын, бир-бирде эшекге таууш эте, сыртдан аудула.

Кеч болуб, кѳз байлана экиси да къошха джууукъ джетгенлеринде, бир бѳлек чырпа тюкю ит, бир-бирин озаргъа кюреше, ѳзенни ит юрген тауушдан алдырыб джетдиле.

Таулан, «Ай гяур парийле, не этесиз?» — деб кѳолун узатханлай, итле, юргенлерин къоюб, къуйрукъларын ары-бери силкиб, Тауланни юсюне секиргеге кюрешиб, бек тансыкъладыла.

— Кѳремисе бу итлени, была къаууму да кючюкле болуб, мен асыраб ѳсдюргенме, аналары къарт болуб, сер болгъан эди да, кече стауатдан джаппаб кесин бѳрюлсеге чачдырыб кѳйду. Мен быланы кѳрмегенли кѳб болмайды, — деб тѳгерегине басынган итлени кѳзюу-кѳзюу башларын сылаб айтды:

— Аман адамгъа игилик этсенг, бурнунгу къап этер, арыкъ токълуну асырасанг, эриниги-бурнунгу май этер, деб аны ючюн айтадыла. Бюгюн манга Джуммакъ улуну этгенин кѳрдюнгю, бу ит кючюклени этгенлерин да кѳресе. Аны айтханым, джигит джаш, аллай урунмагъан адамла итден эсе амандыла.

— Къоркъма, итле мени къатымда санга чабарыкъ тюлдюле. Эшекни бери тый, — деб, итле да эркелетиб юсюне секире, экин да къошха ташайыб кетдиле.

* * *

Кюн орта болуб, кюн къыздыргъандан джанлаб, тау кырдыкдан тоуб, къойла, эрмей къалгъан къортлени тегереги джити джашыл кырдыкда джер-джерде джоппу-джоппу болуб, къысха солуб, кюнню таякъларындан башларын джашырыргъа къорешиб джатадыла. Иссиден тѣзалмагъан къой, секириб къобуб, къуш джастыкъча, къуйругъу къалтырай, чабыб барыб, къортге миниб, ёрге сюелиб туруб, дагъыда ызына айланыб, нѣгерлерине къошулуб джатады. Бютеу сыртны узуну къарамдан аууб кетгинчи тюрлю-тюрлю чакъгъан ханс чыкъгъан джерге омакъ согъулгъан кюйюз джайылгъанчады.

Бауурунгдан джатыб, таудан аяз ургъан заманда къарасанг, къортню тюбюнден ычхынган кырдык, къыз сабийни башын джел тарагъанча, чайкъалыб джашнайды.

Кюн иги боллукъ болур. Минги Тауну башы ачылыб, ёмюрлюк бузлагъа кюн таякъла тийиб, биленген къама джылтырагъанча, джылтырайды.

Минги Тауну аягъында таулагъа чыгъыб тынгыласанг, бугъойладай таймай кѣк кюкюреген таууш келеди. Малла бла бугъойлагъа джууукъ келсенг, асыры гюрюлдегенден къойла юркъуб, отларгъа унамайдыла. Кюз арасында Минги Тауну тегерегинде таулада джити кырдыкны джашнаб тургъаны аны кюн болур.

Ибрагим къойларын джая чыгъыб, дунпурдан къараб, Тауланы олтуруб тургъанын кѣрюб:

— Мал кѣб болсун! — деб къатына келиб чѣкдю.

— Сау бол, джашаулу бол, кел, джигит джаш, джууукъ бол, мени «малларым» асыры кѣб болуб, сыртымы ашаргъа къалгъандыла да, къойла джатханларында, алыб бир къарайым деб тешиниб чѣкгенме, — деб, баш бармакъларына тюкюрюб, джерге сюртуб, имбашын къаныш сорду:

— Къалайды къойчулугъунг, не эте айланаса? Джетгенлей къойчу болуб къалгъан къыйынды, мен да сени кирик заманымда, алгын таякъ атыб юркюте, халилерине кючден тюзелген эдим.

Ибрагим, таягъы бла ташы къобарыб, сары къумурсхаланы тѣселери бла ойнай айтды:

— Алкъын мени таякъ атханым да джокъду, кенгден сени къойланы алларында баргъанынгы кѣрюб, мен да алай этерге юрешеме.

— Ой, сиз джашла бююн хаталысыз! Къумурсха тѣбени къозгъама, джаудураса.

Батыу джерде олтургъанбыз, деб къобуб, экиси да сырт-лыкъны джитисине келди.

— Кёремсе, кьойчу болургъа тебреген эсенг, ма Хамитча кютю кьойланы, — деб къабыргъада кьойланы джайыб келген сюрюучюню кёргюзю.

— Таууш этала эсенг, бир кёр, бери чакъырсанг, къаура сыбызгы бла бир-эки согъар эди, — деб Таулан, эски чепкенин джайыб, олтурду. Ибрагим, Тауланни чепкенин кыйырына олтурургъа да намыс этиб, алай джанында бир ташха чёге сорду:

— Хамит сыбызгыны алай игини согъады?

— Кимге къалай эсе да мен билмейме, ол къатыма чёгюб, кесине этген кюулени къаура сыбызгы бла согъуб тебресе, кёзлеримден кююлгъан джыламукъла акъ сакъалымы джиб-тедиле.

Хамит, быланы эсеб, Ибрагим къычыргъынчы да, кенгден ышара келиб, салам бериб, сакъалын таягына тиреб, къатларында сюелди.

— Бир тартыу сокъ, — деб тиледи Таулан.

Хамитни кёлю иги болур эди, мыдах кюулени орнуна, тепсеу тартыу согъуб, кеси тепсегенинде, аны алай джарыкъ болгъанына сейирсиниб, Таулан:

— Хамит, бюгече малмы къанатхансыз да, кёлюнг игиди.

— Қандаур болгъан джерде мал къанатыргъынг джокъду. Мени къууанчым ол тюлдю, башхады. Мен Кыямытта тургъанлы беш джыл тауусулуб, кетер болджалым джетгенди, белек кюнден джалыма аллыкъ малланы да сатыб, къарт анамы къууандыргъа кетерикме, — деб кёзлерин тёбен джанына аралтыб, киши тилемегенлей, биягы къаура сыбызгысын тартыб, кеси аллына тепсеб тебреди.

Не Таулан, не Ибрагим ангыламагъан бир сёзлени да айтыб, къычырыб, тепсеб эрикгенинде, сыбызгысын джерге атыб, ойнаргъа суюб, Ибрагимни тегерек айландырыб: «Къарыулу-мамы, джолдаш?» деб соруб, кёб кымылдагъандан бети агъарыб, ичин тарта, Тауланни къатында олтурду.

— Сен быллай бир къууанырча, Кыямыт улу санга неллай бир мал берликди? — деб сорду Таулан.

— Минги Тауну тубан басханча, Қандаур, къашын-башын туюб, энинге къараб, сёлешмей тургъанлы юч кюп болады. Андан бусагъатда, не къадар кюрешсенг да, сёз энталлыкъ тюлсе. Мен кьой джалгъа джарашхан заманда этген кесаматыбыз бла тергесем, манга бир джыйырма кьой, эки пйнек джетерикди.

Таулан, Хамит сёлешген заманда, аны джашлыгына, къарыулулугъуна, джумукъ кёзлерине, чыммакъ акъ гишлерине, бетини джез бетли терисинде джангы тюкленген джюджек

кибик, джумушакъ къара тюк уруб келгенине къараб, кесни джаш заманы эсине тюшюб, юч кере терен ахсынды.

Бу къарыуу, къууанчы тышына тегюле тургъан Хамитни тау башына атыб къойсанг да, башын тутарыкъды деб келюне келди.

— Ахырда да бизни къоюб кетеринги аллында биягъы кюлеринген бир сокъсанг, джигит джаш, сени Ибрагим да, мен да эсибизге тюшюре да сагъына турур эдик, — деб Ибрагимге сыбызгъысын келтиртиб, къолуна берди.

Хамит согъуб башлагъанлай, Тауланни бетн, чибни ау кибик, терен сызладан толуб, башын энишге тутуб тебреди. Ол сагъатда къарт Таулан, джаш болуб, чабыр бау къыса тебрегенден уллайгъынчыныга дерн не къыйынлыкъны, не тукъум мыдахлыкъны келтиргени эсине келиб, келеринден, мынчакъла кибик, джыламукъла джаягъын джуууб, бурнуу сырты бла тегереб, акъ сакъалына къуюлуб джибнитди.

Джаш болса да, Ибрагим Хамитни тартхан кюлеринден джюрегин, къум басханча, мылахлыкъ басыб, аны Хамит эслемесин деб джанлаб, дуппуруну бир джанына аууб, аллында келюнген таулагъа къараб тохтады.

Ибрагим, таякъгъа таяныб, келерн чыракъ бара тургъанлай, къаяортасындан тютюн ышан чыкъгъанын эслеб, къабыргъасындан ийне чанчылгъанча, илгенди. Джангыла болурмамы деб, башха таулан да иги ышан этиб къарагъанында, тютюн этген Бадимат бла Къанамат тургъан дорбун болгъанына ишеги болмай, ийнаныб тохтады.

Хамитни сыбызгъы сокъгъанын аяз къулагъына келтире, келерн тютюн чыкъгъан къаягъа аралыб, иги кесек заманы келерин айыралмай турду.

Бир заманда Таулан келиб, имбашындан тутуб:

— Джигит джаш, не затха къарайса? — деб сорду. Келерин къартха билдирирге сюймей, башын алыр джууаб этди:

— Бош алай, кесим таулагъа къараб турама.

— Сени таулагъа къарагъанын кереме, къойларынг узайыб кетиб барадыла, алагъа къарамасанг, Джуммакъ улу сыртындан къайыш алыр, — деб, таягъын сыртына келден салыб, сырты энишге айланыб кетди.

Ибрагим, тютюн чыкъгъан къаягъа къарагъаны джюрегине джара салыб, езениге тюшюб баргъан къойланы ызындан, къаягъа туурадан ташайгъынчы ызына къарагъанлай, чабыб кетди.

1. Темуркъа Ибрагимни юсюнден къаллай оноу этеди, аны оноуна Мелехан, разы болмай, не ючюн къыйпалады?

2. Таулан: «Аман адамгъа салам бергенден эсе, кюннге салам берген кел да игиди» деб не ючюн айтады?

3. Джуммакъ улуу булайда кыаллай хали шартларын сезесиз, Таулан анга кыаллай багъа береди?

4. Хамитни сыфатын айтыгъыз.

Ючюнчю башы

Кёкден бир тамчы акъмай, болгъанны саргъалтыб, кюйдюрюб барады. Малы кёбле кыайнайдыла, башха джерге ётюб кетселе да, джазгъа чыгъаргъа кыолларындан келликди. Кыара кюн туугъан аз малы болгъанладыла: джер несинден, джазны бурну кыарагъанлы, болгъанны бериб, кеслери да джумушуна чабычу болуб, арендге алгъан джерчиклери кюйюб, чалкы айланмазча болуб барады. Кыургъакъ тутханлы тар тийрелсе тели ауруу кириб, кюн сайын элде юч-тёрт ёлюкню басдырадыла. Ёлген кёб болгъанлы, моллала бла байла болмаса, тиши ышаргъан адам джокъду. Алагъа элге джетген кыйынлыкъ джетмейди. Афенди эки-юч джаназыгъа ётсе, кюмюшден хурджунун толтуруб, кыабырладан кючден кыайтады. Байлагъа уа, джарлыла кырылгъанлыкыгъа, бууну кыулагъына джелургъан чакълы бир кёрюнмейди.

Элни джарлысыны башын кыйынлыкъ басхандан, ораза болгъанлыкыгъа, межгитге хазна адам келмейди. Байрым ингирде ёлгени болгъанла артха асырагъан бышлакчыкыларын салыб, нартых кыышхырдан кыабыргъалары джылтырай джибериучю хычындарын да иймей тохтагъандыла.

Алгъаракъ афенди, саханын ачмагъанлай, гугурук суратлы кир джанджаулукъдан хычыла кимден келгенин билиб, эринлерин кымылдатыб, дуа этген кибики этиб, «ары элтигиз» деб межгитни аллын сакълагъан джамау кванталлылагъа кыолу бла кёргюзюб кыоя эди. Энди хычын келген тохтагъанды, киши сахан келтирмейди деб, межгитни коридоруна кыабланыб, тегерегине кыараб, абдез алыргъа да унутуб, межгитге тыгъылыб кетеди.

Кыямыт, адам кёб джыйылгъан заманда болмаса, межгитге алай кёб джюрюмейди, бююн ингирде аны намазгъа келгенин кёрюб, артыксыз да джити-джити кыарагъанында, Мухаммат-Амин, не зат эсе да бир бек керекли затны айтырыкыды деб кёлюне келиб, намазны джарты-кыурту этдириб, Кыямыт бла михрабны джанына бурулду. Адам эшитмесин деб тамагын дженгине арыта, Кыямыт башлады:

— Да, сау кыаллыкъ, былай тургъандан хайыр джокъду: джатхан ийнесин башына кыобхан бузоу... дегенлей, биз былай тынгылаб тургъанлай, бир кыауум тыгъырыкысызны айтханы болса, сакъалым агъаргъынчы кюрениб джыйгъан рысхымы кыолумдан алыб кетерикдиле.

— Бизни хашкенлени да кыозгъаб айланган, Семен дейди-ле, Ташчыда ишлей тургъан бир оруслуду. Ол аланы орталары-

на киргенлей, ёмюрден бери стауатындан чыкъмагъан адамла бурунларын тургъузуб тебрегендиле.

— Мен аланы къабларына джыярма, — деб Къыямыт джумдургъун чалдын таба сиккенлей, «мняу, гырр-рр» деб эки кишитик джагъалашыб, сёлене тургъанланы илгендире, юй башына таяндыла.

Мухаммат-Аминни билегине къолун сала, Къыямыт тохтагъан джеринден башлады:

— Бир кюн Темуркъа деген хыбырттонну джанбаш юйюне джыйылыб, орусла Семён орталарында, сёлене тургъанларын бизни тишируу, озуб бара, ала таба бурулуб тынгылаб эштгенди.

Михрабха таяныб, мынчакъларын кызыу-кызыу тарта, къурмач чыкъырдагъанча чыкъырдата, афенди сорду:

— Семён дегенингден сора анда кимле болгъандыла?

— Ким болукъ эди, ичлеринде бир чыры болгъан джокъду. Ма алайда сени хоншунг Биһнёгер, андан бери келиб Къасым, Батал, Ахмат, Темуркъаны джаны — сен къуран окъута айланган, Ибрагим дейдиле, замансыз къарт болгъан бир суу джылан. Темуркъа кеси, Токъал деб да манга хоншу болгъан бир чакъмакътон.

Мухаммат-Аминни Къыямытха джукъ сагъыннганы болмады, алай болса да Ибрагимни аты сагъынылгъанлай, ташланы тийгени эсине тюшюб, энди бир ишексиз да ол этгенди деб кёлюне келиб, тарта тургъан мынчакъларын бууунуна атыб, балакъа ургъанын эсине тюшюрюб, джумдургъун кысыды.

«Кечеге сёз кері барады», — деб аякъ бюгюб, афендини къулагъына кысыла айтды:

— Бизни аман къатын бютеу не айтханларын да эшталмагъанды, алай болса да джыйылгъан къауум, экибизден башлаб, бютеу элни ичинде къарыуу болгъан адамланы сёгюб, айтмагъанлары къалмагъанды.

Мухаммат-Амин, кесини аты сагъынылгъанында, мынчакъланы кызыу-кызыу тартыб сорду:

— Манга уа не айтыргъа къолларындан келшкди, мен алахны юйюм сакълагъан бир адам, — деб ийилиб Къыямытны кёзлерине къараргъа кюрешди.

Къыямыт, гулочун михрабха таяндырыб, афендини эки къолу бла билеклеринден тутуб, къулагъына шыбырдай айтды:

— Байла джарлыланы терилерин алгъан заманда, сен да, къуранынг бла келиб, алагъа болушаса дейдиле.

— Манга алай айтыргъа къолундан келген кимди?

— Семёнду!

— Аллаһ гяурла айтырыкъдыла ансы, манга ол затны менн ызымдан намаз къылгъан бир адамын айтыргъа мадары джокъду, — деб сёз узакъгъа кетерин таныб, джолда ары-бери

озгъан адам джукъ эшитмесин деб къоркъуб, Къыямытны билегинден тута михрабха кириб, бир-бирине алларып айландырыб олтурдула.

Афендини къыркъдыргъаны Къыямытха ачыу тийиб, михрабда адам эштемекликден къоркъуусуз болуб:

— Мухаммаг-Амин! Экибиз бир-бирибизни билмеген адамла тюлбюз, сен манга джумада ауаз айтханча сёлешме да, ишни болушлусун ангылаб, санга, манга да келлик заранны ызыла бир оноу бла къайтарыргъа керекбиз. Экибизден сора былайда киши джокъду, сен суу айланмача, кёзлеринги сюзюб айланганлыкъга, чакъмакътонла сени билмейдиле дебми тураса, ала билмей эселе да, алагъа юретирикле табыладыла, ма, сёз ючюн, ол Семён деген Ташчыдан бери келиб, не манга, не санга бармай, кесине ушаш Темуркъаны чирген юйюне кириб, эли хашкепин тегерегине джыйыб, ол алагъа дерс бериб турady. Сен, бош сёзлени къой да, мени хапарыма тынгыла. Сиз, афендиле, ыргъаджик этерге уста болуучансыз, къалай этеригибизге бир таб оноу эт, — деб сёзюне дагъыда эсине тюшген затланы къоша башлады:

— Семён деген дагъыда айтханды: «Джарлыланы къанлы джаулары байла бла афендиле, джер иелеридиле, джарлы къауум биригиб, ауруудан, ачдан къырыла турмай, ырджылану бузуб, джер иелеринден джерлени сыйырыб, байладан малланы сыйырыб, ишни кеси къолугъузга алыргъа керексиз. Сиз былай турсагъыз, сизни джауларыгъыз семирив, кесигиз тыгъырыкъладан чыгъалмай, ёмюрюгюз боюнсха тюбюнде кетерикди. Биз, ишчиле, фабриклеле, заводлада биригив, бизни къыйыныбызны урлаб семирген мюлк иеле бла кюрешгенча, сиз да кесигизни байларыгъыз бла кюреширге керексиз, бу затда биз, ишчиле, сизге болушурукъбуз», — деб не айтырыкъларына тынгылаб тохтагъанында, аман Токъалдан къалгъанла бири да къалмай: «Керти айтаса, кюрешейик, кёбдю, кёбдю термилгенибиз», — деб Семёну уллу ийнакълагъандыла.

Къыямыт хапарын айтхан заманда афенди онг джанында къуран къалаулагъа къараб айтды:

— Шайтан хыйлалы болады деб аллахны келамларында да барды. Ол Семён дегенинг, бир ишексиз...

Къыямыт, ийнеге олтургъанча, тынчлыкъсыз болуб, ары-бери бурула, афендини ауузуна чабыб айтды:

— Келамладан хапар ауаз берген заманынгда айта турурса. Бусагъатда ол керексиз затланы къой да, ишге джууукъ сёлеш, алай тюл эсе, мен кетеме, — деб къобхан кирик этиб тебреди.

— Айыб этме, мен афендилик этгенли джыйырма джыл болады, юренинген сёзлерингден бери бурулуб, кеси адамынга кесилигинг бла дженгил сёлешип тебреялмайса. Биз, афендиле, ауаз айтыргъа юрениб къалабыз да, къуру да ауузубузга эл

къарайды деб турабыз. Ол Семён дегенни джерин башындан тас этерча, сен, оноучула бла сёлешиб, мадарын кёрюсе. Сагъыш этиб, мени кёлюме келгени былайды. Токъалны кёлгъа алыб, кесибизге джууукъ этиб, ишлерини тюбюн билиб туругъа керекди. Сен айтхан хапардан, ол бизге джараулу адамды. Андан сора бизни элибизге ауруу кириб, къургъакълыкъ къысыб, межгитге келгенлери бир кесек тохтаса да, бизни, афендилени кёб джылны кыныныбыз зыраф болмагъанды, энди да таулула диннге бек ийнанадыла. Ол себебден аланы Семён кибикле джюрютген ишден тыяр ючюн, дин джаны бла бир къарыу этерге керекди. Сен къалай кёресе? — деб Къыямытны имбашындан тутуб сорду.

— Мен, не заманда да сизни ишге уста адамла болгъаныгъызы билиб, айтхан затыгъызыны керн урмагъанма, кёлюнге не келе эсе да айт,— деб, шыккыртха тынгылагъан тонгузча, тынгылаб тохтады.

— Кёб айтырым джокъду, бизге шыйых келирге керекди, аллай бир болушлугъубуз да болуб, биз экибиз кёлгъа алсакъ, Семён деген не алапат адам эсе да, биз аны ызындан баргъанланы тыярбыз, — деб секириб ёрге кёбду.

Керти айтханыча, Къыямыт таргъа тюшген заманында, афендилени хыйлагъа уста болгъанларын эртдеден бери билиб, аладан болушлукъ излерге ёч эди, алай а бюгече Мухаммат-Амин шыйых келирге керекди деб не затха айта эсе да, аны дженгил ангылаялмай, бир кесек баш энишге къараб сорду:

— Ангылаялмайма, шыйых къайдан табыллыкъды?

— Ачха болса, шыйых табылыр, биягъы сен къара кюбюрюнгю бир ачарынг тюлмюдю, бир ийыкъны ичинде сен ёмюрюнгде кёрмеген шыйыхны келтирirme, мен къайтыргъа, сен мында хар затны хазырлай тур, — деб экиси да, бир-бирине кёшбаш болгъанлап, межгитден чыгъыб кетдиле.

1. Къыямыт бла Мухаммат-Амин нек тынгысыз боладыла?

2. Семён кимди? Ол къарачай джарлыланы ичинде революцион ишлени къалай бардырады?

3. Афендин хали шартларын айтыгъыз, бу башда аланы ачыкълагъан джерлени табыгъыз.

4. Къыямыт бла Мухаммат-Амин шыйыхны не хыйаллыкъгъа келтиредиле?

Тёртюнчю башы

Кюнледен эсе, бюгюн мутхузду. Кёкге мамукъну джукъа джайгъанча, акъ булутла кёкню джартысын джабхандыла. Кюн батхан джанындан къоргъашын бетли булутла, этеклери таулагъа тийиб, джел эте ауадыла. Чибинле адамгъа, малгъа да гыбы къадалгъанча къадалгъандыла. Итле, чибинле басынгандан кеслерин къоруялмай, ал аяктары бла джелкелерин

кѡшый, кѡш артында эшек джауурлукъну тюбюне кирирге кюрешедиле. Стауатны огъары джанында къая ышанчыкълада, чарсха чабханча, улакъла секириб, бир-бирин мюйюзчюклери бла тюртюб, дыбырдаб ёрге-энишге чабадыла. Аяз ургъанлай, юйдеги кѡшладан гуурукну тауушу бѣлюне-бѣлюне келеди.

Кѣк кѡй териден этилген чырна бѣркча. Минги Тау, кѡшларын туюб, кесин хыны-хуну этиб, башына джангур булутланы гыламыла чырмагъанды.

Къандаур бир бѣлек кюнден бери, кесини кереклис болмаса, хазна киши бла сѣлешмейди. Бир сѣз айтса да, балтаны эмен дюккючге ургъан кибикиди. Бюгюн эртденли артыкъсыз да, къара тонгузну джелкесича, сакъалы да джетиб, кысха мангылайы къатхан гыбытча джыйырылыб, гита баатагъа ушаш бурну, кѡй сохта кибики, къалын тѣбен эрнине салыныб джетгенди. Бир джанына кынгырына адамгъа къараса, тегереги кыызаргъан, къара боялыб онгнган чабыр бетли кѣзлери джашыртын къабаргъа тѣбреген самырны кѣзлерине ушайдыла.

Къайсы сюрюучюнюкю эсе да, аркъаудан бир джангы къара чепкенни алыб, аны бла чурукъларын сюртюб, эки кѡлун джан сюеклерине салыб, кесини атына джер салгъанларына къараб турады.

Хамит, джалчылыкъ болджалын бошаб, элге тюшеригине кѡуаныб, Къандаурдан джанлаб, кѡш артына барыб, бурну бла джырлай, чабырларын киеди. Тер сингиб джагъасы саргъала, сюрюуюн ызындан джюрюген заманда кеси джуугъан акъ къапталын кийиб, эки джылны асыралгъан, сюзюкден этилген чепкеннин хазыр орунларына чѣртлеуюк таякъланы ашыкъмай тизиб, джолгъа чыкъгъынчы киерге кѣзю кыймай, быкъыгъа такъгъанды. Сюйген къаура сыбызгысын джылтыргъан ёзюуюне чырмаб, унутуб кетмейим деб, кѡш аллында уллу ташны юсюне салгъанды.

Узакъда аны сакълагъан къарт анасын кѣрлюю эсине туюб, улакъча ойнаб, кѡшда Хамит эркелетмеген джан джокъду. Сюрюучюле бла бирер кере кѡучакълашыб, аланы сюрюуге ашыргъанды, сюрюуде биргесине айланган итлени кѣзюулетиб кѡйнуна кысыб, башларын сылайды. Аладан бошагъанында, кѡшха кириб, эски тонну тюбюнде джукълаб тургъан, къабыргъасы юйюген кѡлан киштикни кѡйнуна алыб, керти кѣлю бла эркелетеди.

Хамитге сау къал дерге келгенча, кѡшну эшигинден къараб бир шауракъ улакъчыкъ макъырады. Киштикни тонну тюбюнде джукълаб тургъан джерине салыб, шауракъ улакъла да тегерегине басыныб тургъанлай, Къандаур, къара къамасы атджер къашха тийиб тыкырдай, атха миниб кычырды:

— Сен аман къазанлы, улакъланы джалай турма да, теб-

рерик эсенг тебре, — деб атыны ауузун бир къарып ачдырыб, стауатдан чыгъыб кетди.

Хамит, эрлай чепкенин кийиб, джаяулай стауатдан чыкыгынчы. Къандаур узайгъан эди. Джалну билмеймени кесим, аты джаяугъа джёнгер тюлдю деб, эки этегин эки джанына къаблаб, дуппурдан аууб, чететге кирди.

Хамит аякъ юсюне мингенли чететден сюйгени джокъду. Чететге киргенинде, чыпчыкъла бир бутакъдан бир бутакъгъа секириб джырлагъанларын эштиб, дженгинден эски кёлекге чырмагъан къаура сыбызгыны алыб согъуб тебреди.

Чыпчыкълагъа къошулуб, кюулерин сокыгъан заманда, къайын бутакъны юсюне къонуб, кымылдагъаны сайын сенкилчекдеча силкине, къартчыгъа нарат терекни кюу бутагына къонуб тургъан чыпчыкъланы марлаб турады.

Сыбызгыгъа тынгылаб, бир-бирде бурунчуклары бла къанат тюблерин къаза тургъанлай, окъ атылгъанча, джел эте, джетиб, къартчыгъа бир чыпчыкъны сермеб къоратды.

Хамит, эски нарат дюккючге олтуруб, сыбызгысын согъа, кёзлери чыракъ бара тургъанлай джел таууну эштиб, ёрге къарагъанында, чыпчыкъла къонуб джырлай тургъан бутакъдан эки тюк, айырылыб хауада къалтырай, экиси да тобугъуна тюшдюле.

Тюклени тюшгенлерини себеби не болгъанын билмей, тюкчюкле бла бир-эки джолда бетин сылаб, сыбызгысыны кыйырына чанчыб, согъа тургъанлай, Къандаур, бети кёгериб, кюу-тургъан бёрюню кёзлерича, кёзлери кызара, огъары джанындан илгендириб кычырды:

— Сен тууардан туугъан тууар, кесинг дюккючге чёгюб, мени сакълатыбмы турлукъса, алай барсам, хамхотунгу бузарма, — деб къолунда къамчиси бла джаныулай, атыны ауузун тарта, тохтады.

Хамит, сыбызгысын да дженгине сугъа, башын энишге тутуб, кёмюк этиб тургъан атны тер джылыуу ура, къаты бла озгъанында, Къандаур къамчи бла урмай къалай кёйдю деб, Хамитни кёлуне келди.

Ол къаты бла озгъанында, Хамитни бойнуна да, кесини къара къамасына да къараб, ышаргъанига ушаш, эрини кынгыр этиб, Хамитни ызындан къарагъан заманда, башында къара тубанла къайнай эдиле.

Бара-бара секиртмеден озуб, тегерегине къараб, адам кымылдагъан кёрмегенинде, агъачны къалынына джетме кёюб, Къандаур, акъыртын къамасын чыгъарыб, кёзлери кызарыб, чыгъаргъа джетиб, бети кёгериб, Хамитге бериллик кёйланы энлерин бузарыгъы кёзюне кёрюнюб, эсине джукъ да келмей, къарт анамы къачан джетиб кёрейим деб баргъан джарлыны ызындан джетиб, бойнуу къама бла сермедн.

Хамит шыбыртсыз артындан келгенни джюреги сүймей, кьолларын кёлтюрюб, ызына айланьргъа тебреди, алай болгъанлыкыгъа къара къама андан эсе дженгил кымылдаб, этерин этди.

* * *

Кюн аман боллугъун билдире. Хамит быстырылгъан тамырыны дюккючюне миниб, «къакъ-къ-къ, къакъ-къакъ» деб къундуз кычырды.

Ибрагим, тобукъларында джел ургъанын эски чепкенчигини этеги бла джабаргъа кюреше, кьойла кюн аман боллугъуна кьоркъуб, отларгъа джабынханлай, Тауланни къатына келиб айтды:

— Мен кютгенли, кьойланы джерге бюгюнден иги джараныб билмейме, — деб таягъына таяныб, бойнун бир джанына салыб, Тауланни керкенине къарады.

Таулан, таякъ керкенини кьоюб, башын кёлтюрюб, тегеригине къараб айтды:

— Таула джылайдыла, бир шиексиз, уллу кюн аман боллукъду, бюгюню берн да тобукъларым джызылдайдыла, — деб ышымларын ёрге тартыб джарандырды.

Ибрагим, Тауланни таягъын кьолуна алыб:

— Бу иги джабышмакъ таяктын былай керкиб, эсе нек эте-ге? — деб сорду. Атасы берген кесини сюрюучю таягъын ариу тутханына махтана, Тауланни кьолуна берди.

— Джигит джаш, мени таягъым сенден эсе тамадады, кюн санны керке турмасам, мен, къара танымагъан адам, кимде къаллай бир тургъанымы билмейме, джалда тургъан адамларымы джыткъы тамгаларын башына салыб, аны тюбюне тургъан кюнлерини керкиб барама. Таякъ керкилиб тауусулса, аны асырайма да, дагъыда башха таякны алама, аны да ма былай чанчакълагъынчы джюрютеме. Таякъларымы алыб тергесем, кимде неллай бир тургъанымы санаб кьолунга тутдурма, — деб кьойланы ызларына бура тебреди.

— Кеч болуб, джангур джетгинчи, аллыбызда къалын чегетден ары чыгъайыкъ, сен да кьойларынгы ызына ышыра тебре, — деб бу джанына айланганында, атын къара кёмюр этиб, баш энишге къарагъанлай, джамчысы джел эте, Къандаур озуб кетди.

— Ай палат болсун сизге, тууар тууаргъа тюбесе да ёкюреди да, салам бермегенлей, кьой баугъа тюшюб, кьойланы кесген бёрюча, сыртдан аууб барады, — деб джанына тийиб, бир кесекни мурулдаб, анга урушханлай турду.

Кьойланы ууакъ-ууакъ ышыра барыб, чегетге киргенинде, таууш эштиб, тохтаб шыкыртха тынгылады, алай болгъан-

лыкъгъа ачыкъ зат эшитмей, «эи къартлыкъ» деб, кеси кесинден кёлю чыгыб, ингирде къошха келтирирге, тыбыначыгъын ат джолгъа джайыб, къургъакъ нарат чымыртачыкъла джыйыб тебреди.

Бир заманда, солуун аламай, къолуна да къан джугъу болгъан сынган къаурачыкны алгъанлай, Ибрагим чабыб джетди. Сёзлерин да бёле, кёзлери мангылайына чыгъаргъа джетиб:

— Хамитни сыбызгысы сынныб, къан джугъу болуб джолда табыб келеме, — деб бир къыйырына да чыпчыкъ тюкле чанчылгъан сынган къаураны Тауланга узатды.

Муккур къарт, сынган къаураны алыб, къоллары къалтырай, чымырталарын да къоюб, Ибрагимни ызындан тебреди.

Ибрагим, Тауландан алгъа чабыб, нарат аугъан тамырны къатында «ма былайда» деб, нёгерн джетгинчи, бармагъы бла кёргюзюб тохтады.

Ибрагим кёргюзген джерде ат аякъ ызланы, къан тамчылары эслеб, джюреги чанчыб, джангы тебленген кырдык ызы барыб къарагъанында, дюккючню тюбюнден бир къол къараб тура эди. Дюккючлени ары-бери тюртюб къарагъанында, бутлары къалтыраб, артына туракълаб, бети агъарыб, Таулан, джыгъыллыгъын билиб, олтурду: акъ къапталны кёкюрегин къан джуууб, бир кёзю джабылмай, бетине топракъ себилиб, Хамит джацыб тура эди.

Кёк къаты-къаты джашнаб, тау суучукъну ол джанында битген бир наратны шыбла уруб, бутакъларын ёзеннге къуйду. Аны сакълаб тургъанча, шыбла ургъан тауун кетер-кетмез, челекден къуйгъанча, кёкде къоргъашын бетли булутладан джангур къуюб тебреди.

Хамитни ёлююн Ибрагим келтирген баласха салыб, экин да ёрге сюелиб, кёзлери элге баргъан джолгъа айланганлай, бир кесек турдула, сора Таулан айтды:

— Энтда бир джарлыны, къойну кесгенча, кесиб бараса. Бу уа санга не хата этген эди, къан ичген джылан? — деб Къандаур озгъан джолгъа къарады.

— Бюгюн бетинги адамлагъа кёргюзалмай, аны ючюн бара болур эдинг. Тохтагъыз сиз, сизни артыкълыкъларыгъыз башыгъызгъа таякъ болур кюн табылыр. Бизни къолубуздан келмей эсе да, бу джашиагъан сени алай джибериб некъ къояды? — деб къоллары къалтырай, таугъа демлешгенча, джангур бла джыламукъ къатыш джибиген сакъалын джел тарай, Минги Таугъа бурулду. Алай болгъанлыкъгъа сууукъ джел джангур къатыш бетине ургъан болмаса, ол умут этиб къарагъан джерден болушлукъ келиб кёрюнмей, башын энишге ийиб тохтады.

Таулан сагъышха болуб, таугъа айланыб, баш энишге къараб кёб турлукъ болур эди, алай а Ибрагим этегинден тартыб:

— Хамит джибниди, кеч болгъунчу къошха элтейик, — деб

тартаргъа хазыр болуб, баласны бир кынырына джабынды. Таулан бла Ибрагим баласны тартыб чегет джолну энишге айланганларында, таудан келген джел уруб тереклени ийилтиб, джангур бекден бек кыуа эди...

Башны хапарын айтыгъыз.

Бешиңчи башы

Тауукъла бири бирине ал бермей кычырадыла. Танг джарый тебегенлей, джудузла бир-бири ызындан джукъландыла. Кече джолда кългъан арба болур, узакъда, сабий джылагъанча, джызылдаб озду. Анда-мында эртденбла эртде эшикге чыкълганланы тамакъ арытхан тауушлары келеди.

Мухаммат-Амин, Кыямытны аджирине миниб, арбазындан чыкълганында, кюн тийиб джарытыб, кюн батхан джаны кыабыргъаны белни джетген эди. Кыапхакъдан тюшюб баргъанлай, бир кыатын, башына чыпчыкъ кыонганча, чохун тургъузуб, кыуру челеклени дынгырдата, джолну кесгенинде, афенди, ол джолну барыргъа ырыслаб, ызына бурулуб башха джолну кетди.

Не заманда да афендини адети алайды, джолгъа чыкълган заманда аллына урчукъ ийирген, кыуру челекле бла келген кыатын тюбесе, аллына тюбегеннге дуняны аман сёзюн кыуюб, ызына кыайтыб кетеди. Бюгюн да кыатын кыуру челекле бла аллына чыкълганында, урушургъа бир-эки кере ауузун ачды. Алай болгъанлыкъгъа тохтаб, аны бла уруша турургъа заманын аяб, бурулуб джукъ айгмай, аны ючюн кетгенди.

Ораза болгъанлыкъгъа, афенди бал бла басылгъан локъланлы ууакъ-ууакъ кыаба барыб, экинчи кюнюнде элден узакъ болмагъан бир чегетни аягъында атын кишенлеб, кыырдышха таянды. Бир заманда уяныб кыарагъанында, аты да узайыб, кюн иги кызыб, джолну арасында бир акъ сархлы, джашыл абалы адам, онг бутундан ауур асхай, келе тура эди. Ким болгъанын билирге сюйюб, атын бери тыйгъан сылтау бла, келгенин джолун кесе, аллына тюбөб, иги ышан этиб кыараб сорду:

— Кыайдан ашхы джолдан келесе сен мубарек адам? Ауур асхагъанча кёрюнесе, былай тохта да солуй бар, мен атымы бери кыайтарайым, ма ол алаңда джамчы бла артмакъла менкиледиле. Алай бар да олтур, мен да бусагъатдан келеме, — деб аты таба кетди.

Ач болгъан болур эди, афенди атыны ызындан кыулакъ-чыкъдан ташайгъанында, джашыл абалы, тегерегине кыараб, адам кёрмегеннинде, асхагъанын да кыуюб, дженгил-дженгил

атлаб, артмакълагъа джетиб, дагъыда, къачар къоянча, тегергине къараб, артмакълагъа узалды.

Афенди, атны аллына сюре, къанхакъдан бери чыкъгъынчы, джашил абалы, акъ сархлы бинген тауукъну джартысы бла бир белек локъумну тигелетиб, джел элтмез киби болду. Афенди туурагъа чыкъгъанында, эрини-бурну джеги бла мыныб къургъакъсытыб, эки аягъын тюбюне салыб олтуруб, мынчакъ тартаргъа джарашды.

Афенди, джашил абалыны къатына олтуруб, башындан аягъына деричи къараб сымарлаб, келюне келди:

«Тум къара сакъалы, таймай джаныб тургъан къара кезлери, ичиге иги болур, бурну къызарыб турады, аны алай болгъаны артыкъ да игиди, нюр басыб турады десем, бир адам сёз табаллыкъ тюлдю. Мангылайы, таблары бла, къысыгъыракъды, алай болса да башын дженгилирек джюлюй турса, алай хаталы боллукъ тюлдю, хар бир заты да, насыбха кёре, джарашуу, хазыр шыйых аллыма тюбөб къалгъанды, буту асхагъаны шыйыхха асыры таб тюлдю, ансы тамам излегеними табханма», деб ичинден къууана сорду:

— Хапар айт, оразалыкъда джаяулай къайдан келесе, кесинг да ауур асхагъанча кёрюнесе, айыб этме, мубарек, атынг да неди?

Афендиге, бир джанындан бир джанына тешиб ётгенча, джити къараб:

— Атым Абдул-Къадырды. Гитче заманымда юйюбюз Къадырны къоюб Абдул дей эдиле, сабийле, къозургъа эслерине тюшсе, «Къадыр, къадыр!» деучен эдиле. Мен эс билиб, аякъ юсюне минигенли, уллу аллахны кючю бла (алай айтханлай къоллары кенг джайыб, кёкге-кёкге къарады) атыма Абдул-Къадыр дейдиле. Аягъымы асхагъаныны тауруху уллуду, былайда аны айта туургъа заман джокъду.

— Гитчеликден бери да, аллахны къуллугъун этгенден сора, башха дуния ишлеге къатышмай, бусагъатха деричи туруб, энди былай бузулгъан джюреклени тюзете, Меккагъа, Мединагъа тебрегенме, — деб хапарын бошаб, кезлерин сюзюб эншиге къараб, мынчакъ тартаргъа къадалды.

Афенди: «Шыйых къауумну, алдаргъа тебресселе, халилери бирча кёреме, мен да, мулуча, кезлерими сюзюлтюб, мынчакъны къызыу тартама», деб эсине келиб, анга сейирсиниб: «Ораза тутуб къыйналла да болмаз, бир ауузлансын да, андан сора башларма сёзню», деб артмакъгъа узалыб, локъумланы къырдышха тэкдю.

Къараб къагъыт чырмалгъанда сау тауукъну орнунда джарты тауукъну кёрюб, бек сейир болду, алай болса да былай-алай деб джукъ айтмагъанлай, тауукъну къалгъанын да чыгъарыб чакъырды:

— Сен, узакъ джолоучу адам, сафар болурса, берлакыгъа олтур, бир кесек ауузланайыкъ, — деб локъумланы аллына ышырды.

Джашил абалы, къолларын силкиб, кесин итден къоруулагъанча этиб:

— Ол керахат затны манга айтыргъа сени къолунгдан къалай келеди, мен джылдан бир айны огъай эсенг, джылны джартысын гюнахлы муслиманла ючюн сууаб ораза тутуб турама, — деб балчыкъдан атлагъанча, этеклерин джыя, ашарыкъдан ариакыгъа джанлаб тохтады.

— Да ашамасанг да, иш сеникиди, алай а мен, джолоучу адам ашаса, гюнах тюлдю, деб афендиден эште тургъанма, — деб тауукъ джартыны къолуна алды.

Тауукъну бутун кемире, джашил абалыгъа джити къараб, келюне келди: «Тауукъну аслам джартысын тигелетсем, мен да ашамазма, былай алдай билгенинге-затха къарасам, шыйых болургъа излеб табмазча аллай адам кёреме, муну хайырын алмай къолдан иймезге керекди», деб татлы ышара сорду:

— Мубарек, къайда да сен дин джанындан джюрюй эсенг, сени кибиб адам элиме бек керекди, мени бла ызынга къайтырмы эдинг?

Мынчакъланы чыкъырматыб, кызыу тартыб, джашил абалы башын эки джанына силке айтды:

— Къайда да мен адамланы джюреклерин тюзетирге кюрешеме, сени элинге мен керекли зат бар эсе, айтсанг, огъай деб артыма турмам.

— Да алай эсе, ушатсанг, бюгюн элге барайыкъ да, алайда кече къалыб, бир кесек заманны тынчайыкъ, эртденбла къобрыз да кетербиз, — деб ёрге къобуб тебрегенинде, джашил абалыны бети бир кесекге тюрленди, алай болса да, къайгылы болгъанын билдирмезге кюрешиб, афендини этегинден тута, олтуртуб айтды:

— Бусагъатда сен барыргъа тебреген элден мен бюгюн чыкъгъанма, эртдеден бери да мени адетим алайды, эртденбла чыкъгъан элиме экинчи ол кюн къайтыб кирмейме, сен кёргюзген элге баргъандан эсе, былай ары барыб (къолу кюн батхан джанын кёргюздю), анда джолдан бир джанына джаякълаб эл барды, анда тохтаб, алай кетсек деб, келеди мени келюме, — деб узун къара къашларыны тюбюнден кёлерин джылтыратыб къарагъанында, афенди ол айтханнга огъай деб айталмады: «Сен айтхан болсун» деген магъанада башын силкди.

Джашил абалыны окъуун, билимин билирге сюйюб, арабча бир-эки сёз сорду, алай болгъанлыкыгъа, Абдул-Къадыр анасындан туугъанлы, гитче заманында къуран окъургъа юрсинген болмаса, араб тилден хапары болмагъанды, алай болса да афенди аны билимин билирге осмакълаб соргъанын ангылаб, таулуча джууаб этди:

— Бусагъатда кереклибизге тау тил джетиширикди, ушатсанг, экибиз да шагърей тил бла селешейнк деб мени келюме алай келеди, — деб къара сакъалын сылай, кезлерини ышарта, афсидиге къарады.

Ол аллай джууаб этгенинде, не айтыргъа билмей джунчуб, алтына, баш энишге къараб: «Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз» деб таулула билиб айтхан кереме, менден эсе бу гинасуууракъды, къайда эсе да хыйлагъа бир деменгили джерде юрешигенди, кеси джунчур орнуна мени джунчутургъа кюрешди» деб келюне келиб, къамчини бурну бла ёлген касканы ары-берн ауната айтды:

— Тау тил бизге селишире джетмейди, деб айтханлыгъым тюлдю, мен эртде заманда сохта бола айланган эдим да, бу илмулу адам бла селешиб, бир-эки араб сёзню эсиме тюшюрейин деб айтханлыгъымды.

Абдул-Къадыр, хыликке этгенин ангылаб, джелкеси айлукъ турмача къызарыб, айтды:

— Тюшюнде кёрмеген эсенг, мен санга илмулу адамма деб айтхан болмазма да, сен манга тюбегенли сагъат кетмегенди, мени не тукъум адам болгъанын къалай билдинг? — деб алтын бурмагъанлай, кёзюню къыйыры бла эрши къарады.

Мухаммат-Амин, сёз кёзгъалыб, эршиге кетериклерин сюймей, кесин тюлкюча ышарта:

— Керексиз сёзю селеше тургъанны кёюб, джолубуз узакъды, акъыртын-акъыртын барсакъ игиди, — деб этеклерин къагъа, ёре къобду. Заман не болгъанын билирге джанында сагъатыпа узалгъанында, алтын сагъат бау сынджыры кёлуна тиймей, кёйнуна от тюшген адамча, тегерек бурулуб, алтын сынджыры табмай айтды:

— Кертда дегенге сен а бир да аман оздунг да, тауукъ джартыны ашагъандан озуб, энди кесиме тоноу этерге тебегенсе, бусагъатдан сынджыры бере эсенг, бер, бермей эсенг, былайдан ары атлатмай къабларма сен пох затны! — деб къамасыны башындан тутта, Абдул-Къадырны алтына барыб, джагъасындан тутуб тохтады.

Абдул-Къадыр джагъасы тутулургъа юреннген эди, алай болгъанлыкъгъа, башында акъ сархы, юсюнде джашыл абасы тургъанлай, туура сермеб адам джагъасындан тутарыкъды деб акъылы джокъ эди. Алгъыпча, не полицейский, не да прустоп тутса, алай бек ачыу боллукъ тюл эди, джолда тюбеген бир аман сюзюлмекёз сермеб джагъасындан тутханында, бек ачыу болуб, къапталыны ичи бла къысылган къынгыр бычакъгъа узалды, алай болгъанлыкъгъа, джагъасындан буугъанны хыре кибиб кёрюб, орнундан къымылдамагъанлай, тюрмеде арестантланы тюртюучюсюча, асхагъан аягъы бла киндигинден

тиортгенниде, афенди, кьоллары бла хаудан тутаргъа узала, чортлаб кетиб, эшек аунагъанча, букьулата, арба джолгъа сыртындан тюшдю. Абдул-Къадыр, афендини джолда тынчаймагъа кьоюб, атына миниб кетерге да бир тебреди, алай болгъанлыкъгъа афендини элине адамлары джюреклерини джумушакъ этерге барлыгъы эсине тюнюб, асхагъанын да унутуб, джыгъылгъанны къатына келиб, ёрге кьобарыргъа кьолун узатыб болушлукъ эте айтды:

— Бу джолдан сора тюз адамгъа керексиз затлары айтыб къадала турма.

Ийилиб кьолун узатханлай, алтын сынджыр, Абдул-Къадырны джан хурджунундан сылджыраб, джерге тюшдю, алай болгъанлыкъгъа афенди, джан сюегини аурутуб, кьобар къайгылы болгъан болмаса, алтын сынджырны букьулатыб джолгъа, узакъ болмай къагыла тюшгенин эслемеди.

Джан сюегинден къадала, асхаб, арткаларыны къатына келиб, Абдул-Къадыргъа къарамагъанлай, ауур ынгычаб:

— Кесини суну этиб айланганлай, сен дюрген адам кёреме, сенича болсам, абагъа кириб айланмай, къайда болса да гёджеб болуб турлукъ эдим. Мени бла туююшюрге джетгенинде, асхагъан аягъынг да сау болуб къалды дейме, — деб аны таба кынгырына къарады.

— Джан ауруса, сокъур кёзден джаш чыгъар дейди, богъурдагъымдан буууб айлансанг, асхаб аякъ да меникиди, ол да къарыуундан келген бла мени кьорууларгъа кюрешеди, — деб эки кьолун джан сюеклеринне салыб, хыликке эте, ышарыб айтды.

Джан сюегини ал ачыгъаны кетгенинде, афенди, чёгелерге кюрешиб, Абдул-Къадыргъа джити къараб айтды:

— Сен бла мен бир-бирибизге бош тюбемегенбиз, къаллайла болса да бизни рысхыбыз бирге келлик болур, сени кьолунг бир кесек чибиди, алай болса да бир-бирибизни агъарта турмай, не зат адамла болгъаныбызны ачыкъ этиб билдирирге керекбиз. Сени къаллай адам болгъанынгы мен мангылайынгда табларынгы кёргенлей да ангылагъанма, сагъат бауну огъай эсенг, адамны джанын атыргъа да огъай демезлигини билеме. Къалай алай болса да, мен кеннге ташлар адам тюлсе, кылыгъынг, юсюнг, сыфатынг да мен излеген адамса, — деб Абдул-Къадырны ол сёлешген заманда, мангылайында таблары кызарыб, джаягъыны бир кесек териси къалтырагъанына кёзю джетиб, джити къарады.

Аллына къараб тынгылаб туруб, бетинне кьоннган чибинни кыстагъанча, сагъышларындан башын силке айырылыб:

— Мени не адам болгъанымда кьуллугъунг джокъду, санга менден не зат керек эсе, айт, аны эштейм. Экинчи санга айтырым, сен асыры кёб затны билирге сюесе, бюгюнден ары биз бирге турлукъ эсек, мени ким болгъанымдан соруу алгъа-

нынгы кьой, алай болмаса, экибиз джарашмазбыз, — деб эртде джууулгъан кьол джаулукъ бла мынгылайын сюртген кибик эте, эслетмей афенди таба къарады.

Аллына сюркеле, кьоллары узатыб, эки кёзю джана, афенди кычырыб айтды:

— Сен шыйых! Шыйых болургъа керексе.

— Ха-ха-ха, андагъылы бери мени да, кесинги да союб турмай, аны айтсанг а. Энди мен экибизни тирменибиз да бир джанына айланнганын ангыладым. Кесинг билгенден, менден соруу алгъанны асыры суймейме, алай болса да, айыб этмессенг, кесинг афенди болурмуса?

— Алайма, нек сордунг?

— Ушаб тураса. Башха адам болса, мени шыйыхха ушагъанымы эслемей кетер эди, сен а, хариб, «тауукъ тюсю тары бюртик» дегенлей, джараулу адамы къараб кёргенлей таныдың. Энди джыгъылгъанынга да разы бол, бир кьол да тутдур, аны бла былайдан кетейик, — деб узалыб афендини кьолун ачыта кысыды.

Мухаммат-Аминни бутун сюйреб алгъанын эслеб, «хыны тюртген кёре эдим, энтда ачылмагъанды», — деб кёлюне келиб, аны асхагъанына джашыртын ышара айтды:

— Сен менден эсе къарыусуз кёрюессе, атха сен мин. Джолда адам тюбесе, кёзге эршиди, мени бу джаным бла кёргенни: «шыйыхны бу атлы къайры сюрюб барады?» — деб кёлюне келирге боллукъду, джюрюрге да бутларыма чырмалыб асыры таб тюлдю, сен быланы артмагъынга сал.

Тешиниб, ич къанталы бла къалыб, хурджунундан чыгъарыб бетине да бир къабны къаблаб, тёппесине окъа тигилген бир боз бёркино да кийиб, афендини сейирсиндире, джыйырма джыл болгъан джаш болуб, аллында силкиниб тебреди.

Мухаммат-Аминни аты онглу ат болса да, анга кесин оздурмагъанлай, ингир бола баргъан эллерине кирдиле.

Ийнекле, джеллилерни толуб, бузоуларына ашыгъыб, башлары силкине, эл таба къарай да ёкюре, тирн-тирн аглаб барадыла. Къарангы бола гебрегениге кьоркъуб, тийреледе калак итле эришиб юредиле. Кечге къалгъан бир къатын, суу агъач челеклерине тийиб дынгырдата, ашыгъыб, эки этеги джел эте, суу алыргъа чабыб кетди. Къайда эсе да баш-аякъ юйюген ийне келиб, артыкъсыз да Мухаммат-Аминни аууз сууларын келтиреди. Кечге къалыб бугъунчакъ ойнагъан сабийлеге урушуб, аналары юйге джыядыла. Ораза тутханлагъа ашаргъа эркинлик бере, кюн батханда Сюрюючю джулдуз джарыкъ джанды.

— Сен, мен чыкъгъынчы, былай тур, — деб Абдул-Къадыр, орамда итле тегерегине басыныб, бир эски чалмандан секириб, дранбаш юйге ташайды.

Бир кесек тургъанлай, Абдул-Къадыр ызына чыгъыб, атны джюгенинден тута айтды:

— Манга джангы тюбеген заманындача, соруу алгъанынгы къойсанг, былайда кече къалыргъа боллукъду.

— Сен бар да эшиги ачылыб, чыракъ джана тургъан отоугъа кир, мен бусагъатдан келейим, — деб Мухаммат-Аминни сыртындан тюрте, юйге ашырыб, кеси къарангыгъа ташайды. Джангыз агъач орундукъ салынган, къабыргъаларына эски газетле джабышдырылгъан гитче отоучукъ, терезеге къысылыб аракъты ийис эте, юсюнде гырджын умурлары бла, джабыуу болмагъан кир столчукъ, аууб кетмесин деб орундукъгъа къысылыб, бир аякъсыз шиндик. Къутургъан ийнек кирсе, мюйю-зюне илинирге джукъ табыллыкъ тюлдю, деб быллай юйге айта болурла. Терезе тюбюнде джалын оджакъты лампачыкъ да сынган оджакъны газет джабышдырылгъан къабыргъасындан джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда джалын этиб, мутхуз джанады. Сынган шиндикге олтуралмай, афенди кир орунга таяныб тургъанлай, бир заманда Абдул-Къадыр, юч бишген тауукъну табакыгъа салыб, тютюп-лете келиб, столгъа салды. Тегерегине къараб, джараулу шиндик кёрмегенинде, эки къолу бла кёлтюрюб, столну орундукъ таба къысды.

— Ачдан къырылдың хариб, аууз ач, — деб ызына айланыб кете тебреб, Абдул-Къадыр, юйню арасында тохтаб айтды:

— Бюгюнлю, тауукъ джартымы ашагъанса деб, кёзюме къарай, джанымдан этгенсе, юч сау тауукъ бир джартыны орнун толтурлукъ болурла, манга къарама да, олтур да аша, — деб чыгыб кетди.

Бир кесек замандан, афенди тауукълагъа иги къарыу этиб тургъанлай, бир сабийни да къолуна алгъанлай, биягъы Абдул-Къадыр сауутланы джыяргъа келди. Сабийни къолунда алтын сагъат бауун эслеб, кёзю джаныб, къарады, алай болгъанлыкъгъа аны амалтын джолгъа бир керексиз джыгъылгъаны эсине тюшюб, джукъ айтмай къойду.

Сабийге джити къарагъанын эслеб:

— Афенди алтын сынджыргъа бош къарайды, аныкъындан сора да аллай сынджырла кёб этилгендиле, — деб бир къолу бла сауутланы кёлтюрюб, чыгыб кетди.

Афенди ызындан, кеси кесине, «Аманлыкъчы болсанг, муну кибики уятсыз болургъа керекди. Кёз кёргенин кётлек дженгер деб, сагъат бауну кёре тургъанлай, дагъыда манга фатауала джарашдырады. Мени тонагъаны аманды ансы, алай болгъаны бизни ишибизге аман тюл эди», — деб, кёзлерин къысыб, сагъыш эте тургъанлай, бир джырыгъерин кириб, къутургъан тууарча, тегерегине къараб чыкъды.

Джан хурджунуна къоркъуб, афенди джукъламай танг адырыргъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа юренмеген адам-

ны атда джюрюгени татыб, кирпичлери, кьоргъашын тагъыл-
гъанча, джабылыргъа къалгъанларында, кесин тыялмай, бир
кесекден юйде хурулдагъан таууш чыкъды.

Ёксюзле джаны, суу кьошулгъан сютча, кёгере тебрегенди.
Гугурукла, кычыра-кычыра эрниб, тауукъ сюрюулери бла
арбазгъа чыгъыб, тышына джанларгъа тебреген тауукъну дже-
тиб къабыргъасындан бурунлары бла тюртюб нёгерлерине кьо-
шадыла. Тауукъла танг атханныгъа кьозгъалгъан кьуртланы
джайылыб чёблейдиле. Къайда эсе да кюн чыкыгъанын белги-
ли эте, кызыл булутла кюн чыкыгъандан кюн батхан джаны-
на ашыгъыш атлангандыла.

Мухаммат-Амин, джангы туугъан кючюк балача, кёзлерин
ачалмай, ары-бери аунай, арбазгъа чыкыгъанында, Абдул-Къа-
дыр, ёрге сюелиб, тёбен джанына къараб тура эди. Аякъ тау-
ушха ызына къараб, Мухаммат-Аминни кёрюб айтды:

— Танг ашхы болсун!

— Афенди къалай тынчайды, — деб, башха адамгъа сёлеш-
генча, бир джанына къарай, къатына келди.

Лязыргъа кюрешиб, кёз хымиллерин ууа, къараб арбазда
атын кёрмегенине къайгъылы болуб сорду:

— Арыгъан эдим да, иги джукълагъанма, кюн тийиб келе-
ди, къараб атны кёрмейме, къайдады?

Афенди, кьолун гылджа этиб, кёзю къамагъанча, мангыла-
йына тутуб, тёгерегине къарады.

— Керек болса, ат да табылыр, бир ауузланайыкъ да теб-
рейик, — деб Абдул-Къадыр, нёгерини джапысызлыгына къа-
раб, анга ышара, юйге кириб, бнягъы столну терезе тюрюнден
орундукъгъа тартды. Абдул-Къадыр, юйге киргенлей, атны кёр-
мегенине къайгъылы болуб, тири атлаб, чепкени бутларына чыр-
мала, арбазда тегерекге къарады, алай болгъанлыкыгъа, джо-
макъда айтханларыча, учду-кюйдю, табылмады. Бнягъы аман-
лыкъчы биреуню хаух берген атын джоймагъа эди деб кьор-
кьуулу болуб, этеклери сибиртги эте, юйге кириб сорду:

— Къараб атны кёрмейме, менки тюлдю, башха адамны-
къыды, къайдады, нек кёрюнмейди?

Афендини джукъусу дженгил аязыгъанына кюле, Абдул-
Къадыр джууаб этди:

— Мен санга айтханма, ат керек болса, табылыр, тёгереке
чабыб айланма да, кетерге, кесинг айтханлай, заман болгъан-
ды, олтур да бир джукъ ауузлан.

Абдул-Къадыр, сабий джылагъан бир башха юйге кириб бир
кесек тургъанлай, сохан ийис эте, бишген этлени келтириб
афендини аллына салыб, хурджунундан башына балаууз бла
патчах мухур салынган аракъы шышаны чыгъарды.

— Мен былай эртден-ингир сайын бу кёк суучукъдан ауузу-
ма къуя турмасам, джюрегим ауруйду да тебрейди, чагъыр

харамды, ансы сен да мындан тарта болурса, — деб ичинде ёлген чибини болгъан бир кир стаканнга къюуб, афендини къолуна тутдурду.

Маулутда бал сууну алыргъа юрениген къоллары бла аракъы стаканны белинден буууб, тартарыны аллында бир-эки ауаз сёз айтыргъа эсинне тюшюб тебреди:

— Файгъамбар да (суратын аракъы стаканда кёргенча, джити къараб салауат салды) чагъырны юсюнден болмаса, кертти сен айтханча, аракъыны кенгиге ташламагъанды, алай болгъанлыкъгъа, биз, афендиле, къарапгы адамланы къатында ичерге тартынабыз. Бирин къюуб бирин айтайым: файгъамбар кесини сюйген негерлерни бла джолоучу болгъанында...

Афенди узакъгъа кетерин таныб:

— Сиз къауум бир джаншакъ боласыз, билеме айтырыгъыны, файгъамбар негерлерни бла джолоучу болгъанында, тохтагъан джеринде николай аракъыдан тартханды. Джаншаргъа заман джокъду, мен да аны сакълаб турама, тарт да бери къолума джетмеге къой, — деб семиз негини къолуна алыб хазырланды.

Стаканны тюбюп ёрге айландырыб, афенди, аракъыдан джибинген чал мыйыкъларын да сюртмей, семиз этни джонуб тебреди.

Иги джел элтмезча болуб, хамхотун къол джаулукъ бла сюртюб, узун кекире, халал болсун, деб орундукъдан къобуб:

— Танг атмай, бу татлы семиз этни къайда табхансыз?

— Бери къонакъгъа тюше тебрегенлей да, сенден бу соруу алгъанынг тохтат деб тилеген эдим, алай болгъанлыкъгъа юрениген ауруу сени къояргъа унамайды, озса санга озсун, ашагъанынг былай тёбен джагъада мычхы джаргъан оруслу джашны чочхасыны этиди. Сен былай келиб тюшгенден сора, урланган мал болса да, санга бир тыйыншлы къурманлыкъ этмей къоялмагъанбыз.

Не айтырыкъды деб, къуру шышаны да орундукъ тюбюне ата къарады.

— Сау бол, не зат эсе да, иги джарашыу эти болгъан хайуанды, — деб тишлерин къаза, атха джюреги тынчлыкълы болмай, афенди арбазгъа чыкъды.

Кёзлерин чарс кёре, ат джыйылгъан джатманы тюбюне барыб къарагъанында, кесини аты джокъ, аны орнуна къабыргъалары ашалгъан, эшек киби, бир осал ат тагъылыб тура эди. Кёзлерим чарс кёрюб эте болурмамы деб кёзлерин уууб къарагъанында, биягъы ат сюелиб, ёзенгисине да Абдул-Къадыр къадалыб тура эди:

— Афенди, адамгъа оразада аракъыдан тоюб, тентирей

айланыргъа айыбды, бу атха мин да улуу джолну ёрге бар, мен ызынгдан джетерме, — деб, афенди джууаб этгинчи, ызына бурулуб юйге ташайыб кетди.

1. Абдул-Къадырны ачыкъ аманлыкчы болгъанын кёргенинде, Мухаммат-Амин андан иск айырылыб кетмейди?

2. Окъугъаныгъызы хапарын айтыгъыз.

Алтынчы башы

Къатына джетгинчи узакъдан огъуна къурч тёшню зынгырдагъан тауушу келеди. Эртденбадан беричи тохтамай джангур джаууб ачылгъанды да, чегет бауурда джалан къаяланы кюн къыздырыб тютюнлетеди. Тикге чыгъыб арыгъан ёгюзча, таш ууатхан машина солуу алыб, къара тютюню къаягъа къазан къара джагъа, къарнына тирмен ташны къуюб, къараб-къарагъынчы кюмюшлю ташын бир джаныпа къысдырыб, керексиз ташын бир джанына къотарады. Тёбеге басынган къумурхалача, машинадан чыкъгъан таш къалауну тегерегине басыныб, адамла, хар таш кесекни къолларына алыб, ары-бери буруб, къыйырына кюмюш джабышханын кёрселе, бир джанына айырыб агъач гырылагъа саладыла.

Джез бычагъы бутларына тие, бир кёзюлдюреуюкю, намазда салам берген афендича, кёзю-кёзю имбашларыны джылтырагъанына къарай, чибин къоругъанча, къолунда сипсин ары-бери силке, ишлеген адамлагъа бир кёзюню къыйыры бла къарагъанлай, ёрге-энишге барады. Бир зыккыл сары шинли къарт, энишге ийиле бели ауруб, бир кесекге солургъа чегелегенинде, джез бычакълы эслетмей къартны артындан келиб, табаны бла уруб, таш къалаугъа къаблады.

— Былайгъа тынчайыргъамы келгенсе, сен къарт ит тери! — бурнуу къыйырына джетдириб, не зат эсе да бир затланы деб хурджунундан къагъытны чыгъарыб, кёзюлдюреуюклерин джазды.

Къартны бурну къанай, тёбеден бери айырылыб, джез бычакълыны аллына барыб, тобукъланыб тиледи:

— Он башлы юйдегим барды, джазма, джалымдан тыйсагъыз, ачдан къырыллыкъбыз, — деб аягъына башын уругъа тебреди. Алай болгъанлыкъгъа хышы эте, артына туруб, биягъы сипсини силке, къалгъан ишлегенлеге кетди.

Ол ары жанлагъанлай, джерни тюбюнден таш келтирген арбачыгъын машинагъа къотарыб, бир келбетли кёккес джаши, сары чачы да тер бла мангытайына къатыб, таш тёбеге миниб, тегерегине къараб, джез бычакълыны кёрмегенинде, бурну къанагъан къартха къолу бла кёргозе айтды:

— Кёремсиз, Ташчыны иссини итлери энди бизни, ауузлары бла къыджырагъандан да озуб, аякълары бла уруб тебрегендиле! Айыб тюмюдю, сен эски ишчиге, ол ит ургъанында,

аны былайдан кьоратдырыр джанындан кюрешмей, сен, баш уруб, аны аякъларыны тьобуне джатаса.

Сары шинли кьарт, кьалтыраб кьобаргъа кюрешиб, бур-нундан келген кьанны бир кьолу бла сюрте, джылай-джылай:

— Мен не этейим, кьарт кьатын ауруб джатханлы ай болады, мен анга ашатыргъа джукъ табмайма, — деб кёзлерин сюрте, кетиб тебреди.

Былайда ишлеген джюз джарым адамдан сёз айтхан бирн болмай, ишлегенлерин кьоюб, башларын эншге тутуб, хар ким да кьалай этерге сагъыш этиб тохтагъанлай, машинадан бир кьарт ишчи, берн айырылыб, джау кьолларын эски бусхулгъа сюрте, былай айтды:

— Семён кертн айтады, бюгюн ол итни кьартха артыкълыкъ этгенин алай кечиб кьойсакъ, тамбла ол андан аман да этер. Ишчиле барыбыз да, ишбизни кьоюб, Ташчыны несини барыб айтыргъа керекбиз, ол кёзлюкю итни былайдан кыстаб, джалыбызны ёсдюргюнчю, бир адам ишге чыкъмазгъа керекди. Мен айтханнга разымысыз?

Кьарт алай айтханлай, былайда болгъан ишчиле бары, кюреклерин, гетменлерин алыб, Ташчыны несини мняла кёкбаш ююу тургъан джерге айланыб тебреди.

Семён, таш кьалаудан тюшмегенлей, картузун силкиб, тохтатыб айтды:

— Бир бёлек адам алай баргъандан хайыр джокъду. Бютеу ишчи болгъанны кьобарыб, иш этген адам кьоймай, кюмюш къазылгъан тешикледе адамланы да чыгъарыб, не зат излеге-нибизни былай хар кимге да билдириб, алай барыргъа керекди. Былайда мени аллымда сёлешген кьарт айтханча, биз кьараб тургъанлай, кьарт ишчиге артыкълыкъ этген итни алай кьоймай, Ташчыны несини аллына тешикден таш чыгъаргъан арбагъа сыртындан салыб алай элтирге керекди. Экинчиси, биз эртденбладан ишгирге деричи ишлейбиз, алгъан ачхабыз кьарныбызгъа джетмейди, джалыбызгъа кьошулуб, ишлеген сагъат саныбыз аз болмай, бир адам ишге чыкъмазгъа керекди. Бу мен айтхан затлагъа разы эсегиз, машина тохтасын, — деб тёгерегине къарагъанында, таш кьалауну кьаты адамдан тыкъ тыкълама болуб, бир кьаууму: «Керги айтаса, кёбдю тёзгенибиз», — деб кьолларын силке, бир бёлек джашыракъ ишчи да джез бычакъланы тешикде тутуб, аякъларын кьалтырата, кёлтюруб келе эдиле.

Къараб аны кёргенлей, бир аууздан кычыргъанча: «Таш ташыгъан арбагъа сыртындан салыгъыз!», — деб кычырыб, аны таба тебиниб, кьолларын силкдиле.

Таш ууатхан машина ишчилени джыяргъа, бугъа ёкюргенча, къаяланы зангырдата, кычырыкъ этиб, къарылыб тохтады. Сууну шууулдагъаны, джыйылгъан адамланы дауурлары болмаса, ишлеген таууш тохтады.

Джез бычакты таш ташыган арбагъа иги сыйынмай, сыртындан тюшюб, кёзюлдюреуюклерини бир мияласы да сыныб, этсклерн джерге сюйреле, ишчиле да ызындан Ташчыны иссине тебредиле...

Темуркъа, эшегин сууну бир джанында ташха тагыб, кёшюрден Ташчыгъа ётенинде, артында бир бёлек атлы гаммойлары бла, акбет семиз тиширюу, кёйиунда акъ маскесн бла, фазетонну арасына олтуруб, аны аллында да, уллу бычакларына таяна, имбанлары джылтырагъанла олтуруб, кенгден дух ийислерн келе, джортуб, Темуркъаны къаты бла оздула. Алагъа къарайма деб чабырыны бурну ташха илиниб абына, къачар кёянча, тегерегине къарай, къалайгъа кирирге билмей, орамны арасында ёрге сюелиб тургъанлап, къаты бла бир келбетли ишчи озуб тебрегенлей, гохта деб кёолу бла кёргюзе сорду: — Мен ишлерге келгенме, кимге барыргъа керекме, мында адам танымайма.

Орус сёзледен эсе, кёбюсюн кёолу бла кёргюзе, къарачай тил бла айтды.

Келбетли ишчи, Темуркъа кёолу бла джерни къазыб кёргюзенинден айыргъан болур эди, къартны не ючюн келгенин анылады, джылы ышара кёолундан тутуб, конторну аллына элтиб, былайгъа бар деб кёолу бла кёргюзюб, быягъынлай ышарышара кетди.

Конторну эшигин ачыб ары кирирге тебрегенлей, бир джез тиймели аллын алыб, эрини чюйюрюб, Темуркъаны аякъларын кёргюзе, юйге джиберирге унамады. Темуркъа, келбетли ишчи тюбөб ышарыб, кесн адамыча аныргъанына батыр болуб, ёшюн уруш этиб кирирге мурат этди, алай болгъанлыкъгъа джез тиймели эшикден башын къаратыб сызгыргъанында, анга ушаш экеулен джетиб хыны-хуну этиб, чабырларыны саламларын уллу бычакларыны кыйыры бла тюрте, теш деген магъананы кёоллары бла кёргюздюле. Темуркъа, юйге кёймагъанларыны кыйгъысы чабырлада болгъанын анырыб:

— Ой, къара кюн келсин сиз амантаны юйюгюзге, чабырла болмай, джыр-джыр чурукъларым болса, мен сизге ишлерге да келмез эдим, — деб балчыкъ джугъу болгъан чабырларын тешиб, арбада кёюб, джалан аякълай, эси сагъышха кетиб, конторгъа кирди. Джерни тюбюнде кюмюш къазаргъа джарашыб, эшикге чыгыб къарагъанында, чабырлары салгъан джеринде джокъ тура эдиле.

Не этерге билмей, джалан аякъ къалайгъа барайым деб, юйню бир джанына къарагъанында, джез тиймелиленн экиси къарилларын тутуб харх эте, бири чабырланы таякъгъа чанчыб, бурнун да кёолу бла тутханлай, алыб барыб джагъада отлай тургъан тонгузланы алларына атды. Чабырладан илгениб, тонгузла бир джанына къачханларында, джез тиймелнле ючюсю да кёолларын бир-бирине уруб кюлдюле.

Темуркѡа, чабырлары тонгузланы алларындан кѡалай ал-
ыргѡа билмей, джалан аякъ орамда ёрге сюелиб тургѡанлай,
кѡолутугѡунда кѡара ётмекчиги бла биягѡы келбетли ишчи кѡ-
пюрден ётюб келе эди.

Кѡатына джетиб. Темуркѡаны джалан аякъ ёрге туруб нек
тургѡанын ангылаялмай, Темуркѡагѡа да, джез тѡймелиге
да кѡараб сорду:

— Кѡарт джалан аякъ нек турады?

Джез тѡймелиле, бир-бирин тюртѡб кѡлюб, тонгузла отла-
гѡан джагѡаны кѡргюзѡб айтдыла:

— Азиятны чабырлары ийис этгенден, тонгузла да джийир-
гениб кѡачадыла.

Айтхан сѡзлерин бир алапат накѡырдагѡа кѡрюб, чѡгелеб,
тобукѡларын уруб кѡлдюле.

Темуркѡа келбетли ишчи да алагѡа кѡошулѡб кѡледи деб
тургѡанлай, былай тут деб, кѡара ётмекни Темуркѡагѡа бериб,
джез тѡймелиге да кѡашын-башын тѡюѡб, не затла эсе да
Темуркѡа айырмагѡан бир затланы айта, багушладан секириб,
джагѡагѡа тѡшѡб, чабырланы алыб чыгѡыб, Темуркѡагѡа бер-
ди. Ол чабырлары кийгинчи, юсуне ёрге тургѡанлай туруб,
кѡолундан тута биргесине алыб кетди. Ала кѡзден ташайгѡан-
дан сора да джез тѡймелилени кѡлген тауушлары келе эди...

Кѡю джарыкѡдан чыгѡыб, сууукѡ аяз ура, кѡюш кѡазыл-
гѡан кѡарангы тешике киргенлеринде, оѡлукѡ болур деб, Те-
муркѡа артына туракѡлады, алай болгѡанлыкѡгѡа биргесине
баргѡан Семен, (кѡартны педен илгенгенин эслеб:

— Кѡоркѡма, оѡлукѡ тѡлдю,— деб аркѡауланы кѡргюзе,
абына-сюсуне, кѡолундан тутханлай, кѡюш кѡазылгѡан джер-
ге дери элтиб, ишлей тургѡан ишчиле бла шагѡрей этди. Кѡа-
лай ишлеригин кѡргюзѡб, ишге джарашдыры.

Темуркѡа джерни тѡбюнде ишлеген кеси кибик кѡаргла да,
джашла да кѡргенинде, оѡлѡб, басар деген кѡоркѡуу кетиб,
ишге джарашды.

Темуркѡа, бери келѡб ишлеб тебрегени, бир затны айырал-
май, кѡб сагѡыш этеди: «Ишчиле, артыкѡсыз за Семѡн, кесле-
рини бирича кѡрюб, ананг этмезлик джумушакѡлыкѡны этеди-
ле, конторда тургѡан джез тѡймелиле уа, былача болмай, итге
кѡарагѡанча кѡрайдыла. Была да, ала да орусѡладыла, дин-
лери, тиллери бирди, былай нек болады, деб айыралмай, кѡб
дыгалас этиб, сагѡышлана эди.

Семѡнну биргесине празник кѡюледе ишчиле джыйылыб
сѡлешген джерлеге бара, бир кесек тилге юреннгенинде, бир
кѡю кетиб бара, Семѡнну билегинден тутѡб тохтаб, ауузу дже-
тишдирмегенге да кѡоллары кѡошѡб сорду:

— Сиз, ишчиле, артыкѡсыз да кесинг, сора ол конторда тур-
гѡанла да орусѡласыз, алай болгѡанлыкѡгѡа сиз аладан баш-

ха адамласыз, ала тюртселе, урсала, сиз мени кесигизге кысасыз, ол алай нек болады?

Семён, къартны айтханына ышарыб, тенгиге кёрюб, белниден тутуб, кесине кыса:

— Биз оруслула болгъанлыкъгъа, биз, ишчиле, къол кыйыныбыз бла башыбызны кечиндиребиз, ала уа бизни къаныбызны ичиб, кыйыныбыздан семириб турадыла. Сени элингде Кыямыт деген бай бери мал сатаргъа келсе, сени чабырларынгы тонгузланы алларына атханла аны тегерегинге, не айтады деб, ит кибиб айланадыла. Ташчыны ишни джюрютген, биз оруслула болгъанлыкъгъа, бизге къараргъа турсунмайды. Кыямыт келсе, аны къолтугъундан кириб юйюне элтеди, биргесине чагъыр ичеди. Энди ишчиле конторда тургъанладан башха болгъанларын ангыладынгмы? — деб ышара, Темуркъагъа къаралды.

Тынгылаб туруб, бир унутхан затын эсине тюшюргенча, бетин джарыб, башын кёлтюрюб айтды:

— Къарангыбыз, кёб затны билмей, къарангы баугъа киргенча турабыз.

Семёндан, кетеди деб къоркъгъанча, къаты тутханлай, барлыкъ джерлерине кетиб тебретиле...

1. Ташчыгъа нелик ким этгенди? Анда ишлеген ишчилени джашаулары къалай болгъанды?

2. Ташчыны тамадасы ишчилеге къалай къарагъанды?

3. Темуркъаны чабырларын ким атады? Аны чабырларын ким алыб береди? Ол адамланы бир-биринден башхалыклары бармыды?

Онунчу башы

Эки паратлы къулакъны Минги Тау таба кыйырлары бир-бирине къошулуп башланган кысыкъ сыртлыкъны терен тюшген къар, ёлюкню кебинлегенча, агъартханды. Акъ сабанны ичинде чёб башла чончайгъанча, селт-мелт ёсген, кюрт уруучу мырышкы къайынла джангы тюшген чыммакъ акъ къарны тюбюнден башларын чыгъарыб, тау аязда джалап булчуклары къабыусуз къалтырайдыла.

Сыртлыкъны онг джанына джаякълаб, чауул кючлеген чунгурланы башында, къар тохтамагъан джерлери кенген джаныуар тешиклече къарала, Минги Тауну этеклерини бири мийик ишленген къабыргъача сюелгенди. Былайып, къоркъуб, адам аягъы кирмесин деб сакълагъанча, ыргакъбурун къушла, джел ургъан джамчыча, къанатларын джайыб, къаяны эринден узакъ джанлай, ары бла бери учуб, бир-бири бла сёлешгенча, сапларынга суукъ къалтырауукълукъ сала, ачы тамакъ таууш чыгъарадыла. Сакълауулгъа къалгъанча, бир къаууму къая киришде къалыб, бир къаууму чауулну ичинде тютюн чыкыгъан уллу ташны туурасында къонаргъа тартына, тегерек бурулуп учадыла. Аладан къоркъуб джанлагъанча, кёкен джа-

ына кысылыб турган кыячык, узун кылачкыларын сыр-
ына джюклеб, секире барыб, таш тюбюне ташайды. Чауул ор-
тасында уллу таш, кыалганладан кесин белгиле эте, акъ
джуртну ичинде, мангылайына тютюн чабыб, кыаралады. Таш-
ны тюб доркыунунда джашагъанла ташны мангылайыны кы-
ралгъаны сууукъ кыонакыны чакъырмасын деген кыоркыууда,
бир белек джолда джалын уруб кыаралтахан джерлерин акъ
топракъ бла сюртгендиле, алай болгъанлыкъга бир-эки кере
от этилгенлей, таш кыараб-кыарагъынчы биягъынлай кыара
тюрсюннге киредн.

Таш тюбю доркыунну ортасына от этилиб, кыайын чымырга-
ланы тозлары чыккырдаб, чырмада джанадыла. Семён, тюклю
чабырларындан кыар эрий да от джагъаны джибиге, сыртын
ташха тирей, салам мурджарда олтуруб, гитче кытабчыкыны
эшик джарыкыга тутуб, не затланы эсе да кыадалыб джаза-
ды.

Бадимат, уллу кыар джуммакыны кыатына салыб, отха та-
гъылган чоюнчукыга кесек-кесек атыб эрите, ургъан тютюн-
ден джаплата, башын бир джанына тутуб, ачы тютюн кёз суу-
ларын чыгъарады. Бийнегер мюйюшде мушулдаб, тюгю кетме-
ген тууар териден эртденле бери кыорешиб битдирген чабырла-
ны, бир алакат затлагъа кыууанганча, кыууаныб, кыолунда
ары-бери буруб, кыобуб келиб Семёну кёзюне тутуб, ауазын-
дан махтанчагыракъ тауушла чыгъа айгады:

— Бу чабырлагъа деменгили салам салыб, бауларын иги
кыыссанг, джетти таудан ауарса, ма, сау джырт! — деб бир уллу
саугъаны узатханча берди.

Джаза турган кытабчыгъын кыойнуна сугъа, кёзю-кёзюу
кыолларын чабырлагъа сугъуб, чыкларына кыарай, кертн деме-
нгиле этилгенча таныгъанында, бузламасынла деген мурат
акылына келе, эски мурджарга джыйылган саламны тюбю-
не салыб, ышара:

— Сау бол! — деб тау тилге иги танг юренгеннен кыууана,
Бийнегерни кыолун кыаты кыысды.

Кыанамат, кесн ёлтюрюб келген арыкъ кыашха эчкини эшик-
деп киргенлей огъуна быкыгыга тагъыб, эки билегин ёрге этиб,
кыоллары сууукъдан кёгергенлей сояды. Эчкини терисин сыды-
ра, кеси кесине эжну этиб, мыдах макъам бла бу джырчыкы-
ны джырлайды:

Апсатыны барды сансыз-санаусуз маллары,
Апсаты да берсин бизге, кыолайлы джол чыккысы,
Кёб малындан бизге юлюш этсенг а.
Бийле, байла бирер кыысыр иннек сойдула.
Биз джарыланган санга юлюшге кыойдула.

Кесн кесине, хайырсызны ауузуна кырдык джетгенмиди деб
хатхусун ачыб, ич джау кёрмей, джёрме чыгъарындан тюнгю-
люб, ички кыатына саламга салды.

Быктыны эм баш бутагына тагылган шокка кёзю дже-
тиб, алгы бурун эжиуню джарашдыра тебреди:

Къара шокну кзуру ыстынга улутма,
Аякъ кыйышбызны кзы раилада кзурутма.
Апсатыны барды сары чачлы кызлары,
Аланы да акъ тауладады ызлары...

Джырны бошагъандан сора да эжиуню мурулдай, бурун
суун билегинне сюрте, кийик эчкини арыкылыгына мысагъат
эте, Семёнга бурулуб айтды:

— Бу санга кюлай джол азыктыкъ этерик тюлдю, алай
кзурудан куйрукъ да игиди дейдиле, къарыусуз болган за-
манда джыртарга джарарыкъды, — деб кюлларына джагыл-
ган канны кяр джуммакъла бла сюрте, от джагъага олтур-
ду.

Бадимат, джанына тийгенин билдире:

— Къыямытны кюшундан сурген тууарларынгы элге ча-
чыб келмей, бирин да бери чыгъарга эдинг. Тауда айланган
эчкини не семизлиги болсун, — деб къара суу джылынган чо-
юнчукну келтюрюб барыб, ичин этерге джарашды.

Семён, кыйырларында суу кыйнаган кёсүлени ышыра:

— Бизни ючюн хата джокъду, джарлылагъа бергенин иги
этгенди, — деди.

Къанамат Къыямытны кюшундан сурген тууарларын, Се-
мён юретгенча, джарлылагъа чачыб келгенине Семён кзууан-
нганына кесн да анга кюшулуб кзууана, сёзю башха джанына
бурдуруб айтды:

— Былайга тууар сюрюню келтирсем, мени сокъмагъым
джабылгынчы, Къыямыт эки аякълы парийлерин алыб дже-
тер эди. Бу бёлек кюнде «Гитче ёзенни» ичинде бирер чсет
талада джашаган джарлылада джангы эт ашамаган болмаз,
барма кюй, бир керилдиле!

Бадимат, ичегилени сайлай, бери булуруб 'кыйырылды:

— Тууар сюрюню келтирмей, бир джангыз хайуанны чарт-
лата келсенг а. Суусар мылыкча, бу арыкъ эчиден мен сиз-
ге не зат этейим. Тузубуз да джокъду, джашчыкъ да квалды
да кетди. Бир чырмалмага эди, — деб ичинден чыкган кирни
саламга джыйыб, эшикке атарга таш тюбю дорбундан чык-
ды.

Таудан урган суукъ джел акъ унну боранлатыб, кюмюш-
ден эгеулениб тюшген умурча, къарыусуз ышарган кюнде
джыттырата, сибире келиб, уллу ташны аллында калайды.
Ташны кюнушунда джашаганла, кяр эшик аллыбызны би-
теб кюймасын деген кюркзууда, ташны эшикке чыкган
джангыз тешигини аллы, тирмен ташдан ун куюлуб ёсгенча,
ёсюб тебрегенлей, кыдалыб ариулайдыла, алай болганлык-
га, алагъа эришгенча, кёб турмаганлай биягы кяр кала-
нады.

Төгереке бурула, хаада къарауул болуб тургъан кышла, Бадимат эшикке мал хатху кесеклени атханын эслеб, таш тыюш-гича, джерге тыюш, эслемегенлик этиб, мыллык кесеклеге те-шикден чыгыб кесин атхан тюлкюню бюсюреусюз джанлата, атылгъан ичегилени сайлаб тебретиле.

Нёгерле, отха бауурларын бериб, чоюнда кызарыб, кыйы-рлары кёрюне бишген этге сюйсюнюб къараб, кёзлерине, бу-рунларына тютюн киргенден бурун суулары келе, кёзлери кы-зарыб, кеслери алларына джылай, башларын кыутхара, бирер джанларына бурулдула. Тютюню ийисгеб тургъандан эсе, сууукъсураса да, артына турургъа разы болуб, Бийнесер, таш-ны чунгуруна кысыла, эки кюлун дженглерине кебей, Къа-наमतха айланыб сабыр ауаз бла айтды:

— Ол кече «Наратлы кюлда» болгъан хапарынгы артына джетгинчи кыалкыб кыалгъанса, арыгъан хатеринги этиб кюйгъанбыз ансы, артын эштирге тамышыб кыалгъанбыз. Мыл-лыкны алкын дженгил бишер джапысы джокъду, бош тур-гъандан эсе, хапарны кышырын айтыб бир кыутулсанг, — деб ташны сууугъу синген сырты джылытыргъа джау орунла-рын хыны кымылдатды.

Къанамат, чыбык кыйыр бла кюлге тамгъала сала:

— Адам асыры хапаргъа айтырча зат тюлдю. Алай бир кесек ууакъ дауурчукъ болду... — деб айтыргъа сюймегенин билдире, кюлунда кыйыры кюйген чыбык бла чоюннга узалыб, тышына чыкыгъан этлени ызына басды.

Семен, ёсген сакъалына кёзлеринден акыгъан джыламукъла-ны сюрте, мындан ары ачы тютюню кёлтюралмай, артына ту-ра:

— Айт, айт, мен да эштирге сюйюб кыалдым, — «кы» таууш-ну кесгин айталмагъанына сагъышлана, Къанаматны имбашын-дан тутду.

Къанамат, кесини юсюнден хапарчы болургъа асыры разы болмаса да, башын энишге тутуб, кыйыры кюйген чыбык кесек бла кюлде ат тамгъала сала башлады.

— Биз, кыачыб кыутулдукъ деген акыл бла, кыошха кириб тургъанлай, Биймурза джез бычакълы парийлери бла төгереги-бизни алыб тургъанлай, бусагъатда ма бу кыулакыгъа кирдиле деб, Биймурзагъа терс джол юретиб джиберген келбетли кыарт-ны унутханмысыз?

Унутмагъанларын билдире, нёгерлери башларын сиккенле-ринде:

— Мухаммат-Аминни кюйларындан бир кутамны сюрюб, ёзенде джашагъан кыарыусуз кыошлагъа чачыб, бир бёлек кечени да джукъламай, келбетли кыартны мурджарында таяныб кыалкый башлаб, кыошну ичи бла бир джыйылгъан адам кыа-занын төгерегине басыныб лахор эте тургъанлай, «ой» деген бир ауаз чыкыды. Эшик юсюнде джууукъ тургъан джашланы

бири, чартлаб эшикке чыгыб, келген кѳонакѳны кѳошха чакѳырыб кирди. Адам ортасы болгѳан бир кѳара шинли, юсю кѳарыусуз адам, кѳошха кириб, адамланы аслам кѳѳргенинде, джунчуй, тѳѳгерегини арала туруб, тамада мурджарны бир кѳыйырын бошатханларында, кеси аллына ахсына олтурду. Анга суусаб узатдырыб, кѳошну неси аны таба бурулуб сорду:

— Не ханар, кѳонакѳ, сен айланган, джюрюген джерледѳ?

Ач болгѳанын кѳазанны кѳайнагѳанына дженгил-дженгил кѳѳз джетдириб билдире, чал ура тебреген гымых сакѳалын сакѳышылы кѳашый:

— Прауленде олтургѳан маджаладан башымы алыб, юйдегим бла былай огѳары «Чыгѳанакѳлада» бир кѳулакѳгѳа кѳысылыб турама. Хайырсызла, сабийле алысын болгѳандыла да, алагѳа гырджын джетдиралмай, элге пошюб, эки челек кѳууутчукѳ тартыб чыгыб келгенлейимѳ, сизни тѳѳбен джаныгѳызда ырхы аууздан ѳтгенлей, таш джанындан чыгыб, биреулен, кѳѳкюрегимден никокну тирей, сабийлерими аууздан юзюб, эшекни сыртындан тюклю кѳолан кѳапчыкѳчыкѳ бла кѳууутчугѳуму алыб кетди.

Ханарын бошаб, мыдах болуб, кѳалгѳанланы да джюреклерин аурута, баш эшикке кѳарагѳанында, кѳошну неси отну кѳызыдыргѳанындан джанлай, бетин отдан кѳол аязы бла джабыб кѳорууларгѳа кюреше, сорду:

— Былайда ол туѳѳум хатаданы этиб айланган тумаланыкѳ ким болду экен?

Кѳонакѳ, кеси кѳайгѳысына болуб, сакѳышха терен батхандан не сорулгѳанны айырмай кечигиб:

— Не-ѳ?...— деб кѳонакѳбай таба мууал кѳарады.

— Ким болду сени тоноуул этиб кетген?

— Кѳайдам, не билейим, кѳолайсыз джерде, кѳаны келлик. Мен Кѳанаматма деб, шоккуну кѳѳкюрегиме тиреди да...

Кѳайгѳылы башын ары-бери силкиб:

— Былай кѳулакѳ кѳыйырында кѳысылыб, ѳле-кѳала, бир баш кечиндирер эдим деб тура эдим да, мында да Кѳанамат деб бир чыкѳгѳанды да, кѳаныбызны ичеди... Тубан кѳѳлтюрюлмеймиди, кетер эдим, юйдегиле кѳайгѳылы болуб тура болурла? — деб кѳѳлтюрюле, эшикке кѳараб, кѳазандан бурнуна ѳт бишген ийис ургѳанында, кѳургѳакѳсыгѳан эринлерин аз-буз кѳымылдата, ач кѳысхандан, кетмей, ох-ох ѳте, мурджар агѳа-ча мыдах болуб олтурду.

Кѳошха басынганла манга бла кѳонакѳгѳа кѳѳзюу кѳараб, кѳошну неси келбетли кѳарт отну джанына кѳыйырлары кюрюб джыйылгѳан кѳѳсеулснн джилтин ѳтдире, отха атаргѳа кюреше, мыдыхха джетиб кюйген бармагѳын ауузуна дженгил ѳлте, джыйырылыб, отдан артына тура айтды:

— Кѳапчыгѳынгы тоналгѳанына бек уллу бушуу ѳтдим,

алай а аны Қыанамат этди дегенинге ийланалмайма, сени кибиклени чарпытыучу кылыгы джокъду аны.

Қыашыргъа узалгъан кыолун кыолтугъундан чыгъара, кыонакъ, кёлю кыала айтды:

— Нечик болмайды? Қыанамат, шокну тюз кёюрегиме тиреб, кыапчыкны эшекни сыртындан сермеб алыб кетди. Андан сора да Қыанамат деген аманлыкъчы, ибилисге кесин алдатыб, межгитде тургъан кыураиланы теблеб, таугъа кыачыб, аманлыкъ этиб айланады деб, джума намазда афендини ауузундан эштенме, ол алай адам болуб алгъанды мени кыапчыгъымы, аны...

Қыарабыдыр сабийлерни кыая джанында чалман кыошда, атабыз кыуут келтирликди деб, джерк бла боялгъан бирер, кыашыкны кыолларына алыб, сакълаб тургъанлары кёзюне кёрюнуб, сёзюн артына джетдиралмай, кюлге кыарады. Кыошха басыныб тургъан джашланы бирн, мени кыабыргъамдан тюрте, кыонакыгъа айланыб сорду:

— Джаратылгъанлы хаджирет Қыанаматны кёргенимсе?

Кыонакъ, анча кере айландырыб соргъапларына ачыу бола, соргъан джашха хыны кыарай айтды:

— Кыуут кыапчыкны кыоратды, не этеме аны кёрюб, кёргеним таб ол огъуна болгъа эди. Былай тууарылдым да кыалдым...

Тоналгъан кыонакъ джууб этерге алай чомарт болмаса да, ким эсе да мени атым бла джарлыланы тонаб айланиганы джюрегиме уллу кыйнаб, кесин «Хаджирет Қыанамат» этиб айланиганы ызын бир табармы эдим деген муратда:

— Туура кыалайда тонады? — деб сордум.

Айландырыб сорургъа болуб, кыазанны дженгил тюшюрюлюгюнден тюнгулюб, ынгычхаб кыобуб тебреди.

Кыонакъбай келбетли кыарт, гузаба болуб:

— Тохта, тохта, кечегиде айыб тюлмюдю кыонакъбай ташларгъа, олтур берн, былайда «Чыгъанакълагъа» баралмаймы кыаллыкъса, — деб кыошдан чыгъаргъа тебреген кыонакыны этегинден тутуб олтурта, джумуш этген джашха айтды:

— Кыазаннга кыара, эт джибиген болур, кыонакъ арыгъанды, тез бол, — деб кыошдан чыгыб тегерекге кыарай, кыошну тебсен джанында итни джюрексиниб кыаты юргенин эштиб, бир-эки тууайлаб, кыаблаб чыкыгъан чарыкларына кыар джыя, кыошха кирди.

Кыапчыкны кыутхарыб, кесин «Қыанамат» этиб айланиганы негилерин санаргъа разы болуб, кыазан отдан тюшюрюлюб, хар ким, аллына салам тарта, эт ашаргъа болгъанлай, акыртын сылдыраб чыгыб атха эрлай джер салыб, башымдан кыонакыны «ырхы аууздан этгенлей, таш джанында» дегени кетмегенлей, ёзенин энишге барыб, кесими элден чыкыгъан маталлы этиб, ырхы ауузгъа айланыб, акыртын ат джолну

тебредим. Аты аякъ тюбюнде юшюген къар джырылдагъан, къулакъдан тюлкю къычыргъан сыртлагъа кѣлтюрюле, мен да ырхы аууздан чыкъдым, тюз аллымдан бир къаралды, аты юркюте чыгыб, мени таба шок маталлы бир затны тутуб:

— Мен хаджирет Къанаматма, бусагъатдан джамчынгы теше бар! — деб тюз аллыма сюслиб тохтады.

Ауазындан ким болгъанын билдире сюйюб, кесими тыяргъа кюрешиб, аты ауузу тартыб тохтаб сордум:

— Къанаматны джолда джюрюген джолоучулары тонагъан-дан сора башха къаруу джокъмуду, сен къайсы Къанамат боласа, аны бир айтчы?

Артырагъына туруб, манга тутхан шок маталлы затны ышанига тута, багъыр тазны къакъгъанча къычырды:

— Кѣб гырылдай турма да, джамчынгы теш да, сау-эсен джанла!

Андан ары кесими тыялмап, теңчилдеб теңсей тургъан аты аллыма сюелгенни юсюне бошлаб, къамчини башына тартыб тебрегенимде, кесин Къанамат этиб, тонаргъа тебреген аманлыкчы, къолунда тутхан шок маталлы затны, таякъ таууш этдире, джолгъа тюшюрюб, башындан тутханлай къычырыкъ этиб тебреди.

Секириб атдан тюшюб джагъасындан тутуб, хыны къычырдым:

— Бюгечели тонагъан затларынгы бери чыгъар!

Ауузундан сѣз чыгъармагъанлай, уллу хыршы ташны артын-дан къолан къапчыкъны, тонну, эки джамчыны, бир бѣлек джибин алыб чыкъды. Тѣбен джанында танг саргъала, тоноулаб джыйгъан хапчюклерин кесини сыртына кѣлтюртюб, къошну къатына джетгенлей, кѣлтюрюб баргъанларын джерге атыб, джылаб тиледи:

— Бу джолдан сора быллай зат этмем, мени баям этме, — деб аты бойнундан къадалды.

Къамчини сабы бла аты бойнундан джанлата:

— Къанамат кимди? — деб соргъанымда, башын энишге тутуб:

— Къанамат-зат да тюлме, алдагъан эте эдим...

— Къанаматны танымаймыса?

— Эштген болмаса, кѣрмегенме.

— Не эштгенсе Къанаматдан?

— Бир кюп эл джыйылгъанда Къыямыт, Къанамат хаджирет чыгыб, элни тоноул этиб айланады, — дей эди.

— Къанамат мен кесимме, манга тоноучуду деб айталлыкчымыса?

— Огъай, огъай! Бу джол бир къой ансы, ъмюрге быллай зат этмез эдим, — деб арты бла джанлаб тебреди. Атымы аманлыкчыны къачар джолуна буруб:

— Элни тонагъан хапчюклеринги къошну къатына элт да,

бусагыатдан кѣзюмден ташай! — деб мен гапдешни аллында атдан тюшерге, тонагъан хапчюклерни эрлай кѣш джанына атыб, кѣлекеча, кѣачыб, игле ызындан кѣуугъаппай, кѣошну тѣбен джанына ташайды. Танг агыб, анда-мында кѣкде кѣалгъан джулдузла батаргъа хазырланыб кѣалтырай, эртден аяз да кѣаты ура, кѣошха киргенимде, тоналгъан кѣонакъ кѣобуб, кечеден кѣмюлюб кѣалгъан мыдыхланы бир джерге джыйыб, от этерге кѣуреше тура эди. Киргеними эселегенча, мени таба бурулмай, чабыр этген кѣоллары кѣюге джууб, эшикке чыккъы.

Ачыракъ болуб, четенде манга кѣойгъан эт юлюшню алыб, сууукълай кемире тургъаппайыма, алгы бурун «тоба, тоба, бу сейирге кѣара» деген тауушу чыгъа, кѣонакъны бети джарый, кѣошха кириб, мурджарлада джукълагъанланы уята, кѣычырыб сорду:

— Джети джукълаб эсимде джокъ эди, кѣолан кѣапчыгъым сау-саламат кѣолума тюшерикди деб. Кѣайдан табылды?

— Сени тонагъандан алыб келеме.

Кѣонакъ, иппаныргъа бла иппанмазгъа билмей, кѣолтугъун кѣашыргъа узала, ышара сорду:

— Ол Кѣанамат дегенлерини бир джаман аманлыкъчы халлары барды, ол кѣалай кѣайтарыргъа унады?

— Сени тонагъан Кѣанамат тюлдо. Кѣанамат ма менме, — деб аллына сюелгенимде, кѣонакъны бети тюрлениб, артына туруб, башымдан аягъыма деричи сымарлаб, белимдеги герохну эселегенлей, аллына сюелген Кѣанамат болгъанына ишексиз болуб, башын аллына бир-эки джолда силкиб:

— Джашауунг кѣб болсун, ким эсенг да, — деб, узалыб бойнумдан кѣучакълады.

Мени бойнуму эки кѣолу бла кѣаты кѣысыб, ауузланыб кетер муратда кѣобуб, кѣалиянны тарта тургъан келбетли кѣонакъбай кѣартны сол джанына чѣкдю. Келбетли кѣарт, кѣалиянны учхунун кѣагъа, балта бла юзгенча, кертти айтды:

— Кѣанамат джарлыланы тонамайды. Аны биргесине джюрюген орус джаш бла дагъыда бир кѣарачай нѣгерлери — ючюсю да унукъгъанлагъа тюзлюк излеб айланадыла, — деб отха сюелген малчы гырджынланы бирин кѣонакъгъа тутдурду.

Мен келбетли киши бла аны кѣонагъыны кѣоллары тутуб, ыз аджашдыра, ѳзенни башына чыкъгъанымда, кѣолан кѣапчыкъны иеси, эшегини ызындан кѣууалагъанлай, кѣарамдан ташайды...

Кѣанамат хапарын бошаб тохтады. Отда кѣесеуле чыкъырдагъан, эшикте боран улугъан, бир-бирде кѣаргъа кѣычыргъан болмаса, таууш чыкъмай, джурт тынч болду.

Башларына кѣайнагъан кѣмюк джабышыб, иги кесек сууу кѣуругъан чоюнчукъдан сюеклери агъара тургъан кийик этлеге кѣзюп джетдире, Кѣанамат, Бадиматха татлы кѣараб:

— Тюбюне кетиб кѣалмагъа эди, тюшюрсенг да боллукъду,

— деб ийилиб таш туюбунден чыгыб кериле, созула, элге кетген Ибрагимни аллына кыраб, келиб кермегенинде, ташны доркунуну аллына кыаланган кыарны аяклары бла бир джанына кюрей, таш туюу кыонуша кирди.

Семён, Кыанаматны хапарындан бир сёзю ычхындырмай тыгылаб, кесек заманы кыатына чёккен Кыанаматха бурулуб айтды:

Сен байланы малларын суюб келтириб берген джарлыла, ол кыанчыкыны неси, санга аманлыкчыды деб кеслер ийтхан огый эсенг, аланы кыатларында биреу айтса да, унамазла. Кыямытла не кыадар кюрешселе да, сени атынг джарлыланы арасында иги бла чыгырын тыяллык туюдуле.

Семенну алай ийтханы Кыанаматны кёлюн, джау суртгенча, джумушатыб, баш энишге кыраб:

— Сен юретген джолну билгенимча барлыкма, — деб Семёну кыатына олтуруб, ююсю да Бадимат болджар саламгъа кыалагъан кийик этге джарашдыла.

Бийнегер, базукну джирта келиб:

— Бирер кесек гырджын болса, джарарык кёре эдим, — деб Семёну аллында ашалаб салынган джауорунну рахат кыолуна алыб, джарыкыгъа тутуб кыраб, тегерек буруб кыйырын сындыра саламгъа атды.

Кыанамат, ашык иликни кемире, ышара сорду:

— Не кёресе?

— Мен кёрлюгю кетгенди, — деб негерлерин кюлдюре, саламгъа кыуолгъан джалан сюеклени бир джерге джыйыб, саламгъа чырмаб, эшикке чыкды.

Бийнегер, сюеклени кенгиге быргъаб ызына айланганында, сыртлыкда кыаралгъанын эслеб тохтады. Бир кесек кыраб тургъанлай, кыаралгъан уллудан уллу болуб чауулгъа ташайды. Уллу ташдан ары бир кесекни кыаралгъан ташайгъан джерге барыб кыарагъанында, Ибрагим бир сакюнджюну да кёлтюруб, кюртге бата да чыгъа, этеклерин джел сууура, келе эди.

Аны эсегенлей, Бийнегер, эрлай ызына, уллу ташны туюу не чабыб келиб, мекамгъа кирир-кирмез:

— Ибрагим келди! — деб кыууанч болуб кыычырды.

Ташны туюнде джашагъанла бютеу юрюлюб чыкыгъанларында, уллу ташны аллында Ибрагим аякларын кыагъа тура эди. Эм алгъа джетиб Бадимат кыарнашыны бойнундан кыуча-кылады. Аны ызындан Семён, бютеу бары да бирер кере Ибрагимни бойнундан кыучаклаб, имбашындан джамаулу тулугъун ала, таш туюуне джыйылдыла.

Семён, Бадимат кыарнашыны мыдах бетине джити кыарагъанын эслеб, Ибрагимге сорду:

— Не хапар элден?

Ибрагим, эгечини бетине кыараялмай, от джагъагъа олтура:

— Бусагъатда адам адамгъа айтырча хапар джокъду.

Бадимат кърнашыны мыдахлыгына тынгысыз болуб:

— Атам, анам не эте турадыла? — деб сорду.

Ибрагим, отну ышырыргъа кюреше, баш энишге къараб айтды:

— Этгенлери джокъду, турадыла.

— Атам къалай турады?

— Ол да джашаргъа кюрешиб турады.

Ибрагимни ауазын таб кърмей, Къанамат сѣзю башха илипинше бура сорду:

— Быллай бир нек къалыб кетдинг?

— Элден мен чыкъгъанлы юч кюн болады. Келе-келиб кеч болгъанында, аджашырма деген къркѣууда, бир кѣшха бурулгъан эдим да, анда джашы суугъа кетген бир кърт къатын, мени таныб: «Джашымы кѣзюнден кѣреме, бир-эки кюнню къалмай боллукъ тюлсе» деб къысханында, кърт адамны мыдах эталмай, бу заманга дерн алада туруб, таяна келеме.

— Къалайдагъы кѣшду, сени къайдан танийдыла?

— Кѣшлары былайдан узакъ тюлду, джашлары суугъа кетиб, ѳлюгюн табалмай айланынганлай, мен айрымканда кѣргюзюб, табхан эдиле. Андан бери кърт къатын, мени кѣрсе, кѣзюне, буруна сугъады.

— Къайры бараса деб сормадыламы?

— Былай бир кѣшха джалгъа барама деген эдим да, бизни бла бир кесек тур деб, эки кърт да бек тиледиле, башымы кючден алыб келеме.

Ибрагим эгечини къатында кесин къртдырса да, сабий джюрегин уллу къыйынлыкъ басханын эслеб, Бадимат сезмесча бир джукъ ангылармы эдим деген муратда, Къанамат сорду:

— Элде бизге не айтадыла?

Ибрагим, бир кесек тынгылаб туруб, къайын таякыны къыйры бла кюлню сыза айтды:

— Маллары сюрюлгенден бери Къыямыт бла афенди, бизге табхан аман сѣзлерин кѣуюб, элни кѣобарыб, тутдурургъа кюрешиб айланадыла. Бизни тѣгерекбизде ала бурун урмагъан джер джокъду, алай болгъанлыкъгъа бир адамдан тахса табалмайдьма. Орамда мени кѣргенинде, Къыямыт уругъа таягъы бла керилиб чабды, мен сермеб ташны алыб тохтагъанымда, артына-артына туракълаб, уругъа базалмай, аман табханын кѣуя, джаныулай кетди. Артыкъсыз да «Чыгъанакълада» кѣшлагъа Къыямыт бизни къалайда тургъаныбызны айтдырыргъа ару айтыб кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа алкын бир адамдан да тюб табмагъанды. Бир-эки кере Биймурза бизни тѣбен джаныбызда, ѳзенде, стражниклери бла айланыб къайтханды.

Семѣн Ибрагимни хапарындан элни уллу асламы хаджиретлени джанында болгъанын ангылаб кѣууанды.

Сѣлешгенлери тохтаб, хар ким кесини сагъышына кирди.

Кечеги болгъанын билдире, тюкю созуб юреди. Кюнортадан ингирге бир кесек шаушалгъан джел, къатыдан къаты, джыйын джанлыча, улуйду.

Нёгерле, отну мыдыхларын кюлге кёмюб, къарны джарыгъы бла тюблерине орун этиб, таш тюбюнде къар басмагъан джерге шындык болуб джатдыла.

Семён, кёзюне къалкъуу кире тебрегенлей, джелни улугъанындан уяныб, къарны джарытханына танг атханды деб джаныгылыб, бир белек джолда керексизге къобуб, тешикден башын узатыб, къалын джуздузлу кечеге къараб, ызына къайтыб джатды. Қъатында хурулдаб джатхаш Қъанаматны эт джылыууна кысылыб, бу дунияны джашауун аз билген халал нёгерлерин танг атханлай къоюб кетери эсине тюше, джюрегини миз чанчханча ачытыб, Қъанаматны къабыргъасына артыкъ да бек кысыла, кёлюне келди: «Мийик таулары ичинде кеслерини байларына да патчахлыкъ къошулуб, боюнларындан басыб, экимекликде, кыйынлыкъда ёсген джарлыла, къарангылыкъдан, аллында манга тёппелери бла къарасала да, бирге къачхынчы болгъанлы къарангыдан джарыкыгъа чыгъа тебрегенлери кёзлерин бир кесек къаматса да, джаулары, тослары ким болгъанын айыра тебрегендиле.

Тёбенден кёк кюкюреб джаншагъаны таулары джарыта тебрегенди. Кетмей мында уяна тебреген джарлылагъа джол кёргюзте турургъа керек эди, алай болгъанлыкыгъа анда мындан эсе бек керекли боллукъма, кетейим. Бютеу дуняда залимлени зорлукъларын къурутуб, урунганлары джарыкъ дуниягъа чыгъарыгъа кюрешген Коммунист партия урунган таулулагъа болушлукыгъа керекли кюн мени энди да джиберир», — деб кеси кесине сёлеше, секприб къобуб, нёгерлеринден кёзюн айыралмай, бир кесекни къараб туруб, кёмюлген мыдыхланы кюлден къазыб чыгъарыб, от тамызыб тебреди.

Иги кесекни кюрешиб, Бийнёгер этген тюкю чабырланы аякъларына джарашдырыб, эшикке чыккъы.

Танг къуруму бла кетер джолуна къарай, ызына къайтханында, уллу ташдан берлакъ джаплаб Қъанамат, Бийнёгер, Ибрагим къош-баш болуб, ёрге сюелиб, башларын энишге тутуб тура эдиле. Семён къатларына келиб къошулгъанында, Қъанамат, башын кёлтюрмей, мыдах ауаз бла айтды:

— Ёлгенди.

Ким ёлгенди деб Семён соргъунчу, Бийнёгер:

— Темуркъа тюрмеде ёлгенди, — деди.

Тёртюсю да, джумдурукълары къаты кыжсылыб, баш энишге къараб бир кесек тургъанлай, Семён джаягына тёнгереген джыламукъ тамчыны сюртюб, тунакы ауазы бла шыбырдай айтды:

— Бадиматха айтмагъыз, аны джюреги кюйюб тургъанындан хайыр джокъду.

Аны айтханына разы болуб, тынгылаб туруб, аякъ тюблериинде къар джырылдай, бир-бири ызындан таш тюбюне джы-йылдыла. Бадимат Семёну джол азыгъын джыяргъа кюреше тургъанлай, нёгерле бир-бири ызындан мыдах киргенлерин джюреги ушатмай, къапчыкны аууз бау бла башын кыса сорду:

— Танг атмай къайда айланасыз?

Къанамат, ауазын джарыкъ чыгъарыргъа кюреше, бурду-руб айтды:

— Тёгерегибизин джел куртден къалагъанды да, Семёну къалайтын кетерине джолгъа къараб келебиз.

Къанаматны джууабына джюреги асыры хош болмай, тө-бен эрини ачытхынчы къаба, богъурдагъы бууулуб, ауазы ту-накы чыгъа:

— Олтуругъуз да ауузоланыгъыз,— деб, тюненеден къалгъан этледен алларына сала, Семёнга къалгъанладан артыкъ кёл ашаб, джол азыкдан къалгъан гырджын джартыны салыб, шыбыртсыз эшикке чыкды.

Тау джелин къаты ургъаны тохтамай, къалын тюшген къар-ны ышыкъ джерлеге сибириб джыяды. Сууукъ къаты тутхан-дан, ауузулгу ачханлай, тамагъынгы кысыб, ауазынгы ачыкъ чыгъаргъа къоймайды. Джюрюген заманда аякъларынг къоз-гъагъан къарны джел бетинге уруб, ууакъ ийпеле чанчылгъан-ча, ачытады. Минги Тауу тюени сырты маталлы эки дуннуру-на кюн тийиб саргъалтханды. Къая киришледе джашагъан къа-натлыла, сууукъну стемегенча, хауаны тюрюк тауушладан тол-туруб, къая киришин төгерегинде узакъ кетмей учадыла.

Кюн батхан джанында уллу акъ сабанны ортасында ёзен-леде парат чегетле, акъ къагъытха къара мерекеб төгюлгенча, къараладыла.

Бадимат, башын не къайгъы кючлегенин ачыкъ айыралма-са да, джюрегини ауруб кемчилгени тохтамай, уллу ташны артына кысылыб джылай тургъанлай, нёгерлери, Семёну ашыра, таш тюбюден чыгыб тебренелерин кёрюб, эрлай этеги бла кёзлерин сюртюб, куртге бата, таш артында чы-гыб, къалгъанлагъа къошулду.

Семён, башындан аягъына дерн тау кийимлеге кийиниб, азыкъ къапчыкны сыртына бегите, къайын таякыгъа таяна, нёгерлерин араларында къалайтын баргъанына къарай, ыз-ларындан джел къарны боранлата, сыртлыкыгъа джетгенле-ринде, тохтаб нёгерлерине бурулуб, бир кесекни къараб ту-руб, сермеб кёзюу-кёзюу къаты къучакълады. Кёзюу Бадимат-ха джетиб, къалай этерге билмей, артына туракълагъанында, Бадимат, куртге бата келиб, Семёну белинден кысыб, ар-тына тохтаб, джаулугъуну къыйыры бла кёзлерине узалды. Семён, кетерге кёзюу къыймай, бир кесекни нёгерлерине къараб туруб, башындан чырпа бёркюн алыб, силке:

— Сау кыалыгъыз! Башха джарыкъ халда туберибизге мен ийнанымба,— деб бурулуб ызына кыарай да бёркюн силке, кетди. Сыртлыккы тауусуб, чегетини кымырындан киргеннинде да, юч нёгери, кыар душпурну башында кыарала, этеклерин джел джая, тура эдиле.

Терек бутакъгъа тие да, джагъасындан сууукъ букъу кыуюла, ышан эте барыб, жангы сокъмакъ этилген кыой джолгъа джарашды.

Сыртда ургъан кыаты джелни тылныуу джетиб, мийик наратланы башларын силкиб, кыарларын агъызды.

Бир-бирде чырыны джанындан неда парат терекленн кыатына кыаланган кюртден кыоян чартлаб чыгъыб, ызына кыарай кыачады. Терекни бутагъына кыонуб тургъан кыаргъа, адам келгенин эслеб, кыанатларын кыагъыб, бутакъдан акъ унну себе, учду. Семён, тирн атлам бла чегетден чыгъыб, уллу джолгъа чыкыгъанында да, бир-бирде ызына нёгерлерине кыаракъаны тохтамай, аллына джел кыуугъан кыар букъуну сюргенлей, нёгерлери бла кесини ортасына чегет душпур тюнгеннинде, кыаракъанлыкъгъа кёрлюгюнден тюнгюлюб, джолгъа кесин салды.

1. Бу башланы окъуб, XX ёмюрню ал джылларында, Уллу Октябрь социалист революциягъа дерн Кыарачайда класс кюрешини суратлаб, ханар айтыгъыз.

2. Темуркыагъа, Кыанаматха, Семёнга, Бадиматха, Ибрагимге, устазыгъыз бла бирге ачыкылаб, характеристика джазыгъыз.

СОЧИНЕНИЕЛЕГЕ ТЕМАЛА.

1. «Кыара кюбюр» романда джарлыланы ичинде революцион ишленн бардыргъан Остащенко Семёнуу сифаты.

2. Халккы ичинде чыкыгъан джигит джакъчысы Кыанамат.

3. Темуркыаны реалист халда джазылгъан сифаты бла джарлыланы унугъуб джашагъан кыауумуну революцион ангысы ёсюб баргъаныны суратланыуу.

4. Урунган халккы «Кыара кюбюр» романда сифаты.

5. «Кыара кюбюр» романда теңлик бла сюймекликни суратланыуу.

6. «Кыара кюбюр» романы кыарачай фольклор бла байланышы.

7. «Кыара кюбюр» романы суратлау энчиликлери.

8. «Кыара кюбюр» роман кыарачай халккы XIX ёмюрню аягында, XX ёмюрню аллында джашаууну энциклопедиясы.

«КЫАРА КЮБЮР» РОМАНЫ ЮСЮНДЕН

Кыарачай прозаны
башланганы

«Кыара кюбюрню» анализин беририн аллы
бла джаш кыарачай литературада прозаны
башланганы, аны кыалай ёсгени бла ша-

гърей болургъа керекди.

Совет кыарачай литературада, аякъланыб башлагъанлай огъуна, историялыкъ темалагъа уллу магъана бериледи. Джазыучула кеслерини чыгъармаларында озгъан джашаууну, класс кюрешини башланганын, халккы революцион тюрленну ючюн кыаты кюрешгенин суратлайдыла. Бу темала Ёртенланы Азрет-

ни «Темирчини тюшю», «Темир ёмюр», «Афенди бла аджал», «Сафият», Байкёулланы Даутну «Шамай алгыын бла энди», «Таулу кызыны джыры», «Бекмырзаны джашауу», Къаракетланы Иссаны «Хар къралда этерге» деген, д. а. к. чыгъармалада ачыкъланадыла.

Бу чыгъармалада прозагъа керекли эшканалыкъ элементле аслам орун аладыла, аланы къарачай литературада прозалыкъ жанрны чыгыб орналырына магъаналары улуу болады.

Биринчи прозалыкъ чыгъарманы Ислам Къарачайлы (Хубий улу) джазгъанды. 1929 джылда «Таулу джашау» газетде «Хасанны къатын алгъаны» деген хапар чыгады. Ислам, кесини чыгъармасын таурух жанргъа санаб, «Къарачайны джашауундан бир таурух» деб эсгертеди.

Бу хапарда автор келин келтириуну, кызы чыгъарууну юсюнден эски адетлеге къаршчы джазады. Комсомолчу Хасан кесини джюреги сайлагъан кыызгъа, Кулистанга, джангы совет закон бла загс этдиреди. Загс этгенден сора Кулистанны атасы, апасы, эски адетдеча, кызыны тыйыб, болджал салыб, 10 айны тутадыла. Бу кёзюуде Хасан къаты ауруйду, Кулистанны кёрюрге термиледи. Эки-юч кере келечиле барсала да, кызыны иймейдиле. Хасан бек кыйын болгъанында, аны комсомолчу тенглерини кыймай Кулистанны келгени бла Хасанны джаны чыкъгъаны тенг болады. Комсомол ячейка андан сора эски адетлеге къаршчы къазауат ачаргъа оноу этиб бегитеди.

Байкёулланы Даут «Бекмырзаны джашауу» (1931) деген ханарында джарлыла, джалчыла байлагъа джегилгенден башха кюн кёрмегенлерине джюреклерини зорчулагъа ачыудан къайнаб, класс ангылары ёсе башлагъанын суратлайды. Хапар джомакъ халда джазылыбды. Ексюз Бекмырзаны, бай Къамгютну, Биймырзаны, сюдюлени сыфатлары байланы, хакъ ашагъанланы кёрюб болмазча, джарлыланы джазыкъ-сынырча бериледи. Бу сыфатла алай толу болмасала да, хапар ол кёзюуледе къарачай литературада прозаны ёсююне джарагъанды. Ханарны темасы, сюжети, геройларыны сыфатлары артхаракъда, Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында толу, деменгилли берилиб, кереклисича ачыкъланганды.

Романны темасы бла идеясы

Романда XIX ёмюрню 90-чы джылларыны аягы, XX ёмюрню ал джыллары, биринчи орус революцияны заманы кёргюзюлунеди.

Автор халкыны эзнучюле бла кюрешде кесини кыйыны бла джашагъанланы класс сезимлерини ёсгенин, къарачай халкъ динни ётюрюгюн, халкыны кыйнаб тургъан байланы, афендилени кир иннетлерини ангылаб башлагъанын суратлайды. Джазыучу Тапчыдагъы орус ишчилени къарачай халкыны революцион сезимлерини ёсюмюне улуу магъаналары болгъанын терен кёргюзеди.

Романны «Къара кюбюр» деген аты къарачай фольклор бла байланыбды. «Сосуркъа бла беш башлы эмеген» деген нарт таурухда эл ашагъан эмеген халкъгъа къыйынлыкъны къылычы бла салыб тургъанды. Къылыч къара кюбюрде асыралгъанды.

Романда бай Къыямытны образы таурухдагъы беш башлы эмегени сыфаты бла байланыбды. Къыямыт, джарлыланы, онгсузланы къыйнаб, алагъа эгалгъаныча артыкълыкъ этиб, къара кюбюрге джыйыб басдыргъан байлыгъын халкъгъа къыйынлыкъ тюшюрюр ючюн джюрютеди.

Романны
эки къауум
сыфатлары

XX ёмюрню ал джылларында класс кюреш ёседи. Къарачайда ол кюрешни кёргюзюр ючюн, джазыучу бир-бирине къаршчы эки къауум образны суратлайды. Биринчи къауум: бай Къыямыт, Къаншаубий, афенди Мухаммат-Амин, старшина Биймырза, пристав Апанас эмда аланы джанында адамла: Тогузакъ (Къаншаубийни управляющиси), Мыртаз (Мыртазакъ), Ташалдар (устазлыкъ окъуб тургъан), Абдул-Къадыр («шыйых»), д. а. к. Была уллу къыйынлыкъда тургъан урунган халкъны къозгъалууундан да къоркъадыла, аны ууучха джыйыб, солуун алдырмай тутаргъа да излейдиле. Бу кириннет аланы бирикдиреди. Экинчи къауум а орус революционер Семён; унугъуб, байланы аякъ тюблеринден ычхыныргъа излеб тургъанла: Шамайыл, Хамид, Жантемир; зорлукъ унукъдуруб, башларын кёлтюралмай тургъан адамла: Темуркъа, Къасым, Аслан, Бийнёгер, Ибрагим, Бадимат, джигит Къанамат — бу адамланы класс ангылары ёсенден ёсюб, революцион ангыларыны дженгил бегигени джангы дуния аланыкъы болугъуна ажымсыз этеди.

Къанамат

Аппа улу элни къанын ичиб тургъан къауумгъа, аманлыкъчылагъа къаршчы тургъан, халкъны ичинден чыкыгъан, адамлыгъы болгъан керти адамланы кёргюзеди. Бу адамланы ичинде джигитлиги, халкъ ючюн джанын аямагъаны бла Къанамат бла Семён артыкъ да бек айырыладыла.

Къанамат урунган джарлы юйдегиден чыкыгъанды, аны къылыгъыны, халисини ариулугъу сыфатыны ариулугъуна ушайды.

Къанамат, джашагъан кесек ёмюрюнде къыйын болумда джашаса да, джюреги унугъуб къалмай, джигитди, тириди, джаудан къоркъмайды, кесини тенглерин, къарыусузланы аслан киби, джаш тулпар киби сакълайды. Муну биз кёребиз Бадиматны пристав бла Къыямытны артыкълыктарында кьутхаргъанында, Темуркъаны, Семённу, кесини тенглерин тюремеден кьутхаргъанында, аны болушлугъу джарлыланы, къарыусузланы барына да джугъуб тургъанында, артыкъ да бек къартла бла сабийлени джазыкъсыныб, алагъа болушханында.

Къанаматны, джигитлиги бла бирча, уллу акъылы да болгъанды. Этген оноуну табылгъы аны кѳб кыйыптыкъладан кѳутхаргъанды. Аны терси акъылы джахил, меджисуу сѳзлеге ийнандырмайды. Ай тутулгъанында, Бадимат: «Джетти башлы джелимаууз тутханды айны, сакълаб тургъан итлени дынгыр-датыб уятыргъа джез тазым болмады», — деб къайгыргъанында, ол анга ийнанмагъанын таптыады.

Къанамат сѳзге бек устады: «Мени не хапарым боллукъду, кечем бѳрю, кюнѳм ит болуб айланама»,—деб алай джууаб бередн.

Къанамат ишин сѳйген джаш болгъанын биз ачыкъ кѳребиз. Джашагъан джеринден, элинден зорчуланы зорлуктары аны абрек этиб айланады, ансы ишлерге ол тамам джѳреги бла термиледи. Элге тюшѳб, Джантемирин эшек бла ындыр баса тургъанын кѳргенинде, ишлеучюсюн эсини тюшѳрѳб, джѳреги ишлерге мадары болмагъанына бушуулу болады. Къанаматны класс ангысы ѳсерини орус революционер ишин Семен болушады. Къанамат Семѳннига ол кѳргюзген джол бла барыргъа сѳз бередн. Къанамат къалгъан миллетлени ишчилери, урунганлары бла бирлеширге керек болгъанын ангылайды.

Романны идея магъанасын тыйынштыксыча
Семѳн ангылар ючѳн, Семѳнну образын толѳ билир-
ге керекди. Темуркъа Семѳн бла, Ташчыгъа
иш излей баргъанында, шагърей болады. Экинсин бир-биринне
джууукълашдыргъан Семѳнну Темуркъаны джакълай билгени
болады. Темуркъа, чабырларын босагъада кѳѳб, конторгъа
киргенинде, чиновникле Темуркъаны хыликке этиб, чабырла-
рын тонгузланы батмакъларына атадыла. Темуркъаны тон-
гузланы батмакъларындан алалмазлыгын биледице. Темур-
къа, аланы хыликлелерин, селекелерин да кѳлтѳрлѳмай, не
этерге да билмей тургъанлай, Семѳн, чабырланы батмакъдан
алыб келиб ишчиле бла шагърей этиб, къалай ишлерге керек-
лисин кѳргюзеди. Семѳнну быллай джумушакълыгъы Темур-
къаны кѳлюне асыу болуб, анга ышанмакълыгъы ѳседн. Семен
романда революцион ангыны урунган халкъгъа сингдириб
кѳрешген адамды. Ол Ташчыгъа бош тюшмегенди, ишчилени
арасында ташатын иш бардыргъа партия джибергенди. При-
став аны, патчахха къаршчы адамды деб, тутар ючѳн излеб
айланады.

Кесини революцион ишинде Семен бек кѳб кыйыптыкъла-
гъа да джолугъады. Сѳлешиб, джѳрегинде болгъанын ангы-
латыр ючѳн, тил билирге керекди. Ол а къарачай тилин бил-
мейди. Ол кѳзюуде динниге уллу ийнанганлары андан да бек
кыйын болгъанды. Орусха «кяфыр», «гяур» деб, къарангы
халкъгъа эршин кѳргюзтѳрге афендиле, моллала иш этиб кѳ-
решгендиле. Семѳн, бек кыйналса да, бу затланы барысын хор-

лаб, кесни къарачай джарлылагъа суюджуреди. Ибрагим, Къанамат, Темуркъа, Бадимат бек джууукъ адамларындан да багъалы Семёну кѣргендиле. Ала аны адамлыгъын багъалатхандыла. Ол кѣргюзген джолну тюзлюгюне ийнангандыла.

Семёну тюз сѣлешгени, хар не айтханына юлгю келтириб ачыкъ этгени, хала джюреги, таза иннети таулу джарлыла бла аны тамам джууукълашдырады.

Темуркъа Джазучу романда Темуркъаны сфаты бла къарачай халкыны джарлылары революцион идеяны къалай сезиб башлагъанларын таукел кѣргюзеди.

Быллай сфат эм биринчи таурухладан башланады («Юч къарнаш»), Темуркъаны сфатына ушагъан Байкъулланы Даутну поэмасында Шамай бла да шагърей болгъанбыз.

Автор Темуркъа бла бай Къыямытны джашаулары бир-бирине къаршы болгъанын, экисини да межамларыны тыш болумларын, юй «харакетлерин», ашларын-сууларын, юслеринне кийген кийимлерин, дагъыда аны киби башха затларын тенгешдирген халда суратлаб ачыкълайды.

Джарлылыкъ, ачлыкъ, джалангачлыкъ Темуркъаны юйюнде кетмезден орналыб турадыла:

«Арлакъдан къарасаг, Темуркъаны юйю, бели чанчхан къарт къатынча, аууб кетерге бир джанына муккур болгъанды, алай болгъанлыкъгъа топракъбаш юйю джер-джер оюла да тюше, огъары эки мюйюшюнден кюндюз джарыкъ урады, кече уа, эски, джау сюртиолмеген арбача, джызылдап, орундукъгъа сыртындан тюшюб къарасаг, юй башында тешиклден къараб, бир бѣлек джулдузну санаргъа болады. Къар, джангур джаугъан кече агъач орундукъда джатхан адам (анда тайман элде болгъан кѣзююнде Темуркъа джатады) джангур къуртлача, шынтагылары чыгыб тургъан эски ичирги джууургъанын юсюне джабыб, юй башы тешиклден къуулагъан джангур джибитмесин деб, намазлыкъ этген эски теке терини юсюне къаблайды да, алай джатады».

Орундукъну тубюнде да гардош къуяргъа деб этилген улуу уру барды. Темуркъа джатарны аллы бла тууар баш териден этилген эки чабырын джарак салам салыб джарашдырыб, орундукъ аллына салыб, алай джатады.

Темуркъаны керти тойгъан кюню болмайды, тохтаусуз байла ийлыкъдыргъанлай, сындыргъанлай турадыла. Джашау кыйын болса да, аны юйюнде бир-бирин суймеклик, бир-бирин багъалы кѣрюу хар сѣзлеринде, ишлеринде да эслениб турады. Темуркъаны къатыны Мѣлехан, кызыны Къанаматха джюрек суймеклигин сезиб, аны джанына джарарча сѣлешиб, кѣлюне джетерге кюрген болмаса, бир сѣз бла джанын кыйынамайды. Кыйышылыкъ джетген заманда атасы бла анасы Къанаматха ышаныб къоядыла Бадиматны. Кыйышылыкъ джашау аны адамлыгъын, аруу халисин бузмайды. Темуркъа кесини, кеси киби джарлыланы джашауларыны юсюнден кѣб сагъын этеди, кеси киби келеге не бла болушургъа билмейди. Ол табигъатны аруулугъун терен ангылайды, сюеди. Темуркъаны джашау ангысы ѳсгенден ѳсѳб барады. Романы алтында Темур-

кѡа, динге бой салыб, байлагѡа хаман джалчылыкѡ этиб тургъан болмаса, ауузундан сѣз чыгъармайды, тохтаусуз ишлеб турса, кѡачан болса да джарлылыкѡдан кѡутулургѡа умут этиб, ышаныб турады.

Байланы залимликлери, афендиле тохтаусуз дин бла кѡор-кѡутуб, ауаз бериулери Темуркѡаны баш кѣлтюрмезча унукѡ-дуруб тургъанды: байланы, бийлени зорлукѡлары кѡачан болса да ууалыргѡа боллукѡду, деб аны кѣлюне келмегенди.

«Мен кѣргенин кѡатында сен не кѣргенсе, мен да турама, сен да турургѡа кюреш. Кюч алада, мюлк алада, биз алагѡа не зат эталлыкѡбыз, артыкѡлыкѡ этгенлерине аллах кеси кѡараб турады, бир кюн джетдирмесе да, бир кюн джетдирлик болур».

Темуркѡа, залимликлени, артыкѡлыкѡланы кѣлтюре-кѣлтюре, джюреги кѣб затха ачый, кѣбге тюшюннгенди. Кеси кибиб джалчы Хамитни джакѡлагъаны ючюн эмда ишлей бечел болгъанында, Кѡандаур Темуркѡаны кѡошдан кѡыстайды. Ол, ауургъан бутун сюйрей, ачуудан джюреги кѡайнай, юйюне келсе, уллу палахны эштеди: кѡызы Бадиматны байла тюрге атыб тургъанларына келеди. Бу затла Темуркѡаны джюрегине аллахны тюзлюгюне биринчи ишеклик саладыла, залимликге тѣзмезге керек болгъан сезим уянады. Ол себебден джашчыгѡы Ибрагимни медирседе кѡуран окѡуй тургъанын кѡойдуруб, динни кѡуллукѡчусу этерге сюймей, джалчылыкѡгѡа джибереди. Кеси уа Ташчыгѡа ишлерге кетеди. Ташчыда Темуркѡа биринчи пролетар бирлешинуге тюбейди. Конторда ишлеген джезюмеле, Темуркѡаны хыликке этиб, чабырларын тонгузлагѡа атадыла, ишчиле уа анга арт кѡабынчыкѡларын, ѣтмеклерин бередиле. Бу затланы кѣргенинде, Темуркѡа орус халкѡда аны джазыкѡсыннган, анга джашауу, болуму джууукѡла да, анга джаула да болгъанына толугѡа ийланады. Семен анга орус, кѡарачай байла да бир болгъанларын, ала орус, кѡарачай джарлыланы класс джаулары болгъанларын ангылатады. Орус, кѡарачай байла, джарлыланы джегиб, бирча эзиб, джанауларын алыб тургъанларын Темуркѡа толугѡа ангылайды. Орус революционер ишчи Семѣн Темуркѡаны эм багъалы тенги-шогу болуб кѡалады. Кѡыямытны озуб баргъанын кѣрюб, Темуркѡа айтады:

«Ма бу баргъан кибиб минг таулудан эсе, Семѣнну ауузундан чыкѡгъан бир джели кѣб да игиди. Адам десенг, буду ансы, кѡыямытланы бизни кибиб джарлылагѡа бир джыландан башхалыкѡлары джокѡду».

Темуркѡаны джашы Ибрагим Кѡанаматха:

«Семѣнну кѡаллай адам болгъанын сен бир кѣрге эдинг. Анакса аны бир джери ушамайды. Ораза, байрам кюн Баймурза атам тутаргѡа тебргенинде, ол кюн тау кийимле кийиб, намазгѡа барыб, атам кѡоруйма деб, кесини кѡанын кѡуйдургъан адамдан багъалы ким болур?» — дейди

Семённу Темуркѡа юйюне алыб келеди. Джарлыла джыйылыб, Семённу сѣлешгенине тынгылайдыла. «Орус, кѡарачай джарлыла да биригиб, кѡан ичген байлагѡа кѡаршчы туруб кѡазауат ачаргѡа керекди»,— дейди Семён. Семённу сѣзлерине ашыкѡмай тынгылаб тюшюниген Темуркѡа аллахны тюзлююне андан да бек ишекли болады.

Кѡуран айтханига кѡре, гяурла муслиманланы эм улуу джауларыдыла. Джашауда уа алай болмагѡанын Темуркѡа кесн кѡреди. Семён муслиман джарлыланы эм бек улуу шоху болгѡаны ачыкѡланады.

Адам ѣлтюрген Кѡандаургѡа афенди, «шыйыхды» дсб, тутулгѡанланы да айыбларына джолукѡдуругѡа излеб тохтагѡанында, Темуркѡа, динни не зат болгѡанын, кимлени джакѡлагѡанын ажымсыз биллиб, чыдаямлай, былай айтады:

«Кѡалай улуу хайуан эдим мен, джыйырма джылны адам тюрсюнде бу джыланны ызыдан намаз кѡылыб, аны гырыдагѡанына ийганыб тургѡан!».

Роман чыкѡгѡан кѡзюуде коллективизация баргѡаны себебли, класс кюешну бек кѡаты болгѡанды. Ол заманда Темуркѡаны сыфаты джарлы, орталык ѣчилеге класс джаулагѡа кеслерни алдатмазгѡа, социализм кѡурауда кеслернин орунлары табаргѡа улуу болушханды.

Бадимат Темуркѡаны кѡызыды. Романда аны сыфаты алай кѡб орун алмаса да, тиширыуну сыфатын, халисин суратлагѡан адетде улуу магѡанасы барды.

Кѡанамат, сюйген кѡызы Бадиматны сыйын, намысын сакѡлар ючюн, кеснин джанын аргѡа салмай, Кѡыямытны юйюнден Бадиматны алыб чыгѡады. Кѡыямыт кир иннетине джеталмайды. Автор Бадиматны арнулугѡун кѡарачай фольклорда, литературада сыналыб келген сыфатлау адетге, джорукѡгѡа кѡре суратлайды: тѡгерек акѡ бети, кѡара кѡашлары, улуу кѡара кѡзлери, субай санлары.

Бадиматны халисинде кѡарачай литературада анга дерн тиширыу сыфатлада берилмеген шартла кѡргюзюледиле. Бадимат атасын, анасын, джууукѡларын, тенглерин бек сюеди. Ол кѡалгѡан адамлагѡа да арну сѡзлю, намыслы, джумушакѡ кѡызыды. Алай а аны тиширыу намысына кѡатылыргѡа умут этгениге ол аз да баш иймейди, кеснин адамлыгѡын тыйыншлы кѡлтюре биледи.

Кѡанаматны «ѣшек улоуунг болмасын, тиширыу нѡгеринг болмасын» деген сѡзю Бадиматны, мени да адамгѡа санамай айтады деб, кѡлун кѡалдырады. Тиширыуну ийлыкѡдыргѡан ол тукѡум сѡзлени Бадимат Кѡанаматѡа кѡчалмайды, кѡчалмагѡанын да Кѡанаматѡа билдиреди. Кѡанамат, аны ючюн Бадиматѡа сюймеклиги кем болгѡан огѡай ѣсенг, аны артыкѡ да бек сюеди, сыйлайды, кесине кертн тирн джѡнгерге санайды.

Бадиматны джашау сезими ёсгенден ёсе баргъаны белгилли болады. Романны аллында Бадимат къарангы, упухъгъан къыз болуб сыфатланады. Ай тутулгъанында, аны сакълагъан эгерле джукълаб къалгъандыла деб къайгъырады. Орус деселе, бары да Апанасчадыла деб турады. Романны аягъында уа Семён анга туугъан къарнашыча болуб къалады. Бадимат, аны хар не кереклисине къараб, азыгъын этиб, джолгъа алай ашырады.

Къыямыт Къыямыт къара къюбюрню несиди. Элге не тукъ-ум къыйынлыкъ джауарыкъ болса, ол Къыямытдан башланады. Къыйынлыкъны аллы бла аны къара къюбюрю ачылыб, андан ача чыгъады. Къыямыт къюбюрге джыймагъан байлыкъ джокъду. Ол байлыкъ халкъны къыйыныды. Бай болса да, адам айтмазча къызгъанчды, тюкге джан береди. Кесине аз да онг болурча кёрсе, адамгъа бир уллу хатаны салыргъа артына бармагъанды. Апанасны кёлуне джетиб, кесине бир онглыкъ табар ючюн, Бадиматны башын къыйынлыкъгъа салыргъа излейди. Къыямытны онгсузлагъа, джарлылагъа джазыкъсынмакълыгъы болмагъанды. Джаныуар джюрекли ит адам эталгъан артыкълыгъын этиб тургъанды. Бузоула ийнеклени эмгени ючюн, Темуркъаны къолун иеси къол бла кюйдюреди. Кесинден онглугъа уа, тюлкю къибик, джалыныб кесин ариу кёргюзюрге излеб, джюз тюрлю хыйла тил бла кукаланады. Алтын этегинге башым къор,—деб имбашындан уппа этиб сёлешеди Апанасха.

Афенди Мухаммат-Амин, «Шыйх» Абдул-Къадыр «Къара къюбюрге» Аппа улу динни юсю бла халкъны къанын ичиб тургъан эки къан гыбыны—афенди Мухаммат-Амин бла «Шыйх» Абдул-Къадырны кёргюзеди. Абдул-Къадыр аманлыкъчылыгъы ючюн талай джылны тюмде туруб ычхынады. Къайтханында, аманлыкъгъа джангыдан джарашыб, урунган халкъны «шыйхма», деб алдаб, терилтиб, ачхасын, рыхысын джыяды. Не аманлыкъдан да артына бармагъан Абдул-Къадыр оразада афенди Мухаммат-Амин «аллахны тутхан адамла барыбыз да бир-бирибизге къалай ушайбыз», дейди. Кертиси да, Абдул-Къадырны кёргенинде, аны сёлерини эштгенинде, кесини кюзюде кёргенча болгъан эди. Андан ары аманлыкъланы барысын экиси да Къыямыт бла бир болуб этедиле. Зыйналыкъ, уру, ётюрюк деген кир ишле аланы ичлеринден чыкъгъан къибик эдиле.

Абдул-Къадырны кир ишин джууар ючюн, Мухаммат-Амин Файрузну от бериб ёлтюреди.

Пристав Апанас Аппа улу приставны халисинден, сёлешген сёлеринден, этген ишлеринден, ичнучю, мухар, патчахны зыйналыкъ джюрютген, урунганланы къанын ичген къуллукъчусу болгъаны ачыкъ, сейир тилде баямлайды. Апанас, къыямытланы, мухаммат-аминлени хазна адамгъа санамаса да, кесини тегерегине айландыргъанды, кереклисин этдиргенди.

**Пейзаж
(табигъатны
суратлары)**

Романны пейзажы идея магъанасын ачыкъ-ларгъа болушуб келеди. Сёз ючюн, китабны аллында бла чынг аягъында берилген пейзаж аны идея магъанасын — халкъ амалсыз хорларыгъын, патчахны къыйынлыгъындан ычхыныб, эркинликге чыгъарын — табигъат бла тенгешдирген халда ангылатыргъа излейди.

«Тау суула минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзенден, къулакъла санын ашыгъыб чабхапча, абын-сюрюн этиб, бир-бирн юсюне къалана, джел сызгыргъан таууш эте, эннште къуюлуб тюшюб, уллу ёзенде дагъыда бир-бирине къошулуб, къар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб къуюлургъа ашыгыш келедиле. Элге кирсенг, алгъы бурун къулагъынга келген тауушла сууну, аны кибиб джел уруб, нарат тереклени чайкъалгъан тауушларыды. Не къадар сакъ тынгыласанг да, аланы тауушларын бир-биринден айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Мийигирекден къарасанг, топракъ башлы юлени оджакълары, ауузлары кёкке айланыб, джангы атылыб бошаб, тютюнлери чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла.

Тышындан келген адам мында таш кюбюрге тюшгенча болады, ёзен болмагъанлай, тёрт джаны уллу тауладыла, ичинде тууб джашагъанла мындан чыгыб башха джерге барсала, къайры эсе да бир узакъ джерге кетдик, энди ызыбызгъа, ёзенибизге тюшге эдик, деб джюреклери къоркъуулу болгъанлай турады. Бир къауум адамын ёзенден чыкъмай къарт болгъаны аны ючюн болур» (9 бет).

Бу пейзажгъа къаршчы болуб 298 бетдеги символлукъ пейзаж келеди. Къанамат, Семён, аланы джёнгерлери, дорбунда къыйналыб, кенг джерге (эркинликге), кирсиз хауагъа чыгъадыла.

Романны бир-бир джерлеринде кюн бузулгъаны бла бирге келеди къыйынлыкъ. Файрузгъа афенди от ичирген заманда «огъаргъы джел келиб, оджакъда, ит улугъанча, улуй эди». Файруз ёлген кёзюуде да джел ит улугъанча улуйду. Хамидни ёлрюнюю аллы бла да кюн тюрлениб, таула джылагъанча болуб башлайды.

Бир-бир джерлеринде джазыучу этилне тургъан къара ишлеге табигъатны тюрю-тюрю болумларын төре этиб, аладан джийиргендириб да кёргюзеди.

Джантемир бла Тауджанны бошунакъгъа, бир аман ишлери болмагъанлай, бнягъы къан ичучюле къыйынлыкъгъа къойгъанларына:

«Джылтыраб тийген кюн, бу къара зорлукъну кёргенинде титиреб къачыб букъгъанча, таякълары бла чегет бауурну джарыта, кезли тауну артына ташайды. Муадзин, эллилени намазгъа чакъыра, тамагъын бошлаб къычырды. Элде джыйын джанлыны башчылары Къыямат, Мухаммат-Амин, Биймурза субайлыкъгъа абдез алгъанларын кёргюzte, буун илгиклерин эте, энгда эки джарлыны талаб, мыйыкъ тюбюнден кюле, энди уа къайда не барды деб, хауаны ийисгей, таяныб келедиле». «Джаназыны аллы бла Файрузну къарнашларыны бирн, сомланы узатыб, бу джарлы сабийини дуадан унутма, «шыных», деб эски чепкеннини къойнундан бир туюмчекни чыгъара, Мухаммат-Амин таба бурулду. Минги Тау, къараргъа джийиргениб байлагъанча, къара булутха башын

чырмады. Гергеджыз, джырлагъанын тохтатыб, ит бурун терекни силкиндири, учуб кетди. Къабыргъа ашыгъыб къуюлгъан топракъ бла ташла тюшюб, кенгден гоб атылгъанча, къабыр къангалапы джюгюртедиле».

Табигъатиы болумун бола тургъан затха къаршчы кёрюзтген джерлери да барды.

«Джел тохтаб, джылы кюн тийгенди, кешенени ичннде битген ит бурун терекни юсюне къоуб, гергеджыз, сенкилчекдеча, силкиниб, учалгъан да эталмай, джырлаб тохтаса, узалыб бурну бла кёкюрегини къашыйды. Қышны кетгенине шагъатлыкъ эте, къалыи къауданны тюбюнден джанкъозла къарайдыла. Къабыр къаралыб, ауузун ачыб, Файрузну джутаргъа хазыр болгъанды».

Анна улу романда, табигъатдан айырылыб, урунган халкъ джашаргъа болмаз, деген оюмну кёрюзтеди. Урунганла кеслерини туугъан джерлерини тамам сюедице. Къууанчларын, бущууларын да аны бла байлайдыла.

**Романы
тили**

«Къара кюбюр» роман тилде чемерлеу джорукъланы бары бла да хайырланыб, уста литература тил бла джазылгъанды.

Джазыучуну тилини байлыгъы, кертн усталыгъы аны уллу магъанасын толтура, бек сейирлик этеди. Романда керекли джерге, кеслерини орунларына нарт сёзле, тепгешдириуле, метафорала, эпитетле, бетлеуле, д. а. к. мадарла ариу джарашдырылгъандыла. Автор хар героиниу тилии кесини болумуна, халисине, ниинетине, джамагъат къуралышха къалай къарагъанына, джорютген ишине кёре этиб, героиниу образын кесини энчи тили бла ачыкълапырча этеди.

ХАПАР

Уллу болмагъан, адамны аз, бёлек кёзююун кёрюзген, аны юсю бла дагъыда бир бёлек адамны болумун ачыкълагъан суратлау чыгъармагъа хапар дейдице. Джазыучу хапарда адамны ёмюрюнден бир къысха кёзюучюкюю алса да, ол адамны халисини толлу ачыкълайды, билдиреди.

Сёз ючюн, Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен», д. а. к. хапарлары.

ПОВЕСТЬ

Повестде, хапардача бир джангыз иш (болгъан зат) ачыкъланыб къалмай, талай зат ачыкъланады. Ол ачыкълау баш героиниу ёмюрюню иги кесек заманын алады. Повестде хапардан кёб. романдан аз адам болады. Муну сюжети, романдача, алай уллу болмайды.

Сёз ючюн: Б. Полевойну «Повесть о настоящем человеке» деген чыгъармасы.

РОМАН

Бек уллу сюжети болгъан, ханар халда джазылгъан суратлау чыгъармагъа роман дейдиле. Романда бек кёб адам кёргюзюлюнеди. Кёргюзюлюниген адамла джашауда тюрлю-тюрлю затла бла джолукъгъанлай турадыла. Аланы ишлери, иннетлери, халилери, джорукълары, заманны тюрленнгенине кёре магъаналы ишлери чертилгенлей, кёрюнигенлей барады.

Сёз ючюн: Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы.

ДЖАЗЫУЧУНУ СТИЛИ

Джазыучуну творчествосунда хаман тюбей тургъан кесини эичи джазыу джоругъу, иннет къарамы, тили, чыгъармаларыны идея магъанасы, суратлау амаллары, геройларыны иннетлери джазыучуну стили болады.

Джазыучуну стили ол джашагъан кёзюуге, джамагъатны политика-историялыкъ болумун къалай ангылагъанына, анга къалай къарагъанына кёре къуралады.

Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны джашаугъа къарамы, аны ангылауу «Къара кюбюрнү» геройларыны халилери, иннетлери кёргюзгенине кёре, биз джазыучуну иннети партия бла, кеси къыйны бла джашагъан, бурун байла, бийле, дин къулдукъчула ушукъдуруб тургъан халкъ бла бир болгъанын ангылайбыз.

Чыгъарманы идея магъанасы хар заманда джазыучуну мураты бла бирге болады.

Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында юч тюрлю стиль байланышыб келедиле: реализм, романтизм, публицистика.

Бу роман, социалист реализмин джоругъунда джазылгъаны бла биргелей, романтизм бояудан да къуру тюлдю (Къанамат бла Бадиматны элден къачыб, мийик къаяны дорбунунда джашагъанлары), публицистиканы уа Семёнуу элчилеге большевиклени, революцияны юсюнден сёлешген сёзюнде кёребиз. Семёнуу сёлешген сёзю партиялыкъ пропагандистини сёзюдю. Класс кюрешини джолларын таулулагъа ангылатады ол. Алай бла Семёнуу айтханы политикалыкъ магъаналыды. Терен магъаналы затланы тынч сёзле бла таулулагъа ангылатыб къояды. Халкъны эзичюленни терсликлерин, хыйла, фитналыкъ ишлерин чемер, кесгин ачыкълаб, урунган таулуланы кесине ий-пандырады, ангыларын тюз джолгъа бура биледи:

«Кёлюме келген затланы сизин тилигиз бла кесим джетдирпб айталмагъаныма джюрегим къыйналады, алай болса да, сизин эллигиз Темуркъа айтыргъа кюрешир. Сиз, таулула, эки джюкию кёлтюресиз: бири — патчах, юсюзюге миниб, сизин къарапгылыкъда ташны тюбюне къысыдырб турады. Мен айтырыкъ кёб затланы сиз бусагъатда айырал-

дыкъ тюлсюз. Алай болгъанлыкъгъа, сиз аны кѣб турмай айырысыз. Биз — джарлы, ишлеген халкъ, орусла, къарачайлы деб айырмай, бир-бирибизге къабыргъабызны берирге керекбиз. Къарачайлыла барысы бир тюлдюле. Сизни байларыгъыз сизни джекгенча, бизникиле да бизни джегиб, кюн сайын къаныбызны ичиб турадыла. Орус, къарачай айырмай, ишчиле, къыйналгъанла биригиб силкинсек, барыбызны да джауубуз байланы, ала айтханда джорюген патчахлыкъны юсюбюзден атыб, кесн къолубуз бла кесибизге джарыкъ джашау ишлерикбиз. Былай къарасанг, аны сиз менден иги билесиз, сизде бир белек адамда болгъан джер, мал, рысхы бютеу элде джокъду. Ол барысы сизни къолугъуз бла, сизни къыйынныгъыз бла ишлениб джыйылгъанды. Ишчиле, джарлыла биригиб, ёмюрден берн бойнубузну басыб солутмай тургъан боюнсханы атайыкъ»,—

— деб сѣлешеди таулулагъа Семѣн. Дагъыда романны бир башха джеринде прустонну. Мыртазны, Къыямытны ёлтюрюрге керекди деб айтханында, Бийнёгерге Семѣн акъыл юретеди:

«Тюрмеден къачайыкъ дегенни тюз айтаса, прустонну-затны ёлтюрейик дегенни джапгыласа. Бир прустонну ёлтюрсеи, дагъыда оруна башха джиберирле. Аман ханс киби, не къадар болса да табыллыкъдыла. Аланы ёлтюреллей, сен къачарса да кетерсе, элге улуу къыйынлыкъ салырла. Андан эсе, байла да, афеидиле да, прустопла да бир терекни бутакълары болгъанын кесниг киби, джарлылагъа, джерсизлеге ангылатыргъа керекди. Инджилиб тургъан халкъ, этер затын библи, юрюлюб къобса, ол заманда бу ару тау хауаны кир этиб, сизни къаныгъызны ичиб тургъанланы, ауур джюкю атханча, юсюбюзден атарсыз!»

Сюйюмсюз геройланы: Къыямытны, Мухаммат-Аминни, Абдул-Къадырны, Биймырзаны, Мыртазны, д. а. к. — джарлы халкъны ачыкъ джауларыны ишлерин, халилерин суратлагъан заманда автор тилни сатира (селеке) кюцю бла хайырланады. Къыямытны эки бетлилоги, харамлыгы аны сѣлешген сѣзюнден белгилн болуб турады. «Тыгъырыкъсыз хашкен», «босакла», «суу джыланла», «чакъмакъ гонлула», «кимди былайда ит къусханча къусхан»,— деб джарлылагъа хыны, эрин сѣзле бла сѣлешген болмаса, башха сѣз табаргъа излемейди.

Кесинден онглулагъа сѣлешген заманда уа тюлкю киби, сюйюнюб, кесин алаша эте, аладан кѣл ала, кукаланыб джалынады:

«Мен санга къурман болайым, сен мени багъалы къонагъым. Атам хариб да патчахха кѣб заманы тюз ишлегенди, мен да ёлгюкю аны чуругъу басхан джерге къурман-садагъа болгъанлай кетерикме»,

деб узалыб, Апанасны билегин уппа этерге кюрешеди. Авторну кесини энчи тили геройлагъа кесн берген характеристикадан, пейзаж суратлаудан, д. б. затланы суратлагъанында белгилениди.

Авторну сѣзюнден джамагъат джашауда **болгъан затлагъа** къалай къарагъаны ачыкъланады:

«Джылтыраб тийген кюн бу къара зордукъну кѣргенинден титирѣб къачыб букъгъанча, таякълары бла чегет бауурну джарыта, кезли тауну

артына ташайды. Муадзин минараны тешигинден сугъарылып, эллилени межгитге чакъыра, тамагъын бошлаб кычырады. Элде джыйын джанлыны башчылары Кыямыт, Мухаммат-Амин, Биймырза, субайлыкъга абдес алгъанларын кѣргюзте, бууун илгиклерин эте, энтда эки джарлыны талаб, мыйыкъ тюбюнде юле, энди уа къайда не барды деб хауаны ийисгей, межгитге таяныб кетдиле. Токъал, ызларындан межгит аллында джетиб, Кыямытха не затланы эсе да шыбырдаб, ызына ашыгыш бурулду. Кыямыт, Токъалны ызындан къараб, сакъалын, мыныкъларын сылаб, кесн аллына ышарыб, тири-тири атлаб, башында джангы аманлыкъланы, джарлылагъа зордукъланы хазырлап, ол затланы уясына — межгитге ташайды».

Чыгъарманы персонажныны социал болумларын сыфатлагъанда тилни суратлау мадарларыны — эпитетлени, метафораланы, тенгleshдириулени маъаналары уллуду. Аланы болушлугъу бла автор кесини геройларына багъа бередн.

Сез ююн: къара кюбюрюкю песни, элде эм бай, эм джаныуар джюрекли, джарлыланы къанын ичген Кыямытны сыфатлар ююн, автор быллай тенгleshдириулени хайырландырады:

«Суу челекни тюбю сууда къалады дегенча,— деб кызыб, Мѣлехан таба кѣзюню къыйырын джетдире, излегенин табханы ююн, мыллыкдан тоюб эрнип-бурнун джалагъан бѣрюча, мыйыкъларын, сакъалын сылады». Автор Кыямыт бла бѣрюню бир бетдеп кѣргюзеди. Романны башха джерлеринде да: «Кыямыт, бекишай джыккырча» педа «Кыямыт, чабаргъа юрениген ит стауатны тѣгерегини айланыб ийисегенча, прауленин тѣгерегини ким не айтады деб айлашады», деб окунбуз. Быллай сѣзле адамын халисин ачыкъ этиб кѣоядыла. Дагъыда Кыямытны, Абдул-Къадырны, Мухаммат-Аминни суратлауда «къутургъан», «тойгъан»

деген сѣзлени автор кѣб кере къайтарыб айтады. Джазыучу аны бла аланы излемлерини учузлугъун, учхаралыгъын ачыкълайды. «Афенди, нартюхден тойгъан сѣюзча ынгычхаб, ауур солуб...»; «прустоп... къутургъан тууарча, тѣгерегини къарай».

Бир сом ююн джан берирча мардасыз кыызгъанч, къара кюбюр ачылыб, андан ачхачыкъ алыпныкъ болса, кѣлю кетерге джетген Джантемир кызын (Кыямытны юй бийчесин) суююмсюз суратлай, джазыучу быллай тенгleshдириуле бла хайырланады: «Джантемир кызы, семиз бегедженча, эки джанына аунай, узун сары ат тиллерин тюлкюча ышарта», «Гаммешча чайкъала», «Гѣзенни эшигиндеп, тууар бюрекча, джыйрыкъ болуб чыгъыб...» Бу тукъум тенгleshдириуле авторну геройгъа къаллай кѣз бла къарагъанын кѣргюзедиле. Суююмсюз геройну — Кыямытны джанын Къандаурну суратлауда да джазыучу башындагъылагъа ушаш тенгleshдириулени табады. Къандаурну адам джюреги, адам халиси джокъду. Ол джыртхыч джаныуарчады, джашауда байыннгандан башха затны кѣрмейди, байлыкъ ююн а не уллу аманлыкъны да эте-рикди.

«Къара тонгузну джелкесича, сакъалы джетиб, къысха мангылайы да къатхап гыбытча, джыйырылыб, гита балтагъа ушаш бурну, къой сохта кибик... салыныб... тегереги кызаргъан, къара боялыб, онинган чабыр бегли кёзлери джаширтын къабаргъа тебеген самирны кёзлерине ушандыла»

Ма бу джети тюрлю тенглендириу Къандаур къаллай адам болгъанын, автор анга къалай къарагъанын окъуучугъа айгъакълайдыла. Алай бла, сыйюмсюз персонажны суратлагъан заманда (былайда Къыямыт бла аны юйдегиси) социал сатира авторну тилинде кесини орнуу табады.

Сыйюмлю геройланы джазгъан заманда уа джазыучу башха тюрлю сёзлени таба биледи. Романда сыйюмлю геройла хар кюнде къыйынлыкъ кёрюб тургъан джарлыладыла.

Автор алагъа джан басады, аланы инджилиулерин, психологияларын терен, кенг ачыкълар ючюн, магъаналы тенглендириуле табады. Сёз ючюн, Бадиматны тюрсюнюн сыфатлагъан тенглендириуле авторгъа ол багъалы болгъанын кёрюзедиле: ышаргъанына — «джазгъы кюнча ышара», — дейди. Атасы тутулуб тургъан заманда, Бадиматны мыдах кёзлерин джаралы эчкини кёзлери бла тенглендире эсе, атасы ычхынганында аны къууанчдан джюреги кёлтюрюлгенин суратларгъа быллай тенглендириу табады: «Мыдахлыкъ басыб, джыламукъ джибитген уллу къара кёзлери джарыкъ джаннган мыдыхча джылтырай»...

Къанаматны къыйналгъанын «къышхы кюнде огъаргъы джел ургъанча... нёгерлери артында къалгъаны Къанаматны джылытады», — деб ачыкълайды.

Авторну тили табигъатын суратлауда да, лирикалыкъ туракълауда да байды, чемерди, хар сёзю джазыучуну иннетин, оюмун (позициясын) туура этеди:

«Тау суу джай бокъланнганындан къутулуб, бютеу джарлы таулула къыйынлыкъ кёргенлерини джыламукълары бир илишинге джыйылыб акъгъанча, джай ёхтемлиги тохтаб, чокъуракъ кибик ариу сюзюлюб барады».

Романда парт сёзле авторну тили джити болгъанын кёрюзедиле, геройланы характеристикаларын тамамларгъа болушадыла. Сёз ючюн, Мёлехан бла Темуркъа, Къанаматны юсюнден селеше келиб, ачыкъ джюрекли, халал джаш болгъанын черте, быллай парт сёз келтиредиле: «Джарлы кёлю джарыкъ». «Аман адам этегингден тутса, этегинги кес да къач», — деб Мёлехан джашчыгъына /Ибрахимге/ Къыямытланы сабийлери бла ойнаб турма деб акъыл юретеди.

Романын эки-юч бетинде, адамны эсинде къалырча, иги кесек парт сёз окъуйбуз: «Этни хатери бла шорнасын ич»; «Адам табмасагъ, бёрк агъач бла да кенгеш»; «Къурудан къуйрукъ да игиди»; «Кечеги сёз керя барады»; «Уллу къазанда бишген

эт чий болмаз»; «Джан ауруса, сокъур кёзден джаш чыгъар», д. а. к.

Романны автору, уллу социал проблеманы кёзгъагъан бла кёймай, къарачай прозаны литература тилин биринчи башлагъанды. Аппаланы Хасанны туугъаны, ёсгени, джашагъаны да Ата джурту бла, халкъ бла байланыб болгъанды. Ол кесини ана тилини арнулугъун, байлыгъын багъалатханды, фольклорну иги билгенди. Терен билими, политикалыкъ джашаудан сынамы, литература суратлаугъа уллу фахмусу болгъан Аппа уллу Хасан халкъны бурунгу джашауун, пасыбха, эркинликге чыгъар ючюн кюрешин суратлауда къарачай тилин байлыгъын не джаны бла да хайырландыра билгенди.

Этезланы
Умар
(1913– 1964)

Малкъар джазыучу Этезланы Мингболатны джашы Умар 1913 джыл Тебен Басханда туугъанды. Ленинградда Герцен атлы пединститутну история-филология факультетини эки курсун бошагъанды. Джазыб башлагъаны джыйырманчы джылланы аягъында болгъанды. Назмулары газетледе, журналлада, джыйымдыкъ китаблада басмаланыб тургъандыла. Умар СССР-ни Джазыучуларыны союзуну члени болгъанды.

Этез улу «Къанлы той» деген драманы джазгъанды, «Тарда» деген романны авторуду.

Джазыучуну эм аламат чыгъармаларыны бири «Къаяла унутмагъандыла» деген повестди. Север Кавказда граждан къазауатны баргъаны суратланады повестде.

КЪАЯЛА УНУТМАГЪАНДЫЛА

Байладан, бийледен къуралгъан шернат банда, Къарачайда Алий улу Таукъанны партизан отрядын хорлаб, Къызыл Аскерни ол джерледе кюрешген бир бёлекчигини гёгерегин алыб къыргъан эди. Джесирге тюшген ач, джаралы къызыл аскерчилени бир талайын джыджым бла бир-бирине байлаб, Чотча Къаяны башындан терк баргъан тау суугъа тюртюб джибере эдиле. Командирлери Фёдор Васильченко башчылары болуб, джангыз алты адам къутулгъан эди. Ахмат деген къарачайлы партизан командирге аскерчилени къар басхан ауушну юсю бла Малкъарда Басхан суу бойнуна ётдюрюрге болушхан эди. Былайдан а тюзге, Къызыл Аскерни аллына чыгъаргъа боллукъ эди.

Арыкъ, тау кюнден къаралгъан, чыранла¹ бла ташлада аякъларын сыдыртхан, урушладан, ачдан, джаланигачдан онгсуз болгъан алты адам джаз башында джашнагъан аулакъда тохтадыла. Былайда хар не кёзню къууандыра эди: кюнню кызыу таякъларыны тубюнде кёб тюрлю джарыкъ гюллери болгъан мылы кырдык да, суратдача, кём-кёк хауа да, хар таш, терек, булутлагъа джетген къая хамхотла джаш, къууанчлы тамашалыкъда кёрюне эдпле.

— Хей, къалайсыз, джашла, солургъа иги джер табханбызмы? — деб акъ тишлерин да кёргюзе сорду Васильченко.

— Былай джерде джырларыбыз келеди, — деб джууаб берди пулемётчу Ваня Ракитин, кёк булутладан кёзюн айырмай. Былайда кёк бла джер бир-бирине алай джууукъ болгъанына ол бек сейирсинне эди.

— Джырларгъа умут а этме, — деб къаты айтды эртдегили фронтчу Андрей Воронов, — бу чунгурла бла ташлада ким болгъанын биз билмейбиз.

Бютеую да, къарачайлы джашха къараб, ол не айтыр деб тынгыладыла.

— Тотур, — деб кесини ышармагъан джити кёзлери бла узакъдагъы къаягъа къараб айтды Ахмат.

— Бизнича уа ол неди? — деб сорду къара къашлы джаш къазакъ Петрусь.

— Аул Тотур, — деб къайтарыб айтды Ахмат.

— Алай эсе, аул элди, — деб кёб сёлешинучю Ваня аны сёзюн ангылатыб башлады.

— Тотур эсе, игиди, — деди командир, — мени танышларым барды...

— Мен умут этгенча уа, джолдашла, бусагъатда бугъаргъа керекди, — деб сёзге къошулду аскерчи Сергей Иванович. Тынч, намыслы, кишиге аман сёз айтмаучу Сергей Ивановични хар ким да сыйлаб, аты бла атасыны атын айтыучан эдиле.

— Мен, къырдыш бла барыб, арну дорбунчукъ кёргенме, — деди Сергей Иванович, — бёрю-зат келмесе...

— Ол игиди, — деб разы болду командир. — Джюрюгюз, бусагъатда тешике бугъайыкъ... Артда уа кёрюрбюз!

Анга киши огъай демеди, алтаулан барысы да Сергей Иванович кёргюзген къаяла таба тебретиле. Ваня Ракитин бла Андрей Воронов бу гитче отрядчыкъ бек эркелетген пулемётну тартыб бара эдиле. Ол аскерчилени къолларын, аякъларын да берч этген эди, алай аны къарыусуз болгъан эшекни къоюб кетген чыранда да атмагъан эдиле. Энди уа «Максимни» чархлары да терен кырдыкга батыб, джырылдай бара эди.

¹ Чыранла — ёмюрлюк бузла, бугъойла.

Дорбун бек таб эди: кѡбаыргѡалары гранитден, башы уа, не улуу окъ да ѳтмезча, кѡаты таш.

Хар адам джылтырауукъ ташчыкѡлары болгѡан кѡбаыргѡалагѡа бек джаратыб тне эди.

— Иги саиѳрла ишлеген кѳре эдим! — деб тѳгерек дорбун ташха да кѡараб, накѡырда эгди командир.

— Кѡарнашла, мында юѳ джашагѡанига ушайды, — деб кѡууаныб, ууучуна да кѡл бетли джюнчюкню узата айтды Сергей Иванович, — кѡарачыгѡыз, теке джюн табханма!

Дорбунда кѡууанчлыракъ хал болду. Аскерчиле, шкокларын аркѡаларындан алыб, бир джапына салдыла, аякъ кийимлерин тешиб, джангыдан таб кийдиле. Петрусь узакъ болмай кѡара суучукъ табды. Бир-бир ары барыб, суу ичдиле, арыгѡан аякѡларын джуудула.

Ваня Ракитин тюрлю-тюрлю ариу тюклю чапракъчыкѡлары, тѳгерек суулу сабчыкѡлары болгѡан хансланы бир кесекчигин джыртыб келди.

— Сыргѡа мынчакъ деген хансла сунган¹ эдим, — деди ол, ышаргѡан кибиѳ этиб, — бизни джерледе, джангы зынтхы битген джерледе битеди, бу бек игиди... Татыуу алма кибиѳ болуучан эди, байрамлада хар заманда джыйыучан эдик... Бу уа — ачыды, ауузуну джабышдырады! — деб пулемѳтчугу хансланы джерге атды.

— Сизде анга сырѡа мынчакѡла деб нек айтадыла, алагѡамы ушайдыла? — деб сорду Петрусь.

— Аны уа билмейме, — деб башын ары-бери булгѡады Ваня, хансланы ачы сууларын да тюкюре, — гюлле гитче сарычыкѡладыла, алагѡа гюл дерге да джарарыкъ тюлдю... Кѡызла ариу кийиниб, джыярѡа барыучан эдиле да, аны ючюн атагѡан боурамы сырѡа мынчакъ деб?

— Огѡай, аны ючюн тюлдю! — деди Петрусь.

Командирни мангылайыны кюнде кюйген териси джыйырылды.

— Тѳгерекеде не этилгенин кѡалай бла билейик? Мында ким иелик эте болур — партизанламы, бу джерги гиназланы бла бийлени джаныуарча огѡурсуз шайкаларымы? Тотур, Тотур... — Васильченкону эсине Темирбаш деген партизан связист тюшдю, — анга бир заманда бир хата да болмай, аууш бла Кѡарачайгѡа барыб, сейир ханарла келтириучен эди. Бир-бирде бузлагѡан башлыкѡны тюбюнден джангыз кѳзлери кѳрюнюучен эдиле, ала уа алай джигит джылтырай эдиле!.. Темирбаш кеслерини тѳптѳгерегинден, адам ѳталмазча, кѡаяла алыб тургѡан элнн юскюнден айтханы да командирни эсине тюшдю: «Тюклю пача келирге умут этген эди, алай а келалмагѡан эди! — деб кѡайтарыб кѳб айтыучан эди малкѡарлы... Былайдамыды ол махтау.

¹ Сунган — деб тура эдим (деб турады).

лу эл? — Васильченко кая жухлары¹ таба джити кярай эди.

Къарачайлы Ахмат, командирни акылын билгенча, Тотур, Тотур деб кяйтарыб-кяйтарыб айта эди.

— Джолдашла, — деди Васильченко, аскерчилеге айлан-ныб, — ма анда Тотур деген эл болургъа керекди. Ары бизни шохубуз Темирбаш келиученди. Эштгенмисиз аны юсюнден?

— Къара мыйыклымы эди ол? — деб сорду Вая, — эсим-де турады бирге тишлик биширгенибиз.

— Билебиз, билебиз Темирбашны, — деди Андрей Воронов да.

— Да ма алайда, къарнашла, — деди Васильченко, — биз малкъарлыны излеб табаргъа керекбиз. Ол бусагъатда бизге ётмекден эсе бек керекди! — Командир аскерчилени ачсыфатлы арыкъ бетлерине эс буруб кярады, — ётмекни уа, айтыб кюяй-ым, биз кёрмегенли пенча кюн болады... Разведкагъа барыргъа ким разыды?

— Мен барайым, — деди Ахмат, — малкъарлыла бла къарачайлыла къарнашладыла. Биз ортасын къабыргъа белген бир юйде джашайбыз, — деб къолу бла тауланы кёргюздю, — бизни тилибиз да, къадарыбыз да бирди. Мени кеслериникиге сапарыкъдыла. Мен сизге Темирбаш бла келирме. Джибер, командир!

Васильченко къолун Ахматны имбашына салды да, кёзлери-не кярады — ала бек рахат эмда ышанигылы эдиле.

— Бар! Къалай таб эсе, алай эт.

Ахмат кенг къубас белибаууну тешиди, орус солдатны белибауун, чурукълары бла бусхул байлауларын да тешиди, аланы орнуна тау чабырланы кийди.

Командир разы болуб кюлдю.

— Джолгъа ити гишлик этерге керек эди, алай а не этейик, къойларыбыз узакъдадыла.

Аскерчиле шохлукъ накъырдагъа ышардыла. Аланы хар бирн, Ахматха келиб, аны ашыра, къолун къаты тутта эди.

— Эсде тут: Тотур, Темирбаш! — деди Васильченко. Къарачайлы, дорбундан чыгыб, таулу сюрюючюню юреинген джюрюшю бла ёзеннге тебрегенинде, бурулуб башы бла кёргюзтуб айтды:

— Тотур, Темирбаш!

Дорбунда къалгъан бешеулен андан кёзлерин айырмай эдиле. Ма ол батаргъа башлагъан кюнню кызыл таякълары кызаргъан уллу ташланы артына ташайды, дагъыда кёрюндю — мийик, сабыр, дагъыда ёзеннге — кая сыныкъланы артына кириб кетди.

Къарангыракъ болгъан дорбун шош болду. Аскерчилени бетлери кяйгъылыракъ, мыдах болдула. Андрей Воронов, джукъ

¹ Жухла — хамхотла.

да сёленмей, кесини шкогу бла кюреше башлады. Сергей Иванович, аз джётелчик да эте, шинелини юсуне джатды. Ваня Ракитин пулеметну къатында кысылыб олтура эди. Командир бла Петрусь а, дорбунну алтында сюелиб, башха джанында сыныкъ кыалагъа къараб тура эдиле.

Ахмат элге тигелей башлады. Джолда терекден сындырыб, уллу джабышмакъ таякълыкъ алды ол. Ким биледи, киши тюбөб, джукъ сорса, — хоншу элденме, ийнегим аджашханды, бу тийреге келген болурму? — дерме.

Бир уллу кёзлю, бурма башлы джашчыкъ аны джаны бла эки эчкини сюрюб озду. Ол, Ахматны кёргенинде, анга уллу эс бёлмедн. Ахмат, кёл этиб, эркин солуду, бир кесекден джюкленген эшекни сюрюб, къарт киши джолукъду. Ахмат, башын эширге ийилтиб, «Джол болсун», деди. Къарт, «Сау бол, балам», деб уллу эс бёлмей озду! Эшта, тюбегенле анга эс бёлмегенлерине кёре, кеслеринден адамгъа санай болурла.

Тотурну башы кёкню джашыл палатогу¹ басынган джолдузланы кюмюшча джылтыратханында, аланна топракъбан юйчюкле, ташла, терекле къатыш къарангылыкъгъа кёмюлюб бошагъанында, Ахмат элге кирди. Кёб бармагъанлай, аны эси мутхуз къая жухну тюбюнде бир юйню этилген терезесинден, алтын халыча джылтыраб, тышына чыкъгъан от джарыкъ эсledi.

Ол джашыртын, арталлы да шыбыртсыз, терезеге кысылды, керекли болгъанлай артха секирирча ийилиб, джыйырылыб, бетин терезени мугут ийис этген, эски къангасына салды. Ол кзулагъын сагъайтыб тынгыларгъа башлагъанлаң, кимши эсе да мазаллы кюлу аны бойнундан тутуб, джерге бюкдю. Ахмат не кычыралгъан, не кымылдагъан эталмады. Эшик джырылдаб ачылды, кёб кюл аны тутуб башына тулукъ кийдирди.

— Адикни бандасындан бёрю! — деб деулю огъурсуз ауаз чыкъды.

Бусагъат билейик ол былайда не зат излегенин! — деб джууаб этди бирн.

Ахматны тюртюб юйге кийирди. Башындан тулукъну чыгъардыла. Ол, абзыраб, акъырын джанынган лампагъа къараб, кёзлерин къакъды. Къамагъан кёз халда акъырын тегерекге къарады. Сюрмелеучю къанганы артында бир талай адам олтура эдиле. Аланы огъурсуз, деулю эмда сагъышлы тюрсюнлери бар эди. Не къарт, не сабий джокъ эди — барысы да орта джыллыкъ мазаллы ёсген адамла эдиле. Орталарында сол къашыны башында табы бла къара мыйыкълы джаш олтура эди.

Тагъны джарыгъына боялыб кызаргъан таула бла къарамыйыкъ адам... — Бу озгъан заманда кёргенин эсине мутхуз тю-

¹ Палаток — кёкню кёрюнген кесеги.

шюрюб, Ахмат, «Къайда тюбеген болурма мен мынга», — деб сагъышха къалды.

— Темирбаш! — деди бир мазаллы, уууртлары сабий ууурт-лача кыызаргъан джаш. — Мен чыгъыб энтда къарайым!

«Темирбаш!» деген атны эштгенинде, Ахматны солугуу тый-ылды.

— Джолдаш Темирбаш! деди ол къалтырагъан ауазда, — мен джолдаш Васильченкодан келеме... Ала дорбундадыла.

— Сен кимсе? Не айтаса? — деб Ахматны бетинде джити къа-раб, огъурсуз сорду къарамыйыкъ.

— Командир Васильченкоданима... Къарачайдан ётгенбиз, — Ахмат къолун ёрге кёлтюрю, — биз аз къалгъанбыз...

Сора къарачайлы джангы шохларына Чотча Къаяда бол-гъан кёб санлы шайкала аз санлы партизан эмда кызыл ас-керчи джыйынчыкъны кършалаб, зарауатлыкъ бериб кър-гъанларыны юсюндеп хапар айтды.

Ахматны аллына уллу гоппан бла айран, сау бышлакъ, кюлден чыкгъан, джылыуу бла тургъан бир нартюх гырджын салдыла. Таулуланы биргелерине туугъан кыылыкъда, Ахмат ашыкъмай акъырын ашаргъа умут этди, болса да, кыйналгъа-нын билдире эди: къоллары къалтырай эдиле, кёзлери джутла-ныб джылтырай эдиле, ол бышлакъдан тюшген умурлагъа джут къарай эди.

— Ашыкъмай, иги аша, — деди Темирбаш. — Бизни джа-шаубуз былайды. Орусбийланы Адикни акъ бандасы, ач бёрю джыйынча, Минги Тау бла Чылмасны арасында джорюйдю... Ол огъай, бир тюрлю да хатасы болмагъан къартланы асмакъ-гъа асады!.. Сизни бу джанына ётгеннгиз иги болгъанды. Сизге кыйынлыкъ джетген хапарны мен Нальчикде командирибиз Асанланы Хаджи-Муратдан эштгенме. Ол мени атландырыб, сизге амал болгъанча болушургъа ийгенди. Мен тюнене кече бери джетгенлей, Борчаланы Алпийни джигитлиги бла, бу тул-парла манга нёгер болгъандыла. Ма, къара, къаллай джашла-дыла: Байзуллаланы Салах, Борчаланы Алпий, Отарланы Ха-джи-Мусса, Абдуллаланы Джарахмат, Теммоланы Къараш, Геккиланы Чотай, Алчагъырланы Чоай, Будаиланы Ахия бла Джюнюс, Къартлыкъланы Осман... къайсы бирин санайым, кече ортасында бир элден чыгъыб, танг атхынчы уллу Басханнга джетерикбиз, анда шохларыбызны биргебизге этиб, Кыргызга командир Васильченкону, аны нёгерлерин къртхарыргъа барлы-къбыз. Къарачыгъыз, къаллай кюч джыйылады! — деди Темир-баш джарыкъ ауазда. — Адик бизни аллыбызда, огъурсуз къа-бан уста мараучудан къачханча, къачар... Мен ийнаныбма, биз Басхан ауузун джырыб ётербиз, Ленин таулары эркинликге чыгъарыргъа джиберген Кызыл Аскерни, орусла кърнашла-рыбызны алларына чыгъарбыз.

Темирбаш ёрге къобду, нёгерлери бла Ахмат да къобдула.

— Бизни къарачайлы джолдашыбыз, джигит Ахмат, — деди Темирбаш, бир кесек сагъыш этиб, — сен алагъа болурча азык ал да Васильченкогъа ёрле. Биз Уллу Басханнга джетерге, онгу болса, ол да ары эсин. Анга бизни къарнашлыкъ са-
ламыбызны айт!

...Тёгерекде хар зат — таула да, кёк да къаппа-къарангы эдиле, джангыз Ахматны башында бир къауум джулдюз джыл-
тырап эди. Джаш къарачайлы асыры джарыкъ, таукеллик бла баргъандан, бютеу кюнню джарыгъы аны аллында джолуна тегюлгенча керюне эди.

Таулары башлары аз джарыдыла, Кыртык башы чырап ке-
сини темир кёкюрегин джууукъдача кёргюздю, дорбунну кёк
бла агъачлы къаяланы тутхан аллы керюне башлады.

Сергей Иванович, джётел эте ёрге къобду, уллу хычыуунлу-
къда¹ кёкге эмда таулагъа къарады... «Эх, бу тамашалыкты
ичинде мамыр джашаб, бу чагъырча джарытхан ариу хауадан
кёкюреги толуб солугъан, ол къанны къалай ариу ойнатханын
сынагъан не иги эди!» Дорбунну тышына чыкъгъан кыйырына
таяныб, ол, кёзюн айырмай, къаялагъа къарай эди, кёкюрегин-
ден арымакълык къалай кете баргъанын эслей эди. Ол тау ау-
лактыны ариу хауасын джута эди, аны эсине дорбунну къатында
къалын битген кырдыкны ийисинде, тюз дорбунну къатында
быхыла битгенча педа бал кертмеле джыйылыб тургъанча келе
эди. Ол, ышара-ышара, алгъа атлады.

— Сергей Иванович, — деб кычырды командир, — къоркъуу-
луду, къайт!

Бү кёзюде шок таууш эштилди. Сергей Иванович, тенти-
реб, онг къабыргъасындан тутду.

— Терк бауурлан, — деб кычырды Васильченко.

— Артха, артха сюркел! — деб башын дорбундан къаратыб,
Андрей Воронов кьолун булгъады. Сергей Иванович кырдыш-
ха джыгъылды.

— Башланганды, энди къаты болургъа керекди, — деди
кючлю ауаз бла Васильченко.

— Сергей Иванович! — деб чакъырды командир.

Анга джууаб орнуна къарыусуз ынгычхау эштилди.

— Огъай, ол кеси къайталмаз, — деди Андрей Воронов, —
аны бери алыргъа эркин эт, джолдаш командир.

Васильченко кёзю бла дорбун бла джаралыны араларын
ёлчеледи: он атламдан кёб тюлю.

— Сюркел.

Фронтчу эм алгъа ийилди, сора джерге бауурланды, кырдык-

¹ Хычыуунлукъда — кёлтюрюлюб (къууаныб).

га кѣмюлюб, джингириклерн¹, тобуктылары бла кымылдаб, ал-
гъа сюркелди.

— «Нечик таб барады» — деб келди Васильченкону кѣлюпе.

Андрей Воронов, джыгъылыб тургъан Сергей Ивановичге джетиб, акъырын аны белибауундан тутуб суйрседи. Джангыдан шоккла атылдыла, — окъла кырдыкны шууудатдыла, дорбунну ташларына тийиб чартладыла. Андрей тебмей джерге джабышды, шок таууш тохтагъанлай а, джаралыны джангы кючде тартыб, бир дакъыкъадан дорбуннга — кеслериникилеге кѣшулду.

Сергей Иванович, ауур джѣтел эте, ауузундан келген къандан къарылыб ѣле эди, — окъ онг къабыргъасын тешиген эди.

— Не болду санга, тенгим? — деди командир, Сергей Ивановични тер басхан, саргъалгъан бетине ийилиб, сора кесини ич кѣлегин тешиб, аны джарасын байлады, кеси салды, алай болса да тенгини къайгъырыуу анга болушлукъ бераллыкъ тюл эди: къан, байлауну бояб, джарадан эркин чыгъыб, джаралыны юсюнден джерге саркъа эди.

Аланы хар бири сууну юсюнден, дорбунну къатында акъгъан, бузча, сууукъ шоркъаны юсюнден сагъын эте эди. Ол ѣле тургъан адамы аузуна суудан уртлатсала, аны башын, кѣкюрегин джибитселе, болушлукъ болур эди.

— Джолдаш командир, — деб пыбырдады Ваня Ракитин, — мен суугъа джеталырма... сюркелиб, шош.

Васильченко, мыдах халда, дорбуннга кирген джерде бугъуб тургъан пулемѣтха къаранды, сора Ванягъа бурулады:

— Сени бир дакъыканы ичинде шокк бла атыб ѣлтюрюрле!

— Огъай, энди бир киши да бир джанына бармаз... Джатыгъыз, джолдашла, дорбунну теренинде, кесигизге чунгур къазаргъа кюрешигиз, ансы бизни, бѣденелени къыргъанча, кырырла...

— Сергей Ивановични юсюнден а Воронов бла мен къайгырайыкъ.

Командир бла Андрей Воронов джаралыны акъырын дорбунну теренине кийирдиле. Хар бири къадалыб дорбунну ичинде бир чунгур, тешик — кысылыр джер изледиле, болса да ол излеуден хайыр чыкъмады, смюрленн бораны бла джели аны ичин кюзгюча сындамлагъан эдиле. Воронов дорбунну бир джеринде ийнек джамызча салынган ташны шокк къалагъы бла уруб кѣрдю, алай а ол тюшмедн.

— Быллай къаты таш мен смюрюмде кѣрмегенме, — деди Ваня Ракитин — муну салта² бла урсанг да, бир джери геберик тюлдю!

Дорбунда арлакъда ханс ичинде уллу ташха сукъланышлы

¹ Джингирик — чыначыкъ.

² Салта — эки джаны да дунпукъ уллу темир токъмакъ (кувалда).

къарады. «Ол таш дорбунну ичинде болса эди, нечик аламант зат боллукъ эди, артындан бугъуб атаргъа. Бошуна зыраф болуб джатады!».

— Эй, дорбундагъыла! — деб дорбунну башындан ачы ауаз эшитилди. Дорбунну аллына зыгъыр ташла акъдыла.

Ваня терк огъуна пулеметну артына чёкдю. Командир бла Андрей Воронов бир-бирине къарашыб, шокларын алыб, дорбунну ал джанына къысылдыла. Петрусь ёле тургъан Сергей Ивановични юсюне сакъ ийилиб, аны саз болгъан мангылайындан терин сюрте эди, къарыусуз ауазына тынгылай эди:

— Суучукъ... бир тамчы суучукъ...

— Эй, эштемисиз? — деб дорбунну башындан биягъы ауаз келди. — Бой салыгъыз, саулай къоярбыз!

— Къайгъы этмегиз, джолдашла, — деди командир, — бир кесин джигитге санагъан дорбунну башындан юреди ансы, аланы бири да бизни аллыбызгъа ачыкъ кёрюнюрге базмайды. Махтанчакъ гиназчыкъ бизни телиге санаб, саулай къоярбыз, деб алдаргъа кюрешеди. Алай а ол бизни алай хазна алда-ялмаз.

— Эй, айтхан сёзюбюзню ангылаб, сауутугъузну къоюб, тышына чыгъыгъыз! Бий Адик барыгъызны да сау къояргъа сёз бередиди. Мухаммат файгъамбарны аты бла ант этгенди.

— Итден туугъан тохтарыкъ тюлдю! Джолдаш командир, эркин эт анга джууаб берирге, — деди Воронов.

Васильченко, къарт солдатны кёзюне къараб, къолун кёл-тюрдю.

— Бер джууаб!

Шок атылды, аны тауушун Басхан таулары бир-бирине ашырдыла.

— Кесине бек базынган бийчик кёреме бу Адик, — деб ышарды Васильченко, — эшта, ол бизни джууабыбызны ангылагъан болур, энди ол ётюрюк алдаула бизге иймез.

Арлакъдан, дорбунну ол джаны табадан, шокла атылдыла. Окъла дорбунну аллы къаягъа тийиб чачылдыла.

— Алкъын джанлатыб атадыла, — деди командир, дорбунну аллы жухлагъа къарай, — ала бизни къоргашын киритни тюбюнде тутаргъа оноулашхан болурла. Алай, дорбунну аллында къаланиган ташлагъа ычхынсала, бизни ишибиз бек осал боллукъду. Не да болсун, ол ташладан кёз иймегиз.

Дорбунну ичи джангыдан шош болду.

Сергей Ивановични ынгычагъаны тохтады. Аны бир джанына узатылгъан саз къолуну юсюнде сары къумурсхала джюрюй башладыла. Командир ол къолун тутуб къарады, сууукъ эди ол, джансыз эди.

— Ёлдю, — деди командир, сёзюн аз эшгидире. Ол аны юсюне ийилиб, ёлгенни кёзлерин джабды, къолларын тюзетиб, кёкюрегине салды, мангылайына джайылыб тургъан чачны бир

джанына сылады, джылтыргъан солдат чурукъларына къарады. Олтаплары къобхан, бурунлары джылтыргъан чурукъланы юслери талгъыр тау къум бла джабылыб эдиле. Былагъа къараб, командир сагъыш этди: «Бу намысы, шош адам къаллай бир узакъ джолланы кыдыргъанды. Брянск чегетледе кеси ишлеучю мияла заводдан тебреб, ёмюрлюк чыранлары бла джылтырагъан Кавказгъа дери келгенди... Аны аякъларына Къарачай бла Малкъарны джялу джолларыны топрагъы, джарлы сюрюучюлени топракълары джабышханды, аны къаны ол танымагъан джерлеге къатышханды!... Эркилик ючюн джан берген джигитге ёмюрлюк намыс, рахатлыкъ болсун!»

— Джолдашла, — деди командир, ёлгенни ёмюрлюк джукъусун бузаргъа къоркъгъанча, шоплукъда, — бизни суйген тегибиз Сергей Иванович ёлгенди... Ол кесини къанын эркинлик ючюн, Кавказы джарлыларыны эркинликлери ючюн тёкгенди! — командир башын энниге салындырды, аны кёлюне, ким билсин, бу къаты къая тешике джыйылгъанла барысы да дорбунну саргъылдым къумунда Сергей Ивановичча джыгъылыргъа боллукъдула дебми келди да, башын ёрге кёлтюрдю: — Биз да кесибизни борчубуну тыйыншлысыча, намысы толтурайыкъ.

— Эй, дорбундагъыла, сиз адам сёз ангыламаймысыз? — деб биягъы ачы ауаз эшитлди. — Эштигиз, эштигиз, сизни разведчигиз бизни къолубуздады. Ол бизге бютеу хапарны айтханды. Чыгъыгъыз — сау къоярбыз!

Дорбундагъыла бир-бирине къарадыла. «Ахмат сатханды! Къалай болур алай?»

Командир, суусабдан бла ачдан къургъакъсыгъан эринлерин къаты кысыб, къашларын туюуб, тынгылай эди. Ваня Ракин пулеметну артында абзырагъан эди. Ачлыкъ къарыусулукъдан бир ачы хансны тамырын чайнай тургъан Петрусь, ол хапаргъа сейирсиниб, чайнагъанын тохтатды.

— Джолдаш командир, джууаб этейикми? — деб ачыуду халда сорду Андрей Воронов.

— Эт.

Джангъыдан шок атылды. Болса да ол мыдах тынгылау-лукъну чачмады.

— Ай анасыны, барыбыз да бирча атсакъ, нечик иги боллукъ эди! Алай патронубуз азды, эслеб къоратыргъа керек-биз, — деди Васильченко.

— Къарагъыз, къарагъыз! — деди пулемётчу, дорбунну аллы къаяланы кёргюзтуб. Анда, къая сызгъада, бир къауум чырпа бёркю адамла ташдан таша бугъуна бара эдиле. Командирни бети агъарды: ала тюз дорбунну аллында ёмюрден бери къаланган ташланы артына сюркеле эдиле. «Къырлыкъдыла бизни...» — деб келди командирни кёлюне.

Ол, хар кьоркьуулукъ келгендеча, тизгинин терк джыпыб:
— Тизгин тутуб атыгъыз! — деди.

Пулемет чыкырдады. Чырпабёркле бугъундула.

Командирин бети алгъаракъдача акъсыл эди, кёзлерин адамла букъгъан ташланы артындан айырмай эди.

— Джолдашла, къабыргъалагъа кысылыгъыз, — деди ол.

Ташланы артындан тютюнчюкле чыкъдыла, шок атылгъан тауушла узакъгъа, тар ауузгъа эшитилди, окъла келиб дорбунну арт къабыргъасына тийдиле.

Воронов, ёрге сюелиб, шок къалагъы бла дорбунну баш джапын ура башлады.

— Джат, — деб кычырды командир.

Воронов, аманла айта, джерге ауду. Аны сол билегинде, джингиригини огъары джанында къан кёрюндю.

— Къаргъышылыкъ къая! Бир ишхери да къобмайды...

— Кёргюзчю. Сюегине тийгенмиди? — деб, командир джаралыны къатына сюркелди.

— Огъай, шаугуту¹ бла ётгенди, — деди Воронов, къан болгъан кёлегин юсюнден теше.

Окъла асыры кёб келгенден баш кёлтюрюрге онг джокъ эди. Ол себебден джараны джерге кысылыб, джатыб тургъанлай байларгъа керек болду. Джараны бу халда байлагъан заманда командир аз кыйналмады.

Ваня Ракитин, пулеметун дорбунну къабыргъасына тёнгеретиб, имбашын бой салмагъан къабыргъагъа тиреб, джагъынылы хайуанны тюртгенча, сырты бла, джингириги бла тюрте эди, бир-бирде анга къабыргъа тебгенча кёрюне эди. Алай а дорбуну аллына къууанчлы джарыкъ къуюлгъан тангига къараса, алдаулу кёрюмден бир зат да къалмай эди. Ваня, алгъаракъдача, душманны окъларыны тюбюнде тура эди.

Сергей Ивановичи ёлюго, башы дорбуннга кирген джерни джарытхан кюн таякълагъа айланыб, джата эди. Къара чачлы Петрусь аны джанында кысылгъан эди.

— Джуугъуракъ, джуугъуракъ кысыл, — деб шыбырдады командир.

Петрусь кымылдады. Сергей Ивановичи ёлюгюню арты таба бир кесекчик тебди.

— Энтда, энтда! — деб шыбырдады Васильченко.

— Мен уялгъан этеме, джолдаш командир...

— Сени окъла элекча тешселе уа, не этериксе? Сен уялма, ол, сау болса да, сени арт джанына букъдурур эди... Ма алай кысыл! Ол сени атанг кибикди.

Воронов, джара тюшмеген онг къолу бла шокну сюнгюсюн

¹ Шаугуту — чабакъ эти.

алыб, аны дорбунну ташлы тюрбуне чанча тебреди, — алай а бир ташчык да кюрбмады!

Дорбунну ичи тюрбунден, кумдан, кенгиге эшилген шок тауушладан, адамланы песси солууларындан толган эди.

Сергей Ивановични ёлюгуне дагыда талай ок тийген эди.

Ол, ёлюб турганлай да, джаш кызакны — кесини негерин кыруулай эди.

* * *

...Мийик тауланы башлары кюн бутакладан алтынча кызарганда, кырачайлы Тотурдан иги кесек узайган эди. Айланч-майланч джоллада, кириш жухлада, ол эчкини джегиллигинде терк чыга эди. Танг атарга киб калмай эртденги тубаны тюрбунде батхан Кыртыкка чыгарыгына, джолдашларына иги хапарла элиб барлыгына кыуаныб ёрлей эди. Аны сыртында нартюх гырджын бла бышлак салынган кыпчык гыллыулай¹ эди. Командир Васильченко, ол кыпчыкны кылуна алыб, таулу партизанлагга калай спас этериги Ахматны кёзуне кёрюне эди.

Бир солурга, энгда Темирбашны ийген саугысына кыарарга деген муратда, кырачайлы, джолдан арлак кетиб, ууак чырпылапы артында олтурду. Кыпчыкны башын ача башлаган кёзюде артыдан ашыгыб келген аяк таууш эшди. Артына айланыб кыраганында, аллында бир тюрлю хурметсиз адамны кёрдю. Ол адам алаша, муккур эди. Башына чырпа бёрк кне эди, кыолунда шкогу бар эди.

— Кимсе? — деб сорду муккур. Ахматха уялмаган тегерек кёлерин джандырыб.

Ахмат, ол адамны азрейли белинде алтын суу ичген багыалы кюмюш белнбаугга кыарай, басханчыма, деди.

— Кечегиде нек джюрюгенсе? Кыайсы элденсе? — деб муккур, гугурукча, кесин кёбдюрюб, Ахматны аллында сюелди. Ол адамны хар заты: азрейли кёрюмю да, кюмюште джылтыраган кийимлери да, тойгандан кызарган уууртлары да (эшта, ол киши хак бла джашай болур эди) Ахматны ачыулу эте эди, кёзуй эди.

— Мен нек джюрюгеними санга не ючюн айтырга керекме? Сен а кимсе? — деб Ахмат, кыпчыкны башын кыса, актырын сорду. — Мен элиме кыайтама, сен мени джолумдан тай! — Ол, ташдан ёрге кыобуб, муккурну аллында сюелди.

Муккур сызгырды. Чырпыладан чырпа бёркю, шкогу бла дагыда бир адам чыкды.

¹ Гыллыулай — ары-бери кымылдай.

— Не болгъанды, Дукъум? — деб кычырды ол. Аны танг джарытхан кѣзюуде ауанасы узакъгъа созула эди.

— Ушакъ этерге унамайды. Бу къаллай адам болгъанын билмейме, — деди муккур, Ахматны артындан тюрте.

Аны узун, кенг джауорунлу, уллу ауазлы нѣгери, Адикге элтсек, сѣлеше билир, деди. Ол Ахматны джагъасындан тартыб кыджырады:

— Келчи бизни бла!

Къарыусузланган къарачайлы кючден солуу алды. «Адик!... А-а, ма къаллайладыла была, мурдарла!..» Къолу, анга бой салмай, кийимлерини тюбюнде наганнга узалды, алай а ол заманында эслеб, къолун артха тартды.

Кесин бош адамча этиб, ауазына болалгъаныча бош хал бериб:

— Да биз адамланы барысындан да багъалы Адикге нек барабыз? Мен бир джарлы, гукъуму-джугъу да танылмагъан къул, дуния таныгъан бийге не айтыб джолугъурукъма? Андан эсе, мени, кыйынамай, джолума барыргъа къоюгъуз.

— Сен къайдан келесе? Къайдады сени элинг? — деб сорду ол узун.

— Мени джарлы юйюм Быллымдады, — деб башлады Ахмат. — Тууар сюрюуден ийнегим аджашхан эди да, аны излей айланама.

— Ёзю, аны бла нек джаншайса? — деб кычырды муккур. Адик кеси сѣлешир!

Ала къарачайлыны алларында сюрдюле. Дукъум алда бара эди. Джарты акъыллы муккурчукъ уллу къап гыбыча кѣрюне эди; тюрсюню аны къоркъута эди, джийиргендире эди. Узун Ёзю, тѣгерекге къарай, артындан бара эди. Бир-бирине къаланган къаяланы, тапланы арасында джол, халыча, ингичке болуб ётсе, ол шкогун таякъ орнуна тутуб, анга гаяныб ёте эди.

Кѣб бармай, ат кишнеген эштилди, от ийис чыкъды. Ахмат бла аны элтгенле бир джанына талачыкъгъа чыкъгъанларында, ючкюле¹ тургъан отну къатында атладан тюшюб, джамчыларын тюблерине джайыб, отуз чакълы адам джага эдиле. Ала-ны атлары къатларындан узакъ бармай отлай эдиле.

Ахмат, кѣргенлей, аланы не адамла болгъанларын билди. Омакъ кийимлиле, тойгъанларын кѣлтюралмагъанла, къутсуз бетлиле; отну тѣгерекгинде джашил терек бутакъла. Огъай, ол от этилген джер мамыр сюрюучюлени кече къалгъан джерлери тюлдю, ала керексиз бир бутакъчыкны да сындырмайдыла. харакетлерин къайда болса, анда быргъамайдыла.

— Эй, Дукъум, кимни келтиресиз? — деб бир сансыз ауаз эштилди.

¹ Ю ч к ю л е — джукълана.

— Багъалы Адик бусагъат таныр, — муккур адамланы арасында бир күйюзчюкге олтуруб тургъан адамны къатына барды. Ахмат, бир къарагъанлай, ол Адик болгъанын билди.

Бандитлени омакъ чепкен кийген махтанчакъ башчылары Ахматха кёзлерин күйсюз¹ джумуб къарады. Бу тюрюлю халлы Ахмат уста таный эди! Биреуню минг башлы кьой сюрюю болса, аланы кютерча да эркин къышлыгъы болса, ол къалгъан халкъгъа кёзлерин алай къысыб къараучанды.

— Сен кимсе? — деб сорду Адик.

— Малкъарлыма, стауатдан ийнегим аджашхан эди, аны излей джайылгъанма...

Адик, ачыуланыб, секириб ёрге къобду.

— Бусагъат тинтигиз! — деб ачы къычырды.

Дукъум бла Ёзю Ахматны юсюнден исси кюн бла джолоучу-лукъ джыртхан эски къапталын сыдырыб алдыла — къарачайлыны белибауна сугъулуб тургъан наган эсленди. Адик, ол наганны ссрмеб алыб, Ахматны кёз аллында булгъады.

— Муну ийнекни излереми джюрютесе?

— Бёрюле айланадыла... аллыма тюбсселе, уругъа деб джюрютеме, — деб башын бютюн да энишгередек тутуб джууаб этди Ахмат.

¹ К ю й с ю з — ачыусуз, сансыз.

— Тешиндиригиз... кёлегин сыдыргъыз! — деб Адик ачыулу кычырды, бютеу аны кътусулугъу чегине джетгенни ангыладыла.

Муккур Дукъум, алгъа секириб, Ахматны кёлегин джагъа-сындан белибаууна дерн джыртды, аны кыйнундан кызыл бусхул кесек тюшдю.

Бир кесекге хар зат шомайды. Дукъум да, Ёзю да, Адик да, бирси бандитле да, ахлары къуругъанча¹, ол алагъа ёлор отча кёрюннген кызыл партизан лентагъа къараб турдула. Ахмат, бир кесек бетн агъарса да, кёз бурмай, къаты къарады. Да, белгилли, кызыл бояу аны бояууду! Ол чыранлы бийиклени тамашалыкъ джарыкълыкъларында сермешину окъларыны тюблеринде партизанны бёркюнде отча джана джюрюгенди, ёлюню суукълугъу бла солугъан тар ауузлагъа эниб айланганды. Ма энди уа ол — революцияны бояуу — кийикленген душманланы кёз алларында отча джанады.

— Къарачайлы! Къарачайлы! — деб кычырды Адик, чурукълары бла кызыл джурунну малтай², сора къамчини кёлтюрюб Ахматны бетине урду.

— Байлагъыз муну! — деди. Дукъум бла Ёзю, Ахматны юсюне мыллык атыб, аны кюллерин кыйыш бла артына байладыла.

Адик Ахматны сингирли, бир кесек саргъалгъан бетине, кюркъа билмеген, кынгыр къарагъан кёзлерине къараб, келген адам Къарачай джанындан ётгенине ишексиз болду.

— Ким бла келгенсе? Къачан?

Ахматны бетинде къамчи тийген ызлыкъ, джаягъын да, кёзюн да, мангылайын да тырмы этиб, кызыарыб кёбген эди.

— Кесим келгенме... эртде келгеме!

Адик къапчыккы кёлтюрдю. Бышлакъ бла гыржынла джерге тегюлдюле

— Кимге элте эдинг? Къайры?

— Кесим ашай эдим.

Къамчи Ахматны бетине экинчи тамганы салды.

— Ненчадыла ала? Къайда букъгъандыла?

— Кесим келгенме, джангыз кесим келгенме! — къарачайлыны кёзлеринден акъгъан къаны джыламукъларын джабадыла, ол душманны кюйсюз къарауундан кёзюн бир джанына тутуб, ич бермез ючюн, бютеу кючюн джыяды.

— Дукъум, Ёзю! — деб Адик кычырады. Ала, Ахматны джыргылыб тургъан кёлегин тартыб алыб, кымыжа этиб, джерге тегеретдиле. Ахматны тюз аллында бышлакъны малтанган кесеклери эслендиле — джюрегине джапдырырча мы-

¹ Ахлары къуругъанча — алджаб, эс ташлаб.

² Малтай — теблей.

дахлыкъ тюндю. Аны кѣз аллына дорбунда ач болуб, аны сакъ-лагъан джолдашлары кѣрюндюле. Ала къалай ашыгъыб сакъ-лайдыла аны! Ол а, бу чурукъ тюбюнде ууалгъан кесеклеча, болушлукъсуз, къымылдар онгу болмай, къанлы душманланы букъу чурукъларыны тюбюнде джатады...

— Ким бла келгенсе? Сизни аскеригиз къайдады? — деб Адик джангыдан сорады.

— Джангыз келгенме, кесим келгенме! — деб Ахмат мутхуз джууаб береди. Ол джерге, кечеги чыгъы кебмей тургъан кырдыкка солуйду. Аны сыртына къамчиле, ташлача, ауур-ауур тиедиле.

— Аман сѣлешесе... Иги сѣлеш! — деб къыджырайды муккур Дукъум.

Ахмат кесини юсюнде аны солугъанын эштеди, аны къутсуз-лугъундан къызарыб кѣбген жуху кѣзюне кѣрюнеди, ол бийни шапасын кѣрюб болмаулукъ аны джараларыны ачыгъанын да, джюреги къыйналмакълыкъны да хорлайды. Танг атханын, джангы кюн башланганын эследи. Темирбаш да чынгылланы аралары бла келе болур. Адик а кесини малгъун бандасы бла джангыз аны малтай, басынчакълай турады. «Къыйнагъыз, талагъыз, ач бѣрюлеча, мени, ары бармагъыз ансы...» — деб келди Ахматны кѣлюне, джангыдан къуру дорбунда ачлыкъ бла суусаблыкъдан термилиб тургъан джолдашлары эсине тюндюле. Ала аны къалай эсгере болурла? Эшта, аланы джигит джюреклери бушуулукъда къалгъан болурла. Ол а, къарачайлы партизан, аскерни разведчиги, былайда бышлакъ бурхула бла тенг малтана турады...

Ахмат, бетин джерге тиреб, ауазын эштдирмей, шош джылай эди, джер аны джаралы болгъан бетин шошайта, кюч бере, салкъын солуй эди. Да, не болса да, ол душманны алайда амалы болгъанча кѣб тутаргъа кюреширикди. Ёлгюнчю тыярыкъды! Алай а терк ёлюб къалмасын ансы!..

Къамчиле, биягъындача сызгъырыб, сыртына тие башладыла. Ахмат не кючюн салса да, сырты къалтырады, болса да аны джюрегине элия дженгилликде джангы акъыл кирди — ол тѣзер, ол солужалыкъды, ол алай терк ёлжюк гюлдию!.. Ахмат аны солуюу аллында малтанган чѣблени къымылдатханын, къайгъырыулу гумулджукъланы чабыууларын тохтатханын кѣреди. Ол кече солуб тургъан джерни, аны ариу ийне этген хансларыны ийислерин джутады, аны сапларына джерни демениги кючюню толкъунлары сингигендиле... Огъай, ол терк ёлюб къалмаз, ол аланы былайда кѣб заманны тыяр...

— Къайдадыла сизникиле? Къайдан келгендиле? — деб хырылдайдыла, аны юсюне сюелиб. — Осал, бек осал сѣлешеди.

Ахмат ауазындан таныды: ол сѣзлени муккур Дукъум айтады. Энтда не тюшгенди аланы эслерине? Терк ёлюб къалмазгъа кюреширге керекди... Ол джангыдан кырдыкны, джерни

ийисин джутады, кёкию кёрмейди, алай а аны джараладан толган сырты, артына байланган кёоллары эртденлик кюнню джарыкк юрюю аны санларына кёуришча кёарыуну джангы толктууларын кёуйганын сезедиле.

«Аланы терс джанына... Тотур тауларына элтирге керекди...» деген акъыл кирди Ахматны джюрегине.

— Менн кёобарыгъыз! — деб кычырды ол. — Мен аланы болгъан джерлерин билеме... кёргюзтюрме...

Аны аякъ юсюне салдыла. Кюнден кёзлери кёамайдыла, башы тегерек айланады, кёз аллында сары тубан кёрюнесди. Ол тауланы хауасын кесине тартады.

— Айтамыса? — деб кыджырайды Адик...

Ахмат Тотур таба кёарайды. Дженгил джуммакъ булутчукъланы ауаналары кёаяланы юслеринде уцадыла, джанлары болгъанча, бир мыдах болгъанча, бир ышаргъанча.

— Андадыла, — деди Ахмат, джарыкк кёаяланы кёргюзтюб.

Джууукъда, Ахмат кёргюзтген башха джанында, шкок тауушла эштиледиле... Кыртык!

Адик бла аны атлылары шкок тауушла чыктыгъан джанына кёарадыла. Гиназ атлагъа минерге буюрду. Бу кёзюуде кёолунда шкогу бла чырна бёркю бир адам чабыб жух джанындан чыкды.

— Ала былайда джууукъдадыла!.. Дорбундадыла! — деб кычырыб, ол Адикни аллына чабды. Ахматны джюреги чапчыб тентиреди: «Дорбунну табхандыла! Аны джанындан сюйген тенглерин кёргендиле!»

— Кёарачайлы!.. Большевик!.. — деб кычыра эди Адик, кёамчи бла кериле. Бандитле атлагъа миндиле. Байланган санлары таланган Ахматны аты кёпчегине кенделен салдыла. Башы кёичекден энишге салыныб, джолну кырдыгын, ташларын, чырпыларын кёре бара эди. Кёб бармай, ала бир джолну артында тохтадыла. Атладан тюшдюле. Ахматны атланы аякъ тюблерине атдыла. Джууукъдан шкок тауушла чыкдыла.

— Дорбундагыла ненчауландыла? Айт, кёаргышылыкк! — деб хырылдады Адик.

— Кёбдюле, — деди Ахмат, — бек кёбдюле.

— Ёзю, Дукъум, санатчыгъыз.

Джангыдан Ахматны таланган сыртына отча кюйдюрген кёамчиле тие башладыла. Энди анга башха тюлдю, ол кёара джерге, джашил кырдыкга кёан тюкюрюб ынгычхайды, бир-бирде эси кетеди, дагыда шкок тауушлагъа уянады... Кыртык, дорбун, Васильченко... Шкок ата эселе, саудула, бой салмайдыла...

— Муну сюегиз! — деген ауаз эшилди. Ахматны сюедиле. Ол тентиреб джыгылды, аны джангыдан аякъ юсюне салыб,

кѳолларындан тутдула. Аны кѳзлерин джабхан мутхуз тубанын пчинде ол душманны анга ачыулу кѳарагъан огъурсуз кѳзлерин кѳредн.

— Саулай кѳоярма, — дейди Адик огъурсуз халда, — ала-гъа, дорбуннга, бой салыгъыз деб кѳычыр. Сау кѳоярыкъдыла де! Разымыса?

— Сау кѳаллыкъсыз дерме, — деб шыбырдады Ахмат. — Элтигиз алагъа...

Аны жухну артындан чыгъардыла. Джюреги тохтады. Сора кючлю терк-терк кѳымылдады: кѳзлерине Кыртык ауузну джашыл кырдыгы урду.

Ма ол таныгъан кѳаланнган ташла, ма дорбун да. Бир-эки атлагъанлай, ол ары джетерикди. Васильченко, джолдашлары!.. Аны джангыдан эси кетди.

— Эй, сиз, анда, дорбундагъыла, тынгылагъыз — деб кѳычырды Дукъум. — Сизни бла сизни разведчигигиз сѳлеширикди!.. Ма ол былайда турады! Сиз бусагъатдан аны ауазын эшитирсиз!

Шошду. Аякъларыны тюбюнде джер да шошайыб, кѳулакъ салыб тынгылайды. Ала дорбунну башына миндиле. Дукъум бла Ёзю Ахматны эки билегинден тутдула.

— Бой салыгъыз, деб айт... Барысы да саулай кѳаллыкъдыла.

— Джолдашлары! — Ахматны башы тѳгереке айланады, джюреги тохтайды, аны кѳулакълары айтхан сѳзюн эштмейдиле.

— Командир! — деб кѳычырды ол бютеу кючюн салыб. — Джолдаш Васильченко... Федя, Сергей Иванович! Болушлукъ келеди... Темирбаш джетерикди!

Арт джанындан тийген шок кѳалагъы аны сангырау этди. ол бауурундан кѳырдышха джыгъылды, андан ары джукъ кѳрмей, джукъ эштмей, ѳмюрлюк джукъугъа кѳмюлдю.

* * *

Шок тауушла, узакъдан узакъгъа кете, тѳгереки зангырдата эдиле. Джигит атланы налары кѳаты кѳая джолну от чакъдыра эдиле. Партизанылары уруш ауазлары тар ауузну, кѳолланы толтура эдиле.

Алай а дорбун шош эди. Темирбаш дорбунну аллында башын мыдах салындырыб сюеле эди... Пулеметну джанында, бауурундан кѳаты ташха аууб, сары чачлы джашны ѳлюгю джата эди. Аны онг кѳолу пулеметну чархындан тутхан халда кѳурушхан эди. Сол кѳабыргъасындан акъгъан кѳаны кѳл болгъан эди. Тютюн бла букъу дорбундан кетмеген эди, кѳабыргъаланы, мюйюшлени кѳарангы этиб тура эди. Темирбаш мыдах шошлукъда дорбунну теренине кирди. Аны аллында кѳаралгъан арыкъ бетли кишини ѳлюгю джата эди. Огъай ол Васильчен-

ко тюлдо, деб шыбырдады Темирбаш, онгиган джашил келекде, бауурундан джерге аууб турган ёлюкню актырын бетин буруб кырады:

— «Тенгим, уяп!» — деб аны силкиндирирге аздан калды. Ол батыр командир Фёдор Васильченко эди.

Актырын ынгычхау Темирбашны сагышдан, мыдах тынгылаудан сагыйтды. Васильченкону ёлюгюнден арлакыда дагыда бир кызыл аскерчини аркысы кёрюне эди, — аз кымылдай эди. Темирбаш, аны юсюне ийилиб, кыра бурма чачлы башын келтирди. Аны кёлзери джабылыб эдиле, алай а ол солуй эди, сау эди.

Кимлени эсе да ауур атламларыны тюбюнде ууак ташла жыгырдадыла. Темирбаш артха бурулуб кырады: дорбуннга бир кыауум партизан келе эдиле, аланы кёлларында башын энишге салындырыб белине дери кымыжаланган, болганы ууалыб кыаннга боялган адам кёрюне эди.

Темирбаш ол ууалган ёлюкню Ахмат болганын кюнден таныды. Ол озган кече Ахмат кыуаныб, ашыгыб, ач нёгерлерине гырджын бла бышлакыны кыпчыкыга муштукул джыйганын эсге тюшюруб, бютюн да мыдах болду.

Ахматны ёлюгюн командир Васильченкону, Сергей Ивановичи ёлюклерини джанына салдыла. Арлакыдан келтирди джаш пулеметчу Ракитинни, кыарт фронтчу Вороновну ёлюклерин ала джатхан кюйюзюкню юсюне салдыла.

Дорбуннга Тотур элни адамлары келдиле. Ала тынгылаб терен бушуулук бла сагышыкыда сюеле эдиле, сынаган кыйынлыкларындан мугурланган кыарт Гамай да келген эди...

Таягына таяныб, башын энишге мыдах тутуб, кызыл аскерчилени баш джанларында сюелген эди ол.

Кыарт кыатынла джаралы Петрусну джараларын букыдан, кыанда тазаладыла, байладыла, Кыртыкны дарман сууундан ичириб, «Джаша, сюйген балабыз!» — дедиле.

Ким эсе да кюйген кыйырлы кызыл кыумачны — партизанланы сыйлы уруш байракыларын — ачды, ол эркинлик ючюн джан бериб, кыаты кыая дорбунда джатханланы юслеринде шуулдады. Тюбюнден а ат аяк тауушла, кыарылу, джаш ауазла Кыртыкны зангырдатыб чыга эдиле.

1. Повесть не кёзюню, не затны юсюнден джазылганды?

2. Васильченкону партизан отряды Кырачаидан Малкыарга нек барган эди?

3. Ак бандала бла партизанла кыалай кюрешгендиле?

4. Ахматны сфыатына характеристика беригиз.

5. Темирбашны таууладан кыураган партизан отряды Васильченкону отрядына болушханыны юсюнден хапар айтыгыз.

6. Граждан кызауатны заманында Север Кывказда ак аскерле бла партизанланы кызауат этгенлерини юсюнден билгенгизни айтыгыз.

«КЪАЯЛА УНУТМАГЪАНДЫЛА» ДЕГЕН ПОВЕСТНИ ЮСЮНДЕН

Этез улууну «Къаяла унутмагъандыла» деген героинка повести малкъар литературада проза чыгъармала джазыуда ал атламланы бири болгъанды. Бу повестде джазыучу 1919 джылны июль айында, Совет властны салыр ючюн, Къызыл Аскерни бир бёлеги, къарачай-малкъар партизанла контрреволюционерле бла кюрешиуде унутулмазлыкъ джигитлик этгенлерин кёргюзеди.

Аллыланы Таукъанны партизан отряды да, Къызыл Аскерни бир бёлеги да кулаклары, динчилени, дагыда Совет властны суймеген башхаланы бандасы бла Къарачайда кыйын урушладан сора, тау ауушладан ётюб, Малкъаргъа киредиле. Анда Тотур деген элден узакъ бармай бир дорбунда тохтайдыла. Къызыл аскерчилени ючусулени орус, бири украинлы, бири белорус, бири да къарачайлы болгъанды. Ол къауум бек кыйналыб, Малкъарда Темирбашны партизан отряды бла байланышдыла. Къызыл аскерчилени командири Васильченко бла Темирбашны иннетлери Уллу Басхан джол бла чыгыб, Къызыл Аскерге — «Ленин ийген къарнашларыбызгъа» къошулургъа эди. Алай а бандитле аланы тётреклерин алгъандыла. Къызыл аскерчиле аз болгъанлары себебли, бандитлени хорлайлмагъандыла. Къызыл аскерчилени бешелелери ёлгенди, бири ауур джаралы болгъанды.

Малкъар партизанла, бандитле бла уруш эге, джигитлеге болушургъа баргъандыла. Аланы сау болгъанларын кёргенлеринде, бандитледен къан алгъандыла. Повесть аллындан аягына дери таукеллик (оптимизм) халда джазылгъанды.

Темирбаш, орус тенги Васильченко ёлюб тургъанын кёргенинде, джюреги кемсиз кыйналады. Ёлюктеге келген малкъар тиширыула сау къалгъан аскерчини джараларын джуууб, дарман салыб байлагъандан сора, — «Джаша, суйген балабыз!» — дейдиле анга. Партизанланы сыйлы уруш байракъларыны кыйыры кюйген къумачын ачадыла. Эркинлик ючюн жан бериб, къая дорбунда джатханланы юслеринде ол байракъ шууулдай чайкъалады.

Халкъны кыйынын ашагъанла бла, контрреволюционерле бла урушда орус, малкъар, къарачай халкъланы бирикгени, къарнашлыкъ шохлугъу повестде эм магъаналы джерлерини бириди. Къызыл аскерчилени командири Васильченко Малкъаргъа Донбасдан келгенди. Къызыл аскерчи Сергей Иванович мияла заводда ишлеб тургъан ишчи болгъанды. Орус джолдашла кеслерини кыйын, узакъ джолларындан бек кёб хапар айтыргъа боллукъ эдиле. Ала Кавказда джарлылагъа азатлыкъ берир ючюн къазауат этерге келген эдиле.

Таулу джарлыланы юслеринден сёлеше келиб, ала: «Бек

тюзлюкню излеген адамладыла была».— деб айтадыла. Кавказны урунган халкълары аланы ачыкъ кёллери бла суюгендиле. «Малкъарлыла бла биз къарнашлабыз. Биз бир юйде жашайбыз, ортабызны джангыз бир къабыргъа айырады ансы»,— деб сёлешеди Ахмат.

Хапарны башлануу улуу джауум джауарны аллында тохташхан шошлукъга ушайды. Алай а хар зат джауум джауарыгын, шыбла чартлагъанын билдиреди. Қъаядан юзюлюб тюшген таш бусагъат тарланы дауургъа алдырлыкъды. Узакъ ёмюрледен бери джауумланы джаугъанына, джеллени, боранланы ургъанларына хорлатмай, ёхтем суюлген кешене, элли кесича мамыр халкъны тюзлюк ючюн баргъан кюрешин, ол кюрешде тегюлген къанны керлюкдю. Тышындай къарагъанда алай шош керюниген табигъат агаргъа хазыр болуб тургъан тоб кибики.

Этез улу джигитлерини ич оюмларын, сагъышларын, джашау сынамларын иги биледи. Революцион кюрешин таулада бир кезююн кергюзтюрге башлагъанды — эки къаршы къауумну ёкюллерин тюз айыргъанды: бир джанында — гиназ Адик бла Дукъумдан башлаб, аны тегерегинде айланганла; экинчи джанында — Темирбаш алларында баргъан, джангыны джарыгында гирилген джарлыла.

ПОВЕСТИ И ОБРАЗЫ

Федор Васильченко Федор Васильченко Улуу Октябрь социалист революцияны хорламып сакълар ючюн джанын берген геройланы, революционерлени тизгиндеди. Ол кесини интернационал борчун терен ангылайды. Сергей Ивановични ёлгени повестде бушуулу сценаланы бириди. Былайда Васильченкону тулпар джюреги, кёлюне къоркъуу, мыдахлыкъ келтирмей, хаман джёнгерлерини джюреклерине таукеллик, адамлыкъ сыйны тюшюрмей, эркишиликини атмай, ёлюмге таукел къараргъа юретгенлей турады: «Джолдашла,— деди командир, ёлгени ёмюрлюк джукъусун бузаргъа къоркъгъанча шошлукъда, — бизни суюген тенгибиз Сергей Иванович ёлгенди. Ол кесини къанын эркинлик ючюн, Кавказны джарлыларыны эркинликлери ючюн текгенди! — командир башын эннишге салындырды, аны кёлюне, ким билсин, бу къаты къая тешикке джыйылгъанла барысы да дорбунну саргъылдым къумунда Сергей Ивановичча джыгъылыргъа боллукъдула дебми келди да, башын ёрге келтюрдю: — Биз да кесибизни борчубуну тыйыншылысча, намыслы толтурайыкъ».

Қъарачай литературада Аппаланы Хасан алапат орус революционер Семён Осташенкону образын береді. Ол класс джауаланы керюб болмаугъа, пролетар интернационализмин юсюнден

къарачай джарлылагъа, джалчылагъа дерс береди. Семен Осташенко революциягъа хазырлай эсе адамланы, Фёдор Васильченко революцияны хорламларын къаплы урушда сакълар ючюн кюрешеди, кюрешде джан береди.

Федор Васильченко, Семён Осташенкону ишин тау ёзенде джангы кёзюуде бардырады.

Федор Васильченко кызыл командирлени шартлары юсюнде болгъан ётгюр адамды. Юренмеген, билмеген тау джерледе, ауушлада, адам саны, сауут кючу джетиммей тургъанлай, контрреволюцион бандагъа таукел от ачыб, джууаб береди ол. Акъ бандитлеге бой бергенден эсе, уруш этиб ёлгенни сайлайды.

Васильченко кыйын кёзюуде джёнгерлеринне кёл эте билген, таб оноулу, джигит командирди. «Тёгерекде не этилгенин къалай бла билейик? Мында ким нелик эте болур — партизанламы, бу джерлени гиназлары бла бийлени джаныуарча огъурсуз шайкаларымы?» — деб ма бу соруугъа джууаб табар ючюн, ол эм алгъы бурун келиб тюшген джерлеринден Тотур элге разведка неди.

Эсли адам, Васильченко, эсине тюшюреди Темирбаш деген партизан связист, Къарачайгъа барыб, сейир, джангы хапарланы келтириучюсюн, сора разведчигине, Темирбашны табыб, анга хапар билдириб, хапарын да алыб келирге буюрады. Андан болушлукъ табаргъа уллу ышанады.

Бандитлени разведчигиниз къолубузгъа тюшгенди, тахса бергенди деген ётюрюк сёзлеринне Фёдор кесин алдатмайды.

Урунган халкъгъа эркинлик джашау ачар ючюн кюрешген кызыл командир Васильченко бла аны джёнгерлери, джау бла сермешриктери кёзлеринне кёрюне тургъанлай да, табигъатны ариулугъуна сейирсинедиле, къууанадыла.

«Артыкъ, тау кюнде къаралгъан чыранла бла ташлада аякъларын сыдыртхан, урушладан, джаланигачдан онгсуз болгъан алты адам джаз башында джашнагъан аулакъда тохтадыла. Былайда хар не да кёзюу къууандыра эди: кюнню кызыу таякъларынны тюбюнде кёб тюрлю джарыкъ гюллери болгъан кърумагъан кырдык да, суратдача, кём-кёк хауа да, хар таш, терек, булутлагъа джетген къая хамхотла джаш, къууатлы тамашалыкъда кёрюне эдиле.

— Хей, къалайсыз, джашла, солургъа иги джер табханбызмы? — деб акъ тишлерин да кёргозе сорду Васильченко».

Адамланы джашаулары, джазгъы табигъатча, ариу болур ючюн, джашнар ючюн, джанларын аямай кюрешиб айланган тулпар джаншланы табигъатны сюйгенлеринне, аны ариулугъун анылагъанларына джазычу бу суратлау бла шагъатлыкъ этеди.

Табигъатны ариулугъу дунияда джашаргъа сукъландырса да, Васильченко джашауну багъасын билиб, аны сюйсе да, кесине эм багъалы затны — джашауун революцияны иши ючюн, урунган халкъгъа эркинлик ючюн берирге хазырды.

Ахмат

Ахмат таукел, тири, джарлы халкыгъа джарыкъ, тюзлюк джашау ачар ючюн, джанын аямай кюрешген къарачай партизанды. Анга таукеллиги, джигитлиги, разведкагъа барыргъа керек болгъаныда, «Мен барайым. Малкъарлыла бла къарачайлыла къарнашдыла. Биз ортасын къабыргъа бёлген бир юйде джашайбыз, бизни тилибиз да, къадарыбыз да бирди. Мени кеслериникиге сапарыкъдыла. Мен сизге Темирбаш бла келирме», — деб командирден тилеб, арам-къарам этмей кетгени шагъатлыкъ этеди.

Джазыучу Ахмат къазауатчы тенглерин (Васильченкону, Вороновну, Сергей Ивановични, Петрусьну, Ракитинни) сюйгенин, ала ючюн джанын бергенин, партизан антына толугъанын, акъ бандитледен къоркъмагъанын, аланы кёрюб болмагъанын тереп эмда чемер сууртлайды.

Адик бандитни эгетлери тутханларында, Ахмат, ычхыныр мурутда дженил огъуна аланы алдарча сёзле джарашдырады: «Мени джарлы юйюм Быллымдады. Мени тууар сюрюуден нийнегим аджашхан эди да, аны излей айланама...».

Алай а бандитле Ахматны Адикге алыб барадыла.

Джёнгерлерин айтдыыр ючюн, тахса алыр ючюн, Адик бий бла аны бандитлери Ахматха кёргюзмеген къыйынлыкъ къалмаса да, тулпар Ахмат ауузундан бир сёз чыгармагъанды. Туюлюб, ёрге туралмай, джатыб тургъанлай: «Къыйнагъыз, талагъыз, ач бёрюлеча, мени, ары бармагъыз, ансы»... — деб келе эди аны кёлюне.

Этез улу Совет властны салыб, аны бегитир ючюн кюрешген адамны шартларын ачыкълайды Ахматны сыфаты бла: керек кюнде революция ючюн джанын берлик, аны джауларын кёрюб болмагъан, таза джюрекни таулу партизанын кёргюзеди. Ол кесини къызыл командири салгъан борчну толтуруб ёледи.

Адикни эгетлери Ахматны туюлюб, къарыусуз этиб, аякъларыны юсюнде баралмагъанында, сюйреб, джёнгерлери болгъан дорбунну башына элтиб, джёнгерлеринге бой салыгъыз, сау къоярыкъдыла деб къычыр, дейдиле. «Джолдашла!... — Ахматны башы тегерек айланды, джюреги тохтады, къулакълары айтхан сёзюн эшитмедиле. — Командир! — деб къычырды Ахмат, бютеу кючюн салыб. — Джолдаш Васильченко... Федя... Сергей Иванович! Болушлукъ келеди... Къаты болугъуз. Темирбаш джетерикди!»

Арт джанындан тийген шокъ къалагъы аны сангырау этди. Ол бауурундан къырдышха джыгъылды, андан ары джукъ кёрмей, джукъ эштемей, ёмюрлюк джукъугъа кёмюлдо.

Темирбаш

Темирбаш Малкъарда къызыл партизан отрядны командириди. Темирбаш кеси айтханнга кёре, Васильченкону отрядына джетген къыйынлыкъны ол Нальчикде командирлери Асанланы Хаджи-

Муратдан эшиткенди. Ол командир, Темирбашны атландырыб, Васильченкога, амал болганча, болушурга ийгенди.

Джигит Темирбаш мычымай Тотур элге джетеди, алайда кесине тулпар джашладан отряд кзурайды, кече бла чыгыб, тапг атхынчы Кыртыкга, Васильченко бла аны джёнгерлерине джетерге оноу этиб хазырланады.

Этгюр Темирбаш Адик бийини бандасын хорларына ажымсызды: «Адик бизин алтыбызда, огъурсуз кѳабан уста мараучудан кѳачханча, кѳачар», — дейди ол. Темирбаш класс ангысы мийик болган ленинчиди, пролетар интернационалистди. «Мен ийнаныбма, биз Басхан ауузун джырыб ётербиз, Ленин таууланы эркинликке чыгъарырга джиберген Кѳызыл Аскерин, орусту кѳарнашларыбызны алларына чыгъарбыз», — деб Темирбаш Ахматдан Васильченкога кѳарнашлыкъ салам айтдырады, азыкъ ийгени бла бирге кеси Басханга джетерге, Васильченко да, таб тюссе, ары энсин, дейди.

Темирбашны джигитлигин сураглар ючюн, аны тыш кѳарамында талай ышанын кѳргюзеди автор.

Биринчи — Темирбаш орта джыллы, мазаллы ёсген адамды, отрядына да кесича кюлю адамланы алганды. Сол кѳашыны башында табы, кѳара мыйыклары, джигит джылтыраган кѳзлери аны джигитлигин, таукеллигин ачыкълайдыла.

Темирбаш, этген оноун толтура, Васильченкога терк джетеди. Аны отряды да, кеси да кѳырылыб турганларын кѳргенинде, Адик бийини бандасындан дерт алады. Темирбаш окъуучуну эсинде гитче легендача, не ол легенданы джигитича кѳалады. Аны кѳылыгы бизин джарсытмайды, ачуландырмайды, сагъыш этдирмейди. Анда бир тюрю чийсиллик, мурукку этну, джангылыу, сокърануу дегенча, джашауда адамлагга теѳре болуучу ышанла джокъдула. Дорбунда болушлукъ сакълаб турган аскерчилени ич оюмларына кириб, сагъышларын, умутларын да кѳре эсек, Темирбашда ол джокъду. Ол джигитди, аны сыфаты фольклорда джюрюген эпикалыкъ джигитлени сыфатларыча салынганды чыгъармада.

Кѳызыл Аскер бла кюренген, байладан, Адик бийледен кѳуралган бандит джыйыны тамадасы Адик бийини, аны эгетлерини хали шартларын Темирбаш Ахмат бла ушагында ачыкълайды: «...Адикин акъ бандасы, ач бѳрю джыйынча, Минги Тау бла Чылмасны арасында джюрюйдю... Ол огъай, бир тюрю да хатасы болмаган кѳартланы асмакъга асады!» Темирбаш айтхан сѳзле повестин андан ары бетлеринде Адик бийни этген кѳанлы ишлеринде теренден терен баям бола барадыла.

Ёмюрюнден бери урунган халкъны джегиб, азабландырыб, аны кыйыны бла байлыкъ джюрютюб, бийлик тутуб турган Адик халкъга тенглик бериб, джангы, джарыкъ дунияга чыгъарган Совет властны кѳрюб болмай, кесини эмда кеси кибики

лени бурунгу болумларын ордуна салыргъа излеб, кесни кибик контрреволюционерлени, дуня сезимлери къарыусуз болгъан, дин да, байла, бийле да бир болуб, унукъдуруб тургъан къараны адамланы алдаб кесини тегерегине джыяды. Аланы къолларына сауут бериб, Совет власта къаршычы турады.

Адик бийни социал портретин ачыкълар ююн, автор талай суратлау мадар бла хайырланады. Сёз ююн, къызыл партизаны — Ахматны кёзюне эм алгъы бурун Адик, кесни патчах тахтада олтургъаннга ушатыб, кюйюзчюкге олтуруб тургъаны илинди.

Адик бий Ахматны кёзюне къалай кёрюнгенин, аны ич болумун Ахмат уста ангылаб къойгъанын автор былай кёргозеди:

«Бандитлени акъ чепкен кийген махтачакъ башчылары Ахматха кёзлерин къутеуз къысыб къарады. Бу тюрю халлы Ахмат уста таны эди. Биреуню минг башлы къой сюрюу болса, аланы кютерча, эркин къышлыгъы болса, ол къалгъан халкъгъа кёзлерин алай къысыб къараучанды».

Адик кемсиз хыны, джаныуар джюрекли адам болгъаны аны сёленген сёзюнден белгиледи: «Бусагъат тинтигиз», «Тешиндиригиз... кёлегин сыдыргъыз», «Байлагъыз!», д. а. к.

Буйрукъ халда къычыргъан болмаса, башха сёз эштмейбиз аны ауузундан. Башхалагъа туюджюргени кёлюне джетмей, кесини къолу бла Ахматны бетине къамчини талай джолда джетдириб, къан ырхымла салады.

Адикни отрядында бир-бирине адамча сёлешген хали джокъду, къычырыкъ, къоркъуу, къоркъутуу, баш ийну болмаса. Контрреволюционерле, муратларына джетмесликлерин, тутхан ишлери оюлуб баргъанын ачыкъ ангылаб, бююн да бек джаныуар халгъа киредиле. Гитче партизан отрядчыкны къырса да, аны кёзюне ёлюм кёрюнгенлей турады.

Адикни эгетлери, туюлюб тургъан Ахматны эки къолтугъундан кириб сюрёб дорбунну башына чыгъарыб, нёгерлеринге сауут атыгъыз, сизни ёлтюрлюк тюлдюле, чыгъыгъыз деб къычыр, деселе да, Ахмат, эм арт къарыуун джыйыб, джёнгерлерине: «Болушлукъ келеди, къаты болугъуз, Темирбаш джетирикди», — деб къычырады.

Алай бла Адик хыйла мадарларындан къуру къалады.

Повестде Адик бла аны эгетлерини адамлыкъсызлыкълары, аланы тутхан ишлерини ёмюрю къысха болуб бошагъаны, халкъдан айырылыб, кеслери атылыб къалгъанлары белгиле болады былайда хар кимге.

Адикни
эгетлери

Къарачайлы партизан Ахмат, малкъар партизанланы башчысы Темирбашха тюбёб ызына, джёнгерлерине къайтыб келе тургъанлай, Адикни эгетлерине джолугъады. Ол къанлы эгетле бла — Дукъум бла, Ёзю бла — джазыучу бизни былайда шагърей этеди.

Автор, Адикни этеглерини кылыклары, халилерин аланы тыш болумларына келишдире, былай джазады: «Ахмат артына айланыб кыарагынында, аллында бир тюрю хурметсиз адамы кёрдю. Ол алаша, муккур, Ахматха уялмаган тегерек кезлерин джандырыб, «Кимсе?» — деб сорду. Ол, гугурукча, кесин кёбдюрюб, Ахматны аллына сюелди».

«Уялмаган кёзле» деб автор, муккур Дукъумну бетсизлигин, уятсызлыгын кёргюзе, аны не аманлыкдан да артына турмазлыгын билдиреди.

Дукъум акылы толу болмаган, кесини кыарны тойгандан башха дуния сезими, ангысы джокъ, кыарын джалчы, бийни чабчысы, джортчусу, айтхан буйругъун джерге тюшюрмей айланынган «кыан гыбыгъа» ушаган бир адам болганын этген ишинден, тыш болумундан ачык кёребиз: «...кюмюше джылтыраган кийимлери да, азрейли тюрсюню да, тойгандан кызарган уууртлары да, джарты акылы муккурчукъ уллу кыан гыбыча кёрюне эди», — деб суратлайды аны джазыучу.

Адикни этеглери, бандитле кёбдюле. Алай болса да, аланы ичлеринден джазыучу айырыб муккур Дукъумну, Ёзюню, афенди Къазийни суратлайды.

Ёзю бла Дукъум, джартхыч джаныуарлача, адамланы тюерге, ёлтюрюрге, джыртаргъа, кыйынлык салыргъа, Адикни кёзюне кыараб, кыачан буйрукъ береди кыанлы ишин толтурургъа деб тура эселе, афенди кыарангы халкыны мыйысын динни, аллахны аты бла кюркютуб, терсине буургъа кыаджыкмай кюешеди. Алайлыгы ачык танылады.

Къазий

Дуния экиге юлешингинчи, элде эм мамыр адамла, тюзлюкюле дин ислеридиле, деб тургандыла. Ала, дин хар заманда тюзлюк джанлыды, деб кыара халкыны ийнандыра келгендиле. Энди, ишин кёзюне джетгенде, ала динни кыйсы джанына кюллукъ этдиредиле? Автор повестде салган керекли соруулары бир олду. Этез улу аны Къазий афендини сыфатында кёргюзтеди. Автор хапарны халк сыйлы кёрген джума кюнден бош башламаганын ангылайбыз. Ол кюн бютеу Басхан ёзени адамы джума намазгъа джыйылганды. Афенди, кюллугъуна кёре, дуния проблемалагъа кыатышыргъа керек тюлдю. Аны борчу адамланы «керт дуниягъа» хазырлауду. Ала, джандетге барыр ючюн, тюз инетли, ишлеучю, артыклыкъ этмечю болургъа керекдиле. Ёмюрледен бери кыуанны сёзюне кесип кесинсча ийнана келген кыара халк, дуния бир ары, бир бери бола турган кюлде афендини сёзю эшитирге сюеди. Аллай кёзюде дин адамланы тюз джолдан аджандырмаш джанындан болса, тюзлюкге кюллукъ этерикди.

— Эй, джамагъат, бу арт заманда халкы джюрегине кыйгы салган хапарла Мухаммат файгъамбарны (аллахны саламы анга болсун) кюлу бла джазылган китабы ачырады, — деб ауазны башлайды Къазий афенди.

— Бу китабда бизни дуняда, ахратда белгили болмагъан борчларыбыз джазылдыла.— Ол, сёзюн тохтатыб, отча джанган кёзлерин намаз этерге хазырланганланы башы бла эшик таба къаратды.— Тынгылагъыз, джамагъат, — деди ол сора, ауазын джангы кюнде зынгырдатыб.

— Уллу фыйгамбарыбыз джазады: «Джер башында болгъан гюнахла аллахны кёуллары уялмазча джукъугъа кёмселе, гяурланы, огъурсуз, джазыкъсына билмеген гяурланы ахыр кюнлери джетерикди. Ол заманда таула бла тюзледе, тенгизле бла къум аулакылада, джагъала бла сыртлада — бютеу джер башында къанлы уруш боллукъду...

Афендини къашы-башы тюрленди, санлары титиредила.— Ол заманда бир адамла чыгъарыкъдыла. Ала шериятха, диннге, аллахны кесине къаршы сюелликдила. Ол адамланы атларына большевикле..., коммунистле..., дерикдила. Ала бизни динибизни, къатынларыбызны, сабийлерибизни сыйырлыкъдыла...»

Этез улу Умар Къазий афендини бетин алай ачады. Къазий афенди революциягъа къаршы тургъан душманды. Ол ётюрюк айтыр деб адамла ишекли болмагъандыла. Аны себебли кёб абынгандыла, анчыгъандыла. Къазий афенди киби аман инетли адамла, кеслерине таблыкъ тюшер ючюн, кёолларында «сыйлы» затланы — динни бузаргъа да артха турмагъандыла.

«Муслиманла! Бу кюнледе сиз, гяурла-большевикле да деб афенди артдаракъ къарны нек ауругъанын халкъгъа билдиреди. Саут алыб чыгъаргъа кесини акылында да джокъду. Башхаланы кёоллары бла ханс джыртаргъа кюрешеди. Артдаракъда биз Къазий афендини хыйлачыгъын «Джити сёзлю, чамчы, къарт болса да, джашча тирн Гамайны», ол халкъ Адик бла бармазлыгъын айтханы ючюн, кымыжа этиб туюгенлеринде туура кёребиз. Аны афенди туюмейди. Адикни адамлары туюдила. Алай а ол къара иш афендини разылыгъы бла этиледи.

**Авторну
усталыгъы**

Къарачайда, Малкъарда да джанш литераторланы асламысы, класс душманланы адам ёлтурген бла мюлк тонагъандан сора ишлери болмагъанча этиб кёргюзте келгендила. Ол история кертиликни буза эди. Революцияны душманлары аллай джукъбилмезле, къысхакъылла болсала, халкъ кесини эркинлигине кыйналмай джетер эди. Бийлик этген классла билмисизликден неда сёлеше, кюреше билмегенден хорланмагъандыла. Революцион кюрешини отунда халкъны сезими уянганды, джити болгъанды. Аны бла бирге бийлик этген классланы ёсюю тохтаб, ала андан ары джамагъатны джашауунда рысхы, иннет байлыкъны ёсдюралмазча болгъандыла. Джашаугъа джангы кюч — революцион классла — джашау халны халкъгъа, историялыкъ ёсюуге таб келиширча тюрлендираллыкъ къауумла келгендила.

Бийлик этген къауумла, джашауну ол халда тюрлендирну ангыламагъандан тюл, ол аланы излемлерине чюйре келишгенден чыкыгъандыла революциягъа къаршы.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повестде Этез улу усталыгъы — класс душманланы кючлерин аз этиб кёргюзтегенди,

усталыкълары, фитнеслыкълары, эспиликлерин, теллиликлерин да болгъанын кѣргюзтгенди. Автор, аны бла биргелей, бу кыйып класс душманны хорлаб, этген муратына джетген алчы революцион классны адамларыны джигитликлерин, революцияны ишине кеслерин толу бергенлерин, улуу хорламгъа кыйып кюрешип кызыу отундан чыгыб джетгенлерин кѣргюзтеди.

Этес улу Умар, кюршоудан кутулгъан алтауланы болумун суратлай, революцияны интернационал магъанасын да кѣргюзтгенди. Украинлы Фѣдор Васильченко, орусла Андрей Воронов, Сергей Иванович, Ваня Ракитин, къарачайлы Ахмат, белорус Петрусь... Революцияны баш магъаналы шартларындан бири — туугъан кърал деген магъананы кенгертгендеди. Ол алтауланы бир-бири бла шоклукълары, душманы аллында къатылыкълары революцияны иши ючюн кюрешген джангы адамланы хали шартларыдыла. Ала революциягъа кертиликни кесин джашауларындан эсе мийикге саладыла.

Ол джаны бла автор украинлы революционерни, кызыл командир Фѣдор Васильченкону, орус джашланы — Сергей Ивановични, Андрей Вороновну, къарачайлы Ахматны, малкърлы Темирбашны сыфатларын эсен кетмезча этеди.

Повестни тили

Искусствону кѣб тюрю бутакълары болгъаны хар кимге да белгилди: къагъытда, гетенде, аны киби башха затлада сурат салыу (живопись); адамдан башлаб, тюрю-тюрю затланы, джаныуарланы ташдан, агъачдан, топракъдан, темирден ишлеу (скульптура); согъуу, джырлау (музыка); мекам ишлеу (зодчество), д. а. затла.

Искусствону бу башында кѣргюзюлген бутакъларын ачыкълау мадарла джашауда кеслерин энчи тюбемейдиле. Аланы хайырландыра билир ючюн, окъуб, кюрешиб, юренирге керек болады.

Суратлау литература искусствону тизгинлеринде белгилли орун алады. Аны ачыкълау мадары сѣздю (тилди). Суратлау литературада ишлегенде, анга кеслерин берген джазыучулагъа амалсыз керекди сѣз чемерлик. Къалгъан искусстводача болмай, суратлау литератураны ачыкълау мадары — сѣз, тил — литература болса, болмаса да, джашауда адам хайырланыб тургъан затды. Ол себебден суратлау литератураны тили джашауда биз хайырландыргъан тили бир тюрюсю болуб джюрюйдю. Алай а халкъ тилини байлыгъы бла джазыучу уста хайырлана билирге керекди.

Суратлау чыгъарманы тили эки формада ачыкъланады: геройланы тили бла джазыучуну кесини тили.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повестде автор бир-бирине къраршы эки къауумну адамларыны сыфатларын кѣргюзеди.

Аланы хар бирине социал характеристика берир ючюн, джа-

зыучу хар бир персонажны тилин энчи этиб, алай бла пч болумун ачыклайды. Сёз ючюн, Федор Васильченко тюзюк ючюн кюрешген джигит, таза большевик иннетли адам болгъанын аны сёлешген сёзюнден аңгылайбыз. Аскерчилеге, кеси командир болгъанлыкъгъа, тенглеринне сёлешгенча, джумушакъ тил бла сёлешеди, ала бла оноулашады: «Джолдашла, ма анда Тотур деген эл болургъа керекди. Ары бизни шохубуз Темир-баш келнученди, — эшитгенмисиз аны юсюнден?.. Биз малкъарлыны излеб табаргъа керекбиз. Ол бусагъатда бизге гырджындан эсе бек керекди!» — дейди ол, аскерчилени бирин разведкагъа иерни аллы бла. Аскерчилени кёллерин иги этер ючюн, бу кыйын кёзюде ол джарыкъ, накъырда сёзле бла сёлешеди. «Джолгъа иги тишлик этерге керек эди, алай а кыйларыбыз узакъдадыла», — деб ышартады ол талай кюнню тиллерине суу тиймей тургъан иегерлерин.

Васильченкону, кыйынлыкъны кёзюне джегиб тургъанлай да, джаугъа селекеси тохтамайды: «Кесинне бек базынган бийчик кёре эдим бу Адик», — дейди ол.

Командирлик оноу кысха керек болгъан заманда, ол сёзю тамамын, кысхасын табады: «Къабыргъалагъа кысылыгъыз!» «Джат!» «Джууугъуракъ кысыл!»

Адик бийин сёз уруму уа аны джаныуар кылыкълы болгъанын суратлайды. Аны бла бирге, акъ аскерчи къауум бла биргелей, адамсызлыкъларын суратлайды. Хыны, кыджыраб, кычырыкъ халда сёлешген болмаса, адамча сёлешмейдиле: «Къарачайлы! Большевик!.. Дорбундагъыла ненчадыла?.. Айт, къаргышлыкъ!».

Адикни онг къолу, джарты акъыллы Дукъум онгсуз халгъа тюшген адамгъа кеси Адикча хыны, кыджыраб сёлешеди, «Багъалы Адик бусагъат тапыр!» — деб элтеди Ахматны Адикни аллына.

Авторну кесини тили байды. Ол табигъатны суратлауда, лирикалыкъ туракълауларында, геройланы этген ишлерин кёргюзюде, аланы халилерин ачыкълауда белгилли болады. Сёз ючюн, Тотур элни къуршалагъан табигъатны суратлагъан тизгинлени автор малкъар халкъны чамчылыкъ халисин ачыкълагъан бир суратлау айтымгъа джыйындырады. Тотурчуланы «кюнтиймезле» деген чам атлары бла элни болуму ачыкъланады: Тотур эл Басхан ёзенин уллу эмда кюнсюз джерлеринден бирини. Деменгилли чынгыл къаяла юч джанындан тохтаб, элни тегерекде айбатлыкъ дуннядан — гокка хансладан, джашил талаладан, кырдыгы белге келген къолла бла кышлыкълардан, кече, кюн да чапракълары бир-биринне шыбырдаб тургъан къайын терекледен джашырады. Къыш айлада кюнню кёзю, Тотургъа кёрюмсенгенлей бугъунуб, деменгилли къар гаулань арты бла шош джюзе батады. Джаз болса уа, ол бирси элlege кесини джарыкъ нюрюн онбеш-оналты сагъатны чомарт тегюб тур-

са, тотурчулагъа бир кесекчикге, кѣз кысханча кѣрюнюб, къая артларына бугъунады. Ол кѣзюде, башха джерледе дуняны джарыгы кыуатлы тѣгюлсе, табигъатда джанлы, джансыз да кюнню таякъларында джууунганда, Тотурчу юсюнде не эртдеи, не ингир болгъанлай, экинди ууахтыны бояуу тохтайды. Тѣгерекде кюн бла джарыкъ кеслерин кыызгъанмагъан элдеде джашагъанла, тотурчулагъа накъырда этиб, «кюнтиймезле», дейдиле.

Джазычу, селеке тилни кючу бла хайырлана, революцияны, урунган халкъны джауларыны керти бетлерин ачады. Ол джашау сынамы уллу болгъан, джити, таб сѣзлю Гамайны ауузу бла Адик бийни ѳтюрюклерин, урунган халкъны класс джауу болгъанлай, кесин халкъгъа джаны ауругъанча этгенин самаркъау сѣзле бла хыликке этеди! «Бизни багъалы хоншубуз, эллибиз, тенгибиз, къарнашыбыз Адик!.. Биз къартлабыз... Былайда бизни джууугъубуз, тенгибиз Адик бек сейирлик зат айтды... Мен, къалай эсе да, адамланы ангыламайма. Бир къауумла, большевикле келселе, джерле тенг боллукъдула, дейдиле. Бир къауумла аладан эсе меньшевикле маджалдыла, дейдиле. Багъалы Адик да — бизни джигит гиназыбыз, тенгибиз — аланы барысындан да халкъны мен кесим бек сюеме, дейди»... Былайда айтылгъан эпитетле Адикни хыликке этген сѣзледиле.

Гамай, дагъыда муккурланыб тургъан азрейли Дукъум таба къараб, селеке ауаз бла былай айтады: «Бизни гиназны тамашалыкъ джигит нѣгерни барды... Сюлай улу чырайлы Дукъум... Ол анга нѣгерлик этеди, аны джанын сакълайды... — Дукъум, бютюн да бек мушулдаб, башын ѳрге тутду...»

РОМАНТИЗМ

Романтизм деген, XIX ѳмюрню аллында литературада бир толкъун болуб, Запад Европада (Англия, Германия, Франция), артда уа башха къраллада чыкъгъанды.

Романтизм, джазычу излегеннге кѣре, юч тюрюге бѣлюнсди: реакцион романтизм (бурунга тартыу, озуб кетген, джашаудан кыругъан адетлени, джорукъланы ызына къайтарыгъа излеу, алагъа талпыу, аланы джаратыу); прогрессив романтизм (джашауну къалтай джолла бла джангыртыргъа билмесе да, джангыртыргъа излеу); революцион романтизм (джашауда революцион тюрлениу этиу, буржуй кыуралышха къаршы кюрешну).

Революцион романтизм социалист реализмге бир бутагъы болуб киреди, джашауну тохтаусуз алгъа уруб, ѳсюб келгенин толусу бла кѣргюзеди.

Къарачай литература, орус совет литературадан юлгю алыб, джангы джашауну партиялыкъ кѣз бла къараб суратлагъаны себебли, чыгъармаларында социалист идеалланы социалист

реализмни джоругъу бла хайырланыб бегитеди. Социалист реализмге уа бир бутагъы болуб революцион романтизм киргени себебли, къарачай суратлау литератураны чыгъармаларында да революцион романтизмни ышанлары белгили болуб турдыла. Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны романында бу затха шагъатлыкъ этерик Къанамат бла байланган сюжет ызды.

Романны арт бёлюмю да революцион романтизм халда джазылгъанды: Семён, Къанамат, аланы джёнгерлери, ссрмешниуден сора, къарангы дорбундан кенг тюзге чыгъадыла.

Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинде да революцион романтизмни шартлары бардыла.

СОЧИНЕНИЕЛЕГЕ ТЕМАЛА:

1. Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романындан Семён Осташенко бла Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинден Фёдор Васильченкону образларыны джууукълугъу эмда аланы джашагъан кёзюулерини башхалыгъы.

2. «Къаяла унутмагъандыла» деген повестде кършоудан къутулгъан алтауланны юсю бла революцияны интернационал магъанасыны ачыкъланыуу.

3. «Къаяла унутмагъандыла» деген повестде Кавказ таулада Совет власть ючюн кюрешде джигитлик этиб ёлгенлени образлары.

4. Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинде сатираны социал магъанасы.

Шахмурзаланы
Саид
(1886—1977)

Шахмурзаланы Османны джашы Саид 1886 джылда Огъары Чегемде кеси кыйышы бла джашагъан малчыны юйдегисинде туугъанды. Окъутур муратда моллагъа джарашдырадыла аны. Кесини терен билимн болмагъан молла джашчыкъгъа элибленн танытхандан ары окъуу бералмагъанында, джашчыкъ, джанында ачхасы болмаса да, Кенделеннге окъургъа кетеди. Андан сора Къарачайда Учкулан элде, Ногъайда Эркин-Юртда окъуб, арабча билим алады.

1916 джылдан башлаб Саид назму джазыб тебрейди. Аны биринчи чыгъармасы орус-япон къазауатны юсюнден джазылгъан «Солдатны сёзю» деген джырды. 1918 джылда малкъар халкъны джигит уланы Къалабскланы Солтан-Хамидге этген джыры араб шрифти бла джазылыб чыгъады. 1920-23 джыллада Саидни чыгъармалары Дагъыстанда къумукъ тилде чыкыгъан «Танг чолпан» деген журнал бла «Елданш» деген газетде басмаланыб турадыла.

1924 дж. комсомолну комитети Саидни Кърымдагъы педтехникумгъа окъургъа джибереди. 1929 джылда педтехникумну бошаб Нальчикге келеди. Мында устазланы хазырлагъан курслада окъутхан бла биргелей, Москвада татар тилде чыкыгъан газетле бла журналлада, Нальчикде малкъар тилде, бизни областда къарачай тилде чыкыгъан газетледе статьялары, хапарлары басмаланадыла, малкъар тилде китаб чыгъарыу гъа къатышады: «Биринчи атламла» (букварь), «Малкъар фонетика». «Аз окъугъанлагъа китаб» деген китабланы чыгъарады, малкъар фольклорну джыяды, газетледе джазгъаны тохтамайды.

1934 джылдан башлаб 1958 джылгъа дерн малкъар школлада

да устазлыкъ этиб, бир кёзюуде РОНО-ну тамадасы, Къабарты-Малкъар АССР-ни окъуу наркомуну заместители болуб, орта школланы биринде устаз болуб ишлеб тургъанды.

1958—1968 дж. ияму-тинтну институтну фольклор эмда археология экспедициясыны къуллукъчусу болуб ишлейди. Арт он джылны ичинде Къабарты-Малкъар китаб басма, Шахмурзаланы Сандни «Сырыйна», «Букварь», «Заман джелн», «Назмула» деген китабларын чыгъаргъанды.

Совет правительство Шахмурзаланы Сандни устазлыкъда, джамагъат-политика ишледе, литературада уллу джетишимле-ри ючюн 1939 джылда Ленинини ордени бла, 1957 джылда Урунууу Къызыл байрагъыны ордени бла саугъалагъанды.

Шахмурзаланы Санд 1934 джылдан берн Совет джазыучу-ланы союзуну члениди. 1961 джылда анга Къабарты-Малкъар АССР-ни махтаулу устазы деген сыйлы ат аталгъанды. Рес-публиканы Баш Советини Президиумуну грамотасы берилгенди.

МИНГИ ТАУ

Тые сыртлы уллу тау,
Акъ кёлекни теимейсе,
Эки башлы Минги Тау,
Акъ чалмалы ёхтем тау.

Каф тауланы¹ атасы,
Гараланы уясы,
Аурууладан къутхаргъан,
Совет элле хазнасы.

Эски грек алимле
Кёрюб, билиб кетдиле,
Арабла да эштиб,
Сейирсиниб келдиле.

Ичиб, сынаб сууланы,
Дарманлыгъын кёрдюле,
«Дарман, саулукъ суу»,—деб
Уллу акъыл бёлдюле.

Айтыулада айтылгъанд:
Дунияны суу алгъанд,—деб,

Нух файгъамбар² кемеси бла
Минги Тауну джаргъанд,—деб.

Хызыр бла Илияс
Ол сууладан ичдиле,
Ёлмегенлей, бюгюн да
Джашайла кёкде, джерде.

Мини Тауну кесин да,
«Кеме уруб ётгенди» — деб,
Туфан алгъан заманда³
«Бу джер бла ётгенд», —деб

Минги Тауну башында
Чыгъад дейле бир шаудан⁴,
Ёлмегенлей ол джашар —
Ким ичсе да ол суудан.

Ол шаудандан бир къушчукъ
Ичгенд, дейле къартларым,
Ёлмегенлей джырлайд, деб
Айтхандыла халкъларым.

¹ Къаф таула — Кавказ таула.

² Нух файгъамбар — ахырзаман болгъан кюнде ле Нух файгъамбар хар тюрю джануардан бир-экини къутхаргъанды, деб айтыу барды.

³ Туфан алгъан заманда — дуняны башын суу алгъан заманда.

⁴ Шаудан — къара суу.

Кёб ёмюрле сюелиб,
Тёгерекге къарайса,
Джюрегингде дертлени
Айтмай, кимни сакълайса?

Къобан сууунг барады
Кюн батханнга, чулгъана.
Балыкъ, Басхан сууларынг
Касний таба булгъана.

Шап-шап эте, тюкюре,
Тёгерекге силкине,
Ташдан ташха тёгюле,
Къаялагъа секире.

Ачуланыб булгъана,
Ташдан ташха урула,
Айланч-буйланч джол салыб,
Кенг тюздеде бурула.

Къобан, Касний тюздеде,
Окъа кибик джылтырай,
Нек чабаса, не болгъанд,
Бир-биринге шыбырдай?

Минг-минг джылла актгъанса,
Тенгизлеге къуюла,
Тюзлеринге суу бермей,
Аулакълада¹ бурула.

Билим кючю джетмей эд,
Окъутмайын атала.
Залимлени тюбюнде
Джылай-улуй анала.

Минг тогъузджюз онсегиз
Джылла бизге джетгенде,
Тобла къаты атылыб,
Азат кюнле келгенде,

Романовла дуниясы
Оюлгъанда, кетгенде,
Ач бёрюле къырылыб,
Къушла къанат кергенде,

Таула, тюзле титиреб,
«Азатлыкъ!» деб айтханда,
Индекле да къазылыб,
Тобла отцу чачханда,

Пролетарла бирлешиб,
Баррикадла къургъанда,
Къара халкъ да бир болуб,
Душманланы ургъанда

Чаба элле тубанла,
Тау башлада чулгъана,
Джауа элле джауумла,
Кенг кёкледе булгъана.

Эресейден джарыкъ джел
Минги Таугъа келе эд,
Петербургдан, Москвадан
Хапар бериб кете эд.

Петербургда, Москвада
Сюелген эд бир байракъ,
Джылтырай эд, джашнай эд
Джулдуз башлы ол байракъ.

Ол байракъны джарыгъы
Джер джюзюне джайылыр,
Таула, тюзле ышарыб,
Джашау кюнле ачылыр.

Тизгин-тизгин тизилиб,
Ёзенледе цепь болуб,
Къызыл байракъ сюелди,
Ишчи, элли кёб болуб.

Келиб бизге джетдиле,
Залимлени эдиле,
Эркинликни къыйматын
Ишчи, элли сездиле.

Къызыл байракъ ышара,
Минги Таугъа чанчылды,
Эресейден Кавказгъа
Эркинлик джол ачылды.

¹ Аулакъла — джайлыкъла, тюзле.

Кюле-кюле, ышара,
Тюзле, таула кьууана.
Чечеклене аулакьла,
Душманла да ууала.

Кюн кьызарыб булутдан,
Джарыкь кюпле тийгенди,
Романовла дуниясы
Мурдорундан¹ кюйгенди.

Ишчи, элли бпрлешиб,
Оноу, кенгеш этишиб,
Керти ишле биришиб,
Тюзлюк джолда эришиб.

Кьолдан кьолгъа тутушуб,
Кёб заводла этилир.
Чыгъар кёб машинала,
Тау къаяла тешилир.

Фабрик, завод оджакъла
Сюелирле бирлешиб,
Коммунизм джолунда
Ишлер хар халкь, эришиб.

Оджакъладан бурулуб,
От тубанла ойнарла,
Исси домна печледе
Магъаданла къайнарла.

Суула кибик агъарла
Магъаданла кеблеге,
Гудок берген тауушу
Чыгъар мийик кёклеге.

Минг-минг эл мюлк машина
Сан-санаусуз чыгъарла,
Зурнуклача² тизилиб,
Джерни джауун сыгъарла.

Къудрегни кирити
Салыныб эд таулагъа,
Киши ачхыч табмай эд
Кимге айтыб дауларгъа.

Хазналары билинмей,
Тура элле сакъланыб,
Къарла, бузла джылтырай,
Юсю, башы акъланыб.

Чыкьгъан эди дунягъа
«Азатлыкь!» деб кьычыргъан,
Пролетарын дуняны
Эркинликге чакьыргъан.

Ленин болду дунягъа
Азатлыкьны табдыргъан,
Капиталны дунясын
Уруб джерге батдыргъан.

1. Назмуда Минги Тауну юсюнден кьаллай таурухла эсгериледиле?

2. Ол таурухлада айтылыб тургъан тау байлыкь, кюч халкьлагъа къачан ачылды? Ленин бла Уллу Октябрь революцияны тау миллетлеге эркинлик бериб, окъуу, билим джолгъа салгъанларын назмуну тизгинлери бла ачыкь-лагъыз.

3. Кёб ёмюрле сюелиб,
Тёгерекге къарайса.

Джюрегингде дертлени

Айтмай, кимин сакълайса? — деб сорады автор Минги Таугъа. Бу строфаны назмуну кьуралыуунда (композициясында), авторну оюмун ачыкь-лауда кьаллай магъанасы барды?

4. Назмуну иннет магъанасын айырыб айтыгъыз.

5. Тилни кьаллай суратлау мадарлары бла хайырланады джазыучу, Минги Тауну сыфатлар ючюн? Ал эки строфадан юлгюле келтириб, толу джууаб бергиз.

¹ Мурдор — тамыр, тамал.

² Зурнук — турна.

6. Назмуну поэтикалык сёз байлыгын тинтиб, эндиги кырачай-мал-кыар тилде джyрюмеген пeдa сaнлaб бир тyбeгeн сёзлeнi тaбыб, тeтpаd-лaрыгызгa джaзыгыз, мaгaнaлaрын aчыккaлaгыз. Aвтop ол сёзлe блa нe ючyн, нe мyрaт блa хaйырлaнaды бy нaзмyдa?

В. И. ЛЕНИН

Кызылланиган Кызыл байракъ нюр чачыб,
Джарлылагъа, ёксюзлеге джол ачыб,
Сау дуниягъа «азатлык!» — деб кычыргъан
Дуния уллусу Ильич бизден кетгенди.

Миллетлени бир-биринден айырмай,
Ала ючюн сау ёмюрюн аямай,
Джанын-кыанын джакъсызладан кыызгъанмай,
Кызыл чолпан Ильич бизден кетгенди.

Бизни ючюн сибирледе, элледе,
Германия, Финляндия джерледе,
Тутмаклыкъда кыйынлыкъла сынагъан
Бачамабыз¹ Ильич бизден кетгенди.

Лондонлада, Швейцария халкълада,
Пролетаргъа тенглик излеб хар кыйда,
Кече-кюню азатлыкны излеген
Джол башчыбыз Ильич бизден кетгенди.

Тенгизлени шакъы² этиб алсала,
Агъачла да къалам болуб джазсала,
Тюзлюгюн ким да джазыб бошамаз,
Джол башчыбыз, бачамабыз кетгенди.

Урушлада салам кибик кырылгъан,
Къанларындан кёкле, джерле кызаргъан,
Быллай хариб пролетарны къутхаргъан
Ильич бизге мурдор къураб кетгенди.

Кюнбатышда капиталны сарнатхан,
Кюнчыгышда самум джелле сынатхан,
Сахара тюзде негрлени уятхан
Ильич бизге джол кёргюзюб кетгенди.

Индияны, афганланы уятхан,
Кытайланы азатлыкъгa ойлатхан,
Кюнчыгышха «бирлешигиз!» — деб айтхан
Азатлыкны баш джулдузу батханды.

¹ Б а ч а м а — вoждь.

² Ш а к ы з — мepекeб.

Джер джюзюню алты этиб биринде,
СССР-ни эм ортасында — тёрюнде,
Къызыл майдан Кремлни тюзюнде
Пролетарланы атасы джатады.

Сёз беребиз душманланы бууаргъа,
Сёз беребиз джангы джашау къуаргъа,
Сёз беребиз социализмни салыргъа,
Сёз беребиз коммунизмге барыргъа.

Сёз беребиз джолунг бла кетерге,
Сёз беребиз буржуйланы эзерге,
Сёз беребиз классыз мюлкле этерге,
Сени осиятынг бла ишлерге.

1. Ленинизмни бютеу халкъла арасында джайылгъанын, аланы азатлыкъ джолларында улуу магъанасын джазыучу къайсы строфалада, къаллай сураулау мадарла бла кёрюзеди?

2. В. И. Ленинни сифатын ачыкълагъан тенгледшириулени, эпитетлени табыгъыз.

3. Назмуну кесеклеге бёлюб, аланы магъаналарына кёре, ат атагъыз.

СЮРЮЧЮ

Бир заманда таулада
Байгъа малчы болуучем,
Бу джашаудан мен безиб,
Дорбуулада къонуучем.

Тюзлюк дуния болмайын,
Байны къулу болуучек,
Ах-тух эте, ахсына,
Стауатда улуучек.

Суусаб чёмюч тартханлай,
Биз кетиучек маллагъа,
Джукъусузлан, джаланлай
Биз чыгъыучек танглагъа.

Къолумдагъы таякъгъа
Кёз джашларым агъыучед,

Кёзге джукъу кирмейин,
Къаты джелле къагъыучед.

Кече кесим джангызлай
Стауатда тургъанлай,
Уруб джетди бир боран
Тауну, ташны ургъанлай.

Ол боранны ичине
Мен да кирдим, къууандым,
Ол боранны кючюнден
Мен да эркинлик алдым.

Тауларымдан залимле
Сора ахыр тайдыла,
Къызыл кюн джарыгъында
Джарлыла къууандыла.

1. Поэт байла бла джарлыланы тиклик халларын къалай хапарлайды?

2. Сюрючюню ишнин юсюнден не айтылады?

Назмуну арт юч строфасыны магъанасын кеси сёзлерингиз бла айтыгъыз.

БАТХАН ЧОЛПАН

Қызарғанед акъ тауланы башлары,
Есеелле малкъар халкъны джашлары,
Туугъан эди тау элlege бир батыр
«Азатлыкъны байрагъы!» — деб кычыргъан.

Джулдуз атлы бир анадан ол туууб,
Асланчыгъын ана тау суу бла джуууб,
Туугъан эди тау элlege бир батыр
Джарлы, джалчы, ёксюзlege джарагъан.

Заурбек эд аны суюген атасы,
Джулдуз эди аны халал анасы.
Сабийликден хунерликке кёргюзген
Ёксюзlege тапг чолпаны чыкыгъанед.

Тау элlege Думалада бир юйде,
Ёсе эди къама тагъыб тау кюйде,
Гитчеликден эркинликке ал бургъан
Солтан-Хамид Чегем элде туугъанды.

Джалчы, малчы байгъа къуллукъ этгенде,
Тау анала кёз джашларын текгенде,
Джазыкъ-хариб аналагъа къайгыргъан
Солтан-Хамид Киров бла джюрюгенд.

Таудан таугъа кийик киби ёрлеген,
Душманлагъа аслан киби сюелген,
«Киров!» десе, къанат къагъыб, керилген,
Тау джигити замансызлай ёлгенди.

Киров бла азатлыкъгъа айланган,
Тюзлюк бла кертичиге саналгъан,
Тау элlege «Туругъуз!» — деб кычыргъан
Солтан-Хамид джер къарнына киргенди.

Акъ таулада Совет байракъ тургузгъан,
Залимлени зулмуларын буздургъан,
Джалчылагъа джарыкъ кюнле туудургъан
Тау чырагъы Терк бойнунда батханды.

Гитчеликден кыйынлыкъны чайнагъан,
Залимlege джюрегинден къайнагъан,
Урушлада кылыч уруб ойнагъан,
Большевиклик джолну тутуб, ёлгенди.

Киров бла кьолдан кьолгъа тутушхан,
Бийле бла кёб заманнга урушхан,
Къара халкъгъа хар заманда болушхан
Солтан-Хамнд тынчаймайын ёлгенди.

Кировну тюз джаны кибик кёрючю,
Халкъгъа джанын юлюш этиб беричю,
Ленин салгъан джолну таймай барычу
Солтан-Хамнд тюзлюк ючюн ёлгенди.

1. «Чолпан» деб поэт кимге айтады?
2. Солтан-Хамид бла Кировну бир-бирине халлары къалай эди?
3. Солтан-Хамидни граждан къазауатны кёзююнде халкъ ючюн кюреш-генин кеси сёзлеригиз бла айтыгъыз.
4. «Партиябыз джарыкъ кюндю кёзлеге» деген айтымны маъанасын айтыгъыз.
5. Совет властны сакълар ючюн кюрешде джан берген джигитледен кимлени билесиз?

МАЛЧЫЛА

Малчыла, малчыла,
Таулада, чатлада,
Таулада, чатлада,
Колхозчу малчыла!..

Къошугъуз мени да, мен малчы болайым,
Саууучу болуб, джаулу сютле алайым!..

Малчыла, малчыла,
Малкъарлы малчыла
Сиз, къойла, къозула
Кютючю малчыла!..

Алыгъыз мени да, мен къойчу болайым,
Мен сизни бла бу таулада къонайым!..

Малчыла, малчыла,
Юлгюлю малчыла,
Джун джибекле берген
Малкъарлы малчыла!..

Алыгъыз мени да, таулагъа чыгъайыкъ,
Ийнекле саууб, бышлакъ, джау джыайыкъ.

Малчыла, малчыла,
Сиз уста малчыла,
Джау къазан къайнатхан
Сиз, джигер малчыла!..

Кюсейме мен да колхоз малчы болургъа,
Таулада джашнагъан хауада солургъа.

Малчыла, малчыла,
Ой совет малчыла,
Совет джуртуна
Файдалы малчыла...

Къоймагъыз мени да, мен къойчу боллукъма,
Къойну кѣб ѳсдюрюб, мен махтау аллыкъма.

Малчыла, малчыла,
Малкъарлы малчыла,
Эт, джау кѣб бериуде
Бек уста малчыла!

Юлгюле беричю бай Кавказ таулагъа
Сыйымасын малыгъыз бизни таулагъа.

Малчыла, малчыла,
Ой, малкъар малчыла,
Тери, джюн джаудургъан
Ой, сыйлы малчыла!

Советле элинде колхоз малчылары,
Халкъны къууандыргъан малкъар малчылары.

Малчыла, малчыла,
Ой малкъар малчыла,
Джашнагъыз,
джашнагъыз,
Сиз, совет малчыла!

Ашасынла керги къыйын салгъанла,
Джашасынла ленинчи джолда баргъанла!..

1. Назмуну автору малчыгъа къаллай сый береди?
2. Бу назмуну фольклоргъа ушагъан къайсы джериди?
3. Назмуну аягъы не бла бошалады?
4. Назмуну азбар этигиз.

КЪОШАКЪ МАТЕРИАЛ

ҚАЛАБЕКЛАНЫ СОЛТАН-ХАМИД

Халкъ батыры Солтан-Хамид,	Оюлгъанды, эй, къара халкъ,
Адамланы сабыры.	Джарлыланы къаласы,
Ёлюб келди Терк бойнундан,	Джюреклени мыдах этиб,
Қалды бизге къабыры.	Джылайд халкъны анасы.

Дупнядан кетди чолпан —
Джарлыланы ёкюлю, —
Тенгликни байрагъын тутхан,
Тау эллени кёпюрю.

Тюзлюк джолну барыучеди
Джарлыланы атасы,
Ёмюрде сау болурму эке
Джюреклени джарасы!?

Халкъ батыры Солтан-Хамид,
Джюреклени кыйдыргъан,
Къара халкъны кёзлеринден
Къан джыламукъ къуйдургъан.

Киров бла джолдаш эди,
Ишти халкъны чырагъы.
Батыб къалды тау эллени
Джарытхан кюн таягъы.

Джарый баргъан кюнюбюз да
Мыдах болуб батады, —
Малкъар халкъны толгъан айы
Джер тюбюнде джатады.

Халкъ ючюнге сойдургъанды
Солтан-Хамид санларын, —
Тенглик ючюн аямайла
Эркинше джанларын.

Тау элlege айтыучеди
Законланы, олтуруб,
Аллыбызгъа келди аслан
Алтын гулла толтуруб.

Онсегизинчи уруш джылда
Терк бойнуна кетгенед.
Анда ёлюрюн билген кибик,
Керти осият этгенед.

Айтхан эди: «Къарнашым,
Залимlege алдатма,

Елсем, мени мыллыгъымы
Душманлагъа малтатма!..»

Баргъан эди Киров бла
Чечен уруш джанына,
Джарашыулукъ салыр ючюн
Къара халкъны барына.

Тауланы джеллери анга
Джырлай-джырлай кетерле,
Тюзлени къушлары анга
Джылай-джылай ётерле.

Джарлыланы кёз джашлары
Джауум болуб джауарла.
Тюзледе чыкыгъан кырдыкла
Аны бла къанарла.

Джерден чыкыгъан арну
хансла

Анга тилек эгерле,
Кёкде айланган къанатлыла
Анга джылай кетерле.

Титирелле аны ючюн
Тауладагъы терекле,
Тау халкълары урушалла,
Къолларында сенекле.

Киров мыдах болгъанд, дейле,
Солтан-Хамид ёлдю,—деб,
Азатлыкъны джолун излеб,
Кёб кыйынлыкъ кёрдю,—деб.

Киров эди тау къушлагъа
«Эркинлик!»—деб кыйчыргъан
Кавказдагъы кадетлени
Тамырларын къурутхан.

Партизанла урушалла,
Тау тарлада атыша,
Сууукъ, боран бузлауукъда
Тубанлагъа батыша.

Бостанланы
Хасан
(1905--1942)

Бостанланы Орусбийини джашы Хасан 1905 джылда Джегётей элде кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды. Аны литературада биринчи атламлары газет бла байланыбдыла.

Педтехникуму бошагъандан сора газетде ишлейди: алгъы бурун «Къызыл Къарачайны» редакциясында, андан сора «Ленинни джолу бла» деген орус эмда къарачай тилде басмаланган район газетни редактору болуб.

1932 джылда Хасанны «Джангы ёсюмге джырла», 1936 джылда экинчи китабы «Джырла бла назмула», 1940 джылда ючюнчю китабы «Джырла бла назмула» чыгъадыла. Газетде ишлеген заманында эл хапарчылагъа болушлукъгъа «Корреспондент» деген китабны джазгъанды. Газетде ишлегени себебли, ол, джашауда хар жангылыкъны эслеб, аны юсюнден узайтмай джаза эди. Сёз ючюн, «Джигит атлылагъа» деген назмусун ол 1936 джылда Кавказ таулары тегерегине айланынган атлылары юсюнден джазады. Таулары тегерегине атла бла айланынуу оборона магъанасы болгъанды. Ол айланыу Север-Кавказ аскер округу оноуу бла 1935—1936 джыллада болгъанды. Анга Север Кавказы миллет областларыны колхозчуларындан адамла къошулгъандыла, аланы асламысы Къарачайдан болгъандыла. Алагъа кърал саугъала берилген эдиле.

«Метрогъа» деген назмуну уа Москвада метроу биринчи станциясыны битиб бошагъанына джазгъанды.

Эм иги, ачыкъ джюрекден келген назмулары ол Ленинге, Къызыл Аскерге, Совет джуртха атайды.

Хасанны творчасунда коллективизация, индустриализация, техниканы ёмюрю тыйышлы орун аладыла. Ол темагъа

«Техника», «Джангы джашаугъа», «Колхозгъа кирейик», «Алчы колхозгъа», «Ударник» деген назмуларын джазады.

Бостанланы Хасан А. С. Пушкинни «Бахчисарайский фонтан», д. б. къарачай тилге кѣчюргенди, кесини назмуларын белгилл орус поэтлени чыгъармаларына, назму формаларына ушатыб джазгъанды. Назму джазыу джолунда анга уллу болушлукъ этген Къаракетланы Иссаны, Ёртенланы Азретни, Байкъулланы Даутну творчестволары болгъанды.

Бостанланы Хасанны сабийлеге джазгъан назмулары таб тил бла ариу джарандырылыб джазылгъандыла («Муратны терекчиги», «Къозучукъ», «Кѣк кишну», «Эринчек», д. а. к.).

30-чу джыллада къарачай литературада сабийлеге аталгъан чыгъармала аз болгъандыла. Ол себебден сабий литератураны ёсдюрюге уллу эс бѣлюнеди. 1940 джылда Микоян-Шахарда (бусагъатда Карачаевск) джазыучуланы активни уллу джыйлыуу болады. Къарачайда Совет джазыучуланы союзуну келечиси Бостанланы Хасан, джазыучу Орусланы Махамет сабий литератураны юсюнден этген докладларында къарачай джазыучула сабийлеге джараулу, аланы коммунист ангыда ёсдюрюге болушурча суратлау чыгъармала джазаргъа амалсыз керек болгъанларын чертедиле.

Бу кѣзюуде Хасан, сабийлеге джараулу назмуладан сорада, школ сабийлеге атаб «Науар бла Ниначыкъ» деген хапарны «Къызыл Къарачай» газетде басмалайды.

Хасан Коммунист партияны члени эди. Совет джазыучуланы союзуну члени эди.

Бостанланы Хасан 1942 джыл Уллу Ата джурт къазауатда ёлгенди.

ДЖАНГЫ ДЖАШАУГЪА

Бир бѣлек джыл
Мындап алда
Урунганла
Эм джалчыла,

Кѣб джарлыла,
Орталыкъла
Такъырлыкъда
Джашай элле.

Ала этген
Малны, мюлкню,
Рыхсыны
Джыртыб-джулкъуб,
Зауукъ этиб,
Бай къауумла
Ашай элле.

Кулак мюлкде,
Аякъ тюбде
Эзилгенле:
Ол джарлыла,
Орталыкъла,
Бюгюнлюкде

Ишчиле бла
Бек биригиб,
Къурч къалала
Ишлейдиле.
Нѣгер болуб
Урунганла
Джуртубузну
Ара мюлкле
Кючлейдиле,
Кючлейдиле.

Чагыб баргъан
Кюнден кюннге,
Ёсюб баргъан
Мингден мингнге
Колхоз, артель
Ёсед-ёсед,
Энчиликни
Джолун кесед.

Саулай элле,
Станселе
Бары бирден
Нёгерликде
Барадыла,
Тенглик мюлкде
Тамал ташла
Саладыла,
Саладыла.

Ишлеу-солуу,
Ашау-джашау,
Мюлк, джарыкълыкъ,
Джангы мизам,
Джангы джорукъ
Нёгерликде
Къуралады.
СССР-ни
Эллеринде
Джюз миллион
Урунган халкъ
Джангы джолгъа
Бурулады.

Ленинизм
Айтхан джолда
Социализм
Къуралады,
Къуралады.
Джыйын-джыйын
Ударникле
Ечешелле,
План салыб,
Эринмейин
Не талмайын,
Ёхтемлениб
Нёгерликге
Ким да таныр
Тамал ташла
Саладыла,

Алчылыкъгъа
Къызыл байракъ
Аладыла,
Аладыла.

Хар тишируу
Эскиликде,
Оджакъ башда,
Тыбыр ташда
Тотланганды,
Дуния джарыкъ
Кёрмегенди.
Ханарсызлай,
Ол джукъ билмей,
Молла, бай, бий,
Сёз тауусуб,
Сатылганды.

Джюрек сыйюб,
Разы болмай,
Къыйынлыкъгъа
Атылганды.
Хайуан киби,
Базарлада
Сатылганды.

Бийлик, ханлыкъ
Эм натчахлыкъ,
Эскиликле,
Ол заманла
Оюлдула,
Эскиликде
Кишен болгъан
Джолла тайыб,
Ишле табха
Бурулдула,
Бурулдула.

Тишируу да,
Айырылмай
Джарыкъ джолдан,
Эрле киби,
Юлюш алыб,
Мыллык салыб,
Хар бир иште
Алгъа барад,
Эскиликни
Ташлаб атыб,
Ара мюлкге

Атлам салат,
Атлам салат.
Бешджиллыкпы
Ахырына
СССР-де
Башдан аякъ
Тутушланган
Ара мюлке
Орналырла,
Орналырла.
Эскиликден
«Саугъа» болгъан
Чырмауукъла,

Чирик затла
Джюз миллион
Ишчи — элли
Къолла бла
Башдан аякъ,
Бир кълмай,
Хорланырла:
Социалист
Рысхыла
Бир тохтаусуз
Орналырла,
Орналырла!

1. Назмуну темасын айтыгъыз.
2. Чыгъарманы назму джорукъларын (строфа, тизгин, рифма, рефрен) айтыгъыз.
3. Назмуну кесеклеге бѣлююз. Алагъа ат атагъыз.
Джазычу назмуда эл мюлке, кългъан джашауда къллай джеттишим-лени кѣргюзеди?

СОВЕТ ДЖУРТУМ

Мени джуртум,
Совет джуртум,
Къурчдан кючлю
Совет джуртум,
Кенг тюзлеринг,
Тенгизлеринг.
Байды сени
Хар бир джеринг,
Фабриклеринг,
Заводларынг
Кѣбдю сени,
Токъду сени
Хар бир элинг,
Шахарларынг,
Хар бир джеринг.
Совхозларынг,
Колхозларынг,
Кенг тюзледе
Тракторла,
Комбайнла
Улуталла,
Кѣбдю сени
Геройларынг,
Лѣтчиклеринг,

Батырларынг;
 Мийик кёкде,
 Кенг хауада,
 Сууукълукъда,
 Бузлауукъда,
 Илячинча,
 Қъанатлыча,
 Учханларынг,
 Таукел кёлде
 Кёб хорламны
 Ачханларынг.
 Совет джуртум,
 Сыйлы джуртум!
 Кёбдю сени
 Школдарынг,
 Клубларынг,
 Рудниклеринг,
 Шахталарынг,
 Байлыкъларынг,
 Кенг джолларынг.
 Къууанчлыды,
 Насыблыды,
 Бек джарыкъды
 Совет джуртда
 Джашауубуз.
 Партияды
 Джарыкъ тийген
 Кюнюбюз,
 Пюрюбюз.

Джазыучу назмуда эл мюлкде, къалгъан джашауда къаллай джетншим-
 лени кёргюзеди?

ХОРЛАНМАЗЛЫҚЪ ҚЫЗЫЛ АСКЕР

Биз сакълайбыз, къоруулайбыз
 Ата джуртну, джолдашла,
 Биз аскербиз къуршча кючлю,
 Ишчи-элли къарнашла.

} 2 кере

Биз аскерни къарыууна
 Сынгар аскер тенг болмаз,
 Джуртха ёшюн салгъан хар джау
 Ууалмай бир да къалмаз.

} 2 кере

Кюн чыкыгъанда, кюн батханда
 Совет джуртну чеклерин,

Биз ажымсыз сакълайбыз
Ата джуртну хар джерин. } 2 кере

Керек кюнде кенг тенгизни
Балыкъ киби джырабыз,
Самолетда, парашютда
Къанатлыча учабыз. } 2 кере

Умут этмесин къанлы джау,
Бизден эли джер алмаз,
Къызыл Аскерни къатына
Чыртда джууукъ келалмаз. } 2 кере

Партиябыз къол кѣлтюрюб
Бизге буйрукъ бергенлей,
Ууатырбыз къанлы джауну
Бизге джууукъ келгенлей. } 2 кере

Броневи́кле эм танкала
Гюрюлдешиб къобарла.
Ёшюн салгъан къанлы джауну
Къаушатырла, урурла. } 2 кере

Партияды биз аскерни
Къурч мизамлы алчысы,
Партияды биз аскерни
Хорламлада башчысы. } 2 кере

КЪУУАНЧЛЫ АНА

Алгъын унугъуб, энди кюн табхан
Сыйлы ана джуртун сюеди,
Насыблы ана къууанчдан толуб,
Джашын аскерге иеди.

Биледи ана къызыл аскерчи
Джуртну чеклерин сакълагъанын,
Сыйлы атаны эмда ананы
Къоруулагъанын, джакълагъанын.

Терен къууаныб, анасы джашын
Къызыл Аскерге джибереди.
— Ичимден чыкъгъан баламса,
Тюз бол Совет джуртума! — дейди.

— Мен къууанама энди, балам,
Къызыл Аскерге баргъанынга,

Эркин Совет джуртну кьорууларса,
Терен ангынг эм кьарыуунг бла.

Джуртха кьол узатса кьанлы,
Кюйдюрюрге, ачы уурса!
Ахыргъа дери Совет джуртума
Джанынгы да аямай туурса.

Сен борчлуса Ата джуртунга,
Джокъду кёб айтырым, кёб дерим.
Сен борчлуса Ата джуртунгу
Джигитча сакъларгъа чеклерин.

Алгъын унугъуб, энди кюн табхан
Сыйлы ана джуртун сюеди,
Насыблы ана, кьууанчдан толуб,
Джашын аскерге неди.

1. Къызыл Аскерге чакъырылгъан джашына анасы кьаллай борч салады?
2. Уллу Ата джурт кьазауатда бизни совет тишйруулары джигитлик этгенлерини юсюнден хапар айтыгъыз.

ТЕХНИКА

Темирден ат, ёгюз этген, Хар шахарда, элдеде да
Узун джолгъа кьысха джетген, Тюрлю-тюрлю мотор кьуруб.
Кёб минг джылны озуб кетген
Техниканы кючу тюлмюд? Совет Союз бир кюч болуб,
Ол джангы джашау ишлейди,

Джерден учуб, кёкге джетген, Джангы усталыкъ эм техника
Тауну, тюзю барын сюзген, Бизни джуртну кючлейди.
Чабакъ кирик, сууну джюзген
Техниканы кючу тюлмюд? Техникагъа юренирге
Партиябыз борч салганд,

Хар бир затны эбин берген, Алы уллу магъанасын
Мюлкге джолну ачыкъ керген, Ишни сюйген миллет алганд.
Ишти халкъгъа саугъа берген
Техниканы кючу тюлмюд? Техника бла биз кюрешиб,
Таша затлары ачабыз,

Колхозлагъа трактор джекген, Табигъатны байлыкъларын
Самолётда учуб кетген, Урунганлагъа чачабыз.
Рысхыны да мелхум этген
Техниканы кючу тюлмюд? Акъыл бериб, кюрешиб биз

Техникабыз бизни джуртда Хар бир усталыкъ алайыкъ,
Дженил ёсед алгъа уруб, Уллу болгъан СССР-де
Мийик техника салайыкъ.

Ол ишни биз СССР-де Болгъан къралны озуб кетиб,
Артха турмазбыз, этербиз, Миник техникагъа джестербиз.

1. Автор техниканы кючюн не мадарла бла суратлайды?
2. Бизни къралгъа техниканы ёсюююню къаллай магъанасы болгъанды?
3. Техникада бюгюнигю джетишимлерибизни хапарын айтыгъыз.

САБАНЧЫ БЛА ТЕМИРЧИ

Темирчи: — Мени шохум сабанчы,
Сени аллынга кърарма,
Сыннган-чыкъгъан

затынга

Бир да эринмей
джарарма.

Сабан сюрюр кёзюуге
Тырнау, плуг берирме,
Хар керекге джараргъа
Къучагъымы керирме.

Сабанчы: — Эй, кърнашым,
темирчи,
Сабан, бачха сюрюрме,
Не эринмей, не талмай,
Сабан ызда джюрюрме.

Сен ишлеген сауутла
Джерден хайыр алырла,
Эринчекле, хомухла
Къуппа къуру къалырла.

Темирчи: — Къаладжюкле,
тырнаула
Менде ишлениб битерле,
Сеннге керек кёзюуге
Сабан ызгъа кетерле.

Деменгили джарашыб
Ишге кърару берирле,
Сабан, бачха ызынгы
Тизгин болуб сюрюрле.

Сабанчы: — Эки кърару бир
болуб,
Джерге кючню салырбыз,
Урунууну кючюнден
Мюрзеу битиб алырбыз.

Сен да, мен да, эй, шохум!
Джигер, джигит болайыкъ,
Социалист ысхыгъа
Тамам кѣлно салайыкъ.

1. Назмуну идея магъанасын айтыгъыз.

2. Бу назмугъа ушаш диалог форма бла джарашдырылгъан къайсы къарачай поэтни къаллай назмуларын билесиз?

3. 8-чи классда Акъбайланы Исмаилны «Оракъ бла Чѣгюч», Къаракетланы Иссаны «Сельмаш завод», «Колхоз джыр» деген, д. б. назмулары бла шагърей болгъанбыз. Аланы жангыдан окъуб, эсигизге тюшюрюб, Бостанланы Хасанны назмусу бла тенгешдириб, «20—30 джыллада къарачай поэзияда социалист индустриализацияны темасы» деб сочинение джазыгъыз. Сочиненнеде Къаракетланы Иссаны, Бостанланы Хасанны, Батчаланы Абдул-Керимни назмуларындан алыныб, бу тюбюнде айтылгъан назму юзюкле бла хайырланыгъыз, магъаналарын ачыкълагъыз:

1. Эл мюлкюне машинала къурурма.
Тюзге, таугъа, хар джерге джетдирirme,
Социализмге барын бирден тебдирirme,
Ишчи бла эллини ара джибин
Юзюлмезлик къурч темирден ишлерме.

(Къ. И. «Сельмаш завод»)

2. Сен да, мен да, эй, шохум,
Джигер, джигит болайыкъ,
Социалист ысхыгъа
Тамам кѣлно салайыкъ,

(Бост. Х. «Сабанчы бла темирчи»)

Батчаланы
Абдул-Керим
(1902—1935)

Батчаланы Ахияны джашы Абдул-Керим 1902 джылда туугъанды. Ёртенланы Азрет, Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут джазгъан кёзюуде джазыб тургъанды ол.

Абдул-Керимни 1929 джылда басмада биринчи чыккъан назмусу «Джангы заводха» деген назму болгъан эди (энди ол назмуну аты «Сельмашды»). Аны «Ахмат-Батыр» деген пьесасы къарачай литературагъа граждан къазауат бла Совет властны салыуну юсюнден биринчи чыгъарма болуб къошулады.

Абдул-Керимни таныгъан, билген адамла Ахмат-Батырны ролюн Абдул-Керим кеси алаамат ойнагъан хапарын айтадыла. Бу тема Абдул-Керимни пьесасындан сора къарачай литературада уллу прозагъа кёчюб, энди граждан къазауатны, Къарачайда Совет властны салыуну юсюнден Къобанланы Дагирни «Таулада таууш» деген романы чыккъанды.

1934 джылда Совет джазыучуланы А. М. Горькийни инициативасы бла джыйылгъан I съездине къарачай джазыучуладан Абдул-Керим делегат болуб барады.

Абдул-Керим совет къуллукъда ишлеб турады. Гитче Къарачай райисполкомну председатели болуб да ишлегенди. Батчаланы Абдул-Керим 1935 джылда ёлгенди.

БАШЛАДЫМ

Бу назмуда Батчаланы Абдул-Керим патчахлыкъны заманында халкъ унугъуб, къарангылыкъ джашаудан, артыкълыкъ джетнуден башын алалмай тургъанлай, Октябрь революция халкъны джашаугъа кёзюн ачыб, эркинликге чыгъаргъанын, джахиликни ташлаб, билим алыб башлагъанын суратлайды.

Тнлини байлыгъы, суратлаугъа чемерлиги бу назмуну магъанасын толу ангылашдырады.

БАШЛАДЫМ

Къат-къат темир сынджырла
Бугъоулаб туруб, джерин
Басхан кёб къыйынлыкъла
Талдыра эдиле белни.
Тюрлю-тюрлю кюркбуула
Аздыра эдиле кёлню,
Къарангы дин окъуула
Кёзлерин байлаб элни.
Вулкан чыгыб урду да,
Тот бугъоуланы чачды,

Залимлени къууду да,
Халкъгъа тенгликин ачды.
Кюнню джарыгъын кёрдюле
Къарау соктур кёзлерим,
Сёлешиб джууаб бердиле
Тутулуучу сёзлерим.
Ол вулкан тауланы чачыб,
Кёб хазнаны ташлады,
Джахил башым аязыб,
Дунняны эслеб башлады.

1. Октябрь революциягъа дерн халкъ къаллай болумда джашагъанды?
2. Октябрь революция урунган халкъны къаллай болумгъа чыгаргъанды?
3. Бу назмуда джазыучу кимни юсюнден айтады?
4. «Темир сынджырла», «вулкан» деб келген сёзлени къалай ангылайсыз?
5. «Вулкан тауланы чачыб, кёб хазнаны ташлады» деген сёзлени, кесигиз ангылагъанча, магъаналарын айтыгъыз.

СЕЛЬМАШ ЗАВОД

Абдул-Керим бу назмуда бизни къралны ёсюб баргъанын, индустриализацияны кючу бла эллилеге джараулу эл мюлк машинала джиберилиб башлагъанын, Сельмаш заводну кючюн, ариулугъун, урунганланы анга къууанганларын кёрюзеди.

СЕЛЬМАШ ЗАВОД

Узакъ джерден къонакъ болуб келгенме,
Акъылымы санга толу бёлгенме.
Талпыб келиб тюрсююнго кёргенме,
Туугъан джуртумча сени сюйгенме.

Айтчы, кимди санга ушагъан дунияда?
Джюз-джюз эшик сенден бери ачылыб,
Джюз-минг саугъа сенден халкъгъа чачылыб,
Сени юсюнге джюз-минг ишчи басыныб.

Джюз-минг терезеле джарыкъ берелле,
Сени кёрюрге кёб къонакъла келелле,
Хар бир кёрген уллу акъыл бёлелле,
Кемсиз ариулукъну сенде кёрелле.

Миллетлени арасында олтуруб,
Шахар болуб кенг таланы толтуруб,

Тамырларынҗ джерге терен орналыб,
Хар бир санынҗ кѳурч темирден кѳуралыб.

Сени отунҗда темир тишлик тишлениб,
Кѳанынҗ джанынҗ шыбладан ишлениб,
Бутунҗ-кѳолунҗ темир терекден,
Ёлюм джокѳду, сен кенҗдесе ёлмекден.

Иш ишлейсе, усталыкѳҗа тюшюнѳб,
Хар бармагѳынҗ бирер ишни бишириб,
Ишнинҗи бегимли, ашхы тындырыб,
Душманланы джюреклерин сындырыб.

Миялала кѳуршалаб бютеу юсюнҗю,
Махтаулу ишлей усталыкѳ ишинҗи,
Джашайса табыб кѳууанч юлюшюнҗю.
Ёнди манга таныт сен кесинҗи.

— Да, айтайым хапарларымы санга,
Ишлемейме кѳазауатха, не кѳанига,
Америка тенҗ болалмаз ма манга,
Мюлк тюлме халкѳ кѳыйынын ашагѳанига.

Мени нем — теҗге чёгюч ургѳанла,
Берч кѳоллула — фабрик, завод кѳургѳанла,
Джерге урунуб, сабанланы оргѳанла,
Ара мюлкню машинасын бурѳанла.

Хазналаны чыгѳарама тауладан,
Толтурама халкѳны алтын саугѳадан.
Кенҗге ачама тенгликни джолларын,
Кѳурутама залимликни кѳолларын.

Атла, ёгюзле ишлеб болат темирден,
Барысыны азыкѳлары бензинден,
Халкѳҗа ашны чыгѳара джер тюбюнден,
Джюз-минҗ адам файда алгѳан хар биринден.

Тау тюбюнде артха кѳалгѳан элlege
Артыкѳ да бек акѳылымы беҗеме,
Кѳадыр, эшек джюрюучю джерlege
Темир атла, кѳурч ёгюзле береме.

Колхозчула ишлесинле эришиб,
Кѳурч атланы юслерине минишиб,
Саугѳалай турама аланы барын,
Бай этсинле ала да колхозларын.

Ала алкын джангыдыла, джашдыла,
Эски мюлкден онглудула, башдыла.
Айт сёзюмю, сеннге аманат салама.
Мен алагъа къайгырыулу анама.

1. «Сельмаш» заводха къонакъ болуб келген аны ариулугъун, уллулугъун къалай суратлайды?
2. Қъонакъны соръууна «Сельмаш» завод къаллай джууаб береді, аны эл мюлкке не хайыры тиеди?
3. Назмуда бетлеулени табыгъыз.
4. Назмуну азбар этигиз.

КЪЫЗЫЛ АСКЕР

Джер джарылыб,
От чачылса,
Бир къоркъуу салмаз.
Сау дунняда
Бир Аскер да
Бизге тенг болмаз!

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз.

Эркинликни
Байракъларын
Алгъанбыз къолгъа,
Келсин бери
Қаршчы турлукъ
Биз баргъан джолгъа!

Ленинизмни
Қазанында
Қайнаб бишгенбиз.
Партияны
Қыурч джолунда
Туууб ёсгенбиз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Тучдан окъла,
Қыурч къылычла
Байлаб биз белге,
Дуння залымликни
Эзнб,
Кёмебиз джерге,

Сууда джюзюб,
Джерде джюрюб,
Тобла атабыз,
Қыушла кибиқ,
Кёкде учуб,
Отла чачабыз.

Қыан ичпучю
Капиталны
Ташладыкъ джолдан,
Тенгликни
Қызыл байрагъын
Иймезбиз къолдан.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Таула киби
Толқунланы
Джарыб джюзебиз.
Турналача,
Қыурч қыушланы
Кёкде тизебиз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Крейсерлени,
Танкланы,
Джолун кесгенбиз,
Залымликни
Тас этгенле
Ма биз аскербиз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Атлы, джаяу
Ыхтырылмай,
Джаугъа киребиз,
Қанлыланы
Чегибизден
Кенгге сюребиз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Капиталны
Тот бугъоун
Эритдик, чачдык,
Джарлы-джалчы,
Орталыкъға
Биз тенглик ачдык,

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Бу джыры макъамы бла джырларға юсенигиз.

«АХМАТ-БАТЫР» ПЬЕСАНЫ ЮСЮНДЕН

Батчаланы А.-Керимни беш актлы «Ахмат-Батыр» деген пьесасы граждан къазауатны бир кесегин. Совет власть джангы къурала айланыган джылланы, революцияны кёрюб болмагъан къауум (байла, бийле, молтала), хыйлалыкъланы да, ётюрюк-лени да этиб, динни, сатлыкъ адاملаны да болушдуруб, урун-ган халкъны алдаб, Совет власта къаршы чыгъарыргъа умут этгенлерин кёрюзеди. Акъ офицер Хамзат, къагъытчыкъ-

ла (листовкала) джазыб, ол кёзюуледе контрреволюционерле айтыучу ётюрюк хапарланы джаады:

«Большевик» «Уллу ёгюз» дегенден чыктыганды, джашаулары хайуанланы джашауларына ушаш боллукъду, ала ата, ана, эгеч, кърнаш деб биллукъ тюдлюе; ишлеялмагъан къртланы отда кюйдюрлюкдюле, сабийлени бшириб, Къытайгъа ашырыкъдыла; къатыпынг, кызынг да ортагъа салышыкъды,— деб алдайды.

Халкъны джаулары: бай Хаджи-Мурза — хыйлачы, бетсиз, джалчыны терисин кьобаргъан, кыызгъанч, джалчыны джалын бермей байыныргъа излеген ит адам; аны джашы акъ офицер Хазмат — кир иннетли, адамгъа кечмеклик салмагъан, мурдар джюрекли адам; афенди Хызыр — эки бетли, джыртхыч, «Кимден не табайым» деб тургъан осал зат.

Аманлыкъчы адамла бир кир ишден тартынныкъ тюдлюле. Кеслерине таб тюше, бир адамны да аямайдыла. Къамгъут бай, ачхагъа кесин алдатыб, кърнашындан туугъан Ахмат-Батырны акълагъа тахсасын бериб тутдурады.

Бу джауланы барын да джарлыны, джалчыны джашы Ахмат-Батыр хорлайды. Ахмат-Батырны эзлиб тургъан джарлы халкъ ючюн джанын аямагъан адам болгъанын кёргюзеди автор. Муну джигитлиги, терен акъыллылыгы, кючю, хар неге дженгил, тюз оноу эте билгени, джарыкъ халиси, кьоркъууну кёлюне келтирмегени — бары да тутхан ишине тамам кёлю, джюреги бла ийнаныб, ол ишни къаты тутханындан чыгъады. Ахмат-Батырны сыфатын джазыучу таурухдагъы тулпарлагъа ушатханды.

Пьесаны завязкасы — Ахмат бла эки джалчыны, Тынчджатмаз бла Панчыкъны, джарлы халкъгъа азатлыкъ ючюн тохтамай кюреширге ант этгенлери.

Андан сора кёб тюрюк затла боладыла. Ахмат Хаджи-Мурза байны юйюне тюшеди. Анда уа революциягъа кършы кюреш хазырланады. Столну джанында Хаджи-Мурзаны джашы акъ офицер Хамзат олтуруб турады. Къатында столда акъ аскерге болушургъа хазырланган ачха къалау, Совет влахта бек аман, ёппе-ётюрюк сёзледен джазалгъанын джазыб, халкъгъа джаяргъа деб хазырлаб тургъан письмосу. Ахматны атасы, тобукланыб, баш уруб, кёзюнде джыламукълары бла, Ахматха тийме, ёлтюрме деб Хамзатдан тилей турады. Хамзат а, джийиргеннген халда, Ахматны атасына: «Аллахны тонгузгъа ушагъан къулу, тонгуз кыылча, бит сакъалынгы манга нек ышыйса!» — деб тюртюб джибереди. Ахматны атасы джыгъылады. Ахмат, акъылындан чыкыгъанча, тамам ачыуланыб, Хамзатха атылады. Аны ёлтюрюб, столда ачхаланы джарлылагъа деб атасына береди. Ёлген Хамзатха кесини тонун кийдириб, столгъа чёкдюреди. «Тейри,

атамы сакъалындан эсе, мени тонумда кѣб бит болур, алай болса да, къайгырмаз, бир кие тур», — деб, Хамзатны кийимлерин кийиб, эм иги атына да миниб, элден чыгыб кетеди.

Бютеу ючюнчю бѣлмеде кюлкюлюк джерлери драмалыкъла бла аралаш келедиле: кийинну, танышыу, танымагъан адамланы, киши билмей тургъанлай, бир джанындан чыгыб къалгъанлары. Акт Хорасан деген джарлы къатынны юйюнде болады. Той этерге джашла, кызла джыйыладыла. Ахматны табар ючюн, акъла джарлыладан адамланы тутадыла. Джарлыланы ѳлтюртмез ючюн, Ахмат кеси келиб къалыгъын биледиле. Ол келеди, алай а бусхулчукъа чырмалгъан алманы бомбады деб кѣргюзюб, аланы къоркъутады, джарлыланы къутхарады. Акъла, Ахматны тутарыкъларындан тюнгюлюб, аны атасыны къарнашы Қыамгъут байны ача бла терилтиб, Ахматны тутдурурча этедиле. Қыамгъут, Ахматны тахсасын бериб, ычхынмазча, кеси сыртындан агъач бла уруб, джыгыб, акъланы къолларына тюшюреди.

Ахматны къолларын байлаб, арт сѣзюн айтдырыб, ѳлтюрге къабыргъагъа сюейдиле.

Бу кѣзюде Хаджи-Мырзаны джумушчу кызы Лейла, Хаджи-Мырзаны кызыны кийимлерин кийиб, кесин танытмай, чабыб келеди. Ол, кесин Хаджи-Мырзаны кызыча этиб, акълагъа аны къарнашы Хамзатны ѳлтюрген Ахматны тутханларына уллу бюсюреу этиб, къууаныб, ѳлтюрлюкlege, рюмкалагъа къуюб, аракъы береди. Ала аракъы ичген заманда Лейла Ахматны къолларын бошлайды. Ахмат бу джол да къутулук кетеди. Халкъны болушлугъу Ахматны къутхарыб, къарыу бериб барады.

Бешинчи белмеде акъла, башларына не мадар этерге, къалай къутулургъа билмей тургъанлай, Ахмат Қызыл Аскер бла бирге келиб къалады.

Пьеса «Қызыл Аскер» деген джыр джырланыб бошалады. Пьесада кюлкюлюк затла бла керти джигитлик ишле араландыла. Кюлкюлюк зат Тынчджатмаз бла Нанчыкъ деген джалчыланы юсю бла кѣрюнеди.

Пьеса Хаджи-Мырзаны джалчысы Тынчджатмазны кесини къыйынлыкъ джашаууну юсюнден джырлай тургъанын кѣргюзюб ачылады.

Билмей тургъанлай, ол бир алаамат тон табады, къууаныб, зыккылларыны юсю бла, ол тонну киеди. Қыш джылынган дегенни не болгъанын Тынчджатмаз биринчи сынайды. Алай а Даулет тонну сыйырыб алады. Тынчджатмаз не къаты тилесе да, тонну анга бермейди.

Бай кетгенден сора, аны Нанчыкъ деген джалчысы келеди. Ол Хаджи-Мырза байны кызы Зайнебни адамлыгъы, джумушакълыгъы ючюн сюйген хапарын айтады. Тынчджатмаз анга: «Сен аркъанны аллай джерге атханса, аркъанынг тюз

туюшсе да, туталмайса сен аны», — дейди. Даулетни алапат аджирге минигенин кёрюб, Тынчджатмаз аджирни тамам махтайды. Нанчыкъ, анга кесин дженгдирмей, несини кёк аджирин махтаргъа къалыб, экиси да бир-бири бла даулашадыла. Ала уруша тургъанлай, Ахмат-Батыр келиб, алагъа айыб этиб, асыры телиден, къарангылыкъдан байланы «маймуллары» болуб къалгъанларын айтады. Ахмат алагъа эс береди. Адамла сыйларын кёлтюрюрча, къаллай адамла болургъа кереклисин ангылатады. Андан сора ючюсю да алайда байла бла тохтаусуз кюреширге ант этедиле.

АХМАТ-БАТЫР

(Пьеса)

БИРИНЧИ БЕЛМЕ

Ал джабыуда ойнагъанла:

Даулет, байны джашы, 25 джыл болгъан.
Тынчджатмаз, аны джалчысы, 14—15 джыл болгъан.
Джуртубай, Тынчджатмазны атасы, джалчы киши.
Нанчыкъ, джалчы джашчыкъ, 15—16 болгъан.
Ахмат, джалчылыкъда айланиган джигит джаш, 25 джылда.

(Джабыу ачылады.)

(Тынчджатмазны юсю-башы, адам къоркъарча, бек аман, бети кир, малланы кюте келгенча эшикден киреди).

Тынчджатмаз. Дай-Дай! Аман худжу къаллыкъ, джау сюрлюк, гяурну маллары! Сизден къутулур бир кюн къачан тууар манга? Ол кюн бир тууар эсе уа? (Ах, деб ахсыныб, бу джырчыкъны джырлай башлайды.)

Ексюз болсанг, тынчылыкъ джашау жайда?
Текген джыламугъунг бермей файда,
Ашаб андан къарнынг тоймай,
Кече, кюн да ишле, хайда-хайда!
Джазыкъсыныр кишинг болмай,
Кыйынлыкъгъа чыдай, тёзе саным,
Бетимде болмай нюрлю къаным.
Ити бла бирге ашаб,
Ма былайды джашауум бла халым,
Кече багушда джашаб,
Белге дерн къарны джырыб саным,
Арыб, талыб, кюцен джетсе джаным,
Дагыда итден туугъан атым,
Бир адамгъа болмай хатам,
Ма былайды джашауум бла халым.

Кюндюз кютсем, кече сакълаб малып,
Ол а не аз да кыйнамай джанып,
Джекенин бермей джалып,
Бойнун кесмей, нчиб кянып,
Аны бла тойдурады кярып.

(*Бу джырчыкны айта келиб, тюзде бир ариу тон табады.*)
Ма, аллах берди бишген аш! Муну кийсем, юсюм бир джылыныр. (*Джашчык тонну юсюне кяблаиды. Эшикден, юсю джасанма, бойнунда башлыгъы, кюлунда кямчиси бла Даулет киреди.*)

Даулет. Къойланы орус джерге элтиб нек тойдурмагъанса?

Тынчджатмаз. Да орус джерге элтмей тойдурсам, боллукъ тюлмюдү? Анда къазакъла тутуб төлеу алсала, биягъы сең мени джалыма тергеб кюярыкъ эдинг!

Даулет. Ай сен джанынгы алгъын кюлунга, хар кюру джалым-джалым деб тура эсенг. Гяурну кяатында туруб, кюнде бир къара сом заран салмасанг, диннге сакъатды деб афендини ауаз бергенин эштмегенимсе?

Тынчджатмаз. Да ол къадар межгитге ийгенинг бла, ауаз эштмей а не этерикме?

Даулет. Тейри, бери айланыб джууаб этмезсе! Уруб тишлеринги ауузунга кюярма. Бу тонну къайда табханса?

Тынчджатмаз. (*Кюуаныб.*) тюзде табханма, Даулет! Кие-кие зауукъ этерикме. (*Даулет, тонну тартыб алыб юсюне кяблаб, төгерегин сынаиды.*)

Даулет. Къойланы ары орус джерге элт да иги тойдур, къазакълагъа тутдурсанг, эштмедим деме. Бу тонну табханынгы кишиге айтсанг, джанынгы алырма! Мен тууарчылагъа къараб къайтайым. (*Даулет кетеди.*)

Тынчджатмаз. Эй-ей! «Бай дуння малдан тоймаз! Харам хакъды деб киши хакъын кюймаз!» — деб ма муну ючюн айтхан болур эдиле. Мен а, кюндюз юсюме буз бузлаб, аны малларын кютюб, кече аны джумушун этиб, дагъыда къарда анга стауат сакълай, оллахий, бузджюрек болгъанма. Энди мен кесим табхан тонну манга кюйса, муну тонлары худжусуна кяаллыкъмы эди? (*Даулет кириб, муну таба къарамай кетиб тебреди.*)

Тынчджатмаз (*аллына чабыб.*) Даулет! Кече, кюн да сууукъда айлана, оллахий, бузджюрек болгъанма, кел, аллах ючюн, ол тонну манга бер! Мындан озсам, кымыжа болуб кяалама.

Даулет. Не тонну?

Тынчджатмаз (*экибиз да тонну бирге табхан эдик*

десе, Даулетни кёлю джумуришар деб умут этиб.) Ма биз бнягъында бирге-бирге бардыкмы?

Даулет. Бардыкъ.

Тынчджатмаз. Да ол тонну табыб алдыкмы?

Даулет. Алдыкъ.

Тынчджатмаз. Да бер аны манга!

Даулет. Нени?

Тынчджатмаз. Тонну.

Даулет. Не тонну!

Тынчджатмаз. Ас-та-а, бу... бу адамгъа къара, биз эки-биз бнягъында бирге-бирге бардыкмы?

Даулет. Бардыкъ.

Тынчджатмаз. Да ол тонну табыб алдыкмы?

Даулет. Алдыкъ.

Тынчджатмаз. Да бер аны манга!

Даулет. Нени?

Тынчджатмаз *(ачыуланыв)*. Ма ол мен тюзде табхан тонну!

Даулет. Аны бермем, башынга берирме. Къойланы орус джерге элт да тойдур деб мен ненча айтханма санга. Сизге къамчи тиймесе, сёз ангыламайсыз! *(Тынчджатмазгъа къамчи бла кериле, Даулет кетеди.)*

Тынчджатмыз *(Даулетни ызыноан кеси кесине)*. Ах, иги сагъан, сеңи уруб, эшекни джатдыргъанча, бир джатдырыр эди! Ай сени ол киши хакъдан тоймагъан къарнынг узунуна бир жарылсын! Арабий, бу залымликден къутулур бир дуння тууармы экен бизге?!

(Джуртубай, юсю-башы бек аман, кёолунда таягъына таяна, эшикден киреди.)

Джуртубай. Джашым, не болгъанды, нек чамланаса?

Тынчджатмаз. Тюзде бир иги тон табхан эдим да, киши хакъдан тоймаучу Даулет алды да кетди.

Джуртубай. Къоркъма, джашым, мен барсам, тыяллыкъ болмаз, барыб, арну айтыб, алыб келейим, аны ол тоннга къараб тургъан заты джокъду *(кетеди)*.

Тынчджатмаз. Энди мени атамы, мыллыкны сакълагъан айюча, төрт джанын талай тургъан Даулетден тонну алыгъы кертти болурму? Ай, Даулет алай сау ашасын рысхысын, аны анга не берир, ёлген къойну мыллыгын итге бермеген Даулет адамгъа джукъ берирми? *(Джуртубай, къулакъ джанындан да кёолу бла тутуб, къайтыб киреди.)*

Тынчджатмаз. Атам, бердимни тонну?

Джуртубай *(мыдахыракъ)*. Берди, балам, берди!

Тынчджатмаз. Да къайда, берди эсе?

Джуртубай. Ма къулакъ джаныма берди!

Тынчджатмаз. Тохта, атам, ургъанмы этди? Ай налат-

дан туугъан дегин. Не палахына да тѣзейим, къарт атамы туй-
генине уа къалай тѣзейим?

Д журтубай. Къой, балам, къой! Аланы эталгъан залым-
ликлери джанларына кыругъан бир дунняды. Биз да ѳлмесе-
сек, бир кѣзюулери келир.

Тынчджатмаз (*мыдахланыб*). Бар, хариб, атам, бар!
Мен ѳлмесем, алагъа аны кырутмам. (*Экиси да кетедиле, бир-
си эшикден юсю-башы бек аман, адам кѣоркѣарча, бети кир,
сюрюю кюте келгенча, джырлай-джырлай, Нанчыкъ киреди.*)

Н а н ч ы к ъ.

Ай ариу Зайнеб, мен сени кѣараб кѣргенли.
Мени джюрегиме сен бу кыйынлыкъны бергенли,
Акылым къалгъанды мени ташха-таугъа джайылыб.
Арабий, кѣоярламы эке ариу Зайнебден айырыб?

(Эшикден Тынчджатмаз киреди.)

Тынчджатмаз. Кѣара-кѣара джууугъума! Бу сыфа-
тынг бла, сен дамы сюесе Зайнебни?

Нанчыкъ. Да-а, теири, Тынчджатмаз! Мен билгенча,
Зайнебни сен билсенг, башха болмай, акылынгдан чыгъар эд-
ниг.

Тынчджатмаз. Дунняда игиле, ариула кѣб да болурла,
алай а бу сыфатынг бла санга бири да турсунмаз, ансы.

Нанчыкъ. Мен ант этеме Зайнеб мени сюегенине!

Тынчджатмаз. Къой, Нанчыкъ, къой! Энди Хаджи-Мыр-
за сени, эшекни джекгенча, джегнб, кызын берлиги джокъду,
байла джарлылагъа пилыгыучуларын а бек билесе.

Нанчыкъ. Хаджи-Мырза антсызды берсе. Зайнеб кеси кел-
син ансы. Зайнебни уа мен санга хапарын айтайым! Бу джаз
Зайнебни атасы Хаджи-Мырза бла аны джашы Хамзат ат ар-
бала бла юйге кетдиле, мен да, белиме дерн батмакыны джы-
рыб, ѳгюз арба бла ызларындан бардым. Арбаны кѣотарыб бо-
шаб, бау аллында ѳгюзлеге аш сала тургъанлайыма, акъ бетин-
ден, толгъан айча, джарыкъ ура, ышаргъаны, кюн тийгенча,
джерни джылтырата, Зайнеб салыб келди да: «Джашчыкъ, ха-
риб, юсюнг, башынг да аманды, битинг, сиркенг да болур»,
деб манга кѣб ариу сѣзле да айтыб, быланы атама кѣргюзме,
деб бир кѣлек да, бир сапын да берди. Ай сен аны бир кѣрге
эдинг: чыммакъ акъ мангылайыны юсюнде тогъай тартхан
кѣара къашлары, аны тюбюнде кюле тургъан дугъум-ала кѣз-
лери, бетине кѣлекке эте, узун кѣара кирпичлери. Ах-х! Не
этейим, Зайнебим!

Тынчджатмаз. Къой, Нанчыкъ, къой! Аркъанны тюш-
мезлик джерге силдеме. Мен санга хапарны айтайым: Даулет
менн атамы туйгенинде, биз аладап кетдик.

Нанчыкъ (*гузаба*). Джалыгъызыны бердимми?

Тынчджатмаз. Аллах алай саулукъ берсин алагъа! Бер-меди́ле.

Нанчыкъ. Да, энди уа?

Тынчджатмаз. Да, энди уа Хаджи-Мырзалагъа джалгъа джарашдыкъ. Мен Хамзат абчарны атчысы боллукъма. Зайнебни уа Даулетге береди́ле дейди́ле. Даулет, юйге союм-согъум да ашырыб, кеси да Къарабах аджирге миниб, кёкде баргъан къуш киби́к, юйге айланыб кетди. Ай сен ол аджирни кёрге эдинг, дуняны башында андан арну, андан джигит бир мал болмаз.

Нанчыкъ. Да, Хамзатны Чыгырджалы анданмы аманды?

Тынчджатмаз. Къой, къой, къайда къотурну да Къарабахха тенг эти́б айланма!

Нанчыкъ. Тейри, сени Къарабахынг Чыгырджалгъа джетмез!

Тынчджатмаз. Тейри, джетген къой, башы бла да атлар!

Нанчыкъ. Тейри, атламаз!.. *(Эришеди́ле.)*

Тынчджатмаз. Тейри, сукинсинчик, тейри, тейрини кёб айтмазса, уруб тишниклеринги ауузунга къуярма!

Нанчыкъ. Тейри, джууугъум, сукинсиннге уа джетме, сукинсинни кёзюнге кёргюзюрме! *(Сермеб джагъасындан алады.)*

Тынчджатмаз. Уурса дейме?

Нанчыкъ. Ауузунгу тыймасанг, ургъанын да кёрюрсе! *(Джагъалашадыла. Эши́кден, юсю-башы бек аман, Ахмат чабы́б киреди, бир-биринден айырады.)*

Ахмат. Ах-а-а, джашла! Не юлешесиз? Нени юсюнден кюрешесиз?

Нанчыкъ. Ол манга сукинсин дегенди.

Тынчджатмаз. Къара! Сен эдинг да алгъын сукинсин деген, тейри, уруб джатдырма *(бир-бирине чабадыла.)*

Ахмат *(хыныракъ)*. Сабыр эт, айюнге! Не болгъанды, айтыгъыз бери?!

Нанчыкъ. Хамзатны дуня билген Чыгырджал аджирни Даулетни аман Къарабахы озар деб, мени бла эришеди.

Тынчджатмаз. Огъай, озмаз, де да сен бир ант эт!

Ахмат. Ай-ай-ай! Тохта, энди ол эки байны аджирлери ючюню кесесиз бир-биринги? Ай джазыкъла, ёмюрюгюзде бир кирсиз кийим киймей не́да бир кирсиз орунда тынчайыб джатмай, юсюгюзню бит. сирке, кир кеси́б, сиз къурагъан маллада ала керилиб ойнайдыла, сиз да аланы маллары ючю бир-биринг бла союшасыз. Тынчджатмаз деб нек аталгъанды санга?

Тынчджатмаз. Да кече, кюн да тынчаймай ишлегенни ючю атагъан болурла, ансы билмейме.

Ахмат. Сен а кече, кюн да ишлемез эдинг хари́б, ала ишлетеди́ле ансы. Кюндюз ингирге дери юсюгюзге буз бузлаб,

аланы малларын кютюб, кече да аланы джумушларын этиб, да-
гыда кьой бауну башында «Алоко» кьатыш сакътаб, санлары-
гъыз джел ауруу табыб, ма ол малланы алагъа сиз, дагыда
сизни кибик жарлыла, джалчыла кьурагъандыла. Бери кьа-
рачы, неге ушайды сени тюрсюнюнг! (*Хурджунундан кюзгюню
алыб, Нанчыкъга туталды.*)

Нанчыкъ. Ол маймулмуду? (*Кюзгюде кесини тюрсюнюн
кёрюб, артына кьачады.*)

Ахмат (*кюлген да этиб*). Ха-ха-ха, ма ол сен маймулгъа
ушатхан сени тюрсюнюнгдю, кьарачыгъыз бери! Ма, харибле,
сиз былай-былай байла джеге болуб турасыз (*экиси да кьор-
къуб кьарайдыла*).

Нанчыкъ. Тейри, ма ол эрши мен эсем, Зайнеб манга уа
келмез (*бишын кьашый, бир джанына бурулады*).

Ахмат. Тохта, Зайнебден сен да умутлумуса?

Нанчыкъ. Да-да, тейри, суйген а этеме.

Ахмат. Алай эсе, эндицен сора байланы маллары ючюн
бир-биринг бла туююшмей, байла бла туююшуючу болсагъыз,
Зайнеблеге да бир оноу болур. Энди келнгиз, аны кьояйыкъ
да ючюбюз да ол ёксюз джашчыкъны бир джырлайыкъ.
(*Джырлайдыла.*)

Еддюле атам, анам,
Къалдым джашлай атылыб,
Табылмай саулукъ, салам,
Джалчылыкъгъа сатылыб.

Ёмюрюм кетди джалда,
Хар заман ишм малда,
Мекаям бузда, кьарда,
Къайда кеч болса, анда.

Ёксюзлюк кыйынд къалай,
Джашауум, халым ма алай,

Джылларым кетди талай,
Тарала эм джылай.

Кыйынлыкъ манга джолдаш,
Болмаын эгеч, кьарнаш,
Юсюм сууукъ, кьарным ач,
Джалан аякъ, джалан баш.

Ах, кимге джалынайым,
Мен кимге джалбарайым,
Бу кышкы боранлада уа
Къайда кече къалайым?

Ахмат. А-х (*ахсынады*), кьоркъмагъыз, джашла! Бизни
арбазда да этилр бир той, кьуру да бизни алай джегиб тур-
мазла. Энди Совет власть деб бир зат чыкъгъанды. Джер пе-
леринден джерлени сыйырыб, джерсизлеге, урунган халкъны
къолуна береди. Байланы, заимлени оноудан кыстаб, джар-
лыладан, джалчыладан хар бир оноуну башына оноучула сала-
ды. Энди бегим кьагъыт этмей, байланы джалчы этер амалла-
ры джокъду, айырдыгъызмы?

Нанчыкъ. Салат власть дединг? Аны бла сора ол бегим
кьагъыт дегенинги айыралмадым.

Ахмат. Айюнге, Салат власть тюл, Совет власть дейме!
Ленин деб акъыллы адам чыкъгъанды. Аны башчылыгъы бла
Коммунист партия деб бир кьауум кьуралгъанды, ала, ишчи
халкъгъа башчылыкъ этиб, дунияны башындан заимликни —

адам адамны джегну адетин — тас этиб, дунягъа тенглик, тюз-люк саладыла, ма ала чыгъаргъан оноугъа Совет власть дейдиле. Бегим къагъыт дегеним а: бай, джалчы джарашдырлыкъ болса, алгъынча болмай, алгъы бурун джалын белгили этиб, юсюне-башына кийим бериб, хар ийикъдан бир кюнню солутуб, тюерге, уругъа аз да эркинлиги болмай, ма быллай къагъыт джазыб бегим этедиле, анга айтама, айырдыгъызмы энди?

Тынч джатмаз, Нанчыкъ. (Экиси да къууаныб, бёркле-рин ёрге-ёрге атыб.) Айырдыкъ, айырдыкъ, айырдыкъ!

Тынч джатмаз. Ахмат, ол партия деген къауумунг кимледен къуралады?

Ахмат. Ола ишчиледен, джалчыладан, джарлыладан, байла, залимле бла хатерсиз кюрешген адамладан къуралады — эсигиздеминди, Иван деб бир солдат келпучен эди? Ма ол солдат аллай адамланы къурай айлана эди. Мен да станседе джалда тургъан заманымда аны къауумуна джюриб тургъанма, билдигизми энди?

Экиси да бирден. Тейри, энди уа билдик.

Ахмат. Эндиден сора байланы маллары ючюн бир-бирингиз бла туююшюрмюсюз?

Экиси да бирден. Ант этебиз, туююшмезбиз.

Ахмат. Тутугъуз бир-бири къолугъузну! (Экиси да бир-бири къолларын къаты тутадыла. Ахмат да аланы къолларын-ны башындан къолу бла тутуб.)

Джарлы, джалчы бирлеширбиз,
Къаты тутуб къолланы,
Джан аямай кюреширбиз,
Кенг этгинчи джолланы.

ЭКИНЧИ БЕЛМЕ

Экинчи джабыуда ойпагъанла:

Хаджи-Мырза, бай киши, 55 джылда.

Хамзат, аны джашы, абчар, 29—30 джылда.

Зайнеб, аны кызы, 18—19 джылда.

Лейла, джалчы кызычыкъ, 17—18 джылда.

Хызыр афенди. 45 джылда.

Тогъузакъ, джалчылыкъда айланыучу киши, 60 джыл болгъан.

Ахмат-Батыр, Тогъузакъны джашы.

2 абчар.

(Джабыу ачылады)

Байны юню омакъ джасалыб, Хаджи-Мырза джукълаб,

Лейла джумуш эте, столда ашарыкъла, Зайнеб кийим тиге.

Лейла. Джюйюсхан, тур, къурманынг болайым, бир джукъ аша!

Хаджи-Мырза. Ай аллахны тонгузгъа ушагъан къулу,

джукълаб тургъанлапыма, менн нек уятдынг?! (*Кериле, созула кѣобуб, Лейланы уругъа кериледи, Лейла да баш уруб тохтайды.*)

Зайнеб. Атам, ташдан кѣатыды сени джюрегинг! Сен тургунчу хант этмесе, хантны хазыр нек этмединг дейсе, уятмаса, суутдунг дейсе, уятса уа, уятдынг дейсе, бу джарлы ѳксюзню этинни ашарыкъса?

Хаджи-Мырза. Сора аны санга неси джетеди? Сен аны кѣой да ишинг эт!

Хамзат (*эшикден гузаба киреди*). Биз кѣалгъан кѣара палахха кѣалсын сени джауунг, эшигибиз кѣуруду, отубуз кѣмюлдю!

Хаджи-Мырза. Энди уа не кѣан джауду?

Хамзат. Совет власть джетер-джетмез бизге кѣан джаудуруб башлады. Баталны старшинадан кѣыстаб, дагъыда деберна-меберна дегенча бир бѳлек байны да оноудан кѣыстаб, алапы орнуна джарлыладан, джалчыладан ревком саладыла, бизге да джалчыларыгъызгъа кесамат этмегенсиз деб, тазир сала айланадыла. Джалчыла да малланы кѣоюб, салыб келиб, кимни юсюме-башыма кѣара деб, кимни кесамат эт, кимни, хакъымы бер деб айланадыла. Ах, не файда! Сизге Абай улуну старшина заманы болгъа эди, мен сизни ол маллагъа сыртыгъыздан кѣайишле кѣобарыб нер эдим. Ол Сюлемен деген босякны ревкомгъа тамадагъа санагъандыла. Джукъ айтсанг: «Сен манга сѳлешме, сен махтаныучу заманла кетгендиле, кесинги да «лишоннга санагъанбыз,» — дейди да кѣояды.

Хаджи-Мырза. Энди малланы кѣоюбму келгендиле?

Хамзат. Кѣоюб келгендиле.

Хаджи-Мырза. Да не этебиз энди маллагъа, кимни не-биз?

Хамзат. Кимни сѳйсенг да, аны нй, мен сени кѣайгъылы тюлме, джаным кѣайгъылыма, мен не ѳлюрме неда биягъы нмбашымда чыпланы джылтыратырма. Не джаным чыгъар, не да Совет власта бир палах чыгъарырма.

Хаджи-Мырза. Лейла, о Лейла! (*Лейла киреди.*) Бар бусагъатдан, Тогъузакъны да, джашын да чакъыр да кел. (*Кеси кесине.*) Арнуну басыб, биягъы маллагъа нейпк, ансы болмады (*Лейла кетеди, Хамзат да столда олтуриб, сагъыш этиб, кѣагъыт джазыб башлайды. Эшик кѣагъылады, Зайнеб барыб эшикни ачады, зыккыл кийимлери бла 2 адам киредиле*).

Зайнеб. Келингиз, джууукъ болугъуз! (*Хаджи-Мырза, алапы кѳргенлей, артын буруб олтурады.*)

Хамзат. Ха-а, келдигизми? Хош келдигиз, кѣалай кѣутулдугъуз! (*1-чи Зайнебни кѳзю-башы бла кѳргюзеди.*)

1-чи. Да, тейри, ма кѳргенингча, джарлылача кийиниб, аман бла кѣутулдукъ! (*Тешиниб башлайдыла.*)

Хаджи-Мырза. Асс-та-а, тейри, мен, ол джаманладан бо-

луб, джал-мал даулаймы келдиле деб тура эдим. Хош келди-
гиз, джанымла! (*Къобуб келиб, къолларын тутады.*)

2-чи. Къоркъма, Хаджи-Мырза, биз не ёлюрбюз, не бнягъы
чыныбызны орнуна салырбыз (*тешиниб, омакъ обчарла болуб
олтурадыла*).

1-чи. Бусагъат къанны-иринни да бир-бирине къатышдыра-
йыкъ. Энди, Хамзат, иш ма былайды: биз, кесинг билгенден,
къазауат къурай айланабыз, ма былай джарлылача кийиниб,
элле сайын кёб адам чачылгъанды, бусагъатдан озмай, не аман
хапарны да джайыб, халкыны алдаб, кесибизге бурмасакъ, иш
аман боллукъду, джалчы эмда къара халкъ Совет властны му-
ратын ангылаб бошасала, сора биз бошалдыкъ. Бусагъатдан,
не къарыуу да салыб, халкыны алдаб, кёзюне къан чабдырыб,
къайры баргъанларын билдирмей, урушха чыгъармасакъ, бол-
лукъ тюлдю.

Хаджи-Мырза. Къайдам тейри, джангыла болурмусуз?
Халкыны кёбю джарлы, джалчыды, ала сизге къошулгъа эди-
ле.

Хамзат. Къоша билсек, къошулурла!

1-чи. Бизни халкыны алдарыбыз динни юсю блады, орусну
поплары, къарангы халкыны класагъа джыйыб, къачла бла
алдайдыла, биз да афендилени юсю бла бардырайыкъ ишни!
(*Эшик къагъылады, абчарла къачыб стол, орундукъ тюбюне
бугъадыла. Эшикден Тогъузакъ бла Ахмат киредиле.*)

Тогъузакъ. Юйге игилки! Джюйюсхан, къурманынг бо-
лайым, нек чакъыраса?

Хаджи-Мырза (*кукаланыб.*) Олтур, Тогъузакъ, былай.
«Мал сюймеген мал кюсер»,—деб сёз барды, мал кимге да мал-
ды, малланы къоюб келгендиле. Бнягъы сен, Ахматны да алы-
б барыб, маллагъа къарамасанг, боллукъ тюлдю. Ол мени
хушгенимден тоюб, манга чаба айланиган итлени мен сыртла-
рындан къайишле къобарырма (*тишлерин гъыжылдатады*).

Тогъузакъ. Айхай барайыкъ, джаным, сенде болмаса,
биз кимден табарыкъбыз (*Ахмат столдан къагъытны сермеб
алыб эджиклеб башлайды*).

Ахмат. «Къартланы отха салыб кюйдюрлюкдюле, сабий-
лени бишириб сатарыкъдыла» (*Хаджи-Мырза, къагъытны сер-
меб алыб, Ахматха ачыуланады*).

Хаджи-Мырза. Энди аны окъургъа сени ненг джетген-
ди?

Ахмат. Эшта, Хаджи-Мырза, энди сени боюнсхангдан къу-
тулур заман джетген болур, джалчы керек эсе, законда бол-
гъанча, кесамат эт, толу хакътарын бер, туюгенин-ургъанны да
къой, ол заманда джалчы табарса. Алайсыз не атамы нйем,
неда кесим бармам. Ол сен къурманинга кесерге чемпи эркеч
бериб, джыл джегнучю заманла энди озгъандыла. Кел, атам,
кетейки! (*Тогъузакъ ёрге къобады, Хаджи-Мырза, хурджунун-
дан бир къагъытны алыб, Тогъузакъны ызындан къычырады*).

Хаджи-Мырза. Да ма, сизни маңга берлик борчугъуз, бармасагъыз, башыгъызга аман болур, не борчугъузну беригиз, неда маллагъа барыгъыз.

Тогъузакъ. Барайыкъ, ауруунг тас, джюйюсхан, барайыкъ!

Ахмат. Къой, атам, къой! Нек джалынаса мынга? Мен коудан алырма да, аны да берирме, ол къарнына уруб тургъан джалыбызны да анга телете билirme (*экиси да кетедиле, букъгъанла да чыгъадыла*).

Хамзат. Аха, атам! Джаша, былай бла къалай джашарыкъ эсенг да? Кёрдюнгмю ишни? Кесибизни хуппегибизден тойгъан итле энди кесибизге чабыб башлагъандыла. Не къарыуну да салыб, халкъны алдамасакъ, джашау къалмады. Хызыр афенди келлик эди. Къайда къалды бу? Къазакъланы байлары бюгюн урушну башлайдыла, биз артха къалабыз. (*Хызыр афенди киреди*.)

Афенди. Салам алейкум!

Бары да бирге (*ёрге къобуб*). Алейкум салам! (*Къол тутадыла*.)

Хамзат. Энди, афенди, большевикле мында болуб, санга, бизге да джашау джокъду, бизге бир адамны сыйымазлыгъына да сен ишексиз бол. Аланы мындан къорарыкълары—халкъны къозгъаб, урушха чыгъармакълыкъ бла болмаса, башха мадар джокъду. Етюрюк айтхан гюнахды деб, не къб ауаз берген эсенг да, халкъны алдамай, иш болмазгъа башлагъанды.

Афенди. Башына хайыр ючюн алдагъанны гюнахы джокъду, алай алдасанг, алдай билиб алдаргъа керекди, айт, не айтыб алдайым?

1-чи. Хапарны аманын джайыб алда.

Афенди. Да, тейри, аман хапарланы уа большевикле чыкътгъандыла деб эштгенли да къалдырмай джаяргъа кюрешиб турама.

Хамзат. Сабыр эт, сабыр! Мен бир талай затны джарашдырыб турама, сиз тынгылагъыз, мен окъуюм, «Большевик» деген сёз уллу ёгюз деген сёзден чыкътгъанды. Аланы джашаулары хайуанланы джашауларыча боллукъду, алача, ана-бала, эгеч-къарнаш боллукъ тюлдю, эркиши-тишпирю айырылмай, бир юйде, бир орунда джашарыкъдыла, ишлерге джараусуз къартланы отха салыб, кюйдюрюб къоярыкъдыла, сабиіленн, бишириб, Къытайгъа сатарыкъдыла, ала бери джетселе, къатынынг, къызынг да аланыкъды...» — ма быллай хапарланы, афенди, сен къарангы халкъгъа кенг джай ансы, къан, ирин да бир-бирине къалай къатышса да, кёрюрге.

Афенди. Ай, машалла, Хамзат, къалай аман хапарла табъ билгенсе! Мен да сизни ийнандырама, аланы бирине алдан да аман онну къошуб, къарангы халкъны кёзлерине къан чабдырырча ауазла бериб, сохталарымы элле сайын чабдырыб, большевиклеге от ачдыргъа.

Хаджи-Мырза. Энди бу ётюрюк хапарланы джайыб, джарлыланы бир-бирине кырдырыб, бнягы эркинликни кюлбузгъа джыялсакъ, бизден насыблы болурму?

Хамзат. Афенди! Сен энди мычыма, хайда, муратыбызгъа джетишмей, не кече, не кюн тохтау джокъду, джайыл, халкыны джюрегине от сал!

Афенди. Бир да кюркмагъыз! Сиз мени бойнума салгъан ишни мен не толтурума, неда ёлюрме *(афенди кетеди)*.

1-чи. Хамзат, биз энгда элле сайын айланыб, халкыны кюзгъарыкъбыз, сен джигит бол! *(Кийине башлайдыла.)*

2-чи. Эшта, бу зыккыл кийимлени кпиригибиз бюгюн болур, Хамзат! Сен да имбашларынгы джылтыратыб орамгъа бир чыгъарса, хариб *(кетедиле)*.

Хаджи-Мырза *(кеси аллына)*. Ай аллах, бнягы орнума уа бир тюшге эдим! Мен кзуру джерлерини багъасы ююн огъуна сизни сыртыгъыздан къайишле кюбарыр эдим, ол маллагъа мен сизни къаз-къаз басдырыб нер эдим. Энди была, афендисн, молласы да къалмай, бу ишге кюрешгенли юч-тёрт ай болду, бюгюн халкыны кюзгъар кюнлериди, кюзгъаялсала, насыб эди... *(Хаджи-Мырза ёрге-энишге барады, афенди киреди)*.

Афенди. Хамзат къайдады? Энди бир да кюркмай чынларын салсын. Ол джаман хапарланы джайыб, къара халкыны джюреклерине от себгенбиз да, кертн да, дин къазаут деген былайды деб, дуння кюзгъалгъанды. Аубекир, Иммолат дегенча, ол большевиклеге джан басхан къауумну тутуб, тюремелеге басдыкъ. Джарлы, джалчы кибикле барыргъа эрингенча кёрюнедиле, аланы бек кюркютургъа керекди.

Хаджи-Мырза. Аланы алдаргъа керекди, алдаргъа... *(Хамзат чыла да салыб киреди.)*

Хамзат. Ай, маладес, афенди, сен а къалай уллу алдадынг халкыны, бу дуняны акъ байракъдан толтурдунг да!

Хаджи-Мырза. Ол Тогъузакъ улу мени джюрегими джаргъанды, аны не этдигиз?

Хамзат. Тейри, аны уа акъылын башына джыйгъанма, ол бизде беш джылы джалда туруб алгъан атын сыйырыб алыб, аскерге бердим, кесин да джаяулай сюрюгюз деб, буйрукъ этгенме, бармаса уа, мен аны тюмеде чиртирме, не аны игни асханча асаргъа бир джыджым табыллыкъ болур. Афенди, сен энгда джайыл, халкыны кюзгъа, ауазны кючлюсюн бер, хапарны аманн къатынлагъа джайсанг, ол хапар халкгъа ктысха джайылыр. *(Афенди да, Хаджи-Мырза да кетедиле.)*

Хамзат. Х-а-а, къара чибинлени эзгенча, эзейим мен сизни *(кеси аллына джырлаб, тепсеб башлайды. Совет властны къанлы джаулары акъ аскерчиле айтычу джырчыкыны «Яблочко» макъамы бла джырларгъа кюрешеди. Бет кынындан, тюрсюнюнден кёрюнюб турады Хамзатны иннети*

кѣаллай болгѣаны, джангы джашауну кѣрюб болмагѣаны, кѣолундан келсе, урунган халкѣны эзиб кѣояргѣа хазырлыгѣы.)

(Бир сатник киреди.)

Сатник. Гаспадин абчар! Бу кѣагѣытны аскерден санга ийгендиле.

Абчар (кѣагѣытны алыб, сатникге). Энди сен бар. (Окѣуб башлайды). «Аскерде иш бек аманды, джалчыла, джарлыла кече сайын кѣачыб, чачылыб башлагѣандыла. Патронубуз, азыгѣыбыз джокѣду, сени бойнунга салама: халкѣны кѣоркѣу-турча, кѣабырла сайын асмакѣ багѣанала кѣурдур, афендиле-ни боюнларына сал: кѣарангы халкѣны межгитлеге джыйды-рыб, кѣаты ауазла берсинле, бу кѣазауатха бармагѣан динни-ден чыгѣарыкѣды, ол гяурду, бу кѣазауатдан кѣачыб ѣлген-ге джаназы джокѣду, д. а. к. затланы айтыб, халкѣны кѣоз-гѣасынла, джашларын табмагѣанланы кеслерин тутуб ийгиз, хатер салмай кюреш, джигит бол! Полковник Кѣрым-Шахид улу.» (Хамзат, ачыуланыб, ары-бери бара келиб, столну джа-нында олтурады. Эшикден Тогѣузакѣ бла Ахмат киредиле.)

Хамзат. Ай, аллахны тонгузгѣа ушагѣап кѣуллары! Мен-ден буйрукѣсуз мени юйюме кирирге ким буюргѣанды сизге?

Тогѣузакѣ (джалынган халда, баш уруб). Джюйюс-хан, кѣурманынг болайым, чамланма, бир джангыз сѣз айтыб, чыгѣыб кетейим, юйдегим ууакѣ, кесим кѣуру сизге мал кюте, юйюбюзню асырагѣап бир джангыз атыбыз бар эди да, аны да аскерге алгѣансыз, энди Ахматны да аскерге алсагѣыз, биз ачдан кѣырыллыкѣбыз. Алтын этегинге башым кѣонакѣды. Ах-матны аскерге ийме...

Хамзат (Ахматха кѣараб ачыуланыб). Нек бармай ту-раса аскерге? Асмакѣнымы сакѣлайса?

Ахмат. Да нек барама мен сени аскеринге? Сыйларына, мюлк джерлерине, байлыкѣларына кѣоркѣгѣанла барсынла. Атам, анам ачдан ѣле, аланы атыб, не кююме барама мен аскерге, неуа барыб, анда кесим кибиб бир джарлыны ѣлтюр-мей, неда кесими анга ѣлтюртмей турсам, боллукѣ тюлюдю?

Хамзат. Итсе сен! Итден башханг джокѣду сени.

Ахмат. Ма менми?

Хамзат. Таб ма сени.

Ахмат. Огѣай, мен итден бираз башхама, сени малынгы ит кече сакѣлайды, мен а кюндюз кютюб, кече да сакѣлайма.

Хамзат. Эш-ш-ек! Эшекден бир башханг джокѣду.

Ахмат. Ма меними?

Хамзат. Таб ма сени!

Ахмат. Тейри, мени эшекден бираз башхалыгым барды, эшеки мен джегиб, санга ишлейме, мени уа сан джегесе.

Тогъузакъ. *(Джылагъан халда)*. Джюйюсхан! Ол джашды, аман, иги да сѣлешир, кѣб джумушунгу этгенме, мени къарт хатерими кѣр, Ахматны аскерге пйме, къырма бизни ачдан!.. *(Аякъларына баш уруб, тура келиб, кѣолун уппа этеди.)*

Хамзат. Тонгузну кълчыгыча, ол бит сакъалынгы берн нек ышыйса? *(Тогъузакъны уруб джыгъады. Ахмат, бир да чыдаалмай, бир кѣолу бла Хамзатны аууздундан тутуб, бир кѣолу бла да ктамасын чыгъарыб, Хамзатны уруб ѳлтюреди.)*

Тогъузакъ. Ай, къан джаудурдунг юйюбюзге.

Ахмат. Анангдан туугъанлы да къан джаууб турады юйюнге. Энди кишиге кѣрюнме, арт эшик бла чыкъ да къач, ма бу ачханы да ѳксюзлеге, джарлылагъа юлеш. *(Столдан ачханы алыб береди. Тогъузакъ кетеди. Ахмат. Хамзатны ѳрге тагъылыб тургъан кийимлерин алыб, гузаба кийиб башлайды.)*

Ахмат. Къара, Тогъузакъ улугъа да джарашырыкъ кѣреме абчар чынла *(имбашларына къараб кюледи)*. Мен да элден чыкъгъынчы бир абчар болайым. Тейри, Тогъузакъ улуну кѣолларына да джараша кѣреме акъ кѣоллукъла уа, ха-ха-ха, кѣоркъма! Чыпларынг ючюн мыдах болма, сени ол махтаб тургъан аскерчилеринге мен чес-чес бердире чыгъарма ичлеринден. *(Башына Хамзатны башлыгъын байлаб, кесин аныча этиб, столдан кѣонгурауну алыб кѣагъады, эшикден Тынчджатмаз киреди.)* Тынчджатмаз, бусагъат Чыгырджалны джерин сал! *(Тынчджатмаз гузаба кетеди. Ахмат да сауут-саба тагъыб кетеди. Эшикден Хаджи-Мырза бла бир абчар киредиле.)*

Хаджи-Мырза. Бу къан не затды? *(Хамзатны ѳлюб тургъанын кѣрюб, бек кѣоркъады.)* О-о-у! Ёлтюрюб кетгендиле да муну, *(кѣабыргъагъа къараб)* ма-а-а, джаным, сауутлары да джокъдула! *(Чабыб эшикке чыгъады.)*

Абчар. Ма-а-а, джаным, ача да джокъ турады.

Хаджи-Мырза. *(Чабыб кириб.)* Ма-а-а, джаным, Чыгырджал да джокъ турады!

Тынчджатмаз. Ма-а-а, джаным, кеси да ѳлюб турады да!

(Джабыу ишледи)

ЮЧЮНЧЮ БЕЛМЕ

3-чю джабыуда ойнагъанла:

Хорасан, джарлы къатын, 35 джыл болгъан.
Эки акъ аскерчи.
Эки къыз бла джаш (тойчула).

К ъ а м г ъ у т. Тогъузакъны кърнашы (кулак.)

2 джарлы.

Х а д ж и-М ы р з а, 1 абчар, 2 сатишк.

Д ж а б ы у а ч ы л а д ы

Хорасаны юю, джарлы юй, Хорасан джюн тарай, юй арасында стол,
2 шиндик, 2 акъ аскерчи аман эсириб, теипрей киредиле, юслери
саутдан толу, кьолларында аракты шышала.

1-чи. Хорасан деген сенмисе?

Хорасан. Менме, не керекди, аурууугъузу алайым?

2-чи. Ахмат къайдады? (*Къолун столгъа уруб, тили чала сѣлешеди.*)

Хорасан. Да мен къайдан билейм аны, ол дуння билген бир батыр, аны сюрюб айланганла сизсиз, къайдагъысын сиз билгиз.

1-чи. Бизге бусагъат закуска эт! (*Хурджунундан шышаланы чыгъарады.*)

2-чи. (*Тили чала, эсириб.*) Жарнт-марнт, гаккы-маккы, хорда-морда — барын да хазыр эт!

1-чи. Бусагъат бизге кызланы джыйыб, той этдир! (*Хорасан кетеди.*)

2-чи. Мен Ахматны тутуб барсам, Хаджи-Мырза Зайнебни уа манга берир.

1-чи. (*Бек эсириб, тили чала.*) Ахматны сен тутмазса, мен тутарма, Зайнебни сен алмазса, мен алырма. Мен бу имбашлагъа чынла салырма. (*Хурджунундан джыджымчыкъны алады.*) Мен Ахматны ма бу джыджымчыкъ бла кьолларын байлаб, бойнундан тагъыб, сюйреб барырма (*Ахмат терезеден къарайды.*)

2-чи. Тейри, Ахматны бек джигит джаш болгъан хапары барды, кесин санга байлатыб кьоймазгъа да болур.

1-чи. Сора Ахмат менденми джигитди? Тейри, болмаз!

2-чи. Тейри болур! (*Бек эришедиле, Ахмат бу кѣзюуде герохун да тартыб, чабыб киреди.*)

А х м а т. Кьолларыгъызын ёрге тутугъуз! (*Бек кьоркъуб, кьолларын ёрге тутадыла.*) Сизми тутарыкъ эдигиз мени?

А к ъ а с к е р ч и л е. (*Экиси да бирден, бек кьоркъуб.*) О-о-огъ-ай, тутмай эдик!

А х м а т (*1-чиге*). Къайдады ол мени байларыкъ джыджымынг? (*Джыджымны алыб 2-чиге.*) Байла муну кьолларын! (*2-чи кълтырай-кълтырай байлайды.*) Сени джыджымынг а къайдады? (*Аны джыджымын да алыб*), кьолларынгы артынга тут! (*Аны да кеси байлайды.*) Сиз кесигизни алдатыб айланган бирер насыбсыз болмасагъыз, мен сизни сау иймез эдим, алай болса да бу джолдан сора мени тутабыз десегиз, айыб этмегиз. Ол сизни берн ийнб айланган абчаргъа айтыгъыз, ол мени ючюн инджитиб айланган адамларын джибериб кьой-

маса, мен анга келтирген кюнню кёрюр, ашамасын жарлыла-
ны этлерин. Тохтамаса уа, мен аны кёлларын байламам, ба-
шын эки аягына байларма. (1-чиге.) Нек кьалтырайса?

1-чи. Бизгегим тутханды.

Ахмат. А-а-а, безгекни дарманын мен билеме, ма буду
аны сау этерик! (Къамчи бла къагъа, барысы да чыгъадыла.
Хорасан бирси эшикден, кызыла къатыш, шышала да алыб ки-
реди.)

Хорасан. Къайры кетдиле экен ол джаманла, хар кимни
джюрегин алыб?

1-чи джаш. Къой, аланы эсиргенлери аязыса келирле,
биз кесибиз той этейик. (Той башланады, бир къарт киши да
келиб, тойгъа къараб олтурады. 2 акъ аскерчи шокларын
тартыб киредиле.)

Акъ аскерчиле. (Экиси да бирден). Кёлларыгъызын
ёрге тутугъуз! Ахмат къайдады!

Хорасан. Ахмат къайдады деб келиб-келиб бир къадалу-
лары барды, биз аны кютюб тургъанча, аны сюрюб айлан-
ганча, сизсиз аны сюрюб айланганла, сиз билигиз къай-
дагъысын.

2-чи. Тут да кёлларын байла, анга тахса бериучю сен бол-
гъанынгы билебиз. (Хорасанны кёлларын байлаб башлайды-
ла.)

Къарт. Тохтагъыз, сабыр этигиз! Мен да бир къарт, мени
сёзюме да бир тынгылагъыз! Эркиши бетигизге уялмай, бу ти-
шируну къалай тутуб барлыкъсыз? Ахматны тутарыкъ эсегиз,
мен аны къайда болгъанын айтайым: ма бусагъатда, «Норсай»
къулакъда, атына кишен салыб, джерин башына салыб, джа-
мчысын да юсюне джабыб, бек рахат джукълаб кьалды. Сиз
аны тутуб барсагъыз, киминге чын, киминге саугъа берирле,
бу тишируну тутуб барсагъыз а, не берирле?

2-чи (бек гузаби). Джур джур, аскерге айт, хайда, хайда!
(Кетедиле.)

Къызла, джашла да (бирден). Нек айтдынг, нек айт-
дынг?

Къарт. Да сора Ахматха сизни джаныгъыз алай бек ау-
руймуду?

Хорасан. Айхай да ауруйду жарлыла ючюн джанын
джюб айланган адамгъа!

Къарт (сакъалын да, тонун да атыб, кесин таныта). Алай
эсе, сиз сау болсагъыз, Ахмат тутулмаз!

(Барысы бирден Ахмат деб кыуанадыла.)

Ахмат. Хайда басыгъыз тойну (той этедиле, Ахмат чарт-
лаб чыгъыб тепсейди).

Ахмат. Бусагъат джайылыб, халкъны арасында иш этерге
керекди. Мындан кёб бу итлеге къанларын ичирмесинле, акъ
аскерге адам, азыкъ, ат бермесинле, эталлыкъ заранларын

этерге кюрешсинле, мычымай Къызыл Аскер джетерикди.
Барысы да. Ахмат, сен къоркъма, биз ёлмей, санга бир зат да болмаз (*сау къал деб къол тутуб кетедиле*).

Хорасан (*къыйтыб киреди*). Ахмат, сени бир джарлыла сорадыла, не айтайым, келсиндеми?

Ахмат. Да келсинле! (*Юслери-башлары бек аман 2 адам киредиле*.)

1-чи. Салам алейкум, Ахмат!

Ахмат. Сау болугъуз, олтуругъуз, не керекди? (*Олтурадыла*.)

2-чи. Сени излеб келгенибиз — санга болушлукъ этер ючюндю. Биз кёб нёгер да къураб, сен бизге башчы бол деб тилеб келгенбиз. Энди сен бизге хапар айт, ким болушады санга, кимди сени нёгерлеринг?

Ахмат (*ийнанмай, ышанмагъан халда*). Да джарлы, джалчы, урунган халкъ бары да мени нёгерлеримдиле, алай а сиз керти джарлыладан келгенигизге мени не зат бла ийнандырлыкъсыз?

1-чи. Да ма, джарлыланы санга джазгъан къагъытлары (*хурджунундан чыгъарыб къагъытны береди*. Ахмат, бир джанына бурулуб, къагъытны окъуй башлайды, ол экиси да, тыш кийимлерин тешиб абчарла болуб, герохларын Ахматха тиреб.)

2-си да бирден. Қолларынгы ёрге тут!

Ахмат. Урмагъыз, тутайым (*эки къолун ёрге тута келиб, бармакъларын аузуна салыб сызгъырады, юнню эки джанындан эки идим бетлеринде маскалары (аулары) бла герохлаы тартыб киредиле*.)

Киргенле. Қолларыгъызны ёрге тутугъуз! (*Бек къоркъуб, герохларын джерге ийиб, абчарла къолларын ёрге тутадыла*.)

Ахмат. А-х-а-а, джашыртын къабхан итле! Неди энди муратыгъыз?

1-чи. Ахмат, мен джарлыма, мени ёлтюрме!

Ахмат. Сен джарлы тюлсе, эшексе, джарлы эсенг, кесинги нек алдатыб айланаса?

1-чи. Ма бу къыймай айланады, эндиен сора айланмам, бу джол ёлтюрме ансы (*бек къоркъуб джилынады*).

Ахмат. Ай сен аман ёлгюн огъесе! Бар, бу джолдан сора кесинги алдатсанг, эки къулагъынгы кесерме.

(*Саутларын алыб, кесин къыстайды*.)

Джабыулула. Ахмат, муну не этебиз?

Ахмат. Ма былай этигиз! (*Қолунда къагъытны юзюб агады. Ала да аны алыб кетедиле. Эшикден Хорасанны джашчыгъы киреди*.)

Джашчыкъ. Ахмат, ой Ахмат! Акъла джетдиле, джанлай кпр. (*Ахмат кетеди. Хаджи-Мырза, абчар, 2 сатник киредиле*.)

Абчар. Хорасан, сен дуняда джашаргъа сюе эсенг, Аматы къайда болгъанын айт! (*Аякълары кзагъады*.)

Хорасан. Ашагъыз этими, аны излей болурсуз менден. Мени Ахматдан бир хапарым джокъду, аны сюрюб сиз айланасыз, къайда болгъанын сиз билгиз. (*Хорасан кетеди.*)

Абчар. (*Сатниклеге.*) Бусагъат аскерни алыб, джайылыб Ахмат джюрюйдю деб ишек болгъаныгъыздан эмда джарлыладан 20—25 юнню чачыб, адамларын тюрге салыгъыз (*сатникле Ches бериб кетедиле.*)

Хаджи-Мырза. Энди биз Ахматны ма былай бла туталмасакъ, туталмазгъа тебрегенбиз. Ахмат кеси да джанындан эсе, ол джарлы кибиклени бек сюеди, биз алапы бек инджитсек, ол кесни тутдурур.

Абчар. Мени келюме да алай келеди. Муну бла болса болур, болмаса, кимни болса да сатыб алмасакъ, туталмазгъа башлагъанбыз (*сатникле киредиле.*)

1-чи. Буйругъугъузну толтурдукъ. 20 джарлыны мюлклерин да чачдыкъ, кеслерин да тюрге салдыкъ.

2-чи. Тейри, биз тутуб баргъан адамла, «Ахмат бизни ючюн кесни тутурмасын» деб кычыра бара эдиле, адамла уа, Ахмат джарлылапы джазыкъсыныр, кесни тутдурур деб, алай-алай а айта эдиле. (*Ахмат киреди, столну къатына джетиб, джамчысын юсюнден атханлай, таныб «Ахмат! Ахмат!» деб артларына кчададыла.*)

Ахмат. Ол мени ючюн кыйынлыкъ салыб айланган адамларыгъызны джиберигиз! Мен кесим берирге келгенме, ма сауутларым! (*Сауутларын столгъа салады.*)

Бары да бирден. Къолларынгы ёрге тут! (*Чабадыла, Ахмат хурджунундан бомбаны алады, бары да артларына кчададыла.*)

Ахмат. Къоркъмагъыз-къоркъ! Столгъа салыргъа ала эдим. (*Столгъа салады.*)

Бары да бирден. Къолларынгы ёрге тут! (*Чабадыла, Ахмат бирси хурджунундан къол джаурукъ къатын бир затны алады, барысы да артларына кчададыла.*)

Ахмат. Итле! «Итни ауузуна бармагъын салсанг, къабар» деб ма сизни кибик итлеге айтылгъанды! Мен кесим келиб сауутуму береме, сиз да «къолларынгы ёрге тут» деб чабасыз. Бусагъат сауутларыгъызны атмасагъыз, бомбаны басыб, кюйдюрюб къояма! (*Барысы да сауутларын атадыла, ол ала къоркъгъан алма болады.*)

Ахмат. Да ол сизни къоркъутуб сауутларыгъызны атдырган алма эди, (*герохун бир къолу бла тутханлай, алманы ашаб башлайды.*) Эй абчар! Кел, алмадан къабдырайым санга да (*абчар тынгылайды.*)

Ахмат (*бек ачуланыб*). Эки къолунгу ёрге тутуб, келиб къаб дейме да! (*Эки къолун ёрге тутуб келиб, ауузун ачады.*) Ха-а, къабарыкъ кёре эдим! (*Кеси кзабыб къояды. Дагъыда узатады. Абчар кзабыб, бек кыйналыб джутады.*)

Ахмат. Меннге этерик игилигинги да билдим, джарлы-
лагъа этеригинги билеме. Алай болса да, мени ючюн тутуб
айланган; адамларыгъызыны ийиб къоймасагъыз, мен сизни джер
башында джашаргъа къоймам,—сиз мени излесегиз, бир да
табмазсыз. Мен сизни, темир гюрбеге кириб букъсагъыз да,
табарма. *(Ахмат, шогун да алагъа бурганлай, бу тюбюнде
сёзлени да айта чыгъыб кетеди.)*

Ант этеме партияны тили бла!
Коммунаны джаратылган кюню бла!
Окъ ётсе да хар джигимден, санымдан,
Айырылыб бошагъынчы джанымдан,
Джюз-минг бандит чыкъса мени аллымдан,
Карабинни иймеже мен къолумдан!

Абчар. Ай, къызбайла! Андан къоркъгъандан джаныгъыз
чыгъыб къала эди да менден къалганыны! Кёрдюгюзмю мени
барыб алмасындан къабханымы! Сиз а къачыб-къачыб букъ-
гъан эдигиз! Ол герохларыгъызыны бериб къоюуугъуз а не иши-
гиз эди, къызбайла? Хаджи-Мырза, биз Ахматны зор бла ту-
талмазлыгъыбызгъа ишексиз болдунгму? Энди амал бла ту-
таргъа керекди, къалай этейик? Таб мадар!

Хаджи-Мырза. Энди былай этейик: Ахматны атасыны
къарнашы Қъамгъут бек бай адамды, Ахмат анга джюрюйдю
деб хапар да барды, аны чакъырыб, ачха, мал аямай, аны юсю
бла тутаргъа болурбуз деб мен умут этеме.

Абчар. Тейри, тюз табдынг ол амалны. *(Сатниклеге.)* Ба-
рыгъыз, Қъамгъутну алыб келигиз! *(Кетедиле.)*

Хаджи-Мырза. Кёрдюнгмю кёзюбюзге топракъ уруб кет-
генин. Аны тутаргъа биз мындан таб ёмюрде тюбербизми?

Абчар. Мени джюрегими джаргъан аны ол алма бла къор-
къутханы болду.

Хаджи-Мырза. Тейри, бир да хыликке этер ючюн къал-
мады.

Абчар. Аллах ючюн, бу хапар кишпге чыкъмасын...
(Қъамгъут киреди.)

Қъамгъут. Салам алайкум!

Была. Алейкум салам, сау кел, Қъамгъут! Былай олтур!
(Олтурадыла.)

Хаджи-Мырза. Энди, Қъамгъут, большевикле бери кел-
селе, санга да, бизге да джашау болмазлыгъына ажымсыз бол.
Ахматны уа джаман большевик болгъанын кесинг билесе, ол
сени джууугъунг болса да, санга, бизге да къанлыды. Сен аны
бизге тутдурмасаңг, большевикле бери келгенлей, сенден да,
бизден да бошарыкъдыла.

Қъамгъут. Оллахий, ол манга джюрюген да этмейди,
мен аны билген да этмейме, тутдуралгъан да къалай этейим.
Ол бир налат, бир огъурсуз адамды.

Абчар. Сен аны, муну кьой да, ма минг сом ачха! Ахматны санга джюрюгенин да билсбиз, аны сен бизге тутдурсанг, бизге иги кибик, санга да игиди. Тутдурмасанг а, башынга аман болургъа да болур. (*Къамгъут, ачхагъа къараб, эрнин-бурнун джалайды.*)

Къамгъут. Да, кертн айтасыз, ол джаманлыкъны этерге да болур, кесимча, ол да бай болса, ийпаныр эдим, анга уа бош ийпана болурма. Энди аны сиз туталлыкъ эсегиз, мен аны хапарын айтайым: ол бюгече адам джата Унухлагъа келликди, Унух селеше келиб, аны манга ышаныб айтыб кьойду. Энди сиз Ахмат келирни аллы бла Унухну бери чакъырыгъыз да, мында тутугъуз, мен Унухну юйюнде бугъайым да, Ахмат келиб джукълагъанлай, аны сауутларын урлаб, эшикни ачыб, сизни юсюне пейим, ёзге не этейим! Алай кьолдан ычхыннганы болса, сизге, манга да джашау тауусулур, аны билгиз!

Абчар. Да сен алай эт ансы, биз не ёлтюрюрбюз, не да тутарбыз, алай а хурджунунда затда сауут кьоймай ал. Биз да бусагъатдан огъуна хазыр болуб барыб, бугъуб, сакълаб турайыкъ.

Къамгъут. Ол бек сакъ джюрюйдю, джукъ сездирирсиз, энди мен кетейим.

Абчар. Къамгъут, ма бу повестканы алыб бар да Унухха бер, бусагъат бери джибер. Сауутларыгъызны къурагъыз! Хайда, хазыр болугъуз! (*Барысы кетедиле.*)

Хорасан (*бугъаракъ туруб, аланы хапарларын эштиб киреди*). Араби, не мадар этейим, тутадыла Ахматны! Барыб джолну сакълар эдим, къайдан келлигин билсем. Эшта, Лейлагъа бир хапар билдирейим, ол бир мадар табар. Ай, гяур къандыла! Сизни азабыгъыздан къачан кьутулурбуз! (*Чыгъыб кетеди*).

(Джабыу ийиледи)

ТЕРТЮНЧЮ БЕЛМЕ

Тёртюнчю джабыуда ойнагъанла:

Ахмат.

Къамгъут.

Абчар.

Лейла.

Эки акъ аскерчи.

Унух.

Джабыу ачылады

Унухну юйю, джарлы юй, столда ашарыкъла, орун салыныб хазыр.
Унух олтурады. Къамгъут киреди.

Къамгъут. Кече ашхы болсун, Унух, къарнашым!
Унух. Сау бол. Къамгъут, кел, олтур!

Къамгъут. Огъан, олтура турмайма, санга бу повестканы бергендиле, бусагъат бармасанг, тутхан зат этиб нерге бол-
лукъдула.

Унух. Нек чакътыра болурла экен, араби?

Къамгъут. Да къой, къайгъылы болма, бош зат болур!

Унух. Аллах юлерине уллу палах бермесин, барайым.
(Кетедиле. Къамгъут гузаба къайтыб келиб бугъады, мычы-
май Ахмат киреди.)

Ахмат. Тобаста! Унух къайда болур бу заманда? (Столгъа олтуруб, гузабаракъ ашаб, сауутларын тешиб джатады. Ах-
мат джукълагъанлай, Къамгъут сауутларын урлайды, олса-
гъатдан эшикни ачады, эшикден абчар, Хаджи-Мырза, 2 сат-
ник киредиле, бек къоркъуб, акырын келиб, тюбге басадыла.)

Ахмат. Ой, анасыны уа! Ким сатды эке мени? (Аланы тюртюб юсюнден атыб, къобады. Абчар, артына къарай, абы-
на-абына къачыб эшик артына къысылады. Бир сатник чы-
нгаб Ахматны артындан бууады. Хаджи-Мырза, Ахматны
ал джанындан башына уругъа мурат этиб, агъач бла сермей-
ди. Ахмат аллына ийилиб, агъач анга тиймей, сатникни ба-
шына тиеди, сатник джыгъылады, Ахмат Хаджи-Мырзаны
юсюне чынгаб, тартыб-тартыб эки сатникни да Хаджи-Мырзаны
юсюне салады.) Ай аман, Къамгъут, мени сауутларымы бери
бир джетдир. (Къамгъут, ары-бери къариб, агъачны ылыб,
Ахматны арт джанындан келиб, керилиб башына уруб ызына
къачады.)

Ахмат. Ой-ой-ой, (туруб, башындан эки къолу бла тутуб,
тентирей келиб, джыгъылады).

Абчар. (Эшик артындан чыгыб.) Ай, аман хомухла! Ба-
сыгъыз. (Ахматны тюбге басадыла, къолларын артына бай-
лайдыла.)

Абчар. Бусагъат тинтиуюл этигиз! (Тинтиуюл этиб, хур-
джунундан бир письмону алыб абчаргъа бередиле.)

Абчар. «Багъалы Ахмат, акъла чачылыб башлагъандыла,
большевикле джууукъ келгендиле, сени тутаргъа къарыу салыб
кюрешедиле, бек сакъ бол, бир да къоркъма, биз сау болуб,
санга джукъ болмаз... «Большевик».

Абчар. Ким джазгъанды муну?

Ахмат. Да, большевик джазгъанын кёре тураса да?

Абчар. Ойнай болурса дейме бизни бла. Ким джазгъанын
айта эсенг, айт. Айтмай эсенг, уруб башынгы тюшюрюрме буса-
гъатдан! (Ахматны уруб джыгъады.)

Ахмат (къоба келиб, аягъы бла полну уруб). Айтмайма!
(Илгениб артларына къачадыла.)

Абчар (герохну къолуна алыб, сагъатха къараб). Юч да-
кънкъа болджалынгды, ким джазгъанын айта эсенг айт, айтмай
эсенг, итни ургъанча, тюз ауузунгдап уруб къоярыкъма!

Ахмат. Нени айтдыраса манга? Джарлы, джалчы, кеси

кыйыны бла джашагъан орталыкъ — барысы да джазадыла манга, ала барысы да большевиклени джанындадыла, алай а сен мени ёлтюрсенг да, сени башынгы тюю сайын бир Ахмат табылыр санга...

Абчар. Ит кибик, муну юрдюре турмагъыз да, ышаннга салыгъыз, уругъуз да кююгъуз! Кел, Хаджи-Мырза, энди биз кетейик *(кетедиле)*.

1-чи. Сюел къабыргъагъа! *(Тюртюб элиб сюейди.)*

2-чи. Ахмат, айтыр сёзюнгю айтыб кюй! *(Шоклары чыгъырдатадыла.)*

Ахмат. Мен ёлсем да, большевикле саудула, джарлыла, джалчыла ала бла биргедиле. Ахмат ёлур, Ахмат тутхан ишге уа ёлюм болмаз. Кёб къалмагъанды ол кюннге. Къан ичнучю капитал джер юсюнден тас болуб, саулай дуння башына Къызыл байракъ бегир. Мен ёлеме. Джашасын ишчи, элли, урунган халкъ! Джашасын Къызыл Аскер! Джашасынла большевикле! Уругъуз, мен хазырма! *(Шокла бла ышанлайдыла, ишкден юсю-башы омакъ бир кызы киреди.)*

Къыз. Сабыр этигиз! *(Была шокларыны бурунларын эншиге иедиле.)*

2-чи. Сен не адамса, иек келдинг берп?

Къыз. Мен Хаджи-Мырзаны кызы Зайнебме, бу уа мени агамы къанлысыды, абчар къарнашымы — Хамзатны бу ёлтюргенди. Сиз урсагъыз, мен къанындан ичерикме. Алай болса да, бу джауубуз кюлгъа тюшген кюуанч бла бирча кюлумдан мени саулугъуму бир тартыб, алай уругъуз муну *(хурджунундан бир аракъы шыша бла 2 стакан алыб алагъа береди, ала да шокларын къабыргъагъа сюб, рюмкаларын аладыла)*.

2-чи. Ах-а-а! Джаша, Зайнеб, джаша!

1-чи. Ахмат, джан деген татлыды, сен да бир тартыб къалырма эдинг? *(Ха-ха-ха деб, хыликке этиб кюледиле. Лейла бу кёзюнде алагъа эслетмей, хурджунундан джюлгючню алыб, Ахматны кюлларыны байлауларын кесиб башлайды, Ахмат бир джангыз чынгаб шоккланы къатына тюшюб, шоккуну алыб, алагъа тартады).*

Ахмат. Джан деген зат татлады, бир тартыб къалыгъыз! *(Экиси да бек кюркүб, рюмкаларын джерге иедиле.)*

Ахмат (1-чнге). Байла муну кюлларын артына! (2-чини кёржюеди, ол да кёзюню кыйыры бла Ахматха къараб, бек кюркүб, калтырай-кжалтырай байлайды.)

Ахмат (2-чнге). Кюлларынгы артына тут! *(Аны кюлларын да артына байлайды.)* Ауузларыгъызны ачыгъыз! *(Ауузларын ачадыла, ол да, къычыралмазча, кюлджаулукъ биштукъла этеди.)* Лейла, бу адамлыкъны къалай эталдың? Къайдан билдинг мени ханарымы?

Лейла. Айюнге, Хорасан джетиб ханар айтханды да, мен да кесимп Зайнебча этиб, аны кийимлерин кийиб, не сени къа-

тыш ёлюрме, неда сени кьутхарырма деб мыллык атыб кюч-
ден джетднм.

А х м а т. Да, Лейла, уллу адамлыкь этднг, ёлмесем, санга
аны унутмам, энди мен кетейм, мен мычымай аскер бла дже-
терме, сен энтда джигит бол! Быланы да кьората-кьората ке-
тейм, сау кьал! (*Кьол тутадыла.*)

(Д ж а б ы у и п и л е д и)

БЕШИНЧИ БЕЛМЕ

5-чи джабыуда ойпагъанла:

Х а д ж и - М ы р з а.
А б ч а р.
Т ы н ч д ж а т м а з.
Л е й л а.
А х м а т.
З—4 кьызыл аскерчи джаш.

(Д ж а б ы у а ч ы л а д ы)

Х а д ж и - М ы р з а н ы ю ю, хапчюклерн ары-берн чачылыб, 2 чемодан
юй тьюнде, Х а д ж и - М ы р з а, абчар, Х ы з ы р афеңди — барысы
да бек кьоркьгъан халда олтурадыла.

Х а д ж и - М ы р з а. Энди не кьычырыкь этейик? Башыбызны
кьайры атайыкь, большевикле джетедиле.

А ф е н д и. Да бир джары кьачайыкь ансы, Ахмат ала
кьатыш джетсе, бизни барыбыздан бошарыкьды (*шюк таууш-
ла келедиле*).

Х а д ж и - М ы р з а. Ма джетдиле, тебрегиз, хайда-хайда!

А б ч а р. Ах, мени борбайларым аман кьыйылгъандыла,
кьачалырма демейме. Ах, кесибиз этдик кесибизге бу палахны!
Энди кьурчдан кьаты Кьызыл Аскерни хорлаймазлыгыбыз-
ны билмейми эдик? Кесибизни кьысыб, бир таб заманны сакь-
лаб нек турмадыкь? (*Башын тартады.*)

А ф е н д и. Сен джаудурдунг бизге бу палахны, алда деб,
мени тёрт джанына чабдырыб айланган. Алда энди, кьалай
алдаяллыкь эсенг да! Ол санга черс бернучюле энди сени
кьатынга келмей кьалдыла да!

А б ч а р. Алыныб-кьутуруб алай айланга эдинг сен. Халкь-
ны адамыча алдаялмагъанлайынга, бизни амалтын башларын
кесдиредиле деген сен эдинг да, энди бирн да кьатынга келмей
кьалды да!

А ф е н д и. Эшшек, этеринги да этиб, энди башынги мени
бла алыргъамы умут этесе? Сен, дагъыда сени кибикле, мен
этген чакьлы халкьны ичинде бир иш этсегиз, биз муратыбыз-
гъа джетер эдик.

А б ч а р. Эки да эш-ш-ек! Юч да ит! Этеринги этдинг да
бошадынг (*тйююшедиле, шюк тауушла келедиле*).

Хаджи-Мырза. Бир-биринги артда соярсыз, кѳурурукъ юйюгюз! Джетдиле большевикле! Хайдагъыз, кѳачайыкъ! Не болду Тынчджатмаз! *(Тынчджатмаз киреди.)*

Тынчджатмаз. Не кѳан джауду юйюнге, нек кѳуугъун-лайса?

Хаджи-Мырза. Кѳлтюр чемоданланы!

Тынчджатмаз. Ха-ха-ха, тейри, Тынчджатмаз деб санга атайыкъ дейме энди уа! Мен кѳлтюре, сен ашай, аны бла болгъанды бу кѳарнынг былай! Алай жарылтга энди ол кѳарнынг *(Хаджи-Мырзаны кѳарнын кѳолу бла кѳагъады. Шокла атылдыла. Хаджи-Мырза, афенди да кѳачадыла. Тынчджатмаз, алены хыликке эте, ызларындан чыгъады.)*

Абчар. Ай, болмайдыла борбайларым! Санларым кѳыйылгъандыла да кѳалгъандыла, былай бир бугъайым ансы *(бугъады. Тынчджатмаз джырлай-джырлай киреди.)*

Тынчджатмаз.

Кѳаты уруб революция джелл,
Кѳарча, эрийди залмленн кѳло,
Бузлу бутултаны чачады,
Кѳзюбюзню кенгнге ачады,
Джарыкъ тийиб, Октябрны кюню.

Кѳайда, менн кѳуйругъум джумушакъ шиндикге джарашырыкъмыды? *(Шиндикге олтуруб, аякъларын бир-бири юсюне салыб, кесине.)* Тынчджатмаз, отуннга бар! Тынчджатмаз, маллагъа аш сал! Тынчджатмаз, отун джар, суу ал! Тынчджатмаз, арбазны кюре! Тынчджатмаз, Абрекни джерин сал! *(Туруб ёрге-энишге барыб.)* Тынчджатмаз, большевикле джетдиле, кѳлтюр чемоданланы. Гыр-р-р-рт! Эш-ек! Тынчджатмаз кѳлтюрюр энди санга чемоданланы! *(Олтурады, олсагъат эшик кѳагъылады.)*

Тынчджатмаз. Оллахий, ол Хаджи-Мырза эсе, мен аны уруб, эшекни джатдыргъанча бир джатдырмай кѳоймам! *(Барыб эшикленн ачыб, таякъ бла кериледи, эшикден Лейла киреди.)*

Лейла. Хасан, о Хасан! Ахмат большевикле кѳатыш джетди да кѳалды! *(Экиси да кѳууанадыла. Кенгден джырлагъан тауушла келедиле.)*

Бу берилген эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Кѳызыл Аскерленн
Аскер хорламаз.

Эшикден Ахмат кѳызыл аскерчи джѳнгерлери бла киреди. «Ура! Ура!» — деб эки кѳаууму да кѳууанадыла.

Лейла. Ахмат, итле барысы да бизден кѳоркъуб кѳачадыла. Джарлыланы кѳанын ичген, сени да кѳантынг ол абчар

квачалмай кьалгъанды, ма былайдады (абчар букъгъан джан-нын кёргюзеди. Ахмат излеб, табыб келеди, джанында герохун алыб, ичине къарайды).

Ахмат. Охо-о! Бу джангыз патронну нек сакълай эдннг? Не-е? Бу бир джукъгъа джарар... (Герохну столгъа атады.)

Ахмат. Джолдашла! Биз къазуатны бошасакъ да, ишни уллусу алкъын аллыбыздады, ма муну кибиб бугъуб кьалгъан итле, не къарыуларын да салыб, бизге бузукъ болургъа кюре-ширикдиле. Тышына къачхан къауум да бизге къанлы болгъанларын билесиз. Алай болса да джарлы. джалчы, орталыкъ биригиб ишлеб, кулаклагъа, моллалагъа алдатмасала, бизге бир залим да бир зат эталмаз. Залимлени джер башындан тас этген, урунганланы башларына бош этген къурчдан къаты Къызыл Аскерди. (Бу кёзюуде ибчар, столдин герохну алыб, кеси кесин урады.)

Ахмат. А-а-а! Ол джангыз патронну да алтай бирге сакълай болур эдннг! Башха мадарынгы тауусханында, кеси кесинги урубму къойдунг? Канниалистлени барысыны да арт боллукълары ма былайды. Бизни кыйыпай, кеси кесинги ургъанынгы бек иги этдннг.

Къан ичнучю капиталны
Тапларбыз джолдан.
Теиглики кызыл байрагъын
Иймебиз кьолдан!

(Узалыб, байракъдан тутадыла.)

Лейла. Иймебиз кьолдан (ол да тутады байракъдан).

Къызыл аскерчи. Иймебиз кьолдан! (Ол да тутады.)

Хасан (Тынджатамаз.) Иймебиз кьолдан! (Ол да тутады. Барысы бирден бу джырны джырлайдыла. Ахмат башчылыкъ этеди.)

Ахмат:

Тучдан окъла, кьурч кылычла
Байлаб биз белге.
Дуння залимлики эзиб,
Кёмербиз джерге!

Бу берилген эркинлики
Бизден киши алмаз,
Ма биз Къызыл Аскерлени
Аскер хорламаз.

Ала джырлай-джырлай, Ахмат бла Лейла, бир-бирине таяныб, кюле къаладыла.

1. Пьесаны сыфатларын эки къауумгъа (асыл, асылсыз) юлешиб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

2. Хар геройну, пьесадан цитатала бла хайырланыб, характеристикасын

3. Школда драмкружокну башчысы бла пьесадан бир бёлюмю хазырлаб, сохталагъа сценада салыб кёргюзюгюз.

ДРАМА¹

Драма суратлау литератураны бир тюрлюсюдю. Драма чыгъармалада джазыучу айтыргъа излеген, кёлюне келген затны чыгъарманы геройларыны сёзлеринден, ушакъларындан, аякъ алышларындан белгиле этиб кёргюзедн. Драма чыгъармала тюрлю-тюрлю боладыла: трагедия, драма, комедия.

1. Адамланы арасында тереи магъаналы, къыйын, къаршчы кюрешии кёргюзген чыгъармагъа драма дейдиле. Драмада джазыучу, кесини сёзлерини къошмай, драманы ичинде адамланы бир-бирине сёлешдириб, аланы сёзлери, ишлери бла кюрешии ачыкълайды. Сёз ючюн: Батчаланы А.-Керимни «Ахмат-Батыр» пьесасы.

2. Трагедия чыгъарманы баш герою не кесини джашауу ючюн, неда халкъ ючюн кючю тенг болмагъан къаты урушда ёледн. Сёз ючюн: Гебенланы Гемманы «Эски адетле — джолла» деген пьесасы.

Трагедия чынг алгъа Грецияда чыкъгъанды (Дионис деген аллахха бурунгу Грецияда, эчки къурманлыкъ кесиб, джырла джыралагъан байрам кюнлери болгъанды. Эчкиге грекча трагос дейдиле, джыргъа — оде.)

3. Не адамыи кесини джашауунда неда джамагъатда джашаугъа джарамагъан затланы кюлкю бла кёргюзген драмалыкъ чыгъармагъа комедия дейдиле. Сёз ючюн: Эбзеланы Шархбийини «Огъурлу» деген пьесасы.

ТИЛНИ СУРАТЛАУ МАДАРЛАРЫ

Затны сыфатлаучу сёзлеге эпитетле дейбиз. Эпитет затны болумуна кёре, къайсы джаны болса да бир джаны бла сыфатлайды, кесн да хар заманда сыфатланыб тургъан сёзню бир-гесине джюрюйдю.

Сёз ючюн: джарыкъ джулдуз, кюмюш таякъ, чокъракъ суу, акъ булут. Къутас чач, тору ат, кюнню алтын таякълары.

ТЕНГЛЕШДИРИУ

Джазыучу, суратлагъан затын иги ачыкъ этер ючюн, ол зат бла ушашлыгъы болгъан бир башха зат бла тенгleshдириди. Аллай сёзлеге тенгleshдириу дейбиз. Сёз ючюн: «Тууар кёз киби, тюмени терезесинден кюнню джилтинлери киреди-ле». («Къара кюбюр»).

¹ Д р а м а — грекча: этку (действие).

БЕТЛЕНДИРИУ

Джансыз затлагъа, джаныуарлагъа адамны юсюнде болгъан затламы халсынн, къылыгъын, ишнн салыб суратлагъа бетлендириу дейбиз.

Сёз ючюн: кюн ышарады, чапракъла шыбырдайдыла.

Бетлендириу басиялада, джомакълада кёб джюрюйдю. Джаныуарла адамлача сёлешиб, ойлашыб, ишлеб суратландыла.

АСЫЛ ГЕРОЙНУ СУРАТЛАНЫУУ

Суратлау литературада «асыл герой» дегенни эки тюрлю магъанада ангыларгъа керекди: субъективли (эичи) къарам бла, объективли (тюз, джашауда керти) болумуча.

Субъективли магъанада джазыучу, геройну кеси джаратыб аны къылыгъы, халсын къалгъан адамлагъа юлгю болсун деб суратлагъан персوناжына асыл герой дейбиз.

Объективли магъанада уа джангы иги затны джашауда бардыыр, бегитир ючюн кюрешген персонажгъа айтабыз асыл герой деб.

Асыл геройгъа джазыучуну эичи къарамы бла ол геройну джашауда керти болумуну бир-бирине туура келишгени авторну джамагъат джашауну законларын ангылагъанына кёре, эскилик бла джангылыкъны кюрешинде къайсы джанына аугъанына кёре болады.

Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында асыл герой болуб суратланган орус ишчи, большевик Семён болады.

Ол, Ташчыда ишлеб, анда ишчилени арасында революцион ишле бардырады, ишчиле класс джау ким болгъанын, азатлыкъны, революцион кюреш болмай, башха джол бла табылмазлыкъын ангылатады. Семен Ленинни иннетин бардырады, къарачайлы джарлыланы, джалчыланы класс сезимлери Семённу болушлугъу бла ёседи.

Семён интернационалистди, ленинчи партияны, алчы революцион пролетариатны адамыды.

Джазыучу Семённу образы бла Россияда революцияны аллы кёзюуде къарыу алыб баргъан, хорламын иеси боллукъ джамагъат кючю — революцион пролетариатны сыфатлайды.

Сёз ючюн, Батчаланы Абдул-Керимни «Ахмат-Батыр» деген пьесасында асыл герой Ахмат-Батырды.

Семён Россияда революция хазырлана тургъан кёзююню героюну образыды. Ахмат-Батыр а граждан къазауатда революцияны хорламын джакълагъан, Совет властны бегитирге кюрешген геройну образыды.

Ахмат-Батырча асыл геройла Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинде Васильченко, Ахмат, Темирбашдыла, д. а. к.

Эбзеланы
Шахарбий
(1913—1982)

Эбзеланы Кёккёзню джашы Шахарбий 1913 джылда Джёгетейде туугъанды. 1921 джылда юйдегилери бла Нарсана шахаргъа кёчгендиле. Анда Ленин атлы тогъузджыллыкъ орта школну 1929 джылда бошагъанды. Комсомолчу джылларында Шахарбий кёб тюрлю суратлау кружоклагъа къатышханды. Нарсанада къарачай клубну залына 500—600 адам сыйына эди. Анда суратлау кружокла ишлей эдиле, оркестр, орус, къарачай драмкружокла, «Синия блуза», хор кружок, д. б.

Къарачай клубну сценасында талай классика эмда къарачай пьесала кёргюзюлген эдиле. Гебенланы Гемма джазгъан «Эски адетле» деген пьесада Хасанны ролюн Шахарбий ойнагъан эди. 1930 джылда Шахарбий клубну тамадасы болуб ишлейди. Къарачай джырладан, тепсеу тартыуларындан, тепсеуледен къуралгъан концертле бериб башлайдыла. Ол джылда Шахарбийни «Огъурлу» деген комедиясын биринчи кере саладыла. Терезеге, Ючкекениге, дагъыда башха элгеге барыб, элчилеге кёргюзедиле, Нарсана шахарны клубларында, санаторийледе саладыла.

1931 джыл. Север Кавказны ара шахарында — Ростовда Север Кавказы халкъларыны искусстволарыны биринчи олимпиадасы болады. Къарачайдан ары барлыкъла 50 адамдан аслам эдиле. Репертуарлары — халкъ эмда жангы джырла, тепсеуле. «Огъурлу» деген пьесаны анда кёргюзюрге хазырлайдыла. Къарачай областдан сора да олимпиадагъа Дагъыстан, Терк Башы Тегей, Ингушетия, Чечня, Къабарты-Малкъар, Адыгея, Черкесия, Қалмыкия къатышадыла. Ростов шахарны

ишчилери бла кзулукчулары, он кюнню ичинде халкъланы искусстволары бла шагърей болуб, улуу багъа беридиле. Кёр-гюзюлген пьесаланы ичинде «Огъурлу» бла Адыгей областны коллективни салгъан пьеса биринчи орунну алачыла. Арт кечде Максим Горький атлы театрда улуу концерт бериледи. Ол кече кзууанчы джыйылыуда Къарачай областны кзуумуна Къызыл байракъ берилгенди. Шахарбий, андан къайтхандан сора, Къарачай областта ансамбль кзурайды. Ансамбль Нар-сананы санаторийлеринде, клубларында концертге береди, халкълны къарачай тенсеуле бла, джырла бла шагърей этеди. Иссисууда, Ессентукда, Железноводскеде, Гитче Къарачай районну эллеринде магъаналы, сейирлик концертге салады.

1933 джылда Эбзе улу орус джазыучу Юрий Либединский бла шагърей болады.

Шахарбий, Бийчесындан къайтыб келе, джолда улуу джу-мушакъ таш табыб, юйге келтиргенди. Ол сейирлик тапны къазыб, джонуб, Ленинни полупрофильни салгъанды, Либедин-ский кёргендинде, анга улуу эс бёлуб, ким этгенди, деб сорады. Шахарбий барельефни хапарын айтады. Либединский фотоап-паратны бла Ленинни барельефни суратын алады.

Либединский юч айдан сора ол суратны «Правда» газетни ючюнчю бетинде «Искусство горцев» деб чыгъарады. Статьяда Ленин таулулагъа берген насыбны юсюнден джазгъан эди ол.

1934 джылда Иссисууда Эбзеланы Шахарбийни башчылы-гъы бла къарачай ансамбль концерт береди. Бу концертде Г. К. Орджоникидзе болгъанды. Къарачай джашла бла кызла тенсеуленн кёргюзгендиле, Шахарбий а 27 къама бла стемени тенсегенди. Концертни ахырына джетгенден сора Орджоникид-зе, джашланы, кызыланы да кёлларын тутуб, алгъышлагъан-ды. «Джашасын бизни партия» деген джырны артыкъ да бек джаратханды ол.

Экинчи кюнюнде уа Нарсанада Горький атлы театрны залы солугъан адамладан, нарсаначыладан толду. Аланы иги кесеги къарачайлыладыла. Бу къадар адам, Орджоникидзинн кёрюр ючюн, аны бла бирге улуу концертге къараргъа келгендиле.

Концертни ахырында «Джашасын бизни партия» деген джырны джырлагъанларында, эм алгъа Орджоникидзе, аны бла саулай зал ёрге туруб, бир-эки минутну кёл клагъыб тур-гъандыла.

1935 джылда Шахарбий Къарачай областда Микоян-Шахар-да ансамбль кзурайды.

1941 джылда Эбзеланы Шахарбий Улуу Ата джурт къаза-уатха кетгенди. Сталинград урушну биринчи кюнлеринден Ша-харбий анда болгъанды. Къазауатда этген джигитлиги ючюн къралыбыз аны 4 кере кърал саугъала бла сыйлагъанды. 1945 джылда аскерден къайтханды.

1961 джылдан Эбзе улу областны радиокомитетинде музыка

бѣлюмню редактору болуб ишлейди. Андан сора пенсиягъа чыгъады. Шахарбий эндиге дери 52 джыр джазгъанды, аланы пчпиде опекиси сабийлеге джазылгъанды.

ОГЪУРЛУ

(Комедия)

Пьесаны адамлары:

Джанхот, бай киши — 50 джылда.

Айшат, аны къатыны — 45 джылда.

Зайнеб, къызы — 22 джылда.

Огъурлу, джалчысы — 27 джылда.

Аскер, Джанхотну эгечинден туугъан — 25 джылда.

Фатима, Джанхотну къарнашындап туугъан — 21 джылда.

Азрет, темирчи — 25 джылда.

Солтан, офицер (прапорщик) — 35 джылда.

ДЕКОРАЦИЯ

Эски къарачай печ юй. Бир комната биринден эки кере гитче. От юйчюк. Шиндиксиз джеталмазча миийкде — тапха. Халкъдан солгъа эшик. Аны къатында тагъылыб тургъан джамчы. Гитче юйчюкден улуу печге кирген эшик. Терениндеги эшик Зайнебни экинчи печине элтеди. Алдагъы — эшикге элтеди. Бу печ джасалыбды. Терезелени орталарында орундукъ. Комнатын ортасында стол, шиндикле.

БИРИНЧИ КЕРЮНЮУЮ

От юйчюкден орта юйге кирген абыныб юсюне джыгъылырча, Айшат намаз этеди. Нени эсе да тиге, Зайнеб орундукъда олтурады. Узакъдан азанчыны тауушу, аздан аз эштиле, тохтаб къалады.

Айшат. *(Намазны бошай, тобукъларына олтургъанлай, башын онг джанына буруб.)* Асса-ла-а-ам алейкум... *(Сол джанына бурулуб.)* Асса-ла-а-ам... *(Къолларын аллына тутханлай, «Къулфууну» окъуйду.)* Къулфуу алла-а-а-аху... Ахаддуалла-а-а-ху ассамади, Лам я-я-я-ли-ди-и... Олам я-я-я куллаху-у-у...

Зайнеб. Анам, «Къулфууну» окъугъан заманында «Лам ялиди» деген сѣзлени асыры бек созуб иймеймисе?

Айшат. Атанг менден аз созмайды. Созаргъа керекди... ким да алай созады. Мен да созалгъанымча созама.

Зайнеб. Ий, анам, дагъыда бир сорлугъум барды. Сорама, сорама эте турганлайыма, унутама да къояма. Къулфууну окъугъан заманында айтылгъан сѣзлени магъаналарын ангылаймыса?

Айшат. Атанг да ангыламайды... Намазымы буздургъунчу тохтарыкъмыса, огъесе...

Зайнеб. Тохтадым. *(Ит юрген таууш, андан сора Огъурлу*

бла Джанхотну саламлашхан тауушлары эшитиледи: «Сал-а-аам аликүм, аллахны сүйгөн кѳулу, Джанхот!».

«Алейкум сала-а-а-алам, Огъурлу! Келдингеми? Кѳошдан, малдан не хапар? Тынч-эсен болурсуз?»)

Огъурлу. Бек тынч, бек эсен! Ол сен кѳоюб кетгенча турабыз!

Джанхот. Кѳошулган, кѳораган?

Огъурлу. Кѳорагандан аллах сакъласын, Джанхот. Кѳошулган а этгенди. Сени Кѳонгурунг бла Айшатны Голчусу бирер джараган мал табхандыла. Шо, ол эки бузоучукну бир кѳрге эдинг. Экиси да тишичкледиле!

Джанхот. Аллах, сеннге минг кере махтау этеме! Да, сен а, Огъурлу, уллу кѳууандырдынг да. Аллахдан кѳууан!

Зайнеб (Огъурлуну тауушу чыккѳандан башлаб терезеден кѳараб туруб). Апа, Огъурлуну хапарын эштеми? Не келтирген эсе да, бир кѳарайым! (Чабыб чыггады. Айшат да терезени кѳатына барыб кѳарайды.)

Огъурлу (арбазда). Рамазан! Алай кѳой, алай кѳой! Мычымай джегерикбиз.

Джанхот. Огъурлу, малланы ач этемисиз?!

Огъурлу. Джанхот, джалчыларынг ач боладыла, ансы малларынгы кѳарынлары токъду. Ант этдирсенг, этерме, малчылаы тилтерине гырджын тиймегенли алты кюн болду. Ачдан кѳырыладыла. Азыкѳ хазырлаган эсенг, эрлай арбагѳа атыб, ызыма кѳачар эдим!

Джанхот. Айхай, айхай, хазырлаганма. Джюкле да Рамазанны ызына ашыр. Кесинг юйде кѳалыб юй джумушха кѳарарыкѳса! Кѳапчыкѳ от юйдеди. Тез бол!

Огъурлу (арт эшик бла от юйге киреди. Айшат да, намазлыкѳгѳа джарышыб, дуа этеди). Да сиз а, ант этгенча, малчылаы ачдан кѳырыб... Аллахны сүйгөн кѳулу, киши алаймы этеди? (Кѳапчыкѳны кѳлтюре.) Кѳарыу кибикибизден да ышан кѳалмаганды, тейри!

Айшат. Я-а-а, аллахым! Ёлюмден, ауруудан, ауурлукѳладан сен сакѳла! (Эки кѳолу бла бетин сылаганлай, Огъурлу эшикден арты бла чыггыб, абыныб, Айшатны юсюне джыгѳылады.)

Бисмилл-я-а-а... бисмилл-я-а-а! Бисмилл-я-а-а.

Айшат (Огъурлуну тюбюнде тыпырдай). Шайта-а-а-ан! Алмасты-ы-ы, ат-а-йтма-а-аз!.. Бисмилла, бисмилла, бисмилла!

Огъурлу (эрлай тобукѳланыб, сора аллын бу юйден арбазгѳа элтген эшикге айландырыб, кѳапчыкѳгѳа миниб, бучакѳларындан эшекни кѳулакѳларындан тутханча тутады).

Айшат (ычхыныб, тобукѳланыб тургѳанлай, Огъурлуну этегинден тутады). Алмасты-ы-ы-ы! Шайта-а-а-а-ан! Кѳара джи! Тоба-тоба!

Огъурлу (кѳапчыкѳгѳа миниб, олтургѳанлай, атха «чух»

дегенча тепчилдей). Сени джауунга келсин быллай кюн: Джин тюлме, Огъурлума! Огъурлу!

Айшат (*Огъурлуну этегин иймегенлей, ызындан юч-тёрт атлам этеди*). Огъурлу эсенг, сен кяаллайла этиб айланаса?! Бу не пишигди?! Алмасты деб менигеми айтаса? Алмасты менмеми? Сенсе, сенсе, сенсе!

Огъурлу (*кѣапчыкѣны джерге ие*). Да, мен да алай айтама деб неметгеми!

Айшат. Къалай айтама деб?!

Огъурлу. Алмасты мен эсем, сора мени тюбюмдеги уа кимди дегенча болдум да... «Алмасты!» деб кычырыргъа мен да аузуму ачдым, амма сен менден эсе алгъа неметдиги да джибердиги. Мени тюбюме тюшюбю турлукъ эдинг?

Айшат. Къарачы! Сен къаллайла эте айланаса?

Огъурлу. Игилик этигиз! Бек тынч, бек эсен! (*Кѣолун узатады.*)

Айшат. Дагъыда, уялыр орнуна, кѣолун узатады. (*Огъурлуну кѣолун ирады.*) Джанымы ала эдинг да!

Огъурлу. Бошунга абынганлайыма, олсагъатдан юсюнге ауарыгъымы билдим. Алай а кесими тыялмадым да, неметдим. Аллахны джазыуу алай болур эди.

Джанхот (*эшикте*). Атангы кѣонагъыма, Огъурлу къайда кълды?! Огъурлу!

Огъурлу. Барама! (*Кѣапчыкѣны имбашына атханлай, бучхикѣлары бла Айшатны джаягъына уруб тентиретеди.*)

Айшат (*Огъурлуну аллына чабыб*). Тохта, энди сеннге оюнчакъмы болгъанма?! Хайуан! Бусагъатдан айтыб, сыртынгдан къайиш алдырайым да! Биреуно къатыныны юсюне секире! (*Чыгъады.*)

Огъурлу (*кѣапчыкѣны джерге салады*). Секирмейме, джаным, секирмейме. Тоба, тоба, тоба. Ол къатыныны мени джунчутханына бир къара. Артып эшикке кысыб намаз эте тургъанын ким биле эди?..

Джанхот (*эшикте*). Да ол келген эшиги бла чыкъса, кѣзлери чыгъама эдиле?!

Айшат (*эшикте*). Чыкъса, мен огъаймы дей эдим!

Джанхот. Хайы-ы-ыр! Джууабын берирме! Ол аягъы непи басханын кѣрмей айланган кѣзлерин уруб алыб кѣойсанг а!

Огъурлу. Берип кѣойсам а, алыр эдигиз!

Зайнеб. И, Огъурлу, атамы нек чамландыраса? Сакълатма да барсанг а. Кесинг да сау кел!

Огъурлу (*ышараракъ*). Саулугъунг узак болсун, кызычыкъ, Зайнеб! Элни кыйырындан киргенлей, Азретге тюбедим. Олтурдукъ. Сѣлешдик. Арымай-талмай ишлейди. Сеннге да салам неди, тынчлыгъынгы билирге сюеди.

Зайнеб. Саламы узакъ болсун! Огъурлу, бек кѣууандырдың.

Огъурлу. Къууанчыгъыз узакъ болсун! Энди мычымайым.
(*Эшикни ачады.*)

Джанхот (*эшикте*). Ашыкъгъандан кесин тыялмай эди!
Энди уа босагъагъа сюелиб... Лахор эте! Огъурлу, дейме да!

Огъурлу. Барама! Къанчыкыны башы ычхыннганды да...
(*Зайнебге.*) Зайнеб, бююн да, тамбла да юйде къалама. Азретге айтдырлыгъын бармыды?

Зайнеб (*барыб, джастыкыны тюбюнден алыб, окъа хурджунну береди*). Быланы сеннге хазырлаб тургъапма. Санылла, тартма, тютюн. Бир джугъунга джарарла. Ич кёлегинги артда берирме.

Огъурлу. Да, билселе, урушурла!

Зайнеб. Билдирмезбиз. Сен былай эт...

Огъурлу. Къалай? Айт (*къапчыкъ бла кюрешеди*).

Зайнеб. Атам да, анам да базаргъа кетедиле. Азретге айт да... сени кёре келсин. Сенден тапсыгъын алыр.

Огъурлу. Айхай, айхай. Аны уа алай джарашдырыб айт-айым. Мени кёре келирге табса, ол излеген да сен айтханды. Энди кетейим. Къанчыкыны артындан джанла! (*Кёлтюрюб кетеди.*)

Зайнеб (*барыб терезеден къарайды*). Мен ашгыламагъан бир зат барды... Анама уа не болгъанды?

Джанхот (*эшикте*). Огъурлу! Джаратхан аллах бла тилейме, босагъада сюелиб не ушакъ этесе?

Огъурлу. Зайнебге хапар айта эдим.

Джанхот. Не хапар?

Огъурлу. Къайдам... Къонгурну бузоучугъу арнучукъмуду, огъесе Голчунукъму озады,— деб сора эди. Кёзчюклерни къарачыкъламыдыла, огъесе алачыкъламыдыла деб, аны билрге излейди... Къашхачыкълары бармыды? — дейди... Къыз сабийге нени да арнуу, игиси керекди.

Джанхот. Аны кьой да ишинге къара! Ишлегенден иги джокъду.

Зайнеб. (*Орундукъгъа олтуруб кюзгюсюне къарай*). Джюрегим тынчлыгъын алыб, джукъму кыстаб, дунямы къарангы этиб тургъан ауур къайгъымы чачдым. Огъурлу айтханыча этсе: этмей а кьоймаз, Азретчим келмей къалмаз. Ол писъмо ийгенли ненча заман озду. Мен а, адам табыб джууабылы писъмо джаздыралмадым. Ким джазсын? Ол биринден да, экинчисинден да кьоркъ да кюнленн ашыра тур. Айхай, тартыб алыб джюрегингден джазаргъа къагъытынг-къаламынг болса, нек джазыкъ эдинг?

Фатима. Келе-е-ебиз. (*Эшикни джанына сюеледи.*)

Зайнеб (*Фатимагъа.*) Ке-е-елигиз. Керти къубулуб къалма да аллынга атла!

Ф а т и м а. Эркиши тауушланы эштгенimde, кьой, Зейнебле-ге бир барайым деб, эки бутуму ат этиб, келеме. Иги этгенме да?

З а й н е б. Сен аман затны кьачан да этмегенсе.

Ф а т и м а (*Зайнебни аллына чабыб*). А кьыз, Фатима! Ма-а, Огьурлу келгенди деб нек айтмайса?

З а й н е б. А-кьыз, Фа-а-ти-ма-а! ма-а, Огьурлу ке-ел-ген-ди-и. (*Дженгил*.) Олтур! Кьатыма олтур да тынгыла!

Ф а т и м а. Андан сора да, айтырыкъларым бардыламы дей-се? Хы, олтурдум. Кёзлерим да, кьулакъларым да сендедиле!

З а й н е б. Атам да, амам да бюгюн базаргъа кетедиле. Биз билгенни сен да бил.

Ф а т и м а. «Биз» кимледиле?

З а й н е б. Огьурлу Азретге халар билдирликди. Сен да, Фатима, эгешчингим, былай эт...

Ф а т и м а. Къалай десенг, алай этейим!

З а й н е б. Тамбла, кюнортада, мени кёре кел. Кьатымда болургъа керексе. Кече биргеме джатарыкъса. Мени кьатыш къаллыгъынгы ананга айтырса.

Ф а т и м а. Да биягъы Огьурлуну кьошха кьууарыкъ болурла.

З а й н е б. Огъай, огъай! Атам Рамазанны кьошха ийиб, Огьурлуну юй джарлылыкъгъа кьараргъа мында тыяды.

Ф а т и м а. Бек иги!.. Азретни келгенни билген болса, джууабыбыз халпа-хазыр хазырды: Огьурлуну кёре келген эди, тенг тенгиге келген Къарачайны адетиди.— деб кьойсакъ, кимни дауу барды?

З а й н е б. Хайырсыз, мен да сениге алайчыгъын билдиреме, деб дыгалас эт-еме, Фатима, келгенниге къаллай бир кьууандым.

Ф а т и м а (*кьойнуна узала*). Тохта, мен сени андан да бек кьууандырайым. Джаратырыкъ эсенг, саугьамы ал!

З а й н е б. Ах! Азрет, Азрет! Мен сени суратчыгъынгы сакълагъаплы кюн ненча тийиб, ненча батды. Къалай кёб суу акъды... Энди Азретчингими сураты кьолумда болсун! Этген муратым да былай толсун! Фатима! Эгешчингим, сен халал джуукъ болгъанынга кьачан да ишексиз эдим.

Ф а т и м а. Ишексиз болгъанынга мен да ишексиз эдим.

З а й н е б. Сен да мешча, мен да сенича!

Ф а т и м а. Экибиз да бирча.

З а й н е б. Хо!

Ф а т и м а. Хо эсе, кел экибиз да ийнарчыгъынгы джырлайыкъ.

З а й н е б. А кьыз, ийнарымы бек джаратхан болурса дейме.

Ф а т и м а. Атам ёлмесин, джатсам, турсам да, ауузумдан тюшюрмейме.

Зайнеб. Адам эштмесин. Тур, терезеден бир къара!

Фатима (*терезеден къарай*). Рамазанны къанджыгъасында къанчыгъы... Джанхот бла Огъурлу да ашыра барадыла...

Зайнеб. Анам а къайда кългъанды?

Фатима. Джанхотну ызындан баргъан кимди да? (*Къайты олтурады.*)

Зайнеб (*къобузун алыб джырлайдыла*).

Сагъышла басыб,
Орунга кирсем,
Тарала, джылай джатама.
Кесекчик кълккъыб,
Тюшюмде кърсем,
Ийнарчыгъымы айтама,
Тюшде болмаса,
Азретчингими
Тюшюмде къараб кърмейме.
Сенсиз джашауда
Джашаялмайма,
Неда бир ауруб ёлмейме.

Кърюрге суюб,
Алай сакълайма.
Наным, эсниги бёлсенг а;
Кёллерим сени
Излей, атлайма,
Къайдаса? Ханар берсенг а!
Сеннге термиле,
Къабыргъа тюшсем,
Къабыр джашауну ачарма.
Эсима тюшюб,
Сени кюсесем,
Къабырчыгъымдан къачарма.

Фатима. Ах, биз джазыкъла! Айхай, къабыр да алай ийнб къойса уа.

Зайнеб. Тоба, анга тюшсек, къачалырбыз деб айтмайма. (*Къобузун салады.*)

Айшат (*эшикте*). Бусагъатдан джетеди-и-и!

Зайнеб. Анам! Анам келеди. А къыз, тынгылаб тургъан болурму? (*Суратны къойнуна сала*). Фатима! Акъылыбызны бир инсан билмесин.

Фатима. (*Орундан тура.*) Мени сабийчикгеми санайса? Ауузумдан сёз чыкыгъандан сора, мен ёлгенме. Къоркъма. Алай а-а-а...

Зайнеб. Алай а не? Айт да къой.

Фатима. Айхай, сени ызынгдан кълалмагъан бир афицеринг барды.

Зайнеб. Сора уа?

Фатима. Къайдам. Азретни бери келген хапарын эштсе, кырама-джырама дерик болур.

Зайнеб. Оу-оу! Солтанны мени къатымда сагъынмагъыз деб иенча айтханма! Ол ат эштилсе, джюрегим чанчады. Бойнуму кесиб, ёрге такъсала да, мен Солтаннга барлыкъ тюлме!

Фатима. Хы, къойдум. Сен алай бол, ансы...

Зайнеб. Фатима, келмей кълсанг, эштмеген эдим деме. Хо де!

Фатима. Хо, хо, хо, хо дедим! (*Кетеди.*)

Зайнеб (*кюзюге бара*). Бир иги Солтаннга кългъансыз. Абчар болмайын а. Гр-р-рт! Суюмей эсем, кимни дауу барды? Суюмейме! Суюмейме! Суюмейме! Хы, этигиз меннге эталлы-

гъыгъызыны! *(Азретни суратын къойнундан чыгъарыб).* Мен Азретчиным сиеме! *(Кюзюге къарай.)* Ол да мен сиеди.

Айшат. *(Бир кълунда тауугъу, бир кълунда челеги бла киреди.)* Кюзюню аллына сюелиб, бурнунг, къашынг бла кю-реше турма да, эшикке къара. Не айтырыкъ эсе да, атанг чакъырады. *(Гитче юйге кириб, шиндикге миниб, кълундагъы-ланы тапхагъа салады.)*

Зайнеб. Атам чакъыргъа эди да...

Айшат. Атангы кълонатъыма, энтда юйде селешеми тураса? Эшикке къара!

Зайнеб *(орундукъну къатына барыб, чепкенин джыя).* Иш этмесем, этмейсе дейсиз. Сора бир затны кълума алыб олтур-сам, барчы бла келчинден бошамайсыз. Мапга айтыргъын са-нга аптса уа! *(Джюрексиниб, чепкенин да орундукъгъа атыб кетиб тебренген заманда, суратчыкъны, кълонума салам деб, тюшюрюб кетеди.)*

Айшат *(юйчюкню тюбюн сибире, орта комнатагъа чыгъа-ды).* Айтса, мен огъай демей эдим. Ишинги этерге заман таб-май кългъа эдинг. Заманынгы кюзюню аллында ашырма да, юйюнгю тюбюн сибире бил. Сени ючюн ёлеме деб Солтан да айланады, ызынгдан кълалыкъ тюлме деб, темпрчи Азрет да айланады. Сен а, эгешчининги къатынга олтуртуб, ийнарла ай-та... *(полда Зайнеб тюшюрюб кетген суратны табады).* Ах, мен джа-а-азыкъ! Азрет! Эки эшиги терсине джабылыб, киндиги бурлукъ Азрет! Къайдан чыкъланса? Ким келтиргенди? Ишек-сиз, бу Фатиманы ишди! Кёзюме къарамай муну ючюн думп болуб бара эди. Иймансыз сатю, хайыр! *(Сибиргини кълоту-гъуна салыб, туратха къараб ышари.)* Тоба, Азретди... Талан-нган, чырайлы джаш кёреме. *(Халкъгъа).* Энди кызычыкъны чибиш этиб айланган сенмисе? Алай болгъанлыкъгъа, не бай-лыгъын да, биреуню гюрбеджисинде эртденден башлаб кечеге дерн чёгюнчю тёшеге ургъанды.

Зайнеб *(бурнун тургъузуб киреди. Аягъына къарай...).* Былайгъа джыярла да турурла!

Айшат *(суратны джашыра).* Энди уа биягъы сениге не болду?

Зайнеб. Не болду? Не болду? Не болду? *(Асхаяракъ, гит-че юйге оза.)* Болуб не боллукъ эди? Бузоуну кирип басдым! *(Олтуруб аягъын сюртеди.)*

Айшат. Оу-оу... Кызычыкъ, энтда сени сабий кылыкъла-рынг кълмагъан кёреме! Басдынг эсе, басдынг! Сени кълону-ма алыбмы айланлыкъма? Аягъынг басханны кёзюнг кёрмей айланыргъа сениге не болгъанды? Не? Атанга тюбедингми?!

Зайнеб. Тюбедим!

Айшат *(столну джанына олтура).* Не айта эди?

Зайнеб *(кюзюню аллына барыб, кесин тюзете).* «Къы-

зым, ананг да, мен да базаргъа барабыз. Юйге, малгъа сакъ бол...», энди мен маллагъа къурауулму боллукъма?

Айшат. Да керти айтады. Хар затха сакъ бол! Огъурлу юйде къалады. Айт да, джумуш этдир. Фатиманы чакъырсанг, кече биргенге джатар.

Зайнеб. Чакъырма.

Айшат. Кесигиз да бу арт кёзюуледе биринг бирингсиз болалмагъанча кёрюнесиз.. Биз тамбла пингирден къалмай джестербиз. Эштемиңе?

Зайнеб. Иги къычыр, марджа, иги къычыр!

Айшат. Къычыра эсем, адам бол деб къычырама! *(Бу заманда Огъурлу къолунда балтасы бла, тыш эшик бла гитче юйчюкге кириб, не эсе да излей, сора Айшат бла Зайнебни ушакъларына эс бёледи.)*

Зайнеб. Огъурлу ишлерге мен айтыр керекли турмайды. Этилликни бир да, эки да айтдырмагъанлай баджарады. Алай шойд да! Бнягъында кесин да бир бек джазыкъсындым.

Айшат. Нек? Не болгъанды?

Зайнеб *(анасыны къатына олтура)*. Къошдан келгенинде, меннге къошну, малны юсюнден хапар айтхан эди. «Сен босагъагъа сюелиб, къызыма не хапар айта эдинг?.. Элни къатыныны юсюне секире»...— деб урушхан да этди, эки кере ургъан да этди. Элни къатыныны юсюне секире...

Айшат. Хы, кёбдю! Секире, секире, секире!

Зайнеб. Секиртмеселе — секирмез!..

Айшат. Тохтаб къал, дейме да! Не айтханынгы, не сёлешгенниги билемнсе?

Зайнеб. Билмесем, айтхан да, сёлешген да...

Айшат. Тохтаб къал дегенме да! Къарачы...

Зайнеб. Бир да къарарыгъынг джокъду.

Айшат. Бек иги этгенди. Огъурлу бизде тургъанлы ма джети джыл. Малланы, ол сен кирлерине джыйиргенген бузоуланы ызындап кечеси, кюню да айланады. Къарда, бузда, боранда къалыб, сени атангы бир айтханын джерге тюшюрмей, ол юсю бла, ол башы бла, эт дегенни этиб, бар десе, барыб, кел десе, келиб айланады. Огъурлуну этген ишине бир эс бёлчю. Тоба деб айтама, ол баджаргъан джумушну сени атанг киби бешеулен тындырмазла. Къошда айланган экиси да аны кибикиле. Бу аланы къыйынларыды деб, сени атанг алагъа бир къара канек бермегенди. Арну айта, юслерине, башларына къарагъан киби эте, ма бюгюнlege джетдик. Иги ишлейдиле деб, урмай урушмай къояргъа уа джарамайды. Сизни бу кюнледе тутхан ол джалчыланы къыйынларыды.

Зайнеб. Ий, анам, бир сорайым.

Айшат. Сор, бала, сор!

Зайнеб. Огъурлу бизде тургъанлы джети джыл бола эсе, хақын аллыгъы бла къаллыгъы эсиңе келе болмазмы?

Айшат (*ёрге тура*). Да, айтханынг тюздү. Алай а атангы харамлыгы, Огъурлуну да тынчлыгы, къарангылыгы. Не уа алай къуру бизми джегебиз? (*Терезеден къарай.*) «Джалчыны джалын бер да, джанын ал»,— дейди. Биз а джалын да бермейбиз. Акъыз! Атанг кёрюнмейди. Кеч этиб къоябыз. Турчу, бир къара! (*Юйню тюрюн сибириб башлайды.*)

Зайнеб (*туруб*). Тоба, сизни бюгюн базаргъа кетеригиз ётюрюк болур.

Айшат (*сибире*). Эшта. Алай деген неди?

Зайнеб (*тебрейди*). Сиз алай болугъуз ансы... (*Айшатха къариб туруб, къоркъаракъ*). Анам, санга бир айтырыкъчыгъым бар эди.

Айшат. Не айтырыкъ эдинг? Айт, тынгылайым!

Зайнеб. Да, сибиртгини къой.

Айшат. Айхай, къызчыкъ, сен ойнай турургъа сюйгенликге, мени заманым азды. (*Сибиртгини къоюб, эрлай олтуруб.*) Хы, айт, не айтырыкъ эсенг да!

Зайнеб (*анасыны къатына олтуруб, аны джаулугъуну чачакълары бла ойнай*). Мындан алда Огъурлу да, мен да сёлешгенбиз да, бир акъылгъа джыйылгъанбыз.

Айшат (*онесунмагъан халда*). «Бир акъылгъа джыйылгъанбызмы?»

Зайнеб. Кесинг айтханлай, Огъурлу бизде тургъанлы талай джыл болады. Атасы джокъ, анасы джокъ. Бар эселе да, ала аны, ол аланы кёрмейди. Ол юсю, ол башы бла айланады. Энди-и атама да айт да, анга бир джукъ амал этигиз. Юсюне, башына, къайдам, аны кибиб, бир кереклисинне джарар.

Айшат (*хыны къариб туруб*). Не джукъ?

Зайнеб (*бармакъларын ууа*). Къатын кибиб алыгъыз, дей эдим.

Айшат. Айхай! Не сёз барды? Огъурлу къатын алмасакъ, боламыды? Сең анга къарачы! «Алыгъыз дей эдим», аны къой да башынгы оноун эт! Кесинги джарашдыр. (*Джалына-ракъ*) Айландыргъанынг боллукъду. Аллынга къараб турадыла. Джангыз санга болмаса, бир адамгъа ауузун ачмайды. Бир аламны ызындан аллай бир айландыргъан гюнахды. (*Ёрге туруб, сансыз кибиб этиб.*) Сенден ёзге адам къуру чынлары ючюн къууаннгандан барыр эди (*сибиртгини алады*).

Зайнеб. Чынлары барды, деб кесим сюймеген адамгъа мен барлыкъ тюлме! Айхай, къууаныб барлыгъыма не сёз барды? Солтанны кёрюб болмагъанымы сен билмеймисе? Айтыб къояма: бюгюнден сора атын сагъыныб бетиме къарама.

Айшат. Тохта, ийлыкъгъан эте болурса дейме. Сеннге игини айтханыбызгъа бир да чарлама. (*Зайнебни къатына олтура.*) Кесинг сагъыш эт да къара...

Зайнеб (*туруб, терезени къатына бара*). Сагъыш да этмейме, къарарыкъ да тюлме!

Айшат. Абчар Солтан, Джанхотну кызын, джангыз кызычгыын тилейди,—деб элде хапар уллуду. Мен санга ненча кере айтханма. Сен а анча сайын джууаб бла башынгы аласа, неда тил тутханлай кьаласа. Зайнебге берилген кьалынды, деб кюмюш кереги бла миннген аты, черномор пйнсклери мени арбазымда кёрюнселе! А-а-а-ллах, намазлыкьдан чыкьмаз эдим. Кьойлары уа? Эчкилери уа? Бугьалары уа!?

Зайнеб (*ачыуланыб*). Кьойлары, эчкилери, кьочхарлары, бугьалары, бугьалары!!! (*Терсине кьараб чыгьады.*)

Айшат (*ышаргьанын кьоюб*). Гр-р-р-р-р-р-рт дерик эди! Ким кимни айтханына сыйынса да, кёрейник! Тохта! Атанг бери бир келсин! (*Халкьгьа.*) Энди муну Солтан тилейди. Гиназ Солтан, абчар Солтан тилейди. Имбашларында чынлары джылтырай, бели чыбыкь кибиб бюгюле, чырайы, сыфаты... (*Кьолунда сибиртгени ёрге кёлтюрюб.*) А-а-а-аллах! Ол мени кюеуюм болса — дуняны мюлкюнден эсе сюер эдим. (*Сибиртгени кирджанын бетине кьысыб кьучакьлайды.*) Мен муратыма да дже-терме, Солтанны да кесиме кюеу этерме! Бу зат ючюн не кьарыууму да салырма. Сюимегенлерими да джюреклерин джарырма! (*Джибни юзюлгенин тиге олтургьан Огьурлу туруб, кюле-кюле джибни чюйге тагьыб, ызына айланганлай...*) Ата-сы да кьайда кьалды? (*Гитче юйчюкге чыгьа, Огьурлу гьа тюрюледи.*) Огьурлу! Сен мында не этесе?

Огьурлу (*нени эсе да излегенча*). Кьайда эсе да, ол балта кибибни табмайма!

Айшат. Балтаны сери джыйыб тургьаныбыз сейир тюлмю-дю? Бар да гёзенчикге кьара. Анда кёрюне эди.

Огьурлу. Да, анда кёрюне эсе, сора андады (*чыгьыб тсбрейди*).

Айшат (*оженгил*). Огьурлу!

Огьурлу (*айланыб*). Ой, джаным, не дейсе?

Айшат. Сыртынгы бери бурчу!

Огьурлу. Айхай, бурайым. Ма, бурдум.

Айшат (*балтаны Огьурлуну белинден алыб береди*). Бу не затды?

Огьурлу (*сейирсиннген кибиб этиб*). Асто-офирулла, мынга бир кьара. Мен а эртденли муну излейме. Кет, барайым да ишимни этейим. (*Кетеди.*)

Айшат. Башха болмай, мен кызычкьгьа айтханланы энтиб тургьанды. Энди мен Огьурлу гьа хылыккеликке кьалгьан-ма. Да, алай эсе, хайыр! (*Уллу юйге чыгьады.*) Кызымдан башлаб джалчыма дерн мени хылыкке этиб тебрегендиле (*чыгьыб тебрейди*).

Джанхот. Байча кызы! Былай этибми турлукьса? Биягьы сен, быт-быт эте, кеч этиб кьояса. (*Олтурады.*)

Айшат. Сен кьайда айланаса ансы, мен а хазырма!

Джанхот (*хызенчигин чыгьара*). Айюнге, ол Топаланы

аман Хызырчыкъ, къоймай алыб барыб, аллыма бир тузлу эт хычышы салды да, аллах кѳргенди болумуму: ашаб болалмай, ашамай къояргъа да уялыб, бир-эки къабхан эдим да, суусабдан тилим тутулады. *(Юллесин къабындырады.)*

Айшат *(гитге юйге кире)*. Аны ол къатын киби чыртчапасын кѳремнсе? *(Сусабы джарашдыра.)* Эшикден киргеннге бир дамлы, джарашыу хант этиб къабдырмаз. *(Чыгъарады.)* Турма. Тогъу да, тебрейик. Хар нем да хазырды. *(Бу зиманда Огъурлу, не эсе да излегенча, гитге юйчюкге киреди. Къолунда джиблери. Былагъа къулакъ иеди.)*

Джанхот *(ичиб бошаб, мыйкълары сюрте)*. Атангы къонагъыма, босагъада сюелиб, къызчыкъ бла Огъурлу не сѳлеше эдиле? Санга айтама! Сен муну ызындан кѳз-къулакъ болмасанг, оюн сенде бла менде боллукъду.

Айшат. А киши, сен бир къуджур адамса! Энди мен Огъурлуну кютюучю болубму айланайм?! Ол да къошну, малы юсюнден къызчыкъгъа хапар айта болур эди. *(Джанхотну сол джанына олтурады.)* Къайдам, хапар азмыды?

Джанхот *(башын хыны булгъай)*. Ай огъесе аны аман хапары айтылсын. Огъурлуну хапарын мен билеме!

Айшат. Биле эсенг, манга нек сораса? Сора эсенг, акъылыма келгенни айтдым.

Джанхот. Сени акъылынга келген ол болур, мени акъылыма келген а башхады. *(Айшатха ийилиб, онг къолу бла джерге силке, солуун алмагъанлай.)* Берчкъол темирчи Азретден бизни аманнга келечилик айтыб айланады! Сен билемнсе? Билемнсе! Тохта, мени кѳзюм анга бир илгисни! Джанхот — Джанхот тюлдю... *(Айшатха къарийды.)*

Огъурлу *(халкъгъа айланыб)*. Аман кѳзюнге.

Джанхот. Сылхыр сенсе! Сенсе быланы мени юсюме секиртген! Сен иги къатын болсанг, къызынг Огъурлу бла босагъа сайын сюеле айланмаз эди!

Огъурлу *(халкъгъа айланыб)*. Огъурлудан артыгъынг кесинги болсун!

Джанхот. Алай болгъаны ююн, сенден туууб, сеннге ушамай, кимге ушарыкъ эди?

Айшат *(хыныракъ)*. Сен мыллыгынгы меннге атыуунгу нек къоймайса! Не? Къуру да «мен» деб турма да, ол сенден сора айтырыкны да айтма къой! Сен айтмасанг да, мен кѳз-къулакъ болгъанлай айланама!

Джанхот. Ай, огъесе сен терсинге айланыгын! Сюйсенг, къызынгы бир масхабха джый, огъай десенг, мен экигизни да джыя билirme!

Айшат. Сен нелени сандыракълайса?! Огъурлу Азретден къызынга келечи болгъан эсе, къызынг да Огъурлудан меннге келечи болгъанды. Аны да мен этдирибми этеди? *(Сыртын.*

Джанхотха бурады.) Кычырмагъыз. Сенден да, джанымдан да безгенме!

Джанхот. Не, джукъму айтханды?!

Огъурлу (*халкъга*). Энди джарты алыннганы алынды-рыб агъачха ийиб къояды.

Айшат. Тохта! Кызчыкъ печик этгенди? Сёлеше келгенди да, сора къоркъаракъ да болуб айтханды:

— Анам!

— Ой, балам!

— Атама да айт да, Огъурлугъа бир оноу этигиз.

— Печик оноу? Кыаллай оноу?

— Кыатын алыгъыз, юйлендиригиз. Бир да къурумаса да, юсюне, башына къараргъа джарар, —деб ол меннге бир сейирликленди сандырагъанды. Энди аланы барысын да кызычыкъ Огъурлу айтдырмай айта болурму?

Джанхот (*сейирсиниб, хыны*). Да сен а, сен кыаллай джууаб бердинг?! Не айтдың?!

Айшат. Не айтырыкъ эдим айтыб. Урушдум, кереклисин бердим. Кесим тенгли бир кызыны тутуб туюнгенми этерик эдим? Огъурлуну кый да, кесинги оноунгу эт, дедим. Бююн, бюгече эрге чыгъарыкъса, дедим.

Джанхот. Не айтды да?!

Айшат. Солтанны атын сагъыныргъа да кыймады. Бурулуб да къарасанг а, чыкъды да кетди!

Джанхот. Бек иги этгенди! Юретгеннге кёре джорюйдю. Айтыб турмагъанмамы... (*Эшикден Зайнеб киреди. Шыбырдаыракъ.*) Сен муну ызындан къара, эсле, оздурсанг, кеч болур, деб ненча джылайма мен джазыкъ. (*Зайнеб, излегенин табмай, ызына чыгъыб, озуб баргъан заманда, Джанхот бурну бла джырлайды, Зайнеб озгъанлай.*) Эслеймисе? Кызыны бурнун кёремисе? (*Ерге, энинге джорюй.*) Огъай! Сени оноуларынг бла ишини онгмазлыгъын мен билдим. Огъурлу Азретден кызынга келечилик айтыб. Кызынг да Огъурлудан сеннге келечилик джорюютуб, сен да аладан меннге келечилик этиб, башларын сылай... (*кыйджыраб*) алай турургъа умутму этесиз?! Огъай, мен сизни алай бошлаб кыймазма! Сора оноу сен этерсе! эштемисе?! Ол кызынг келечилик айтхан заманда, уруб тишлерин аузуна куюб нек кыймагъан эдинг? Тарыгъыргъа келген манга тарыгъырыкъ эди да, болууна бир иги къарар эдинг.

Огъурлу (*халкъга айланыб*). Сора Джанхотну къуланы да бир сынар эдинг.

Джанхот. Бу ханарла элге джайылсала, мен бетимни кыалайгъа сугъарма?

Огъурлу (*халкъга айланыб*). «Багуш табылмай кыалгъа эди!».

Джанхот (*олтурады*). Ол Огъурлу уа! Аман Огъурлу!

Ол бир күүджурла этиб айланады! Бир ишексиз, аны юретген адам барды. Ким эсе да, большевикледен мынга хапар айтыб, большевикле джарлыла ючюн кюрешгенлерин ангылатханды. Алагъа базыб, менден хакъ даулары келиб айланады. Тейри, хакъ бермезме, сыртынгдан къайишле кьобарырма. (*Ары-бери бари.*) Мен ангыламагъан бир иш барды: Огъурлу къатышны не этерикди?!

Огъурлу (*халкъгъа къараб*). Ол сени ишниг тюлдю.

Джанхот. Тохта, нек ашыгъаса? Бек арну джарашдырыб этерме джууабынгы (*эрлай юй бийчесине айланыб*). Бу хапарны адамгъа эштдирмей, башын джабыб кьоюгъуз.

Огъурлу (*халкъгъа айланыб*). Джабсанг, джабмасанг да, ачарыкъма!

Джанхот (*ёрге къараб, бармагъын да ёрге тутуб*). Абчар Солтан! Мени къызымы ол тилейди! Абчар тилейди! Аны джалчысындан башхасы болмагъан, арбазына чыпчык кьонмагъан темирчи Азретден да къызыма келечилик джюрюйдю. (*Олтура.*) «Кеси ёледжакъ, санга не береджакъ»,— деб аллайын, къызымы алса, не берлигине нек сагъыш этмейди? (*Юллесин тартады.*)

Айшат (*эсине тюшюб, эрлай Азретни суратын къойнундан алыб*). Кюевлюгюнго суратын кёргюзюрге унутуб къойгъанма Ма!

Джанхот (*къараб, кёюн-башын туюб*). Темирчи Азрет! Алай деген неди? (*Турады, юллеси бла ауузунда.*) Бу къайдан чыкъгъанды? Муну къайдан алгъанса? Къатын!

Айшат (*сансыз*). Алыб къайдан алгъанма, юй тюбюнде табханма.

Джанхот (*суратны джырта-джырта*). Табанымы сыйы... болмагъан... берчкъол... темирчи Азретни сураты, мени... юйюмде кёрюнюрге къалай болады? (*Джерге атыб, аякълары бла теблейди.*) Ма, ма, ма! Айыб этсенг да, кёргениме кёре, сыйынга кёре этеме! (*Солуб алтурады.*) Огъай, мен анга: къой, къызымы ызындан айланма, болмазлыкъ ишни элге джайма деб айтдырайым. Тохтамаса уа, джууабын анга кёре этерме!

Зайнеб. Анам. хапчюклени джыйгъанма!

Айшат (*амалсыздан джарыкъ кибиб бола*). Игиди. Ма тебрейик. Хы... Къайда, былай кел да, ол мениге айтхан хапарларынгы атанга да бир айтчы. Кел, былай кел.

Зайнеб (*аллына атлай*). Анам, сен бир тюрлю адамса, мен айтханланы атама айтыб айланыргъа не сейирлиги барды?

Айшат. Шо айтмасанг, мени къабхын.

Джанхот (*къызына бурула, хыныракъ сорады*). Огъурлу не айта эди? Кимни алсакъ сюе эди?

Зайнеб. Эшта, мындан алда бир кюн кирди да келди. Олтур дедим да, олтурургъа унамады. Не керекди, дедим да, сора, деди: Зайнеб, деди, сенден бир тилеригим барды, деди. Алай,

деди, тилегини хапар этиб, джайыб кьоярыкъса да, кьоркъгъан этеме, деди. «Тоба, джаймазма», дедим да, сора деди...

Айшат. Не айтхан эсе да, айтханыча тизмесенг, мен ёлейм!

Джанхот. Сабыр эт! Бнягъы сен тебрегенсе! (*Къызына.*) Хы, сора уа?

Зайнеб. Мен сизде тургъанлы, деди, ма джетн джыл болду, деди. Бек суйген юйюмсюз, деди. Атанг бек айтылгъан кишиди, деди, эмда суйген адамымды. деди. Ананг да аны кибики, деди. А-а-а-алай а, деди...

Джанхот. Аны ол хапар айтхан джапысына бир къара: «деди», «деди», «деди». Дедини кьой да, не айтхан эсе да, айтханын айт!

Айшат. Ол сени бла сёлешген заманында не айтхан эсе да, ма-а джарашдыр да тиз...

Джанхот (*къатынына*). О бир тохта, ауузунг къабышыб тохтарыкъ джарыджаякъ! Мен сёлешген заманда, сен сабыр эт, деб ненча айтама. (*Къызына.*) Къысха сёз, не керекди дей эди?

Зайнеб. Д-а-а-а, къатынсыз тураллыкъ тюлме, деди, мен да тюб болургъа суймейме, деди. Мени да оджагъымдан тю-тюн чыкъса сюеме, деди. Мен деди-и-и...

Джанхот (*хыны этиб*). Хы! Къой! Къой! Болду! (*Пауза.*) Ол къадар намысынгы къайда да тутаса? Атангы, анангы, къатларында къаллайла сёлешесе?! (*Эниклеб.*) «Къатын, сабий», «тюб болургъа суймейме, деди, деди, деди». Сен къаллайла сёлешесе? Сабийчикча! (*Огъурлу башын булгъаб ышарады.*)

Зайнеб. Ий, сора мен не этерикме? Анам барысын да кьойма да тиз дейди сора-а-а-а.

Джанхот. «Тиз дейди сора!..» Дедини да аны ючюн тизе болурса! «Деди», «сора», билгенинг деди бла сора болуб! (*Къызына къараб, аллына ийилиб, хыны.*) Сен къа-къа-къа-къа-а-а къаллайла сёлешесе! (*Бир джанына айлана.*) Не осалларында болуб джаратылгъан эдинг. Мениге сен туумай, сени орнунга бир хайуан туугъа эди! Сени келечиллигинге къараб тургъан Огъурлугъа да айыбым джокъду. Экигиз да бек ийнамлы, онг-лу адамласыз. (*Къатынына.*) Байча къызы, къымылда!

Айшат. Да, мен а... (*тура*). Ма бусагъатдан чарыкъларымы къаблаб.

Джанхот (*Айшатны аузуна чабыб*). Къабларынгы къабла да боша, чапшаларынг худжунга къаллыкъ чыртчаппа! Къора!

Айшат (*Айшат кетиб тебрегенлей, ёйюнюн къызына уруб къызыны сыртындан тюрте, чыгадыла*). Мени этеклеримн тюбюне кириб турма да, онгмазлыкъ, аллынга атла, артынг аллынга айланыб атларыкъ.

Джанхот (ызындан кѣараб, башын булгъай). Таланнган, кѣайгъы уллу кѣреме. Хайыр! (Джюрюй-джюрюй.) Араби, Огъурлуну акъылы кѣалайды? Бек сюе эдим билирге!

Огъурлу (юйчюкде ары-бери бара). Мычымай билирсе.

Джанхот. Огъурлугъа да кѣатын алыб, келинчикни да отоуда олтуртуб кѣалай турайым? (Гитче юйге кире.) Тейри, кѣайдам! (Огъурлу эрлай джамчыны ичине киреди. Джанхот, джамчыны ала.) Не да неди, Огъурлугъа кѣатын неге керекди? Башынамы урлукъду? (Джамчыны бацундан тутуб, имбашына атыб кетеди. Огъурлу да, чабырлары кѣрюне, джамчыны тюбюнде эшикке дери барады. Джанхот чыгъады. Огъурлу босагганы аллында ачылыб кѣалады. Чабыб терезеден кѣараб кѣайтады.)

Огъурлу (эниклеб). «Не да неди, Огъурлугъа кѣатын неге керекди? Башына урлукъ тюл эсе». Да, сен кѣатынынгы башынга урургъамы алгъан эдинг, кѣатынынг аягъынгда сюеллик!

Д ж а б ы у

ЭКИНЧИ КЕРЮНЮУ

(Огъурлу гитче юйчюкде олтуруб, тобугъун джамайды. Зайнеб арт эшикден кириб, Огъурлуну эслеб, кѣоркѣаракъ.)

Зайнеб. Оу, анам!

Огъурлу (сѣзюн бѣлюб). Энди уа не болду?

Зайнеб (аллына атлай). Огъа... Кѣайда эдинг дейме?

Огъурлу (сансыз ызына бурулуб). «Кѣайда эдинг дейме». Кѣайда боллукъ эдим болуб? (Хыныракъ.) Кесими тойладан тыялмай айланнганымы кѣнчегим да айтыб турады.

Зайнеб (уллу юйге кире). Биягъы сен эниклеб тебрегенсе. Атам да мени эниклейди, сен да анга кѣошулдунг. (Олтурады.)

Огъурлу. Атам да... (Тиши бла халыны юзюб.) «Сен да анга кѣошулдунг!» (Юсюн кѣагъа, уллу юйге киреди.) Билгенниг, билмегенниг да кѣатышдырыб, келечилик айтыучу болуб. (Олтурады.)

Зайнеб. Энди уа биягъы санга ким не эштдиргенди? Сен не келечиликни хапарын айтаса? Алай огъуна болсун. Сейирмиди? Сен Азрет бла мени арабызда келечи болуб айлаимаймыса?

Огъурлу. Айлана эсем, айлана билиб айланама. Сенича болгъанны, болмагъанны да кѣатышдырыб джюрюмейме! «Де-ди», «кѣатын». «сабий», «тюб болургъа суймейме»... Сен кѣаллайла сѣлешесе, сабийшкча!

Зайнеб (ишекли кѣараб). Ах, мен джа-а-а-азыкъ...

Огъурлу (аны сѣзюн бѣлюб). Айхай да, джа-а-а-азыкъса. Кѣзлериниг джандырыб неге кѣарайса? Сен энтда сѣлеше билмейсе. Бир тиширюу амал этигиз дегенден башха, сабийсиз ту-

раллыкъ тюлме, тюб болургъа суймейме, деб мен сениге къачан айтханма? Айтчы! Нек тынгылайса?!

Зайнеб (*тартынаракъ*). Да, тюб болургъа ким да суймейди.

Огъурлу (*суймей, ышараракъ*). Тюб болургъа суймегенле башхаладыла. Байлыкъ кимде эсе, кюнню джарыгъы кимленни джарыта эсе, джылыта эсе — ол къауумладыла тюб болургъа суймегенле! (*Пауза, башын экишге ийиб, тынгылайды.*) Мен а? Мен не кюнюме джашайма? Мени къууанчым бармыды? Джокъду! Мени рысхым санларымдыла, ала да болмай къалсала, мен кимге керекме? (*Ахсынады.*) Ауузума къабхан гырджыным бла ичген айраным меннге бошунагъа берилмейдиле. Ала санларымы къыйыныны бир кесегидиле. (*Пауза.*) Энди сѣлеше турургъа заманым джокъду. Хазыр ары-бери бар эсе, къарачы, кеч этиб къояма.

Зайнеб. Да, Огъурлу, эртденли джукъ къабмагъанмыса? (*Турады.*)

Огъурлу. Къабхан эсем, биле болурса, Зайнеб.

Зайнеб (*ситче юйчюкке кире*). Менсиз джукъ ашаргъа амалынг болмагъаны сейир тюмюдю?

Огъурлу. Да ачдан кѣзлерим къарангы этиб, экили кѣре айланама. Сейир болгъаны бла къалгъанын сен бил.

Зайнеб (*чыгъады*). Аш битгинчи муну бла ауузлана тур, хазыр джукъ кѣрюнмейди. (*Уллу аякъ бла айран, бир туурагъан гырджын салады.*)

Огъурлу (*онгсунмай*). О-хо-хо! Къачан да, айран бла гырджындан озуб, мен джукъ кермейме. (*Гырджынны айранга чанчады.*)

Зайнеб. Ий, Огъурлу, кесек заманны ичинде къалай тюрлендинг? Тынгыласанг, бир айтырым бар эди.

Огъурлу. Айт. (*Ашаб башлайды.*) Эки къулагъым сендеди.

Зайнеб. Къууанлыкъмыса?

Огъурлу. Къууандырсанг, нек къууанмайма!

Зайнеб. Атам да, анам да санга къатып алырбыз дегендиле.

Огъурлу (*ышарады*). Алдайса!..

Зайнеб. Тоба деб айтама, алдамайма!

Огъурлу. Аха... (*Къабады*). Тобаны айтдың эсенг, тамам ийнандырдың... (*ашайды*).

Зайнеб (*мыдахыракъ*). Базардан къайтсакъ, оноу этербиз, — деб кетгендиле.

Фатима (*эшикден гузаба кириб*). Ах мен хариб, Зайнеб, былай этиб нек тураса?!

Зайнеб (*къоркъаракъ*). Не болгъанды? Атама, анама джолда... (*Барыб, Фатиманы имбашларындан тутуб, бетине кжарайды.*)

Фатима. Азрет келеди!

Зайнеб (*эркин болуб*). Да, сен а джюрегимни алыб кьой-
дунг да. Джолда анам бла атама хата болду деб...

Фатима. А кьыз, былай этиб турма.

Зайнеб. Да айт, кьалай этейик?

Огьурлу (*кѣбынын джутуб, ёрге тура*). Мен айттым.
Экигиз да джасаныгъыз, омакъ болугъуз! Мен да Азретни алы-
лына кѣарайым. (*Гузаба, бир-эки кѣабады*.)

Фатима. Керти айтады. Тебре!

Огьурлу. Мени кертимни, ётюрюгюмю кьоюгъуз да кы-
мылдагъыз!

Зайнеб. Санларым кьыйылгъандыла да кьалгъандыла...

Огьурлу (*юсюн тюзете*). Санларынгы кыя турма да, бар
да юсюнге джукъ кѣабла! (*Зайнеб ючюнчю юйге киреди*.)

Фатима. Огьурлу, кычырма, а кьыз!

Огьурлу. Керти, а кыз? Энди, кызчыкъ, мени кесигизге
кѣошуб «кыыз» этибми кьойдунг? (*Терезеден кѣарайды*.)

Фатима. Огъай, джаным, Огьурлу, джанынга тиеме деб
айтхаплыгъым тюдю.

Огьурлу (*кѣолун силке*). Хо, хо! Не айтдынг эсенг да,
айтдынг да сирелдинг!

Зайнеб (*кийимлерин алыб чыгъады*). Фатима, сизде кийи-
ниб келейик.

Фатима. Кетдик (*кетедиле*).

Огьурлу. Мен да Азретни аллына кетдим. (*Бёркюн да
кие, чыгъады*.)

Фатима (*гузаба кѣайтыб, ючюнчю юйге кире*). «Урушур-
гъа баргъан джумдургъун унутду» дегенлей... (*Бир кесекден
джаулукъну чырмай чыгъады*.) Джаулугъун унутуб барады...
(*Кетеди. Эшикден ит чабхан тауушла келедиле*.)

Огьурлу (*эшикте таууш этеди*). Хир, Бойнакъ, хир!
Былайдан кет дейме да! (*Итни тауушу аз болады*.) Да юйде
болмай, кѣайда боллукъма?

Азрет (*киреди*). О-о-о, юйюгюзге игилик!

Огьурлу (*ызындан кириб*). Келгеннге да ол! Халал те-
нгим, джууукъ бол! Ма сениге шикдик эмда стол.

Азрет (*олтура*). Алан, мен сени орус тилге юреталмай
кѣалдым.

Огьурлу. Эсе да?

Азрет. Шиндикге орусча стул дейдиле. Сен а «стол» — дей-
се. Стол ма муну атыды. (*Столну кѣагъады*.)

Огьурлу (*олтура*). О кьой, кьой. Экиси да бири бириш-
ден узакъ кетмейдиле.

Азрет. Ол айтхапныг да барды. Кѣалгъанла кѣайдадыла?

Огьурлу. Ала да келирле. Не, кьонагъынгы ашырдынгмы?

Азрет (*бармагъын эринлерине джетдире, сакъ бол деген-
ча, тёрт джанына кѣараб*). Кьонакълыкъда айлана кюнлерни
ашырыргъа аны ишлери кьоймайдыла.

Огъурлу, Халилланы Сент... Сент...

Азрет. Халилланы Сент хапарын айтхан революцияны кюню бизге да чыгъарыкъды. Анга ийнал.

Огъурлу. Сент джангы джашауну юсюнден айтхан хапарланы мен унутмаз!

Азрет. Унутсанг да, ол джашау кѣб сакълатмайын джарлыланы босагъаларындан къарар. Сент эштдирген сѣзле джарлыла ючюн чакъгъан терекни тамырларыдыла.

Огъурлу. Сора сен да, мен да, урунганла барыбыз да ол терекни тамырларыбыз. Не? алаймыды?

Азрет. Тюз ангылайса, Октябрь революция, джарлыланы ѳкюлю Ленинни, Ленинни Коммунист партиясыны башчылыгъы бла — патчахлыкъны башын тюбуне этгенди. Совет власть тау элlege джангы джашау келтире келеди.

Огъурлу. Ол джашауну мен да кѣрюрмени?

Азрет. Кѣб сакъламазса. Биз а аны джолун шлейик, кѣпюрле къурайыкъ. Аллаи власта къанатла болайыкъ!

Огъурлу. Шо, Азрет, Халилланы Сент окъугъан назмуну бир айт. Тилейме.

Азрет.

«...Олла болуб, минг-минглени джегесиз,
Джарлыланы хакъларын бермей!
Терлерин къара джегге тѣгесиз,
Ачы джыламукъларын кѣрмей...
Кѣзюкюбюзню аллына къарайбыз,
Бизге да тагъ атдырыр эсе уа.
Мангылаи терин ол тенгизин марайбыз —
Къюбуб сизни багдырыр эсе уа.
Аллаи кюнню узаймай кѣрюрюз.
Ол кюн тиер ышартыб, кюйдюрюб.
Аны ючюн джапыбызны берирбиз,
Ол къурутур артыкълыкны кюйдюрюб!

Огъурлу. «Ол къурутур артыкълыкны кюйдюрюб...»
(Джарыкъ, шиндикге миниб.) Азрет! Мен да аллаи кюнню джилтиниме! Не?

Фатима (сейирсиниб). Ий, Огъурлу, не джилтинини хапарын айтаса? Зайнеб, кел. Азрет, джангы ай бла кѣрюн.

Азрет (къол туту). Келгенме... мен да... Огъурлу тенгими кѣре. Кюнюгюз ашхы болсун, Зайнеб.

Зайнеб (Азретни къолун туту). Сау бол, Азрет. Джангы ай бла кѣрюнюгюз.

Азрет. Берекет берсин, Зайнеб, мен сорлукъла барыгъыз да тынч, эсен болурсуз?

Зайнеб. Бек тынч, эсен. Кесигиз иги, тынч эсегиз. Олтургуз.

Огъурлу (Фатима бла шыбырдаиханын къоюб, Азретни шиндигин къымылдата). Азрет, олтуруб сѣлеш. Зайнеб. Фатима! Сиз олтурмай, ол къалай олтурсун!

Фатима. Олтурургъа уа биз сау болайыкъ. Азрет, олтуру-

гъуз (олтурадыла. Азрет шиндигине, къызла тапчаннга, Огъурлу да шиндигине).

Зайнеб. Огъурлу, Азретни бек сюеме дейсе да, келгенни бизге да айтсанг а.

Фатима. Алайды...

Огъурлу. Алай эсе, мен чакъыргъынчы сабыр этсегиз а. Кесигиз да къайда эдигиз?

Фатима. Анамлада джюн тарай эдик.

Огъурлу. Артыкъсыз да сен аз аламатла тарамай эдинг! Къолларынгы таракъгъа илиндире да бармакъларынгы бирем-бирем ычхындыра, оу, анам, дей да ёрге секире, ха-ха-ха! (Бары да кюледиле.)

Зайнеб. Азрет, хапар айтыгъыз.

Азрет. Да, сизни кёзюгюзню ачарча, неда сейирсиндириб тынгылатырча, не хапар айтайым?

Зайнеб. Сизни кибики джашлагъа хапар азмды?

Огъурлу. Къатын аллыкъ джашны кзойну, хурджуну ётюрюкден толугъа болады дейдилеми,—дейсе? (джарыкъ ышарадыла).

Фатима. Эригиб тургъацлагъа не хапар да сейирликди. (Ит чабхан тауушла эшитиле.)

Зайнеб. Огъурлу, тур, эшикке бир къара. Бойнакъ кимге эсе да чабады.

Огъурлу (эшикке атлай). Къайдам, кимни ити келгенди... (Огъурлу чыгъаргъа тебрегенлей, эшик ачылыб, Аскер эркин киреди. Огъурлу эшикни бир джанына сюеледи.)

Аскер. Кюн ашхы болсун! Эгечлерим, джанларым! Мен къонакъ алыб келеме. Солтан, киригиз! Джууукъ болугъуз!

Солтан (ётхем кириб). Юйге игилик! (Барысы сюелген-лерица къаладыла. Солтан Азретни эслеб тюрленеди.)

Фатима. Келгениге да игилик!

Султан (къол туту). Зайнеб, тынч болугъуз. Фатима, сен а не этесе?

Фатима. Игилик этигиз! Багъалы къонагъыбыз, олтуругъуз.

Солтан (артына кете). Хата джокъду, олтурурбуз. (Табаны бла Огъурлуну аягъын басады.) Къонагъыгъыз дамы барды?

Аскер (Зайнеб бла шыбырдишханым бошаб). Азрет Огъурлуну кёре келген болур. Солтан, джойюсхан, олтуругъуз.

Солтан. Да Огъурлу кёрюнмейди да!

Огъурлу (андан бери аягъы басылыб, джыйырыла тургъан Огъурлу). Алаң, олтур ары, олтурлукъ эсенг? Аягъымы сын этдинг!

Солтан (илгенерек, дженгил онг джанына джанлаб...). Къара! Огъурлу, къайдан чыкъдыңг?!

Огъурлу (басылгъан аягъын ол бир бутуну чабагъына ышып). Сени аягъынгы тюбюнден чыкъдым!

Солтан. Ха-ха-ха... Оллахий, аны тюз айталмадың. Алкын мени аягъымы тюбюнден чыгъалмагъансыз *(олтурады)*.

Аскер. Огъурлу, кертти да юйде кѣрюнмей эдинг да. Халгер хансдан чыккыганча, къайдан чыккыдың?

Фатима. И, Аскер, бу джарлыгъа илинб нек къалдыгъыз?

Солтан. Ол зыккылагъа илинмеген неге илинникди? Ха-ха-ха... Зайнеб бла Фатима, олтуругъуз.

Аскер. **Қызла! Сизге айтады!**

Зайнеб. Қайгырмаз. Бираз ойнагъыз.

Солтан. Огъай, Огъурлу бла ойнарым келиб, накъырда этгенлигимди.

Азрет. Огъурлу, тенгим, эсинги тас нек этдинг? Сен да она да, Солтанны кѣзюн ачсанг а!

Огъурлу *(бетин сюрте)*. Былайда ойнаргъа кюсеб тургъан джокъду.

Солтан. О кююгъуз, къой, не болду эсе да, болду! «Озгъан джангуриу джамчы бла сюрме» деб, Қъарачайда сѣз барды.

Огъурлу. Да Қъарачайда уа «Ташны ата билмеген башына уруп» деб да барды.

Азрет. Оллахий, ол бек магъаналы сѣздю! Ариу айтдың.

Аскер. Эслеб! Сиз ким бла къалай сѣлешеснз?

Азрет. Ол мени ишимди! Мен билиб сѣлешеме, Аскер!

Зайнеб. Огъурлу, Азрет, не болду эсе да болду, бошады.

Азрет. Зайнеб, сен айтханны этейик.

Солтан. Алайды. Сабий накъырдаланы кюяйыкъ. Қызла, Джанхот бла Айшат а къайдадыла?

Зайнеб. Аллыкъчыкълары болуб, базаргъа кетгендиле. Да, бюгюн алларына къараб турабыз.

Солтан. Алларына къарата юретгендиле да, къарарыкъса. Келтирген саугъаларындан бизни да кзуру кюймазса.

Зайнеб. Кѣрюрбюз.

Солтан. Фатима да, токълучукъча, секире-секире айланады.

Фатима. Оу, анам! Токълучукъча, секире айланнга эдим да... *(башын Зайнебни сыртына салыб кюледи)*.

Азрет. Токълучукъдан эсе уа, улакъчыкъ ариу секиреди.

Аскер. Да неге кюлесе? Джюйюсхан тюз айтады. Кюлкюню къой да бизге дженгил болуб закускачыкъ келтир. Шыша-чыгыбыз барды.

Зайнеб. Мен ол затны кымылдамазлыгъын тилейме. Ушагъыусуз болукъду. Хоншу-тийре не айтырла?..

Аскер. Ол мени ишимди! Джанхотну юйюнде не этсем да эркине! Мен ана къарнашымы юйюнде шойма да. Огъесе джапгылгъанмы этеме?

Зайнеб. Фатима, тур къара. Қюймазлыгъын билмеймисе?

Фатима. Қайсыгызға тыңыларға билмей қалдым.
(Кетеди).

Азрет. Зайнебке тыңыларға керек болурму?

Аскер. Манга тыңыласанг, жангылмазса. Тез бол! Эшта, Джанхотну эгечини жангыз джашы бу юнге эркин бодур, Огъурлу, алаймыды?

Огъурлу. Базмасаң, ол эркинлики башыңа алмаз эдинг.

Аскер. Мені жанымда болганың ючюң, джаша! Не, джюйюсхан?!

Солтан. Оллахий деб айтама, Огъурлу, насыблыдан насыблыса.

Огъурлу. Джюйюсхан, неме зарландыңг?

Солтан. Сукъланыб айтама. Зайнеб бла Фатима, маркба улакчыкчала, кбатыңда ойнай, сен да, бухул текеча, зыкыларыңг джел эте, айланаса, гырджындан тоймай. Тейри, керти айтама. (Солтан, Аскер кюледиле).

Азрет. Огъурлу, кёремсе, қалай эсли кёнакъларыңг бардыла?

Огъурлу. Оллахий, бек сейирсиндим... Тоба, тоба, тоба... Қалай бек сейирсиндим!

Зайнеб. Зыкыларыңгы эслегеннен дейсе? Не этейик, джарлыны джалчысы да джарлы болады.

Солтан. Огъай, мен алай ангылатама деб айгмадым...

Азрет. Былайда, айтылыңганны ангыламазча сабийчикле уа кёрюмейдиле.

Огъурлу.. Кийиннирге сюйсек, табмай турмайбыз. Джаса-ныб айланырға заманыбыз джокъду, ансы...

Зайнеб. Ол сёзле Огъурлуга айтылыңсала да, юйню иесине тиедиле.

Огъурлу. Джанхотха тиедиле!

Аскер. Сен сабыр эт!

Зайнеб. Нек этеди?!

Огъурлу. Нек этеме?!

Азрет. Нек этеди?! Аскер, сен Огъурлуну онгсузға санама! Сен такъған бычакыны Огъурлу тагъарға да болур! Алайчыгын эслегиз!

Аскер. Ангыламадым.

Азрет. Огъурлу ангылатыр!

Зайнеб. Огъурлу да кийиннир.

Солтан. Зайнеб, сен ангылаганча айтама деб айтдым эсем, мени юйюм кёрусуң!

Огъурлу (халкъға къараб). Аллах тюбю бла кёруртсуң!

Солтан. Қалай эсе да, Зайнеб, сиз айтханымы кереклисича ангыламадыгыз.

Зайнеб. Бек арну ангылаганма. Ангыламазча, мен сабийчикмеңи?

Огъурлу. Қа-а-къ деб кычырмағанлыкыға, мыйыбыз бизни да барды.

Аскер. Джюйюсхан, олтурургъа, ойнаргъа деб келген-
биз да...

Солтан. Бажалсте! Аскер, санга базыб тура эдим да, бир
джарашу сёз айтхан чаклы этмей кьойдунг да.

Аскер. Да, алай эге келиб, джарашыб кьаллыгыбызны
биле эдим. Зайнеб, кьайда, кьобузунгу бир алчы. Ол мен сюй-
юучю тартуунгу бир тарт!

Солтан. Во-о-от, ыспасиба. Бажалсте Прошу!

Зайнеб. Огъай, атам, амам юйде болмагъайлай...

Азрет. Зайнеб, къарнашынгы разы эт.

Аскер. Мен кимме? Къарнашмамы, огъесе... *(Орундукъдан
къобузну алыб Зайнебге бере).* Сокъ, тепсеген этерикме. Ал!
(Зайнеб къобузну алады). Огъурлу, харсха джараш! И-и, хомух!
*(Зайнеб согъады, Аскер Зайнебни чыгъарыб тепсейди. Солтан,
Азрет, ёрге туруб, харс урадыла. Ол заманда Фатима закуска-
ланы саханда келтириб, столгъа джарашдырады. Аскер Солтан-
ны чыгъарыб).*

Аскер. Солтан, джюйюсхан, шо мен ёлейим... *(харсха джа-
раша)* Харс! Харс! Фатима.

Фатима. Къоярыкъ эдинг, къолларым бош тюлдюле. *(Со-
ра. кесекден ишин бошаб, харсха джараша, Азретни къатында
соеледи.)*

Аскер. Ай аман Огъурлу! Харс!.. Князь а тепсей билге эди...
харс, марджа, харс! *(Чыгъарыб юч джолда герох атады. Къа-
бына сила сызгырады.)* Ай, аман хомухла, харс!

Солтан *(бошаб, чес бере).* Берекет берсин, ыспасиба. Ба-
жалсте.

Аскер. Сиз да сау болугъуз. Энди олтуруб, бир-эки сёле-
шейик.

Азрет. Солтан тепсей билмейди деб ким айта эди?

Фатима. Тилейме, сууутуб кьоймагъыз да, бир кёрюгюз.

Аскер. Бир да, эки да, юч да кёрсийик. Джюйюсхан, олтуру-
гъуз. *(Олтурадыла. Эшикте ит юреди. Огъурлу чыгъады. Ке-
секден ит тохтайды.)*

Зайнеб *(терезеден къарай).* Кимге юреди эке?..

Аскер *(аракъы шыша бла чагъыр шышаланы эки хурджу-
чундан чыгъарыб столгъа сала).* Кимге юргенни билмесе, юрмез
эди. Аны кьой да, кьонагъынга къара. *(Аракъыны эки стакин-
нга къуюб.)* Азрет иче болмаз... Солтан джюйюсхан, алыгъыз,
ансы татыуун унутуб кьоябыз.

Солтан. Аланы да, Зайнеб бла Фатиманы да олтурт.

Фатима. Зайнеб да, мен да ол адебсизликни этмезбиз.
Бизге къарамагъыз да ауузланыгъыз. Азретни стаканын да тол-
туругъуз.

Азрет. Мен ичмейме.

Солтан. Огъай. Олтурмасагъыз... Келгенибизни онгсунма-
гъаннга ушайсыз да, биз кетейик. Сиз, Азрет бла кьалсагъыз,
олтурурсуз. Аскер, кетейик. Не?!

Азрет. Солтан, кызла сиз тургъанлай да олтурурла.

Аскер. Джюйюсхан, алай деген неди? Азретни, Огъурлуну кёре келгенден сора, башха инн, къайгысы джокъду. Азрет, тюзю айтама?

Азрет. Зайнеб, Джанхот бла Айшат къачан къайтырыкъларын айтхан болурла?

Зайнеб. Къайдам, базарларын тындыргъанда тышында башха чурум чыкъмаса, ингирде юйде болургъа керекдиле.

Солтан. Аскер, кызыланы олтурталмалынг да!

Аскер. Быллай бир тилетмесегиз а! Былайда сиз тартыыр адам джокъ шойтда.

Азрет. Зайнеб бла Фатима, кърнашыгъыз аллай бир тилегенден сора, анга кыошулуб, мен да олтуругъуз деб тилейме.

Зайнеб. Фатима, быллай къатыма кел. (*Олтурадыла.*)

Аскер (*Азретге да бокилын бере*). Азрет, сен да бакалынгы алчы.

Азрет. Аскер, берекет берсин (*алады*). Алай а мен бу затны сюрмегеними сен кимден да бек билесе (*столгъа сала*). Сизге халал болсун! Тилейме, айыб этмегиз.

Аскер. Къонакыны сыйып эт!

Азрет. Аскер, айыб этмегиз, адам адамны сыйып аракъы бла кёрмейди. Кечигиз (*ызына тура*). Ашагъыз, ичигиз. (*Барысы олтурадыла.*)

Солтан. Да, Аскер! Кызла! Бу, къачан да бек сюйген юйюмю рыхысы, насыбы кёб болсун! Бу юйню адамлары этген ин муратларына джетсинле. Бакалынгы ал, тартайыкъ!

Аскер. Багъалы джюйюсхан, Солтан, сиз да кесигизге излеген игиликчени барысын толусу бла табыгъыз. Иги джолгъа! (*ичедиле*)... Ансы ичгенибиз учхунургъа башлаб тура эди. Бу да анга кыошулса, бир магъана болур.

Фатима. Тохта, сора мынга дерн да уртлагъанмысыз?

Аскер. А-а-аз, буз.

Фатима (*Азретни къатына олтура*). Азрет, сен кесинги кеннге нек тартханса?

Азрет. Фатима, ашыкъма. Биз да ичербиз.

Аскер. Джюйюсхан, алайыкъ! (*Туруб.*) Генерал Шкуруну саулугъу ючюн!

Солтан (*эрлай турады*). Саулугъу ючюн!

Аскер. Кёб этейик къарыуун, кючюн! Ол сау болса, сизни кибик абчарла джигит болсала, биз да джашарбыз, ашарбыз, ичербиз! Алай болмаса, джалчыларыбызны тюблерине тюшербиз. Ол кыйыплыкдан сакъларыкъ аллахха аманат болайыкъ!

Солтан. Ол аллах сакъласын!

Аскер. Амин!

Солтан. Джаша!

Аскер. Амин!

Солтан. Бирге джашайыкъ!

Аскер. Ким огъай дейди!

Солтан. Амин!

Аскер. Эки да, юч да амин! Амин, амин, амин! *(Ичедиле. Ит юрген тауун эшитиледи.)*

Огъурлу *(была ичиб бошагъанлай киреди)*. Аскер, сени Кулдаланы Алабаш сакълайды. Тюбемей кетерге амалым джокъду, — деб джанын кьолуна алыб, юйюне от тюшгенча, бойну джарты кесилген тауукъча, тынырдай-тыпырдай къалганды.

Аскер. Сора бойну джарты кесилген тауукъ тыпырдагъанмы этеди?

Огъурлу. Бойнунг кесилсе, сен да тыпырдарса! *(Азрет да, къызла да ышарадыла. Огъурлу Азретни къатына барыб сюеледи.)*

Аскер. Джюйюсхан, буюругъуз. Ол адамгъа тюбей къайгайым.

Солтан. Къалыб кетме.

Аскер. Бир аягъым анда, бир аягъым мында! Не?

Солтан. Хорошо! Бар! Иди!

Аскер. Спасибо *(Аскер алда, Огъурлу аны ызындан чыгъадыла.)*

Азрет. Огъурлу! Аскер тенгинги ашыр.

Солтан. Къызла, олтуругъуз. Ол бусагъатдан къайтыр. Олтуругъуз.

Фатима *(олтура)*. Мен бу элде, туууб ёсгенли, Кулдалары деген тукъумну айтылыб эшмегенме. Зайнеб, сен а?

Зайнеб. Эштген эсем да, унутханма.

Солтан. Къызла! Биз эштмеген, билмеген, сансыз, сыйсыз тукъумла азмыдыла?!

Азрет. Элчиле бары да сыйлы тукъумдан болсала, кимле ишлерик эдиле эке? Фатима, санга сорама...

Фатима. Мен соруугъузгъа джууаб бераллыкъ болмазма, Азрет, айыб этме.

Азрет. Айыб нек эгеме? Мен сизге болушургъа сюеме. Кертинди, бизни элде аллай тукъум джокъду. Кулдалары деген тукъумну къой, Кулдаланы Сарыбаш деб да эштгенме. Амма, ол чам атларылы. «Сарыбаш» — деген ат да чам атды. Сарыбашны тюз аты «Сарылжашды»!

Зайнеб. Фатима, эгечим, энди разы болдунгму?

Фатима. Азрет болушду ансы, сен билмейме деб да къойдунг.

Зайнеб. Ким болушхан эсе да, сеинге джарагъан сау болсун.

Азрет. Зайнеб, берекет берсин.

Аскер *(гузабаракъ киреди)*. Къалыбмы кетдим эке? Солтан джюйюсхан, аллах ючюн, айыб этмегиз, не этген эсем да, кечигиз. Кечмейме дей эсегиз, бойнум къылдан пингичке.

Солтан. Къызла, была чыкъгъан бла киргенден бошамайдыла. Сиз да анча сайын турасыз да кесигизни кыйнайсyz.

Мени да тынчлыгъымы бузасыз. Тилейме, олтургъаппай къалыгъыз (*барысы олтурадыла*). Бакалларынгы толтур.

Аскер. Айхай, айхай. Сиз айыб этмегиз ансы...

Солтан. Айтылынган, айтылган алгъышла ючюн!

Аскер. Айхай да! (*Ичедиле.*) Кесим анда болгъанлыкъгъа, эсим сиздеди. Айхай, артха къалмазлыкъ бир къайгъы чыкъгъанды да...

Солтан. Ол къайгъыны билирге боллукъмуду?

Аскер. Айтыб тынгыгъызы бузаргъа суймесем да, эшта, айтырыкъ болурма. (*Барыб къулагъына шыбырдайды. Бу заманда къызли Азретни къатына кёчедиле, олтуруб, сёзсюз сёлешедиле.*)

Солтан (*сескекдениб*). Къачан?! Ким айтады? (*Кесин эсгериб.*) Хайыр! Биягъыппай къалыб, кёб сакълатма. Бар!

Аскер. Атым былайдады. Энди хутор алай узакъ болмагъанын билесиз. Къызла, Азрет, сиз джюйюсханны кёзю ача туругъуз. Тепсегиз, ойнагъыз. Азрет, эштемпсе? Ойнагъыз.

Азрет. Нек эштмейме. (*Туриды.*) Тепсегенде — тепсербиз, ойнагъанда — ойнарбыз. Ичербиз десек, ичерик да табарбыз. Бир да джюрегинги къыйнама. Къолубуздан келгенча кюреширбиз.

Аскер. Алай этигиз. Мен кёб турмай къайтырма. (*Кетеди.*)

Солтан. Аскерни халисин бек джаратама. Таза джюреккли таулуду. Шкурону честиин ёрге тутуб, багъалатыб сёлеше билген адам джашаудан хапары болган адамды. Аскерни сау-лугъу ючюн ичеме.

Азрет. Аллах, аллах. Билими уллу болгъанына ким сёз табарыкъды!

Солтан. Айтылган тукъумдан чыкъгъанды.

Азрет. Бир да, бир да, алай болгъанына сёз джокъду.

Огъурлу. Азрет, мындамыса? Кечингиб къалмагъа эдим деб... экисин да ашырыб, мыллыгъымы атыб келеме. Кетиб къаласа деб...

Азрет. Да нек кетиб къалама? Къызланы кеслерин къоюб нек кетерик эдим? Къонакъларынги ашыргъанынги иги этгенсе. Ол къонакъбайны сайламлы шартларыны биринди.

Огъурлу. «Келгинчи къонакъ уялыр», — дейди. Къонакларыма къарамасам. Джанхот бла Айшатны бетлеринче не айтыб къарарыкъма?

Солтан. Огъурлу!

Огъурлу. Эки къулагъым сендедиле.

Солтан. Сени къулакъларынг меннге керек тюлдюле!..

Огъурлу. Да мен къулакъларымы санга береме демей шойма да.

Солтан. Ёзге, сен былай этиб нек айланаса?

Огъурлу. Къалай этиб?

Солтан. Соруусуз чыкъ да кет, буйрукъсуз кир да кел. Скажи бажалсте!

Огъурлу. Хаман ишим болуб айланама.

Солтан. Не ишинг болуб, башынг туюбуне айланыб айланаса? *(Ичрге башлайды)*

Азрет. Огъурлу кибиктеге иш да болады!

Огъурлу. Столну джанында олтуруб ичиб турмагъаныга иш азмыды?

Солтан *(бокалны эринлеринден ала)*. Не зат, не зат!?

Азрет. Солтан, джойюсхан, Огъурлу айтханны мен тюзге санайма. Огъурлу юй джумушха къалгъанды. Аны да иши болур.

Солтан. Аны сениге сормайма! Ёзге уа, сен санагъанны Солтан затха да санамайды.

Азрет. Болур. Ушатханыгъызча этигиз.

Зайнеб. Азрет, энди башха сёзге кёчейик!

Фатима. А къыз, бир-бирине иллингидиле да къалгъандыла! Къалай этерге билмейме!

Зайнеб. Огъурлу, сен да ишинги этсенг а!

Огъурлу. Зайнеб, мен да ишими этеме деб айланама.

Азрет. Энди барыгъыз да тенгеме чамланмагъыз.

Солтан *(туруб, Огъурлуну джагъасындан алыб, эшикни Джанына тыяды)*. Огъай, сен не къайгыланы чыгъарыб айланаса? Не бусагъатдан айтырса, неда башынгы тѳнгегинден айырырма!

Огъурлу. Кет-кет! Кесинги ышыма *(тюртерек этеди)*. Мен чалман тюлме!

Зайнеб *(хыныракъ)*. Солтан, туююшюрге келген эсенг, атамы юйю орам тюлдю. Келгенингден башлаб, Огъурлугъа иллингилей бусагъатха джетдинг. Да, биз адамгъа саналмай-бызмы?

Солтан *(орнуна къайта)*. Саналгъан да, саналмагъан да барды *(олтурады)*.

Зайнеб. Бизин бла сѳлеширге ийлыгъа эсенг, тилеб келтирмегенбиз. Кирген эшинг ачыкъды.

Солтан. Терс болдукъ эсек — извиняюсь. Кечигиз дегенлигимди.

Фатима. Адам айтханыга сыйыныр къаныгъыз джокъду. Огъурлуну джанын алыб къоясыз да.

Азрет. Огъурулуну джаны алай учхара джерде орналгъанын ким айтханды?

Огъурлу. Мен джанымы джан алыучу мѳлекге да берлик тюлме деб тургъанымы билмейдиле!!..

Фатима. Мени сартың, туююшсегиз, къарарыкъ эдим.

Огъурлу. Ах, аны уа аллах айтха эди..

Солтан. Джаш, атың да Азрет шойду да?

Азрет. Къайдам. Атам хариб алай айтыучан эди.

Солтан. Сениге Джанхотну юйюнде не барды?

Фатима. И, аллах, бу адамлагъа не айтыргъа билмейме.

Зайнеб, бир-биригизге кыызарышыб кыачанига дери тур-
луксуз?

Зайнеб. Сен билмегенин менми билеме?

Фатима. Кёз ачайыкы деб келген бар эсе, олтурайыкы.
Алай тюл эсе...

Солтан. Спасибо! Вот, мен да алай айтама.

Огъурлу (*халкъга*). Алай айта эсенг, Ачаккуну артык
чыйюча, илииб, юйюнг кырубму тураса. Чыкы да бар! Уходи!

Азрет. Джюйюсханны да джанына тиймесин, алай а, ке-
рексиз, чам сёзлеге уста кёрюнеди. Кимни да хылыкке этерге
кюрешгенлей. Билгени: «зыккыл текеча», «улактычыкыча», «токъ-
лучукыча».

Зайнеб. Азрет, тилейме...

Солтан. Зайнеб, кёбдю! Сен кимле бла кыалай сёлешесе?

Зайнеб (*хыныракъ*). Тилейме, ким бла кыалай сёлешгенин-
ми кесиме билрге кыой. Мени ийлыкдырыб сёлеширге не
ишигиз барды? Сиз юретир кереклим джокъду!

Солтан. Сен Джанхотну кызыса!

Зайнеб. Билеме!

Огъурлу (*халкъга*). Сен айтмасаг да, биледи.

Солтан. Сыйынгы сакълай бил!

Зайнеб. Билеме!

Огъурлу. Биледи! Бек ариу биледи!

Фатима. Ий, ал-л-лах, не этерге билмей кыалдым. Азрет,
бир оноу этсенг а.

Азрет. Джылы бла да, чыны бла да менден тамаданы
оноууна тынгыламасакъ...

Солтан (*бокалы бошатыб*). Атынг да кыалай эди...
Азретми эди?

Азрет (*ышараракъ*). Огъурлу, мени атым кыалай эди?

Огъурлу (*халкъга кыараб, ауузун джумдуругъу бла
джабыб кюле, бир-эки кыалтырайды*). Да, кыайдам...

Солтан. Джанхот атагы кыарнашымы болады? Алай тюл
эсе, санга мында не барды? Нек келгенсе? Бу юйде нег кыал-
ганды?

Азрет. Кесими затым болуб, аны алама деб келмегенме.
Тенглерими кёбден берн кёрмеген эдим да, тансык болуб кел-
генме.

Огъурлу. Тансык болганын аллах кёредн.

Солтан. Сен сабыр эт! Сениге аны соргъан джокъду!

Огъурлу (*халкъга кыарай*). Джокъ бол!

Солтан. Тохта. Джанхотну кызын кесинге санабмы айла-
наса? (*Пауза*). Нек айтмайса!?

Азрет. Зайнеб бла Фатиманы джанымдан эсе сюеме.
Огъурлу уа халал тенглерими бириди.

Огъурлу. Оллахий, Азрет, сени уа Зайнеб да, Фатима да,
мен да... Биз сени кыаллай бир сюе эсек, аллах алай бир...

Солтан. Тохта!

Огъурлу. ...Сюйсюн.

Солтан. Бу хайуанны сабыр этмегенине къара! Эш-шек! Хайуанланы ызлары бла айланнгандан тышында, сениге не керекди?

Огъурлу. Да мен да...

Солтан. Тохтаб къал!

Огъурлу. Хы-хы, джанынгы алма!..

Солтан. Тил тут!

Азрет (*туруб*). Огъурлу, теңгим, сёлешалгъанынг чакълы сёлеш!

Заһнеб. Азрет...

Азрет. Кёлюнге келгенни къоймай айт!

Огъурлу. Кёлюмдегини, айтхан бла къалмай, джашауда бардыры акъылым барды.

Солтан. А сен а, темирчи, берчкъол темирчи! Джанхотну кызын теңгине санаб айланма да, берчлеринге ийлыгъа бил. Бююнден сора бу юйню босагъасындан бери атласанг, эштмеген эдим демезсе. (*Эшикни ачыб*). Бусагъатда уа — чыгъыб кет! Бар! Сени орнунг кёрюкню джанындады. (*Къызла амалсыз болуб сюеледиле*.)

Азрет. Солтан, эслеб сёлеш! Керти айтаса, темирчиме. Берчлерим да бардыла. Кёрюкню да таныйма. Сени да таныйма. Кёрюк юреди, ишге асыу эте, сен а юрессе...

Огъурлу. Джюйюсхан, кёрюкню къуругъу да барды.

Азрет. Алайды да, бираз эслеб сёлеш!

Солтан. Тохта, тохта, тохта. Энди, къалай сёлеширигимни да юретибми башлагъанса!? (*Герохуна узала*). Сен, сен! (*Бу заманда къызла да, Огъурлу да джетиб, Солтанны тутадыла, алай а Солтан герохун чыгъарыб Азретге бурганлай, Огъурлу тюбюнден уруб, герох ёрге эки кере атылды*). Кетигиз, тутмагъыз!

Фатима. Оу, а-на-ам, мен хариб! Азрет!.. Солтан, къурман болайым...

Заһнеб. Солтан, джюйюсхан, санга не болду?

Фатима. Ойнай, накъырда эте...

Заһнеб. Солтан, тилейме... Былай этме... Ай юйюнге хатерибизни этсенг а...

Солтан (*сабырырикъ*). Да, сизни хатеригиз ючюн кёюйым ансы.

Фатима. Къурман болайым, алай эт!

Солтан (*Огъурлугъа*). Сен да былайдамы эдинг?

Огъурлу. Ёзге къайда боллукъ эдим?!

Солтан. Джетиб кълумдан тутмасанг, анга этеримни мен биле эдим.

Азрет (*къамасындан тутханлай*). Болджал сала турма да, менге этеринги этиб къойчу! Кертиди, Джанхотну юйю тюйюш ачар джер тюлдо. «Джюйюсхан» Солтан! Кел тышына чыгъай-

ыкъ. Эркиши эсенг, эрлеча сѣлешейнк. Нск тынгылайса? Сен аскерчи, мен темирчи. Не мен, не да сен ёлюрсе. Экибизни бирибиз къораргъа керекди. Къоркъма, сен ёллюк тюлсе! Сен устаса. Алай болмаса, Царицынден къачыб, арткакъларыны урланган быстырладан толтуруб, аман къатынча, къачыб келиб, къатынланы орталарына кириб олтурмаз эдинг!

Огъурлу (тамам джюрекден кюледі). Ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха-у-у-у-ха-ха! Къатынланы орталарына кириб дейди, ха-ха-ха-ха...

Азрет. Огъурлу, неге кюлесе?

Огъурлу. Ой, кююнге хычыла джауарыкъ, анга ёлгени болгъан да кююр. Барама да большевиклени къырама деб кетгенин бир да унугмайма. Энди уа, несиз сабакча, мюйюш-мюйюшден къарай, инаралланы саулукълары ючюн боза аякъ келтиоре, инаралынгы алай бек сюе эсенг, зачем бежит?

Зайнеб. Огъурлу, кѣбдю!

Азрет. Джюйюсхан, айыб этмегиз. Огъурлу да эл айтханы айтады.

Солтан. Кѣбдю, тереннге кирмегиз.

Азрет. Тереннге кирлик кюлерибиз алдадыла. Къайры айлансанг да, этген аманлыгъынга абыныкъса. Этген мурдарлыкъларынгы джашыраллыкъ тюлсе. Кечди! Къодулу болуб бошагъанса!

Солтан. Азрет, сен айтханыга тюшюналмай олтурама.

Азрет. Къоркъма, тюшюнюрсе.

Огъурлу (халкъгъа). Тюшюндюрсек, тюшюнюрсе.

Азрет. Керти айтаса. Керти айтаса. Тюшюнала болмазса. Этген аманлыкъларынг асыры кѣбдюле.

Солтан. Ала ючюн законну аллында джууаб берлик менме!

Азрет. Закон бла къалмай, халкъны аллында да берликсе! Къызла, тпелейме, экигиз да ол печге барыгъыз. Биз сѣзюбюзню бошайбыз. (Зайнеб да, Фатима да кетедиле).

Солтан. Мен сизни бла сѣлеширге излемейме!

Огъурлу (халкъгъа). Излемей эсенг, бастанг болмагъан джерге къалагъынгы урма. «Къарнашым», къалай сюпсенг, алай эт, алай а тауукъ кесн кесн бойнуна бычакъны къалай чыгъаргъанын билсенг, зараны боллукъ тюл эди.

Азрет. Огъурлу, сен да тынгыла. Мен ёлге эдим да, Солтан, ол сен тапанчангы чыгъарыб, мыллыгынгы меннге атхан заманда къызла былайда болмагъа эдиле. Къара къама сени ол мыллыгынгы эки кесек этер эди. Ол сен кесиб мыллыклары асырагъан урунгда асыратыр эдим сени мыллыгынгы да. Джугъум билинмейди дебми тураса? Айтыб, билгепими ангылатыргъа адам табарма. Шагъатларым хазырдыла.

Огъурлу. Хаппа-хазыр хазырдыла.

Азрет. Барысын да джыйыб барырма да, оноучуланы алларында къычыртырма. Кюселени суратларын кѣргюзюрме.

Ийнанмасала, алыб барырма да, уруну юсюне сюерме. Сора къазсылла, къарасылла! (Пауза). Сен а мени къолларымы берчлерине бедиш этесе. Бедишлик кесингсе!

Солтан. Иги джаш, Азрет, сен айтханла бары да белгисиз затладыла. Алай тубсюз, магъанасыз таурухлагъа башында мыйысы болгъан адам ийнанныкъ тюлдо.

Огъурлу. Керти айтаса! Ол адамы мыйысы да сени мыйыгча эсе, ийнанмаз.

Солтан. Огъурлу, санга сёз джетмегенди. Орнунгда олтур! Садись! Орнунгдан чыкъма. Я не с тобой говорю.

Огъурлу. А, мен, орнундан чыкъгъан сабакны волк кушит говорию.

Азрет. Да, мен айтыб къояма. Мен билгенни мен этерме, сен билгенни сен этерсе.

Огъурлу. Огъурлу да къараб турса кёрюрге. Важалста!

Зайнеб (былагъа чыгъа, Фатима да ызындан). Энтда сёзден бошамагъанмысыз? Аллах ючюн, турмагъыз.

Фатима. Биз Огъурлуну джырлатайыкъ деб келебиз.

Азрет. Огъурлу, багъалы тенгим, ол джырлаучунгча джырламасаңг, джаныма тиериксе. Тынгыларгъа суйген тынгылар...

Огъурлу (Азретни къатына олтура). Суймеген да чыдар.

«Ой, мен биле эдим
Кесимча джарлы миллетни.
Бир бек сюе эдим
Унугъуб ёсген Джандетни.

Залимни къоллары
Бизни элге да джетдиле,
Къарангы джоллары
Джудузчугъуму элтдиле.

Сагъышла басмай,
Таулада кече джатмайма,
Зорлукъгъа джетмей,
Суйгенчигими табмайма.

Суратха къараргъа
Къарачай элге баргъанем,
Башыма джараргъа
Къартладан хапар алгъанем».

Джаууму юйлерн
Къайда тургъанын билгенем,

Эшикни чюйлерин
Ачыб, печине киргенем.

Керилиб ургъанлай,
Биреуию эки этгенедим,
Юсюне тургъанлай,
Дертими кьоймай джетдирдим.

Элни старшинасы
Тутаргъа къагъыт джаздырды,
Джаууму табасы
Башымда уру къаздырды.

Мени тас этерча,
Терен уругъа салдырды,
Тюрсюном кетерча,
Тутмакъда тутуб аздырды.

Ах, тенгле, не этейин,
Келирге джокъду къарыуум,
Аманат этеме,
Сизге къалады ариуум.

(Бошаб.) Къызла! Сизге барады!

Азрет. Тенгим, сау бол! Бек магъаналы джырны эштдиридинг.

Фатима. Кеси да къалай ариу джырлады!

Азрет. Аллах, аллах!

Солтан. Огъурлу, сен энтда ийнар да, джыр да джырлай, къызланы кёзлерин ача тур, Азрет бла мен да бусагъат къай-

тырбыз. Зайнеб бла Фатима, айыб этмегиз, тогъуз-он минутну бизсиз олтуругъуз. Азрет, эшикке чыгъайыкъ.

Азрет. Айхай. Айхай. Чыгъайыкъ!

Солтан (*босагъада*). Прошу, кечигиз! Мен эшикке бир чыгъайым.

Огъурлу. Хо, марджа, хо, хо, хо, хо, чыгъарыкъ эсенг, ары бир чыкъ да боша, эшигнинг терсине ачылыб, аман бла чыгъарыкъ. Уха-ди-и!

Д ж а б ы у

Ю Ч Ю Н Ч Ю К Е Р Ю Н Ю У Ю

(Снепада Зайнеб бла Фатима)

Фатима. Зайнеб, къалай акъыл этесе?

Зайнеб. Неге?

Фатима. Джетген болурму?

Зайнеб (*чамланарыкъ, Фатимагъа къараб*). Не зат джетген болурму?

Фатима (*ол да чамланарыкъ*). «Не зат джетген болурму?». «Не зат джетген болурму?!»... Он минут джетген болурму дейме! Он минутдан кёб къалмай кыйтырма деб кетген шой эди да.

Зайнеб. Ким?

Фатима. Ол Солтан деген къазбурун!

Зайнеб (*ишине къарай*). Насыблы! Солтанны аллына къарабмы тураса?

Фатима. Аллына къараб тургъа эдим да, мени ючюн, берн кыйтса, аллахны алдайды. Бу къабарыкъ кибик да суууб къалды. (*Секириб туруб*.) Тоба, аны сакълаб турурма деялмайма. (*Джийыб тебрейди*.)

Огъурлу (*ашыгъыш, абын-сюрюн эте кириб, солугу тыйылыб*). Зайнеб! (*Айланыб эшикни эте, солугу алыб*.) Фатима! (*Алларына барыб эшикке къарай*.) Ма, немеди! Ма, немеди! Солтан Азретге джалыныб айланады. Немеди... Экиси да гитче юйчукге кетдиле. Ол къаз бурнун да салындырыб, джалыныб айланигандан башха чоту къалмагъанды. Тохтагъыз, мен бир тынгылайым. (*Акъырын орта эшикни къатына барыб тынгылай*.) Берн чабыгъыз! (*Солтан бла Азрет от юйге киредиле. Къызла къулакъ саладыла*.)

Солтан (*бизаз тынгылаб, сора башлайды*)... Къызланы да алай кыяйыкъ... Шо, ол Огъурлуну къатында сен меннге къаллайла сёлешдинг? (*Огъурлу, онгунмай, эшикни къатындан артха турады*.) Огъурлуну да кесинге тартыб, ичингдегин билдириб... Алай этерге неге керек эди? Не да, Огъурлу санга тенгмиди? Сени тенглеринг Огъурлула тюлдюле. (*Огъурлу, онгунмай, башын эки джанына атады*.) Кимдиле сени тенгле-

ринг? Ма мен, мени киби́к ол би́ри, ол би́рси. Важа́лсте. Сен тенглеринги билмей джүрюй эсенг, я покажит санга товарищи-леринги. Алайчыгыи эслеб кьой. Сеннге аны ючюн чамлана эдм ансын, што, што. Скажи важа́лсте!

Огъурлу. Не дейди?

Зайнеб (*бармагыи эринлерине салыб, диуур этме дегенча*). Чп-ш-ш...

Огъурлу. Не эсе да хаман орусча-орусча сёлешеди.

Солтан. Мен кызыланы сеннге зарланыб чамланмай эдм. Энди Джатхотну кызы... (*Тёрт джанына къараб, къоркъаракъ, Азретге ийилиб.*) Зайнеб экибизге да джарарыкъ адам тюлдю.

Огъурлу. Эшта «Бажа́лстеге» къарачы. (*Къолу, башы бла, эитдингми дегенча, Зайнеб бла сёлешеди.*)

Азрет (*ахсыныб*). Солтан, къарайма да, бираз башха тюрю къаннга кирген киби́к кёреме. Бир кесекни мындан алгъа айтхан сёзлеринг бла бу сёзлеринг, къалай эсе да, бир-бирин тутмайдыла.

Огъурлу. Энди иги тынгылагъыз.

Азрет. Сюйсенг, махта, огъай дей эсенг, хыликке эт да кюл, мен берчлериме ийлыкъмайма!

Огъурлу (*халкъгъа*). «Къакъ» деб кычырмагъанлыгы-бызгъа, бурнубуз бла суу ичмейбиз.

Азрет. Джарлы джашай эсем да, кыйыным бла джашайма. Анга кёре, Огъурлу, джарлы болса да, сени киби́к кёбледен онглуду эмда суйген тенгимди.

Огъурлу (*кызыланы сыртларындан къагъыб, къамасын тюзете, уллу атлай*). Ай джаным!

Азрет. Зайнеб джарарыкъ адам тюлдю деб, алай айтаса...

Солтан (*къоркъаракъ, шыбырдаб*). Ол ичги сёз болсун!

Азрет. Сабы-ы-ыр. Мени акъылым сеникине илешмейди. Зайнебни сые эдим, сиеме, эм суйген да этерикме. Келсе, алмай да амалым джокъду. Мен ызыма къайта билмейме. Ол алай лююулдей тургъанладан тюлме.

Огъурлу (*халкъгъа къараб, къолу, башы бла Азретни кёргозюб*). Алайды. Лююулдей турургъа соймейди.

Солтан. Сеннге ызынга къайт деген джокъду. Къалай суйсенг, алай эт (*худжунундан папиросла чыгъара*). Ёзге уа билиб кьой. Бюгюнден башлаб халал тенглеринги бириме. Ал, тартайыкъ.

Азрет (*сансыз*). Мен ичмейме!

Солтан (*терс къараяракъ ышарады*). Эштеми́се? Сен айтханнга мен хазырма.

Огъурлу. Энди, энди иги тынгылагъыз!

Фатима. Огъурулу, гырылдаб турма да бир сабыр эт!

Огъурлу. Хы-хы, джанынгы алма. (*Тынгылайдыла.*)

Азрет. Алаймыды?

Солтан. Алайды.

Азрет. Зайнебни меннге кьоямыса?!

Солтан (*эринлерин кьаба, сагъыш этиб*). Кьояма!

Азрет (*ахсыныб ышарады*). Ай, хомух а, такырджюрек, аз кёллю, кьызбай болгъанлайынга, алдау бла ётюрюкню кесинге джол этиб, алай бла адамгъа атынгы чыгъарыб айланмаймыса? Мени кибик джарлыланы джыламукълары сени кибиклеге рысхы боладыла. Ол джыламукъла тегюлген джерде сабан сюрюб, урлукъ атмаймысыз!? Да, адамлыгъынгы бил!

Огъурлу. Энди ёлсем да, ёлдюм демезме!

Солтан (*Азретни ызындан*). Эштемисе?

Азрет (*ызына къараб джарыкъ*). Сен а? Эштдингми? (*Кетеди*.)

Солтан (*эшикте сюелиб. Азретни ызындан къараб*). Хайыр! Сен а башыма миниб къалдынг да. Да, узакъ бармай, мен сени кесиме зарансыз этдирейим (*эшикке чыгъады*).

Огъурлу. Хы, орунларыгъызгъа къачыгъыз. Тынгылагъаныгъыздан ханары болмасын. (*Кюбюрню юсюне олтуруб, аякъларын салындырыб, джырлайды*.)

Кечем, кюнюн да джалчылыкъда маллада,
Юйюм, орнум дорбуналада, джарлада (2 кере.)

Зайнеб (*Огъурлу джырлай тургъанлай, аны бла бирге сёлешеди*). Тохта, атам берн бир келсин. Мен атамы кьабыб джылайым, ол Солтанны аякълары бу юйню босагъасындан атламазча этмесем!

Солтан (*ююн-башын тюзете, джунчуяракъ киреди*). Бир да кёб сакълатдым дейме, эшта. Былай чыкъгъанлайыма... Олтуругъуз, аллах ючюн, олтуругъуз (*олтурадыла*)... Былай чыкъгъанлайыма Хамзат улу Зекериягъа тубедим да... аны бла къалыб кетдим. Ол а сёзю сюрген бир насыбсызды.

Зайнеб. Солтан, олтурургъа келгенсе деб, тегерегинге айланган болмаса, башха умутубуз джокъду.

Солтан. Важалсте, ыспасиба!

Огъурлу (*кетерге башлаб*). «Ыспасиба» де да, чыкъ да кег, «бажалсте» де да кир да кел. (*Гитче юйчюкге киреди*.) Сен къаллайла этиб айланаса?! (*Ызына къайтыб, уллу эшик бла чыгъа*). «Бажалста», де да, чыкъ да кет. (*Тохтаб, Солтанны кёзюне къараб*.) «Ыспасиба», де да кир да кел! (*Эшиклени кючлю уруб чыгъады*.)

Солтан (*джунчуяракъ*). Зайнеб, Огъурлуну да чамландырдык. Терс эсек, кечигиз. Прошу.

Огъурлу (*хыны кириб*). «Къа-а-а-акъ» —деб кычырмагъанлыкъгъа, биз да бурнубуз бла суу ичмейбиз. (*Чыгъады*).

Зайнеб. Хар кимге да сен юлгю кёргюзюр орнуна, ким да сениге кёргюзеди.

Солтан. Тилейме, кечигиз! Терс эсем, бойнум къылдан ингичке.

Ф а т и м а. Бойнунгу да хайырын кёр... Алай а... Къайдам, не айтыргъа да билмейме.

Солтан. Огъай, терслигим бар эсе... Зайнеб, ант этдирсенг, ант этерме, джанынг саулай джаханимге кир десенг да, кириб кетерме... Сен анга пйаныб къал. Нек десенг, ма аллай бир суюме.

Ф а т и м а (ышарыб). Иги сагъан, аллай бир суюгени болур эди! (Кюлюб, баиын Зайнебни сыртына салады. Зайнеб да ышарады.)

Солтан. Алдай эсем, анам бергенин төгейим! Ол Азретле-ни, Огъурлуланы сёзлерине къараб сёлеширге джарамайды. (Пауза. Бу заманда Огъурлу гитче юйчюкге кириб, не эсе да излей, шиндикге миниб, тапхагъа къарады.) Сизни ким да менден бек суймейди. Азрет! Не кёб сёлешсенг да, абчар болаллыкъ тюлсе. Хы, ол алай къалсын. Огъурлу! Аман Огъурлу уа не излейди!?

Огъурлу (мени кёрюб къычырады деб, тапханы оюб джыгъады). Юйюнге эмина излейди! (Корзинадагъы тауукъ да чыгъады, челекни сютю да төгюледи.)

Солтан (барысы секириб турадыла. Солтан герохуна джабышыб). Не эди ол?

Зайнеб (Фатимагъа къысылыб). Ах мен джазыкъ, Фатима, юйде не эсе да барды!

Огъурлу (туруб челекни тапхагъа салады, челек дагъы-да тюшеди).

Ф а т и м а. Барды! Не эсе да барды!

Солтан. Боллукъ болуб, энтда болургъа турады. (Къоркъуб артына къарайды.)

Огъурлу (тауукъгъа къысыла). Го-го-го-гуш, гогуш, гогуш. (Тауукъну юсюне джыгъылады, тауукъ бир джанына секиреди. Огъурлу да тутами деб мыллыгын тауукъгъа атады.)

Солтан (герохун чыгъара). Эштемпсиз?

Ф а т и м а. Ах мен джазыкъ!

Огъурлу. Го-го-гуш... (тауукъну юсюне джыгъылыб, туталмай, сюрюб эшикге кетеди).

Зайнеб. Солтан, турмачы! Эшикни ач!

Солтан. Эшикге къачмы?

Зайнеб. Насыблы! Къачар акъылда айлана кёреме. Аллынга атла! Берн бир къарайыкъ. Фатима, тебре! (Тюртеди.)

Ф а т и м а. Огъай, джаным! Мен къоркъама!

З а й н е б. Къоркъмаз эдинг да!

Солтан. Таб къоркътар кибики. Ким эсе да, кимни эсе да сойгъанды. Неда соя турады. (Аллына атлиб.) Алай барыб джарамаз. Аллахны ишини ким биледи?!

З а й н е б. Соя тургъа эди да! Фатима, биргеме тебре! (Ехтем тебрейдиле)

Солтан. Тохтагъыз! (Зайнебни аллына ётюб, къолуна да

герохун алыб.) Алда биягы мен барайым! (Алларында акъыр-тын тебреб, сора дженгил киргенлей, босагъада абынады. Героху да атылады, кеси да илгенеди.)

Зайнеб (артына тура). Оу анам, мен джарлы!

Фатима (Зайнеб бла бирге). Анам мен хариб!

Солтан (эс джыя). Къарачы... Сен анга къарачы!

Фатима. Солтан, неге къарайса?

Солтан. Да герохну атылгъанын эшгмеймисиз? (Герохну бурнуна къарайды). Ыскажи важалсте! (Тёрт джанына къараб.) Да мында адам кёрюмейди да!

Зайнеб. Сора тапханы уа ким огъанды, сютю да ким тегкенди?

Солтан (тёрт джанына къарай). Энди сен адам болурму дейсе?

Зайнеб. Да къайдам...

Фатима. Ишексиз, сют ичеме деб, тапханы кишттик ойгъанды, ансы болуб, ким боллукъду?

Солтан Таб, болса да, мени къатымда кимге заран дже-терикди?

Зайнеб. Да сен сау бол! Ёзге уа челекни тауушундан бир бек илгендинг. (Фатима кюледи.) Тоба, кертн айтама.

Фатима. Огъай, ол герохну кеси аллына атылгъанына сей-прснеме.

Солтан. Да мен энтда былай къарайым. Сиз а бу челекни да орнуна салыгъыз... (аягъы бла челекни уруб, эшикден са-гъыракъ чыгъады).

Зайнеб (челекни мюйюшге сала). Эсин бу хайырсыз челек-ге бёлгенлей кетди. (Корзинаны эслеб, ичине къараб.) Ах мен хариб, тауукъ къайдады?!

Фатима. Къайдады тауукъ?! (Тёрт жанларына къарай-дыли. Тауукъ къачыб, Огъурлу да ызындан уллу печге келтир-ген эшикден киреди. Тауукъну юсюне бауурундан джыгъылыб, тутуб эрлай турады. Гитче юйчюкге кирирге тебрейди, къызла-ны кёрюб, ызына къайтыб, уллу эшикден чыгъаргъа тебреген-лей, кимни эсе да кёргенин халкъгъа билдире, джунчуб, бол-лукъ бирди дегенча, столну тюрюне кириб бугъунады.)

Солтан. Зайнеб, Фатима! Где вы? Энтда джумушугъузну бошамагъанмысыз! Энди керексиз къайгъыны кююгъуз. Сиз къоркърча зат джокъду. Таб болса да, мен къатыгъыздама, сора сиз неден къоркъргъа керексиз? Скажи, пожалуйста... (Олтурады. Къюуб бир бокалны ичин бошатады. Папиросла-рын алыб къабындырады.)

Фатима. Бу челек кибики тыялмайбыз! (Челекни бир джанына сала.)

Солтан. Къонакты сюймегенча этмегиз.

Фатима. А къыз, Зайнеб, барайыкъ да бир кесек олтур-гъан кибики этейик.

Зайнеб. Энтда олтурамы турлукъду?

Фатима. Кетерик болур.

Зайнеб. Кетмесе да, мен аны кѳората билirme (*уллу печеге чыгъадыла*).

Солтан. А-а, келдингизми? (*Турады.*) Багъалы Зайнеб бла Фатима, прошу, олтуругъуз.

Зайнеб. Бююнлю бери бир-бирибизни олтуртхандан бошамадыкъ, не сѳз табмадыкъ.

Солтан. Зайнеб, умоляю вас. Айыб этмегиз. Скажи вaжалсте! Айт, къалай этейнк? Киредиле да келедиле... Чыгъадыла да кетедиле, анча сайын сиз да ёрге къобасыз. Мен да олтуруб къалалмайма.

Фатима. Сора «олтуруш» джангыдан башланадымы дейсиз?

Солтан. Зайнеб, эштемпсе? Мен айтханны Фатима да айтды.

Зайнеб. Фатима алай обурду.

Фатима. Бу къабарыкъ кибикини да сууутдугъуз да кѳойдугъуз.

Солтан. Ничего. Къайгъырмаз. Солтан Зайнеблагъа ашаргъа келмегенди. Аракъы бла вино уа сууумайдыла. (*Кѳуюб ичеди*). Айтама да. Биягъынлай, тургъаныча турады.

Зайнеб (*Фатимагъа*). А къыз, Огъурлу да къайры тас болду? Тур, дженгил болуб бери джетсин!

Фатима. Бусагъатдан (*Зайнебни кѳулагъына шыбырдаб кетеди*).

Солтан (*ичерге башлаб*). Джанымдан сѳйген Зайнебчингим, айыб этме. Бусуз болмайма. Мен муратыма джетгинчи, муну кѳоярыкъ тюлме.

Зайнеб. Сизге айыб этерге не эркинлигим барды? Ким да сѳйгенин этеди. Билгенича джѳрюйдю.

Солтан. Алтын сѳзле айтдынг. Ауузунга кѳурманчыкъ болайым. Алай эсе, ол эки аманны этиб айланганларына эс бѳлчю.

Зайнеб. Солтан, терслик сендеди.

Солтан. Смотри, смотри вaжалсте...

Зайнеб. Не зат?

Солтан. Мен терс нек болама дейме, говорию.

Зайнеб. Солтан, мен орусча сѳлеше билмейме. Къарачайча сѳлешигиз.

Солтан. Мен зачем терс болама говорню дейме. Сен эсгералмагъанлыкъгъа. Азрет Джанхотну къызын, ма сени, кесине тенг этиб, сѳйюб айланады.

Зайнеб. Таб алай огъуна болсун.

Солтан. Къа-къ-акъа... къалай огъуна? Огъесе мен башха сѳзленими эштдим? Къалай дединг? Энтда биягъында айтхан сѳзлеринги бир айт. Сакълайма...

Зайнеб. Сѳйюб огъуна айлансын. Не сейирлиги барды?

Солтан (*ичиб бошар-бошамаз*). Не сейирлиги боллукъду

болуб?! Аны кибикле сую билмейдиле. Сен, сен Джанхотну кызыса!

Зайнеб (*сансыз*). Эки сёз айтсанг, ючюнчюге Джанхотну сагыныб турганынгы бир кёйгъа эдинг. Кимни кызы болганымы мен билмеймеми?

Солтан. Биле эсенг, так не скажи. (*Ичеди.*) Азретни киши-лигин мен билеме. Аны куйругу мени кюлумдады.

Зайнеб (*ышараракъ*). Сени куйругу азретни кюлунда кымылдагъан киби кёюнеди. Кыйнаргъа болур деб акылым алайды. (*Кетеди.*)

Солтан. За-айнеб! Зайнеб. Кетди... (*Эсириб столгъа къараб.*) Солтанны иги болмаз деб Зайнебни келюне алай келеди. (*Кекиреди.*) Мен къараб турсам, болмаз. (*Стаканны кюлуна алыб.*) Ол мени кюлуна алгынчы, мен аны... (*герох бла атханча кюлу бла кёрюзеди*). Тарх-тарх-тарх. Ха-ха-а, конец! (*Кекиреди, ичеди.*) Энди Огъурлудан бир насыблы къалыр. Мени джауму, огъай, мени сюйгеними Азрет кибикле джойсу-ла. (*Папиросун къабындыралмай кюрешеди. Ол сернек джандыргъаны саын Огъурлу юрюб джукълатады.*) Джилтинлерим джукъланыргъа тебреб турганларын папиросум къабынмай терегенинден да билирге керекме. (*Сернек тартады. Огъурлу юрюб джукълатады.*) Мынга къара! (*Сернекге джити къараб.*) Ти зачем не горит!? (*Огъурлуну тауугъу кычырады.*) Не эди ол? (*Тентирей-тентирей, кюркзаракъ турады. Тёрт джанына къарайды.*) Бу юйню тынчыкъсызлыгына бир къара! (*Олтура.*) Анда-а-а, челек, зде-е-ес... (*кекириб*) курица. Кр-у-у-угом да ведро бла курица. (*Башын билеклерине салыб, столгъа таянады.*)

— Здорова, кума?

— На рынке была!

— А ты глуха?!

— Купила петуха!

Огъурлу (*мени кёрюб селешеди деб, столну тюбюнден чыгъады. Ышараракъ, тауукъну сылай*). Петух тюлдю, тауукъду. (*Солтанны эсириб турганын эслеб.*) О-о-о-о! Да бу битиб турады да! (*Халкзгъа айланыб, тауукъну да сылай.*) Аланла, билемсиз? Эрлай тарта кириб артына аууб къалгъанды (*Тауукзгъа къараб.*) Тейри, тауукъ, сен да бауурум бла джер къаздырыр ююн кюймадынг. (*Гитче юйчюкге кире.*) Пгилликге кьутур! Энди даууруну кюй. (*Корзинагъа салыб чыгъады.*) Муну бла бир ариу ойнайым. Ол сен мени хыликке этгенча, мен да сени этмесем... скажи важалсте (*бир-эки къабады*).

Солтан. Ма-а-анга иги болмаз. (*Кюлун Огъурлуну аллына узатады. Огъурлу ызына салады. Ючюнчю кере кюлун ызына салады.*)

Огъурлу (*уругъа кериледи.*) Бу аманны кюлуна мени аллымда не барды? (*Бир-эки къабыб, аракъы шышаны алыб къарайды.*) Мен да сенича болайым да, сора кимни кюлу къа-

лайгъа джетсе да кёрюрбюз. (Къуюб ичеди, ызына бюркеди. Ашаргъа узала.) Кюйдюм! Кюйдюм! Бишдим (Ашайды.) Ёлур от! Бу бирн уа, не затды? (Чагъыр шышаны алыб къуады.) Муну да бир кёрейим. Биссмилла! (Сейирсине, акъыртын джутады. Татыуну билиб, къалгъанын да ичиб, дагъыда къуа.) Энди тюзелдим. (Аракъы шышаны Солтанны алына тюрте.) Бу кесинге къалсын, кюйюб ёлур эсенг а. (Чагъырдан уртлаб, хычындан, бышлакъдан да къабады.) Бир ишексиз, Азретге узатхан тютюнлери быладыла. (Пачканы алыб, бармагъы бла къагъыб чыгъарама деб, ключю уруб, барын да джерге тегеди.) Ма! (Джыяды.) Не бек чарлайсыз. (Джыйыб бошаб, бирин аузуна, пачканы да ызына салады. Папиросу къабынмайды. Сора къараб, тюз джанын къабады, къызыу тютюнлетеди.) Бу ичгини да, быланы да къайдан табадыла? (Джётел этиб, папиросун атады.) Кет, сен да бир ауруу берирсе. (Тюкюреди.) Бу къызылы маджал кёреме? (Алады.) Джарашырыкъты. (Ашай-ашай, Солтанга къарайды.) Энди мен мынга къалай этеме? (Мангылайын къашый, сагъышланыб.) Табдым, энди табдым! (Къабыргъада Зайнебни джаулуугъун алыб къысады. Зайнебча болуб, тамагъын да тюрлендириб, олтурады.) Солтан! Эштемице? (Тюртеди.) Санга айтама!

Солтан. За-а-а-айнеб!?

Огъурлу. Да, адам сюйгенине алай этибми къояды?

Солтан. Зайнеб... (Кекиреди)... мице?

Огъурлу. Зайнебме.

Солтан. Зайнеб!

Огъурлу. О-о-о-ой!

Солтан. Мен санга къурман болайым, дейме.

Огъурлу. Къурман болгъанын къой да, мени къолумдан бир ич. (Аракъы береди.)

Солтан. Сени къолунгдан... (Къарыусуз башын кёлтюреди.) Сени къолунгдан ёлур отну... ичерме. (Ичеди.) Вот, адам алай этеди. Зайнеб, мен... дунняда сени ючюн джашайма. Кесинги да бир уккашчыкъ этейим. (Огъурлуну къучакълаб, уппи этеди.)

Огъурлу (аны тюртюб). Солтан, аллайла этмесеңг а!

Солтан (кёкюрегин ура). Зайнеб, мен... мен сени сюеме. Къалай бек... (къучакълаб уппи этеди. Огъурлу эки аягъын кёлтюрюб ойнатады...) Сюеме мен сени!

Огъурлу. Кёбдю! Мыллыгыңы манга атыб турма. Аллах, аллах, сен сюе эсеңг а! Мен а сени кёрюрге да излемейме. Сен кирлини! (Бетине урады.)

Зайнеб (эшикте). Фатима, дженгил бол!

Солтан (хыныракъ). Зайнеб, алай джараймыды?

Огъурлу. Тоба, джарагъанны, джарамагъанны излеб айланмаса... (Адамыча кёкюрегине урады.) Бажалсте! (Солтан ичиндикден джыгъылады. Огъурлу столну тюрбуне киреди.)

Солтан (къобуб, хыны). Огъай, огъай, алай джарамаз!

Зайнеб (кириб эшикни юсюне сюелиб.) Ах мен джазыкь...

Солтан. Зайнеб! Ол сен хылыкке этерик джашладан тюлме! Хылыккелик сенсе! (Олтура.)

Зайнеб. Не болгъанды? (Орнуна озады. Огъурлу столну тюбюнден эслетмей узалыб, Солтанны башына къагъады.)

Солтан. Къой, мени бла ойнама! Ойнама! Зайнеб.

Зайнеб (сыртын Солтаннга буруб олтурады). Сени бла ойнаргъа кюсеб тургъан джокъду. Алыныб тебреген болурса дейме.

Солтан. Экибизден да, эки... (кекиреди)... бизден да ким алыныб тебреген эсе да, алыныб (кекиреди)... къутуруб айланнга эди (чыначыгъын столгъа салыб, башын да къолуна салиды).

Зайнеб. Чакъырылыб келген эсенг, биле болурса. Келген эсенг, кете бил! Атам, анам юйде болмагъаппай келиб, олтуруб турургъа не ишинг барды? (Огъурлу Зайнеб болгъан джанындин Солтанны джаягъына къагъады.)

Солтан (секириб къобады.) Джанхотну кызы! Кёбдю! (Столну уруб.) Даволна! Мен сени соймесем!..

Зайнеб. Сюйгеншиг, башынг да керек тюлсюз! Бусагъатдан чыгыб кет. (Туруб экинчи печге бара.) Кетмесенг да, чыгыб кычырлыкъма. Сен адам ёлтюрюрге джигитсе. Джан алыучу мурдарны юйюме джыйыб тураллыкъ тюлме!

Солтан. За-айнеб. Къой, мени да, кесниги да ая. Кесниги ая.

Зайнеб. Этеринги аяб къойма! Меннге игилик излеме да, башынга изле. Тутмакъ юйню эшиклерни сеннге ачылыб турадыла.

Солтан (сол къолун столгъа салыб, онг къолу бла да шиндикни бир джанына тюртюб). А-а-а! Сен Азретге кюшулуб, мени джояргъа тебребми турасыз? (Бу заманда Зайнеб къачаргъа хазыр болады. Бети да тюрленеди.) Сиз мени джойгъунчу, мен сизни бирем-бирем... (халкъгъа къараб). Ох, алай да, алай да мен ёле эсем! (Зайнебге къараб.) Сен да ёл! (Герохун чыгъара) Ёл! (Чабады, алай а Огъурлу столну тюбюнден узалыб Солтанны аягъындан тутуб джыгъады.)

Огъурлу (халкъгъа къараб). Бусагъатдан бойна будит! (Эшикке гузаба чыгъады.)

Солтан (ёрге тура). Сен да ёл! (Эшикни тебере.) Эштеми-се? Сен да ёл! Озгъунчукъ!

Зайнеб (Солтанны сёзлери бла бирге кычырады). Огъурлу! Фатима! Ой! Огъурлу-у-у-у!

Огъурлу (эшикден). Огъурлу кърман джапынга-а.

Зайнеб. Бери чаб, бери чаб!

Огъурлу. Барама-а-а-а! (Къолунда уллу акъ къазыгъы бла кириб, къазыгъын да столгъа сюеб, аякъларын да джайыб, дженгелерин чуйюреди.)

Солтан. Эштеми-се? Бери ач! Сени сау кююб, мен ёлмезме!

Зайнеб (Солтанны сёзлери бла бирге). Огъурлу! Ай аллах, къалай этейм?! (Огъурлу дженглерин да чюйюрюб, бели бла имбашларын джыя, кёолларына тюрюрюб, Солтанны артына сюеледи.)

Солтан. Берп ач! (Джётгюреди.)

Огъурлу (аныча джётгюрюб). Ы-ы-ы! (Солтан бурулуб мынга къарагъанлай, керилиб башына урады. Солтан тентиреб ауаргъа башлагъанлай, къызыгъын салыб, Солтанны тутуб, онг джумдуругъу бла уруб джыгъады.) Сени уруб къутулмазлыгъымы билеме, алай а кёл кенгдириб къалайым. Келе келиб... (Джумдурукъ бла ура.) Мах санга бажалста! Мах санга ыспасиба! (Солтанны юсю бла аякъларын эки джанына ийиб, бетине джити къараб туруб, джаягъына урады.)

Зайнеб (джылай чыгъады). Кёбдю, энди къой-ой...

Огъурлу. Огъай-огъай! Кёб тюлдо! (Ерге туруб.)

Зайнеб (Солтан бла Огъурлуну орталарына сюелиб). Ёлтюрюб къойгъан болурса дейме?.. Энди бизге келген кюн келсин сени джауунг-а-а! (Джылайды.)

Огъурлу. Орнундан чыкыгъан собакны бёрю кушит! (Эрлай Зайнебни бир джанына туруб, чынгагъан заманда анга тиймезча, шундикге миниб, Солтанны юсюне секириб, табанлары бла урады.) Ыспасиба, бажалста. Хы, джат алай, сабагымча!

Зайнеб (орундукъгъа джыгъылыб джылай.) Огъурлу, энди къойсанг-а-а.

Огъурлу. «Къойсанга-а-а-а! (Солтанны артына табаны бла урады.)

Солтан (джатыб тургъанлай). Ыы-ы-бажалста, кёбдю!

Огъурлу (джюрюй-джюрюй). Эки да вжалста! (Зайнебни къатында олтуруб.) Хы, къой, джылама! Солтанны ызынгдан айландырма десем, унамай эдинг. (Зайнебни башын сылай, иги-иги къагъады.) Джылама! (Къагъады.) Бурнунг бузгъа тирелмей, тохтарыкъ тюл эдинг да, тирелди! Азрет сени сагъынса, ауузуна суу ичмейди. Джылама! (Бу заманда Джанхот бла Айшат гитче юйчюкню арт эшигинден кириб, джамауларын да салыб, эшикден тынгылайдыла.) Джылама! Джанхот бла Айшат бир къайтсыпла деб турама ансы, мен этгенни сен кёрюрсө. Джанхотну табаныны сыйына джетмегенлей, абчарма деб аны къызчыгъын хылыкке эте, тую, герохун чыгъарыб... (Джанхот бла Айшат сейирсинедиле.)

Айшат. Араби аллах, не болгъанды экен? Бир ишексиз...

Джанхот. Сабыр эт! Биягъы сен тебрегенсе!

Айшат. Тебреге эдим да...

Джанхот. Сабыр! (Тынгылайды.)

Огъурлу. Этгенлерини барын джарашдырыб айтырыкъма.

Зайнеб (джыламсыраяракъ). Кесим да атам бла анамы алларына къараб турама. Не сюиселе, аны этсинле, ёлтюрсюн-

ле, кесиб, этими ашасала да, халалды. Мен а, мен, Солтанга бараллык тюлме. (*Джанхот бла Айшат бир-бирине кырайдыла.*)

Огъурлу (*джарык болуб*). Сора, Азретчикге уа кылай этерикбиз?!

Зайнеб. Не болсам да, Азрет бла боллукъма.

Огъурлу (*бек кыуаныб, тегерек айланама деб, артына секиргенлей, Солтанга абыныб джыгылады. Секириб турады*). Муну этиб тургъанына кыара! Алай джатыб мен да турур эдим. (*Зайнебни кыатына олтурады.*) Зайнеб, энди биз былай этейик...

Зайнеб. Муну тылпыусыз этиб кыойгъан болурса дейме.

Солтан (*акъырын олтурады*). Кырау-у-у-ул!

Огъурлу. Кычырма! Кыраул менме! Я караул!

Зайнеб. Тийме, тийме да кыоратыр амал эт.

Огъурлу. Бусагъат этейим. (*Туруб, Солтанны аягъы бла тюртеди.*)

Солтан (*олтура*). Тюшюммюдо? Тюшюммюдо?

Огъурлу. Джанхотну юйюнде сойланыб, тюш кёре турмагъа эдинг да... Хайда, кыарауулан.

Солтан (*эс джыйыб*). Харам мюлкден тоймагъан Джанхотну кызы бла сен... (*Туруб чабаргъа хазырланады.*) Сизмисиз офицерини кыанына боягъанла?! (*Чабады.*)

Огъурлу. Аны бла болмагъан эсенг... (*Буушадыла.*)

Зайнеб (*орундукъгъа миниб*). Огъурлу, тийме! (*Джылайды.*)

Айшат. Кет! Кет! Кызчыкыгъа барыргъа кыой! (*Джанхотну тюртеди.*)

Джанхот. Тейри, кыатын, тюртмезсе, мен тюртсем, адамыча тюртерме! (*Кериледи.*)

Айшат. Алай керилиб а бир ургъа эдинг!

Джанхот. Да! (*Керилиб сермейди, Айшат бюгюледи да, тиймейди.*) Урсам, не этериксе? (*Айшат кыачыб арт эшик бла чыгъады, Джанхот, шогун да алыб, ызындан кыуады.*)

Огъурлу (*Солтанны джерге урады*). Тохта энди...

Солтан (*джерге тийиб*). А-а-а-ай!! (*Тюбге тюше, башха чыгъа джагъалашадыла.*)

Солтан. Кырау-у-ул!

Зайнеб. Фатима! Аскер-е-ер! (*Уллу эшикге кыачады.*) Азрет-е-е-ет... (*Эшикден кыачыб кирген анасына тюртюлюб, артына джыгылады, Айшат аны юсюне, Джанхот да аны ызындан, кюлунда централкасы.*)

Айшат. Оу, мен хариб, кызчыкы!

Джанхот (*алагъа абына кириб, шогун Солтанны маракъанча тута, кюрешеди*). Огъурлу, джанла! Джанла да урмагъа ктой!

Айшат (джетиб шокну бир джанына тарта). Алынгамы этгенсе дейме да?!

Джанхот. Байча кызы, тутма! (Шок атылады. Зайнеб орундуктага миниб джылайды. Солтан бла Огъурлу турадыла. Айшат кызына чабады. Джанхот шокгун кѳоюб, тѳойюшге кѳошулады.) Ай аман Огъурлу, ур!!! Джетдир!!

Огъурлу. Кѳоркъма! Джетдирликме! (Солтанны урама деб, джумдурукъну Джанхотну кѳулакъ джанына джетдиреди. Джанхот чартлаб джыгъылады, кѳуйругъундан олтурады.)

Айшат. Атангы сойдула... (Джанхотну кѳатына барыб джыгъын тутуб кѳереди.) Союбму кѳойдула?

Солтан (тѳойюшюн кѳоюб, эшикни табалмай, столну тѳегерегине айланады. Огъурлу сюреди). Къарау-у-уул!

Джанхот. Мени джаякъ сюегимн сермегенча, аны да бир серме! (Солтан эшикке кѳачады. Ол чыгъар-чыкъмаз, Огъурлу, табаны бла кѳуйругъуна урама деб, тиелмей, эки аягъы да кѳкге кетиб, джыгъылыб, кѳуйрукъ сюегин урады.)

Огъурлу (кѳуйругъундан тутуб, асхай-асхай). О ды-ды-ды! Айшат, кѳуйрукъ сюегимден бошагъанма!

Айшат. Кѳуйрукъ сюегинден бошагъа эдинг да, муну джаякъ сюегин бошамагъа эдинг! (Джанхотну кѳобарады.)

Фатима (гузаба кириб, ызындан да Азрет.) Зайнеб, не болгъанды? Нск джылайса?! (Барыб кѳучакълайды.)

Огъурлу. Анга болгъан санга болгъа эди, джыламасанг, кѳѳюр эдинг!

Айшат (Джанхотну олтуртады). Джарагъхан аллах кесн сакълагъанды.

Огъурлу. Бир тукъум бир аллах!.. Мен сакълагъанма!

Джанхот. Кѳызымы сакъласанг да, дертинги менден алгъанса.

Огъурлу. Хамхотунгу келтирнб джумдурукъгъа урмагъа эдинг. Азрет, сюелиб турма да олтур!

Азрет. Огъай, кетеме.

Джанхот. Азрет, олтуругъуз. Огъурлугъа хапар сорайыкъ!

Азрет. Берекет берсин, сизни кѳатыгъызда сюелиб да турурма.

Джанхот. Бу тепси, ичерик, тѳойюш, джылау недиле? Огъурлу, кимни сыйлагъансыз?

Огъурлу. Солтанны.

Айшат. Юйде болмагъаныбызны марагъанча, къалай келген эди?

Джанхот. Ким келтирген эди?

Огъурлу. Эгчингден туугъан!

Фатима. Аскер алыб келген эди.

Огъурлу. Алды да келди! Кѳойду да кетди!

Джанхот (юсюн-башын тюзетиб). Да, айтыгъыз. Нек тынгылайсыз? (Пауза.)

Айшат. Ма былай да былай, былай да былай дегиз да джарашдыргъыз да айтыгъыз.

Джанхот. «Былай да былай, былай да былай, былай да былай!». Бир сабыр эт! Ненча айтама. Ол джазыгъынгы да бир солутсанг а. Огъурлу, бу туююш, бу джылау неди, нени юсюнден чыкъгъанды?

Огъурлу. Джанхот, мен башлаяллыкъ тюлме. Зайнебчик айтсын. Мен да кѣргенним тизерме! Зайнеб, башла!

Джанхот. Къызчык! Къайда, былай келчи. Сени ким джылатханды? (*Къатына кыса.*) Сениге ким не айтханды?

Зайнеб. Атам, мен... айталлыкъ тюлме. Азрет, Азрет айт-сы-сы-сын (*джылаб, гитче юйчюкге кетеди, была ызындан къарайдыла*).

Айшат (*ызындан бара*). Сенден алгъа ёлейим (*шыбырдашыб Зайнеб бла сѣлешеди*).

Джанхот (*намыслыракъ*). Азрет, мен джукъ ангыламайма. Джашла ойнагъанча этмегиз да, аягъы-башы бла бир хапар айтыгъыз.

Азрет. Джанхот, тилейме, айыб этме. Билгенним бар эсе да бетниге къараб айталлыкъ тюлме. Къалай эсе да... Ма, барыбыздан да арну кѣрюб, эштиб тургъан Фатимады...

Джанхот (*халкъгъа къараб*). Бир зат ангылаялмайма. (*Бу заманда Азрет чыгъады.*)

Зайнеб (*ол бирси юде*). Барлыкъ тюлме деб, мен хар заманда да айтыб турмаймы эдим? Сиз а къоймай эдиги-и-из.

Айшат. Мен къачан да кысмай шой эдим да. Гыр-ырт дерик эди!

Джанхот. Фатима, кызым, мени бу джарылыб, чачылыб баргъан джюрегиме бир рахатлыкъ сал. Ол сиз билгенни мен да билирге сюеме.

Фатима. Энди аны айтыргъа меннге джегиб турмагъанын мен билмеймеми? Джарашдырыб айталлыкъ да тюлме. Ма, Огъурлу... (*Кетиб, Зайнеб бла олтурады. Айшат бери чыгъады.*)

Джанхот (*шиндикге таяна, ауурсунуб ышара*). Быланы сабийчиклеча эте тургъанларына бир эс бѣлююз! (*Пауза.*) Огъурлу, нек тынгылайса?

Айшат (*Огъурлугъа кысылыб, акъыртыныракъ*). Тынгылаб турма да айт. Болгъанны болгъанча джарашдыр да... Былай да былай, былай да былай, де да...

Джанхот (*Айшатха терс къараб тируб*). Къатын! Итти куйругъуна илиниген мант башыча, илиниб, турма да, бери кет!

Айшат. Биягъы сен тебрегенсе! Сен къууан ансы, чыгъыб огъуна кетейим!

Джанхот (*шиндикден тутуб ёрге къоба*). Кет! Бусагъатдан чыгъыб кет! (*Айшатха къайырылады.*) Кѣжюмден тас бол!

Айшат (*арт эшик бла гитче юйчюкге кириб, къызланы къатларында олтурады*). Ийлыгъа эсенг, алмагъа эдинг. Хариб!

Манга кюлме да башынга кюл, джарты (бир-бирине сѣлешедиле.)

Джанхот. Огъурлу, кѳремисе? Биягъы экибизни кѳююб, тас болуб кѳалгъанларын эслеймисе?

Огъурлу. Да, аймыса, экибизге не боллукъду? Не да мен кѳатынгда эсем, неден кѳоркѳаса? (Хыликке ышарыб кѳарайды.) Солтан да айтханыча этмей кѳойса, бюсюреуюм джокъду! Бир да кесин сеннге ышырыгъы джокъду. Тохтамаса уа, сени да кѳыйнамагъанлай, мен аны кѳашый билirme. «Ыскажи ва- жалсте!»

Джанхот. Не, джукъму айтханды?! (Джорюй). Мени юй- юме аны ким ийген эди? Огъурлу, нек тураса? (Олтуруб юл- лесин кѳурайды.) Кесине базыб не айтыргъа кѳолундан келген- ди? (Юллесин кѳабаргъа аузун ачады. Эслеб кѳолу бла джа- ягъын тутады.)

Огъурлу. Сиз кетгенлей, Аскерге тагъылды да келди. Ол- турду. Хыликке этиб тсбреди. Не юсюмю, не башымы кѳоймады. Кѳызчыкъланы да бирине токтлу, бирине да улакъ атады, кюл- дю. Манга уа илинди да кѳалды. Зыккылларыма сингди да кѳалды. Не амалым бар эди? Тѳздум. Азрет келди. Балтаны аузу амап болгъан эди да, анга аууз сал деген эдим. Да аны алыргъа, айтханымча, Азрет келди.

Джанхот. Нени алыргъа?

Огъурлу. Балтаны!

Джанхот. Хы, сора уа?

Огъурлу. Азретге да илинди да кѳалды!

Джанхот. Нек? Азретге уа нек илине эди?

Огъурлу. Кѳайдам. Мени хунамы башына салыншыкъ те- мир бурууну этиб бошамагъанлайынга, Джанхотну балтасын ишлейсе, деди да алынды да кѳалды.

Джанхот. Азрет а?!

Огъурлу. Азрет да алынды да кѳалды!

Джанхот. Нечик, кѳалай алына эди? Да Азрет уруб, аны тишлерин аузуна кѳуюб кѳояр эди да!

Огъурлу. Тохта! (Халкѳгъа кѳараб, Азретча башлайды). «Мен сени билеме, деди. Сен киши билмейди деб тура болурса, алай болгъанлыкѳгъа, деди, ол сен ѳлтюрюб, хазнасын джыйыб, мыллыгын уругъа бастыргъан кюпсени тюрсюнюне дери биле- ме». деди!

Джанхот (сейирсиниб). Алай деген неди?

Огъурлу. Оллахий лазим, биллахий керим!

Джанхот. Солтан а?

Огъурлу (халкѳгъа кѳараб). Энди муну нийманына джы- яйым. (Джанхотха). «Кюпселе ючюн адамы джоярыкъ болса- ла, эм алгъа Джанхот барыр. Аны ызындан мен барырма», деб Солтан да ма былай айтды (халкѳгъа кѳарайды).

Джанхот (таяныб, терен солуй, кѳэлери джана). Анасыл Байча кѳызы!

Айшат (тынгылаб туруб чыгдады). Айхай, не сёз барды? Джоюун кёрейик!

Джанхот. Кюеюнго хапарын эштемпсе?!

Айшат. Кюеуом болгъа эди да.

Огъурлу. Азрет а?!

Джанхот (кёзлерин джандырыб, кёуунаракъ). Хы, хы, тынгылайма!

Огъурлу. «Сыртынгы Джанхотха ышыма, деди. Джанхотну алай кёюб, сени Сибирге бардырмасам, анамдан ичген сютюм харамды!» деб кёйду. (Кёкге къараб). Оллахий да биллахий, сыйлы аллахны аты бла ант этдирсегиз, ант этерме — аллах, файгъамбар, кёуран, межгит, китаб, аптнек, ыспасиба, важалсте!

Джанхот (Айшатха къарай). Ай, джаным джаш. Ай, джаным Азрет!

Айшат. Мен биле эдим..

Джанхот. Да не болуб чачылышдыгъыз?

Огъурлу. Аны уа менден эсе, сен ариу айтырыкъса. Ол сен кёрген заманда къалай эсек, къазыккыны санамасакъ, сен кёргюнчю да алай эдик.

Джанхот. Тарыгъыр!..

Огъурлу. Башына къоркъмай эсе, тарыкъсын! Азретден къоркъгъандан джаны чыгдады. Экиси да ары кириб, бизден джашыртын сёлешген эдиле...

Джанхот. Хы...

Огъурлу. Да, «не айтсанг, айтханынгы джерге тюшюрмей джюрюрме», деб Азретге сёз бергенди.

Джанхот. Алай эсе... (туруб) алай эсе!..

(Зайнеб бла Фатима тынгылаб турадыла).

Айшат (Джанхотну кёзюне къараб, джарыкъ). Атасы, алай эсе... не?

Джанхот (аллына барыб). Мен кызымы Азретге береме! Кюллюк кюлсюн, кёууанныкъ да кёууансын! Мен, Азрет киби, кеси кыйыны бла джашагъанладан айырылгъанлы кёб болмайды. Эштемпсе?

Айшат. Эштеме, эштеме! (Ышарады).

Джанхот. Суу! (Олтуруб, юллесин тартады).

Огъурлу (кызылгагъа чыгыб, Зайнебни джырын, макъамын да джырлай тепсейди).

Къоркъма, Зайнебчик, къоркъма, гоккачыкъ.
Иш биз айтханынга келеди,
Ананг разыды, атанг Джанхотчукъ
Сени Азретге береди.

(Бошаб, аягъын энишге иеме деб илиндириб, чепкенини бир этегин джыртыб). О-о-о-о! Айырдым да кёйдум.

Фатима (ышара). О-о-о-о!

Огъурлу. Фатима, къой, бушуу этме. Мен да кийинирме!
Бусагъатда уа Азретге барама! (Кетеди.)

Зайнеб. Фатима! (Шыбырдашадыла).

Айшат (суу алыб киреди). Суу. Ма, суусаб алыб келеме.
Джанхот. Ай, аллах разы болсун! (Ичеди.) Хы, энди къорат, кетер.

Айшат. Къоратдым, (Алыб чыгъады.)

Зайнеб. Ай аллах, джюрегим къаллай бир къууаннганын билмейме. (Ышарыб тамагъындан тутады). Фатима, Огъурлу кетиб къалгъынчы, чыгъайыкъ да айтайыкъ: «Азретни кесине...» (Шыбырдашадыла.)

Айшат (кириб Джанхот бла олтурады.) А киши, бюгюн санга разы болганма. Нек десенг... (Тёрт джанына къараб, сора къулагъына шыбырдайдды.)

Фатима. Огъурлу кетиб къалады. Асыры бек къууаннгандан хапарны джайыб къоярыкъды. Джюр!

Зайнеб. Кетдик. (Кетедиле.)

Джанхот (башын бир джанына атыб). Бек иги джашды! Аны акъылы болмаса, мен хапар сорган заманда айтыб теберер эди. Айтмады. Ма намыс, ма адам!

Айшат. Алайды, намыслыды.

Джанхот. Солтан бла урушханында да, аны къагъыб, манга джакъ болуб, кёл басыб алай сёлешгенди. (Тилин таууш эгдириб.) Намыслыды! (Тёрт джанына къараб, сора юй бийчесине ийилиб.) Ётюрюкмю айтады? Солтан кюпсени соймагъанмыды? Хазнасын джыймагъанмыды? Не ашаб, не ишлеб джашайды? Насыбы алай болсун, абчар болмайын а.

Айшат. Къой, унутулган ишни сюрюб айланма! Бир къайгы чыгъараса!

Джанхот. Къоркъа эсенг, орнунгда тура бил. (Пауза.) Солтан а бир ит эди да, итлингн этди!

Айшат (Джанхотну бетине джити къараб.) Мен къачан да айтыб турмаймы эдим: «Къой, Азретге хыны болма, мыдах этме, къатынга тарт», — деб тилемейди эдим!» «Темирчи». Темирчи болса да, кесиники кесине боллукъду. Сени къолунга къарарыкъ тюлдю, башын сенден ёрге тутарыкъ тюлдю. Абчарды деб бир худжуну табдыпг да, юйюмю къурутургъа джетдирдинг!

Джанхот. Ай, налат къатын, «Солтанны къатынга тарт, кесинге къыс, ыхчындырма» — деб менн ийманымы тубан этиб айланган сен тюлмю эдинг? Мен джазыкъны кесни акъылым бла бир къоймайсыз. Не эр, не къатын бол, — деб мен! Огъай, экиси да менме, — деб сен!

Айшат. Азретни кёрюб болмагъан сен тюлмю эдинг?

Джанхот. Солтан, Солтан деб тургъан сен тюлмю эдинг?!

Айшат (джити къараб). Азретни суратын джыртыб атхан сен тюлмю эдинг?!

Джанхот (бетин Айшатны бетине тиреб). Азретни сура-
тыш манга берген сен тюлмю эдинг?!

Аскер (гузиба киреди. Ызындан Азрет бла Огъурлу).
Анамы къарнашы! Была айтхан кертимиди?!

Джанхот. «Эгечими джашы», сени уа Солтанны юйюме
келтиргенинг кертимиди?

Аскер. Алдамайма, кертиди.

Джанхот. Ала айтхан да кертиди. (Фатима бла Зайнеб
киредиле.) Ийнанмай эсенг, эгечлерниге сор. Нек алыб келген
эдинг?!

Айшат. Биз юйде болмагъанлай, Солтанны не атасыны
башы къалгъан эди келирге?

Аскер. Да аны итлингн ким биле эди? Кечингиз, мен терсме!

Джанхот. Сени терслигинги юсюнден апанг бла сѐлешир-
ме. Энди къонагъынга къара. Байча кызы, эштемпсе. (Уллу-
уллу атлаб чыгъады.)

Айшат (ызындан тебрей.) Сен алай бол ансы, нем да бар-
ды. (Чыгъады.)

Фатима. Аскер, Азрет, олтуругъуз. Огъурлу, сен да къубу-
лукъ къалгъа эдинг да!..

Огъурлу. Къоркъма, мен бет джоймазма! Зайнеб, алчы
къобузуу.

Зайнеб. Да, бу стол кибикни ары бир джыйма къой,
Фатима...

Азрет. Зайнеб, Фатима, Аскер, Огъурлуну разы этсегиз а.
Аскер. Ким огъай дейди.

Фатима (столну джыйгъан кибик эте.) Айхай, айхай... Бу-
сагъат.

Зайнеб (къобузуу ала.) Къууаныб, этейик, (Согъады,
харс урулады.)

Аскер. Азрет, чыгъаса. Огъурлу, харс! (Азрет чыгъыб Зай-
неб бла тепсейди. Зайнебни Фатима ауушдурады. Кесекден Аз-
рет кесини орнуна Огъурлуну тартады. Огъурлу бла Фатима
тепсейдиле. Тепсеу башлангъанлай, Айшат, гитче юйчюкге джу-
мунха кириб, сора эшикни тешигинден къарайды. Аякълары-
ны бурунларында келиб Джанхот да Айшатха къошулады.)

Джанхот. Байча кызы, акъылымы биле эсенг...

Айшат. Фатиманы Огъурлугъамы дейсе?

Джанхот. Сора тепсе. (Тепсейдиле. Ала анда, была мында
тепсей, джабыу джабылырны аллы бла, Аскер юч кере герох
атады).

Джабыу

1. Читатала бла план салыб, Огъурлуну сыфатын ачыкълагъыз.

2. «Ахмат-Батыр» бла «Огъурлу» деген пьесаланы тенглендиригиз:

а) «Ахмат-Батыр» джашауну къалай кѐзююу суратлайды? б) Ахмат-
Батыр не ючюу, ким бла, къалай кюрешеди? Огъурлу уа?

3. «Ахмат-Батыр» драма чыгъармаланы къайсы жапырына келишеди?
«Огъурлу» уа?

4. Къарачай драматургиядан хайырланыб, «Халкъдан чыкъгъан герой» деб сочинение джазыгъыз.

«ОГЪУРЛУ» ДЕГЕН ПЬЕСАНЫ ЮСЮНДЕН

Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы 1931 джылда джазылгъанды. 1931 джылдан 1937 джылгъа дери басмада чыкъмай, къолдан джазылгъаны бла, сценада таймаздан салыныб тургъанды. Урунганла муну Нарсанада, Ючкъкенде, Терезеде, Джёгетейде, Мнкоян-Шахарда (эндиги Карачаевскде) сценада кёргендиле. Ростов шахарда тау миллетлени олимпиадасы ётген заманда да кёргюзтюлюнгенди пьеса.

1937 джылда «Огъурлу» басмадан чыгъады. Драманы баш герою Огъурлу джарлы халкъдан чыкъгъан джашды.

Сюжети

Пьесаны сюжети сюймекликни юсюнден башланган чурумла бла байланыбды.

Бай Джанхотну кызы Зайнеб кесини сюйген джашы темирчи Азрет бла джашау ёмюрюн бир этер ючюн кюрешеди. Атасы бла анасы Зайнебни, кесини сюйгенине бермей, акъ офицер Солтаннга берирге излейдиле. Зайнеб, атасыны зорлугъу бла кюрешген бла биргелей, Солтанны кёрюб болмай, андан башын алыргъа излейди. Зайнеб бла Азретни джанында, аланы сюймекликлерин джакълагъан Огъурлу бла Зайнебни тенг кызы, атасыны къарнашындан туугъан Фатима боладыла.

Пьесаны биринчи актында Зайнебни атасы бла анасыны базаргъа къуралгъанлары суратланады. Ала кетселе, Зайнеб Азрет бла тюбеб сёлеширге умут этеди.

Экинчи актында Солтан бла Азрет Джанхотлагъа бир кёзюде келедиле да, Зайнеб, экисин да бирден кёрюб, аланы болумларын, сёзлерин, халилерин тенгleshдириб, сынаб, Азретни джаратыб тохтайды.

Пьесаны ючюнчю актында Солтанны кысыхакъыл, къоркъакъ, эки бетли болгъаны ачыкъланады. Огъурлу туйгенден сора, Солтан, къоркъаракъ да болуб, Зайнебни кесине илешди-ралмазлыгъын да ангылаб тохтайды.

Джанхот бла Айшат, юйге келиб, Солтанны туйюлюб, онгсуз болуб тургъанын кёредиле, Солтанны болумсузлугъун билиб, Азретни джаратыб, Зайнебни анга берирге оноулашадыла.

Огъурлуну сыфаты

Пьесада бу юйдегини джашау болумун кёргюзюде Огъурлуну сыфаты хар бир героюну энчи сыфатын, болумун, адамлыгъын ачыкъларгъа болушады. Огъурлуну Ахмат-Батырча джигитлиги болмаса да, кесини муратына джетер ючюн, талай лагъым, хыйлалыкъ этиб, муратына джетеди. Огъурлу муратына къалай джетгенин кёргюзюр ючюн, аны халисини болумларын ачыкъларгъа керекди.

Огъурлу, кесин тели обур киби́к этиб, эслей, кёре тургъан затларын да эселегенча, ангыламагъанча этиб къояды. Байланы къолунда, джалчылыкъда кёрген къыйышлыгъы, инджиюу аны халисин, къылыгъын бир тюрюлю бир кебде джарашдыргъандыла. Огъурлуну джигитлиги да барды, адамны болумун дженгил огъуна ангылай биледи, керек кюнде тирилик этер ючюн да къаллыкъ тюлдю. Баш геройну бу тукъум халын автор кеси былай ачыкълайды: «Огъурлу деб, мен гитче заманда, хоншубуз бар эди. Ол бек джарлы джашай эди. Асламысына джалчылыкъ бла кечиниучен эди. Тюрюлю гыкка къылыкълары бла биргелей, обурлугъу да бар эди аны».

Огъурлуну халисинде да аллай обурлукъну кёребиз. Ол кишини джанына тиймейди, анга берилген джумушну тындырмай къоймайды, бай эрши кёрюрча заты болмайды, бай бла ачыкъ урушмайды, байгъа разы болмагъанын джюрегини теренинде кишиге билдирмей тутуб, керти акъылын, байгъа эшдирмей, бир джанына айланыб, спектакльге къараб тургъанла эшитирча айтады.

Огъурлу джюрегинден айтханы, аны ачги сёзюню байлагъа къарышчылыгъы кесине адамлача джашаргъа джашау излегенин кёрюзеди.

Огъурлу хар ишге амал табхан, таблыгъын билген адам болгъаны себепли, Зайнеб бла Азретге да таб оноуу бла джашауларын бир этерге болушады. Огъурлу деген аты автор анга бош атамагъанды.

Огъурлу Азретден Зайнебге ханар алыб келеди; Зайнебни атасы бла анасы кетген кёзюуде, ала бир-бирине тюеб сёлеширча, экинесе да тил береди. Атасы, анасы юде джокъ заманда Азретин Зайнеблагъа алыб келиб сёлешдиреди. Аны бла къалмай, Солтанны да осал болумуну барын Зайнебге танытыр ючюн, Зайнебни джашыртын тынгылатыб, кеси ууакъ чурум ачыб, Солтанны тели-мели сёлеширине джол ачады. Азрет бла сёлешгенинде уа, Солтан Зайнебни сындырыб, учхара сёзлени айтханын Зайнеб тынгылаб эштеди. Ахырында, Солтанны хыликке сёзлерин кёлтюралмай, Огъурлу, аны эсиртиб, сора туюлюб ууадых этеди. Солтанны, эсиргенден джугъун да билмей, туюлюб тургъаны аны бек табсыз болумгъа тюшюреди, кюлкюлюкге, хыликкеге бапы къалады.

Пьесаны башха персонажларыны образлары аланы социал ангылары да Огъурлуну юсю бла толугъа ачылады. Сёз ючюн, Джанхот, Огъурлуну тогуз джылны джегиб, джалын да бермей тургъан кюй, анга айран бла кесек нартюх гырджындан башха ашарыкъ ашатмайды, къызы бла сёлешгени ючюн тюеди. Огъурлуну джюк ташыгъан хайуандан башха кёрмейди, адамгъа керек джашау анга да керекди, деб билмейди. Огъурлу къатын алыргъа излейди, бай Джанхотха ол бек кюч тиеди, ол затны Огъурлу айтыргъа, эсини келтирирге къайдан къолупдан келди деб, бек сейирсиниб, къаты чамланады: «Не да

неди, Огъурлугъа къатын неге керекди? Башынамы урлукъ-ду?»

Огъурлугъа ишлер ючюн джаратылгъан джаныуарды деген болмаса, аманлыкъчы, ичгичи, бир ишге да джарамай айланган Солтан да башха тюрюл зат келюне келтирмейди. Солтан Зайнебни алыргъа излегени да Джанхотну байлыгъы ючюн, бир джукъ джыртар ючюн болмаса, керти, кирсиз сюй-меклиги болуб излемегенди.

Огъурлуну сыфатыны юсю бла юйню, юйдегини ичиндеги къаугъала социал кюрешге айланыб къаладыла. Огъурлу теликге, аманлыкъчылыкъгъа (Солтан), махтанчакълыкъгъа, кесие онглукъ излегенден башха билими болмагъанлагъа (Айшат, Джанхот), къысхакъыллыкъгъа (Зайнеб), байланы адам джегиулерине, тюзлюк болмагъаннга къаршчы турады. Алай а Огъурлуну кюреш джарлыланы баш эркинликлери ючюн, класс сезими джетишген магъаналы кюреш болалмайды: ол кесини джашауун бир кесек маджал этерге излейди. Зайнебни Азретге берселе, кесине да юйдеги къуаргъа эркинлик болур эди деген муратда кюрешеди. Былайда Огъурлу хорлайды.

Огъурлуну сыфаты пьесаны социал идеясын къргозеди. Ол артыкъ да бек 1-чи актда Огъурлуну джырында, селешген сезлеринде белгили болады. Джырда залымликге къаршчы, джарлылагъа иги джашау ачылырына ышаныу ачыкъ эшитили-неди.

**Джанхот
бла
Айшатны
сыфатлары**

Джанхот кеси къыйыны бла джашагъан халкъдан чыкъгъан адамды. Лагъымла эте келиб, бай бслады. Айный тебрегенинде, байлыкъгъа кесин алдатады. Огъурлудан сора да ол юч-тёрт джалчы тутады. Адам байлыкъгъа джутланыб, джан атыб тебресе, кёб ариу халисин, адамлыгъын юсюнден ташларгъа болады, къызгъанчлыкъ халисинде тамырланыб тохтайды. Пьесаны аллында Огъурлу бла Джанхотну ушагъы байны адамлыгъы бузулгъанына шагъатлыкъ береди:

Джанхот:

— Огъурлу, малланы, ач этемисиз?!

Огъурлу:

— Джанхот, джалчыларын ач боладыла ансы, малларыны къарыплары токъду. Ант этдирсенг—этерме, малчыланы тиллерине гырджын тиймегенли алты кюн болду. Ачдан къырыладыла. Азыкъ хазырлагъан эсенг, эрлай арбагъа атыб, ызыма къачар эдим!

Джанхот, малларыны къайгъысы болмаса, адамланы (джалчыланы) къыйналгъанларын къулакъгъа алмайды. Джарлыкъдан айныб кетиб, бай болгъан Джанхот энди джалчыланы къыйынлары бла, аланы хатерсиз джегиб, дженгил огъуна айтылынган бай болургъа излейди. Солтанны самаркъау этиб, Огъурлуну зыккылларына кюлгени Джанхотну джанына тиеди. Алай а акъ чынлары, офицерлиги кёз къарангы этдиреди. Берч къоллу Азретден эсе, джылтырауукъ погонлары болгъан Сол-

танига кызын бериб, атын айтдыртыргъа, власта джууукъ-лашыргъа излейди. Терен акъылы болмагъан Джанхот кесини эркини сыйын тутаргъа кюрешеди, къатынын, кызын, джалчысын кыджыраб, айтханын этдирирге излеб. Айшат да юйно оноуун бютеу эрине бериб къоймайды. «Къатын — боюн, эр — баш; боюн къалайгъа бурса, баш алайгъа барлыкъды» деб, кесни Джанхотха оздурмай, кереклини, керексизни да джаншаб, сѣзчюлюгю да озуб кюрешеди. Пысада Джанхот, «не эр, не къатын бол, — деб мен; огъай, экиси да менме, — деб сен», деб бош айтмайды къатынына. Бир-бирин дженгалмай кюрешселе да, Айшатны да, Джанхотну да джашаугъа иннетлери бирди (хакъ ашагъан, кызгъанчлыкъ, байлыкъгъа джукъдан тартынмай кюрешну, бапларына болмагъан онглулукъну тартуу), экиси да бир къумачдан тюшген джурун киби ушайдыла бир-бирине.

Айшат, Джанхот Огъурлуну туюгенинде, Джанхот иги этгенди, деб къойгъан болмаса, Джанхотну аманламайды. Айшат Зайнебге Огъурлуну туююлгенини юсюнден былай айтады: туюгенин «бек иги этгенди. Огъурлу бизде тургъанлы ма джети джыл. Малланы ызындан кечеси, кюню да айланады. Къарда, бузда, боранда да къалыб, сени атангы бир айтханын джерге тюшюрмей, ол юсю бла, ол башы бла, эт дегенин этиб, бар десе, барыб, кел десе, келиб айланады. Огъурлуну этгенишине бир эс бѣлчю. Тоба деб айтама, ол баджаргъан джумушну сени атанг киби бешеулен тындырмазла. Къошда айланган экиси да аны кибикиле. Бу аланы кыйынларыды, деб сени атанг алагъа бир къара капек бермегенди. Ариу айта, юслерине, бапларына къарагъан киби эте, ма, бююнлеге джетдик. Иги ишлейдиле деб, урмай, урушмай къояргъа уа джарамайды. Сизни бу кюнледе тутхан джалчыланы кыйынларыды... Атангы харамлыгъы, Огъурлуну да тыпчылыгъы, къарангылыгъы. Не уа алай къуру бизми джегебиз. «Джалчыны джалын бер да джанын ал», дейди. Биз а джалын да бермейбиз».

Джанхот да, Айшат да дуня малгъа кеслерин алдатыб, алагъа энчилик психология сингсе да, урунган халкъдан чыкъгъанлары себебли, алкъын экили киби болуб тургъан болмаса, халкъдан юзюлюб да кеталмайдыла. Огъурлу аланы юлгеринде кеслерини бир адамлары кибикиди, Азретге да улуу чарламайдыла. Эм артында уа, Солтандан кѣллери чыгъыб, кызыларын темирчи Азретге кеслери бериб къоядыла.

Орусланы
Махамет
(1916—1942)

Орусланы Махамет 1916 джылда Учкулан элде туугъанды. Махамет эл школдан сора Гитче Къарачай районда зоовет-техникумда, артда рабфакда окъугъанды. Саулугъу къолайсыз болгъаны себебли, ол рабфакины экинчи курсундан кетгенди.

1935 джылда «Къызыл Къарачай» газетде биринчи назму-су, («Джангы джашаугъа») чыгъады.

Къарачай совет поэзияны тамалын салгъап тамада джазычуланы — Къаракетланы Иссаны, Ертенланы Азретни, Байкъулланы Даутну ызларындан 1930 джылланы экинчи кесегинде джангы джаш поэтле Борлакъланы Тохтар, Орусланы Махамет джетедиле. Джаш поэтле, тамада къауум бла бирге ишлей, ол кёзюдеги литературада джетишимсиз затланы сюзе, чемер джазаргъа юрене, усталыкъларын ёсдюредиле. Байкъулланы Даут бла Орусланы Махамет А. С. Пушкин ёлгенли 100 джыл толгъан кюннге (1937 дж.) аны чыгъармаларын, бирге ишлеб, къарачай тилге кёчюргенлери бу башында айтылгъанига шагъатлыкъ этеди...

Орусланы Махамет орус тилни, къарачай тилни да кесгин биле эди. А. С. Пушкинни «В Сибирь», «Памятник», «Кобылица молодая, честь кавказского тавра», «Зимняя дорога», «Обвал» деген чыгъармаларын уста кёчюргенди. Сабий джылларында, устаз «Кавказ», «Зимний вечер» деген назмуланы окъугъаилай огъуна, Пушкинни скойуб, назму джазаргъа джюреги айланыб къалады.

Орусланы Махаметни поэзиялыкъ сезимин уятхан, аны назмучулукъ джолунда уллу магъанасы болгъан сейирлик орус поэт А. С. Пушкинни чыгъармалары болгъанына шагъатлыкъ Махаметни «Мен Пушкинни окъургъа сюеме» деген статьясында айтхан сёзлери этедиле:

Пушкинин хар бир джазганын окъусанг да, бек уллу сейирди эмда терен магъаналыды, деб бизни окъутхан устазла таймаздан айтыб туруучан эдиле. Ол себебден мен да бир джолда, библиотекагъа барыб, Пушкинин саулай джазганылары барысы болгъан китабы алыб, 15 кюн чаклы айландырыб къайтаргандан озуб, хайыр алалмадым: орус тилни къарыусуз биле эдим.

Талай заман кетгенден сора бизни орус тилден окъутхан устаз бир кюн классда Пушкинин «Кавказ» бла «Къыш ингир» деген назмуларын окъугъанында, мени джюрегим бек келтюрюлдю, ол кюн ингирге дерн башымдан кетмегенлей, бир-бир сёлери ауузума гюше айландым. Ол кюнден бери мен Пушкинин джазганыларын окъуб эмда ангылаб башладым. Отуннга баргъанымда, къалай эсе да, кесн аллыма «в лес за дровами» деб 15 тизгини болгъан бир назмучукъ джаздым. Бир джолда уа устаз тетрадлары-бызгъа къарай тургъанлай, ол джазылгъан къагъытчыкъ тетрадымы ичинден чыгъыб къалды. Устаз ары, мен бери тартыб, къагъытчыкыны джыртдыкъ, алай а устаз, джыртылгъан кесеклерин джыйыб, назмучукъну окъуб, ышарыб, мениге къарады. Ол кюнден бери мен джазаргъа кюрешгеними джашырыргъа излемедим.

Мени назму джазаргъа тырмашдыргъан Пушкинин назмуларын окъу-макълыгъымды.

Мен Пушкинин хар загын окъугъаным сайын аны экинчи, ючюнчю да окъургъа эмда кесим бир джукъ джазаргъа талпыйма. Пушкинин артыкъ да бек мен «Кавказский пленник» деген чыгъармасын окъургъа сюеме... Хар бир стихинде табигъатны эмда адамланы болгъан болумларын тюз кёргюзтеди, хар назмусун ачыкъ, терен магъаналы эмда музыка джаны бла таб джарашдыргъанды. Хар бир чыгъармасын окъусанг да, джюрегинг, джарыкъ, не мыдах, не кёллю, не хыны, не джазыкъсырмакълыкъ, не хатерсиз болмай, бир затха учунмай, сагъыш этмей къалмайды».

1939 джылда аны «Джырла» деген китабы чыгъады. Ол китабха 1936 джылдан 1939 джылгъа дери джазыб тургъан назмулары киребиле. Махаметни А. С. Пушкинин творчествосуна эс бёлгени джыйымдыгъында назмуларындан белгили болады. Бу джыйымдыкъда чыкъгъан «Хурла кёл» деген назмусу, орус тилге кечюргени аны фольклорну литератураны ёсюмюне уллу магъанасы болгъанын билнб кюрешгенине шагъатлыкъ этеди.

1930 джылланы аягъында Къарачай илму-излеу институтну экспедициясы бла айланыб, Махамет, эски къарачай джырланы джыйыб, джарашдырыб басмагъа хазырлагъанды.

Аллындан башлаб да таулуланы джангы джашауларыны аламатлыгъына, джерни джасай билген адамын уста къолларына сейирсинмеклик Орусланы Махаметни творчествосунда кесини къралыны баш эркинлиги бла хорламларын джаудан ёхтем кюрюуларгъа хап-хазырлыкъ бла байланыбды.

Бу кёзюуде, саулай кёб миллетли совет литературада, джаш къарачай литературада да кюрюулау, аскерчилик тема аслам орун алады. Бу темагъа Махамет эки уллу назму джазды: «Къурч къылычым» бла «Тору атым». Ол назмулада поэт джашауну, кесини сейирлик Ата джуртун кемсиз бек сюнгени, уста къоллу адамлагъа сый бергени, урунуу адамларыны бириккен кючлерин сезгени, рахатлыкъгъа къаршы кючлени

сезгени, рахатлыкда урунууну темасы, халкъланы шохлугъу эмда къоруулау тема поэтин творчествосунда байланыб, бир боладыла.

Магнитканы магъаданы, Донбассны ташкёмюрю, таулу устаны чемер къоллары — ма была джаратхандыла сейирлик къурч къылычны, была болдургъандыла аны («Къурч къылычым»). Багъалы, иги сауутну багъалата билген джаш таулу бу къылычны эркелетеди, къб тюрюлю миллетни бирлешдирген Ата джурт къалай ашхы мурат бла бу къылычны аны къолуна бергенин аңгылатады.

Колхоз джылкычы Къызыл Аскерге сылаб-сыйпаб тору атны ёсдюреди («Тору атым»). Хар саны кючден толуб, чабыучу этедиле. Джомакъдагъы тулпаргъа джауланы хорларгъа болушхан Тарпан, Дюлдюр атлача, кючлюдю, терк чабыучуду. Джау бла аяусуз сермешниуге ат бла атлыны хазыр болгъанларын джазыучу эсингден кетмезча сейир сыфатлайды:

Темир къушла кёкге чыгъыб бурулсала,
Индекледе пулемётла къурулсала,
Элия ургъанча, бомбала да атылсала,
Эки кёзюнг Чолпанлача джанарла,

Джел ургъанны джыйылагъан джугъутурлай,
Къулакъларынг ёрге-ёрге турурла,
Къаяланы, ёзенлени зангырдатыб,
Къонгурауча таууш этиб кишнерсе.

Секириб къобуб, мен урушха тебрерме,
Алтыланган ат керегими тартыб алыб,
Окъа къайылгъан кёпчегими юсюне салыб,
Джудуз къашхалы, тору атым, сени джерлерме.

Кююш тегерекли къара джамчымы,
Алтын окъа чохлу акъ башлыгъымы
Сермеб алыб, мен къанджыгъама къысарма,
Къурч ёзенгиге аягъымы илиндириб,
Талчыкъмагъан деу белинге чынгаб миниб,
Джаууу урургъа, сары илячинлей, учарма!

Орусланы Махаметни, къб болмасала да, таза джюрекден тёгюлген, суратлау кючлери улуу болгъан, бишиб бошагъан назмулары окъуучугъа кеслерин бек сёйдюредиле.

Чыгъармачылыкъ джолгъа джангы чыгъа тебреген фахмулу джазыучуну, Улуу Ата джурт къазауат башланыб, джудуз джана келиб джукъланганча, джарты джолда творчествосу бёлюнеди.

Ата джуртуна сёймеклиги, джетген кюн джанын артына салмазлыгъы ишинден белгили болду. Къазауат джангы башланганлай, Орус улу фронтха кетеди. 1942 джыл Ата джуртубузну, совет халкны эркинлиги ючюн кюрешде джанын береди.

ТОРУ АТЫМ

Бедеу сыртлы, бөгек джюрекли тору атым,
Къыргый санлы, джохар джаллы хора атым,
Мени джанымдан эсе да багъалы кѣрген
Дюлдюр атым, ашых малса, туура огъурлу хайуанса,
Ишчи-элли Къызыл Аскерге ат ъсдюрген
Къарачайны сен махтаулу ат заводунда туугъанса.
Таза къанлы, субай санлы, бек чабыучу
Деу хора аджир атангды.
Тарпан кибик, бек чыдамлы, ташсынмаучу
Къарачай байтал анангды.
Джарыкъ кѣллю, сыркыу санлы, камсык тайчыкъ,
Джулдуз къаншалы, къан торучукъ, акътуякъчыкъ,
Минги Тауну кѣк бузларындан саркъгъан,
Къулакъдан, кѣмюклениб, саркъыб акъгъан,
Езенлеге шууулдашыб, чабыб эннген,
Асыры арнудан тюб ташлары кѣрюннген,
Таза чокъракъ сууладан нггенсе.
Мал айнытхан Бийчесын джайлыкъда,
Аяз къакъгъан арну салкъын сыртлада,
Гымыш гелеу, солум кырдыкны отлаб
Къуйругъунгу къалач этиб, сен дыбыртлаб,
Анангы тѣгерегине чабыб, ойнаб,
Сокъур чибин къабмагъанлай ъсгенсе.
Иги ишлеб, орден бла саугъаланган,
Ишни билген, мал халиге уста болгъан,
Кѣб сынагъан, кѣбню кѣрген джигер малчы,
Комсомолчу, иште алчы джылкычы,
Эркелетиб сылаб, сыйпаб ъсдюргенди,
Толу ийнаныб да деген мал болгъунчуннга,
Джан аурутуб къарагъанды, ат этгенди.
Комсомолну джыйырманчы джыллыгына
Къызыл Аскерге саугъагъа бергенди.
Хар кюн сайын къара сууда джууама,
Кир къакъдырмай, сюртгюч бла сыйпайма.
Сылаб-сылаб, джаулукъ бла сюртеме,
Эртден-ингир сениге суу ичиреме.
Эркелетиб, ат оруннга тагъама,
Джем ашатыб, зынтхы бла багъама,
Тюгюнг-джалынг джохар кибик сыланыбды,
Ат керегинг алтын бла джасалыбды.
Не кесек да бир джеринги ашатмазма, кѣбдюрмезме,
Бедеу сыртынга джауурну не болгъанын кѣргюзмезме.
Дюлдюр атым, сен тулпарса, тарпанса,
Таджал кибик, чыныкъгъанса, къатханса,
Джокъду сени рахынынг не сакъатынг,
Керпселениб, учунаса, кефлид сени къууатынг,

Адам къараб тоймаз киби́к, кемсиз ариуд сыфатынг.
Джокъду сени хылеулюгюнг, алдаулугъунг,
Джокъду сени гёбеллигинг, джалкъаулугъунг.
Ууакъ-ууакъ мине-тюше, ариу джарау этгенме,
Секирирге, тёртгюллерге.— хар бир затха юретгенме.
Къамчи уругъа санга кёзюм кыймайды,
Не тукъум да сени буруу тыймайды,
Агъаз киби́к, индекледен, хуналадан
Сен шын туруб секиресе, чынгарса,
Ёшюн бла уруб, джауну аллыбыздан
Чортлатырса, узакъ джары быргъарса.
Суугъа кирсенг, сен, чабакъ киби́к, джюзесе,
Джерде чабсанг, садакъ окъча, сюзюлесе,
Тёртгюллесенг, аякъларынг джерге джетмей баралла,
Къурч налларынг джилтин этиб, от чачалла,
Кулдаланы, чаукалача, кёкге-кёкге чыгъаралла,
Ёзен тубанча, кёк букъуну кьобараса,
Тулпар ёшюнюнг, озгъун къарыуунг бла
Уюб тургъан шош хауаны джараса.
Бурнунгдан чыкыгъан тылпыуунг бла
Кёкде айны, булут киби́к, джабаса.
Темир къушла кёкде чыгыб бурулсала,
Индекледе пулеметла къурулсала,
Къурмач киби́к, буз ургъанча, къуюлсала,
Элня ургъанча, бомбала да атылсала,
Джауну кёкге тютюн этиб чыгъарсала,
Джюреклени учундуруб, талпытыб,
Джарыкъ джырла бир аууздан согъулгъанлай,
Джерни, кёкню титиретиб, къалтыратыб,
Ауур тобла бирден джаныб атылсала,
Эки кёзюнг чолпанлача джанарла,
Джел ургъанны джыйлагъан джугъутурлай,
Къулакъларынг ёрге-ёрге турурла.
Къаяланы, ёзенлеши зангырдатыб,
Къонгурауча таууш этиб кишнерсе.
Ёрге-энишге тесукъа этиб тебрерсе.
Къатауузса, джюгеннге урушурса,
Сеннге къанат битер, сен учунурса.
Ашыкыгъандан, пырх-чырх этиб, джер къазарса,
Къазауатха биз хар минутда хазырбыз,
Къурч кылычларыбызны джити билеб,
Фашист итле — бизни къанлы джауларыбыз —
Не кесек да чеклирибизге тийгенлей,
«Атларыгъызгъа минигиз, джашла!» — деб
Командирле бизге команда бергенлей,
Секириб кьобуб, мен урушха тебрерме,
Алтынланиган ат керегими тартыб алыб,
Окъа къайылгъан кёпчегими юсюнё салыб,

Джудуз къанхалы тору атым, сени джерлерме,
 Кюмюш тегерекли къара джамчымы,
 Алтын окъа чохлу акъ башлыгъымы
 Сермеб алыб, мен къанджыгъама къысарма,
 Къурч ёзенгиге аягъымы илиндириб,
 Талчыкъмагъан деу белинге чынгаб миниб,
 Джауну уругъа, сары илячинлей, учарма!

1. Назмуда совет патриотизм къалай кёргозюлюнөдү?
2. Аскерчини атыны тулпарлыкын, ариулугун кёргозген эпитетлени, тенгешдириуленн табыгъыз.
3. Назмуну азбар этигиз.

КЪУРЧ КЪЫЛЫЧЫМ

Къылкъыярым, джандан суйген къурч къылычым,
 Сени бла биргеди, шохум, мени антым,
 Джандан татлы, харамлыкъсыз джёнгерим,
 Хар кюн сайыш сылаб-сыйпаб, джау сюртеме,
 Къучакълайма, ийнакълайма, эркететеме,
 Сени сууукъ темиринги уппа этеме.
 Сен туугъанса Урал тауланы ётгюр кёкюрегинде,
 Уллу Уралны магнит гемири,
 Сени биширгенди тауушулу Донбассны от джюрегинден
 Къазылыб алынган къара ташкёмюрю
 Кёб сынагъан, халиге уста къарт ишчини,
 Эбге тюшген джигер, ётгюр темирчини —
 Кёбню кёрген сингири кючден толугу,
 Джарау болгъан, чыныкыгъан чемер къолу,
 Бычакъ заводда зынгырдауукъ къурчну алыб,
 Не къаруун да аямай, къадалыб,
 Джан аурутуб эм кёл ашаб джазгъанды;
 Джер тюбюнден боркъулдаб чыкыгъан
 Тау къара сууну асыры сууукъдан
 Къол тёзмеген, мыйыгъа чабхан
 Чокъракъ сууунда къатдыргъанды.
 Уллу Индиини хыршысына,
 Къаракентни къайрагъына
 Къамамазлыкъ къурч ауузунгу билегенме,
 Махтаулу Муштну билеуюне тутханма;
 Сени силке, сени ойната, санларымы
 Джарау этиб, къайиш кибики ийлегенме.
 Ата Джуртуму кёб къанлысын — душманларымы
 Сени бла джер башындан къурутханма.
 Къара джохар сахтияндан ишленгенди къынынг,
 Джылтырауукъ пил сюекден сени сабынг,
 Кече джаугъан джангы къарча, агъарады,
 Джая белинг, билеу джыланча, чулгъанады.
 Къурч къылычым, ийнан, сени ёмюрюнге
 Кюмюш кибики джылтырагъан темиринге,

Не кынынга, не сабынга — бир джеринге
 Не кесек да букчу ышан кюндурмам,
 Тырнак кыра бир тот, не кир кыакдырмам.
 Кыабырганга кюнню алтын таягы тийсе,
 Джанкылышча джылтырарса, джашнарса.
 Тулпар иенги деу кюлу сени силксе,
 Алтын кюренли от тогайла сызарса.
 Джуртха чабхан кир иннетли джау кыаумгъа,
 Шыбла отча, чартлаб чыкысанг сен кынынгдан,
 Эс ташларла, алгъасаб, кёзлери кыамар,
 Джашнай тургъан хансы тюзге, кыызгъан кыумгъа
 Кыабырганда узун баргъан кырыгынгдан
 Темиринги джуууб-джуууб кыан тамар.
 Сюлюгюр аузунг туурар Джуртха чабханланы,
 Букчулу джолну тамгъа этиб, кыан бюркер,
 Ачык джауу дерт кыайнагъан кызыл кыаны,
 От тенгизча, боркчулдар, бёркер...
 Солтан кыалалы, мермер тоханалы
 Социалист шахарларыбыз,
 Алдынга саргъалгъан, тенгизча чайкыалгъан
 Колхоз сабанларыбыз,
 Кыыйырсыз, учсуз уллу джерлерибизни айбат тюрсюнюю.
 Кыатапа кюйюзча, джасагъан.
 Бир урушну да кыаты бораны бузмаз,
 Социалист джуртубузну джарык тийген джарык

КЮНЮ

Бир булут да, бир тубан да мутхузмаз.
 Волганы, Донну, Кыобанны чокърак суундан
 Ёмюрде да бир буржуй да ичалмаз,
 Чегибизни чыпчык ётмез темир буруундан
 Бир фашист да тонгуз хамхотун сугъалмаз.
 Кыанлы джауу мутхуз кюнню ачы уундан
 Джуртубузну ышара тургъан чырайлы келбети
 Бир заманда да мууаллазмаз, кыаралмаз,
 Алгын кибик саргъалыб бишген татлы кёгети
 Ёмюрде да джауларыбызгъа аш болмаз.
 Кылкыярым, сен Урал тауланы кыурч магнити,
 Мен Ата джуртну аслан кёллю таукел джигити,
 Бир джуртну да тар ёзени, кыарангы чегети
 Бизден кыутхармаз фашист Гитлери калак итин,
 Мурдар Муссолини джигиргенилген эгетин,
 Чемберлени джаныуар тюрсюню кыутсуз бандитин,—
 Джаппа-джангыз бир джау кыалны кыанлы фашистин.
 Джокъду сени кыурч аузунгда не кесек да кылауунг,
 Джокъду сени Ата джуртну кыанлысына,
 Бандитлени, фашистлени барысына —
 Джазыкысынуунг, хатер салыуунг, не аяуунг,—
 Сау кыутулмаз сенден сынгар бир джауум!

1. Назмуну бу тюркюнде берилген план бла кесеклерини табыб, кесгини окъуб, магъанасын айтыгъыз:

- а) Ата джуртубузну байлыгъы, ариулугъу;
- б) Къылычны хазырлар ючюн ишчилени кирген къыйышлары;
- в) Совет къралыбзыны ючюн, халкъыбзыны патриотлугъу;
- г) Аскерчини Ата джуртну сакъларгъа хазыр болуб тургъаны.

2. Бу назмуда поэт тилни къаллай суратлау мадарлары бла хайырланды?

3. Назмуну идея магъанасын айтыгъыз.

«ХУРЛА КЕЛ» ДЕГЕН ЧЫГЪАРМАНЫ ЮСЮНДЕН

Орусланы Махаметини пейзаж лирикагъа уллу эс бёлгени «Хурла кёл» деген назмусунда белгиле болады. Хурла кёлню аты сейирлик ариу таурух бла байланыбды. Таурухда ючюн да, джюрек сыймеклигини да кесини кютген кьой сюрююне берген Аймушну юсюнден айтылады.

Аны ол сыймеклиги ючюн уллу сюрююню алгын мюйезлю акъ къочхар сакълаб тургъанды. Аймушну сюрююу къычырыккыны, тууайлагъанны эштегенди, билмегенди. Аймуш бла кьойлары бир-бири тилни аштылагъандыла. Бир джолда Аймуш, къарнашы Магулну айтханына къараб, юйге кетеди. Магулгъа уа кеси келгинчи кьой сюрююню кючлю аманат этеди. Артыкъ да бек тууайламазын, къычирмазын тилейди.

Алай болса да, Магул, эслемей, къычырыб неди. Акъ къочхар, аны тауушун эштгенлей, Аймушну кьой сюрююню ызындан тизиб, кёлге алыб кириб кетеди. Аймуш, къайтыб келиб аны билгенлей, кьойларыны ызындан кёлге киреди.

Халкъ айтыу — кёлню башында тегерек къаралгъанлагъа Аймушну кьойларыны джабагъы арытханларыды дейди.

Хурла кёлню ариулугъун суратлагъаны бла бирге, Махамет таурухну назмугъа буруб кийиреди.

Джазыучу, таурухну айтханы бла биргелей, Хурла кёлню джагъасында эндиги колхоз джашауну суратлайды. Кёлню ариулугъун, аны тегерегинде ёсген субай нарат тереклени, сууларында джюзген тюрлю-тюрлю чабакъланы, колхоз малланы, малчыланы — быланы барысын поэт, фольклордача, адамын уллу къыйын салыб кюрешген ишине сый бериб, джангы джаншу бла байланышдыра, суратлайды.

КЪОШАКЪ МАТЕРИАЛ

ХУРЛА КЕЛ

Этегинде уллу нарат чегетини,
Хурла Тюзде, сыйдам тапхырда,
Тюз къатында къазакъ къайын терекни,
Дуппурланы арасында, салкъында.

Юсюнде кюзгюча кёрюнелле
Къыйырынгда субай ёсген наратла,
Тохтамаздан ары-бери джюзелле
Сенде болгъан тюрлю-тюрлю чабакъла.

Этегинге эм дженгинге джанашыб,
Колхоз къошла къулакъланда, чатлада.
Гокка ханслы чирикlege джарашыб,
Джукъгъа кетмей отлайдыла атла да.

Колхозчула, урунуучу малчыла,
Тёрт джанынга басынышыб джаңайла,
Къошдан, юйден джюрюген джолоучула
Сеннге къайтыб джол азыкъ да аңайла.

Улоуларын джол джанында тюшюрюб,
Джолоучула бары сеннге къайталла,
Улоулагъа сенден да суу ичириб,
Сени юсюнгден нарт таурухла айталла.

— Бурун, эртде, Аймуш деб бир болгъанды,
Стауатны кёл къатына орнатыб,
Хар заманда Хурла Тюзде тургъанды,
Къой сюрюую сыртны-къолну къаралтыб.

Къой кютерге бир да уста болгъанды,
Джанындан да къойларын бек сыйгенди.
Аны аты хар къайда айтылгъанды,
Ол къойланы тиллерин да билгенди.

Кетмегенди джукъгъа, къойларын къоюб,
Хар кюн сайын ол сюрюуюн кютгенди,
Узун къаура сыбызгысын согъуб,
Бу кююну да джырлаб, эжну этгенди:

«Джангыз терекге минмеген сен, Аймуш,
Джёнгерге сен харам билмеген Аймуш,
Сен, къошулгъан къойгъа тиймеген Аймуш,
Сен, отоу юйге кирмеген Аймуш».

Бир кюн Аймуш кюн пессиде къойларын
Хурла Кёлю джагъасында джатдыргъанд.
Сюрюуюн къатында чабырларын
Джангыртыргъа ол кеси олтургъанд.

Чабырларындан чыгъарыб тышына
Чыкъ джибитген саламларын джайгъанды.
Бир чабырын — таягыны башына,
Бирсин да — гиздохуна такъгъанды.

Кеси аллына эригиб, ол, булбул
Киби таралыб, сыбызгысын сокъгъанды.
Аны кёре кичи къарнашы Магул
Салыб юйден Хурла Тюзде чыкъгъанды.

Аймуш бла къарнашы саламлашханды.
Аймуш Магулгъа: «Не ханар бард элде,
Джамагъат не эте турад?» — деб соргъанды,
Магул анга былай джууаб этгенди.

— Бюгюнлюкде тынч-рахатды джамагъат,
Санга тансыкъ болгъандыла тенглеринг,
Юйге эн да бир эски джуудур, джамат,
Кирден чириб тюшелле кийимлеринг».

Аймуш кёб аккыл-теккил болгъанды,
Болур ишни сезиб аны джюреги,
Бир джанындан тют-тюзге санагъанды
Къарнашыны бу оноун-тилегин.

— Къой да юркер, ит да чабар — тууайлама,
Къарнашына бу болду аманаты,—
Аллахдан сора санга ышанама,—
Деб къойгъанды къарнашына стауатын.

Джюрегинде къайгысы уллу бола,
Тигелегенди сора ол юйюне,
Сылтаусуз бушуу нек басды мени деб, сора,
Сол бурну тохтамаздан суйюне.

Къойла юркуюб тургъанла кече сайын,
Тебренгенди кысха-кысха стауат,
Кёз кысмагъанлай чабыб, тохтамай,
Ала этгенча душман бла къазауат.

Хурла Кёлден алтын мюйюзлю акъ къочхар
Чыгыб тургъанды къойлагъа айланыб.
Муну ючюн бузулгъанды тынчлыкъ хал.
Къуджур затны билмейин къайгыланыб,

Унутмай къарнашыны аманатын,
Магул анга тёзе-тёзе да тургъанд,
Бир заманда билмей бузуб ол антын,
Къойла юргенлей, тууайлаб, кычыргъанд...

Алайна сора акъ къочхар къачыб,
Муруккусуз кёлге кириб кетгенди,
Джарлы Магул, джангылгъанына ачыб,
Абзыраб, бек аманнга джетгенди.

Ол къочхарны ызындан сынджыр салыб,
Бютеу къойла кетдиле, батыб кёлге,
Джарлы Магул саудан ёлгенди къыйналыб,
Мадар табса, кирирлай болуб джерге.

Кече Аймуш, татлы къалкъыб тургъанлай,
Аман тюш кёрюб, илгениб къобханды.
Солуу алмай, мыллык атыб, чабханлай,
Хурла Кёлде къой къошуна чыкыгъанды.

Аймуш, къараб къарнашын эслегенлей,
Къайгы этиб: «Не хапар?» — деб соргъанды.
Ахсыныб, хапар айта тебрегенлей,
Мыдах болуб, суу ызына баргъанды.

Кёл джанында къара ташха олтуруб,
Эки кёзю кёлге къаты битгенди.
Узун къара сыбызгысын согъуб,
Мыдах кююню джырлаб, эжиу этгенди.

Кёб заманны джырлагъанды, таралыб,
Тауушуна тынгылашыб хайуанла,
Бир заманда, чегет киби, къаралыб,
Суу тюбюнден кёрюнгендиле кёйла.

Къаралгъанла суу башына кълкъдыла,
Майна, аллары тюз чыгъаргъа джетгенди...
«Аймуш, Аймуш, кёйларыбыз чыкъдыла!» —
Деб, къарнашы кюуанч таууш этгенди.

Ол тауушдан кёйла бек юркгендиле,
Не кесек да тохтамай мыллык атыб,
Ызларына къайтыб кетгендиле,
Джарлы Аймушну кзуру джуртха къаратыб.

Аймюш кёбуб, салыб баргъанды кёшуна.
Гузаба этиб, эшигинден киргенди,
Башлыгын алыб кысханды башына,
Чабырларын къаты тартыб кийгенди.

Къамачыгын белине илиндириб,
Шкогун ол бойнуна такъгъанды.
Къазанчыгын имбашына кийдириб,
Олсагъатдан къарнашына къайтханды.

Къарнашыны бойнундан къучакълаб,
Кёз сууларын агъызыб, Аймуш сытханды:
— Сау къл, сюйген къарнашым, —
деб ийнакълаб,
Аны кёлуи къаты кысыб тутханды.

Сора, чынгаб башын суугъа атханды,
Джанындан сюйген кёйларыны ызындан.
Къарнашы да сын таш киби къатханды,
Чырт тылпыуун чыгъаралмай ауузундан.

Кёлню юсю кюзгю киби джылтыраб,
Кюн таякъла тийгендиле башына,

Чоюн кирик, кыйнаб, бөркюб, боркулдаб,
Акь кёмюкле чыкыгандыла тышына.

Олсагыатдан башын сууга атханы
Джай кыошлагга уллу хапар болганды,
Кёб турмай Хурла Кёлю тёрт джаны,
Къара аггач кирик, адамдан толганды.

Аны измерге кёлге кирген джюзюучю
Кёб айланыб, джукь да табмай чыкыганды.
Бушуу этиб ёлгенне сюрюучю,
Джыйылган халкыга былай хапар айтханды:

«Тюше-тюше барсам кёлю тюбюне,
Оджакь кирик, бир тар джерге джетеме,
Кыозула бла кыйла бир-бирине,
Мангыраган тауушланы эштеме.

Ол тешикке тебегенлей мен кирик,
Ийнаныгыз, бурмай тюзюн айтама,
Шок атад, тууайлад, итле юрюб,
Андан ары баралмайын кыйтама».

Этда джашайд дейле Аймуш кыошунда,
Бек кёб тюрю хапарланы тизелле.
Къартла айтыудан, Хурла Кёлю башында
Хар джаз сайын джабагыла джюзелле.

Къаралганла майна этда туралла,
Келчи, биз да къатларына барайыкь.
Джау тамгача, сууда джюзюб баралла,
Джабагыга ушаймылла, къарайыкь.

Таурухдула ансы бу саналганла,
Суу тюбюнде кыйла къалай джашайла,
Тюзюн айтсакь, кёресиз, къаралганла
Джабагыдан кулдалага ушайла.

Кюн исси кюн сюрюучюле, хар бири,
Кыйырында сай джеринне кирелле,
Теренне ташады чынг тири,
Ойнай, чаба, джуууналла, джюзелле.

Эртденбла хар ким эрте туралла,
Эртден чыкыга кыыстаб, ийнек сауалла,
Отунчула бирден балта уралла.
Кыу терекле чыкырдайла, ауалла.

Сюрюучюле кьозуланы айырыб,
Сюрюуле бла бирер джары кетелле,
Эртден чыкьда солумлагъа джайылыб,
Тюшге дерн сюрюулерин кютелле.

Сюрюу отлаб тойса эртден салкьыида,
Мычымайын кюн кьыздырыб тиеди,
Сюрюучю да сюрюуюню кьатында
Чабырларын джангыртады, киеди.

Малла отлайдыла, гёрт джанынга джайылыб,
Ёкюрелле тууар малла, хайуанла,
Чибинлейле, кьуйрукъларын кьайырыб,
Кьыйырынга иссилерге чабалла.

Тууарланы сыртларына кьоналла
Сары чибинле, уцадыла джызылдаб,
Кьойла иссилеб бёлюм-бёлюм болалла,
Бурунларын джерге салыб, хырылдаб,

Юсюнг бла ары-бери учалла,
Сюрюу болуб кёгюрчюнле, кьаргъала,
Гюрюлдейле, джер кьазалла, турушалла,
Доммайлача ёхтем колхоз бугъала.

Къанатлыла учуб келиб кьоналла
Тюз кьатынга кьазакъ кьайын терекге,
Дуппурларынг, чегетлеринг болалла
Бир джанынга сени салкьын кёлекке.

Тау башындан кюн тийгенлей джылтыраб,
Джылтырайса, нюрлю болуб джаинайса,
Къамишлеринг ары-бери кьалтыраб,
Джел келгенлей, сен шуулдаб башлайса.

Бурулуб тютюн чыгъады кьошладан.
Джай кьошлада от джанганлай джылтыраб,
Макъала да кьурулдайла мырдыдан,
Секирелле, къамишледе шыбырдаб.

Тюрлю-тюрлю шахарладан, элледен
Сениге адамла келиб-келиб кьарайла,
Къарачайны белгисинде кёлледен
Барындан да сени уллугъа санайла.

ПАМЯТНИК

(А. С. Пушкинден)

Мен кесиме кѡл этмеген памятник салдым,
Анга халкѣны джолу джабылмаз хансдан.
Апы бой салмагѣан башы мийинкге чыкѣды
Александрійскій столпундан.

Огѣай, бютеуден ёлмем, джаным осият джырда,
Чиримейини, артха кѣалыр ёлюгюмден.
Джангыз бир джырчы джанаса да дуняда,
Бек махтаулу боллукѣма мен.

Хапарым джайылыр Уллу орусха саудан,
Хар бир тили да атымы айтыб турлукѣ.
Бюгюн кийик тунгус, фин, ётгюр славян улан
Эм тюзлени шоху кѣалмукѣ.

Бек кѣб заманланы сюерикди халкѣ мени.
Мен джырым бла джюреклени эритгенме.
Кѣыйын чакѣда эркинликни махтаб, хариблеге
Кечмекликни тилегенме.

Муза, аллах буюргѣанига тынгыла, бой сал,
Ачудан кѣоркѣма, сый излеб да кюрешме.
Махтауну, сѣгююну да кѣулакѣламай ал,
Ангысыз бла да ёчешме.

СИБИРГЕ

(А. С. Пушкинден)

Теренинде сибир рудаланы
Таукел, ётгюр тѣзмекликни сакѣлагѣыз,
Сизни ачыу кѣыйыныгѣыз тас болмаз
Эмда муратланы мийик талпыуу.

Насыбсызлыкѣгѣа халал эгеч,
Ышанмакѣлыкѣ кѣара джерни тюбюнде
Таукелликни, кѣууанчлыкѣны уятыр
Эм кѣарнашла сизге кѣылыч берирле.

Джетерле сизге шохлукѣ эм сюймеклик,
Кѣабыргѣасындан ётюб тюрмегизни,
Каторжан уяларыгѣызгѣа сизни
Мени эрин тауушум баргѣан кибик.

Ауур бугъоула ууалырла, тюшерле,
Оюлурла тюремеле, эм эркинлик
Эшик юсде джарыкъ болуб сизин алыр,
Эм кюселнинген заман келир.

ЭРТДЕН

(А. С. Пушкинден)

Къызарады танг бла,
Кюн чыкъгъан джан джабылад.
Сууну арты элде да
От джарыгъы джукъланад.

Эртден чыкъдан сыланалла
Гокка хансла тюзледе,
Сюрюуле къозгъалалла
Ташсыз биченликледе.

Акъсыман тубанла
Булутлагъа чабалла,
Тизилиб сюрюу къазла
Биченликге баралла.

Адамла туруб эрлай,
Хар ким ишге атланад.
Кюн да тиед джылтырай,
Эм джер да къууатланад.

КЪЫШХЫ ДЖОЛ

(А. С. Пушкинден)

Толкъун тубанла ичинде
Ай сылджыраб барады,
Мыдах таланы юсюне
Мыдах джарыкъ къуяды...

Эрикдирген къышхы джолда
Джюрюшлю тройка чабад,
Бир тауушлу къонгурау да
Талдырыча зынгырдайд.

Джуртумдан таууш эшитилед
Джырларында атчыны:
Бир къууанчылыкъ, кёл джарыкълыкъ,
Бир джюрек талпымакълыкъ.

Джокъду от, не юй къаралгъан.
Аллымда къар... Қыраагы...

Верста агъачла кьолан-кьолан
Джолугъадыла джангыз...

Эригеме, мыдахма... Нина,
Тамбла, ариуум, къайтырма,
Тыбырда унутулурма,
Бир да тоймай къарарма.

Зынгыр эте, сагъат садакъ
Тёгерекге айланыр.
Эригнуую кьората,
Бизни кече орта айырмаз.

Мыдахма, Нина, джолоучулукъ:
Атчым кымсыз баш къагъад,
Бир тауушлуд кьонгураучукъ.
Ай бетин тубан джабад.

КЪЫШХЫ ННГИР

(А. С. Пушкинден)

Боран кёкню джабад чарслай,
Бурчакъланы бурады:
Бир улуйду джаныуарлай,
Бир сабийлей джылайды.

Эски юй башда бир ургъанлай,
Саламны шыбырдатад,
Бир улуйду джаныуарлай,
Терезебизни къагъад.

Бизни эски юйчюгюбюз
Эм мыдах, эм джарыкъсыз;
Не этесе, аммачыгъым,
Терезеде сен кымсыз?

Огъесе сен талгъанмыса
Боран улугъанындан,
Огъесе баш къагъамыса
Урчукъ джызылдагъандан?

Тартайыкъчы, ашхы тенги
Джарлы сабийлигими,
Тартайыкъчы, къайда кружка? —
Джарыкълыкъды джюрекге.

Джырла меннге чыпчыкъчыкълны
Тенгиз артда тургъанын,

Джырла меннге сен кызычыкыны
Эртден сууга барганын.

Боран кёкню джабад чарслай,
Бурчакъланы бурады,
Бир улуйду джаныуарлай,
Бир сабийлей джылайды.

Тартайыкчы, ашхы тенги
Джарлы сабийлигими,
Тартайыкчы, кыйда кружка? —
Джарыкълыкды джюрекге.

КЪЫШХЫ ЭРТДЕН

(А. С. Пушкинден)

Сууукъду, кюн тийгенди; сейирд кюн!
Энтда джукълайса, ашхы тенгим.
Заман джетгенд, къоб, аричукъ:
Эм Аврорасына северни
Север джулдузу болуб чыкъ!
Ач джукъу джабхан кёзлени,
Ингир, эсдемид, джел ура эди,
Мутхуз кёкде тубан бараед;
Ай, тамам онгнган тамгача,
Булут ичинде саргъалаед,
Сен да мыдах олтура эдинг, —
Энди... терезеге къарачы:
Тюблеринде кёксюл кёклени
Джайгъанча джерге кюйюзлени,
Кюн да джылтырай, къар джатады;
Чууакъ чегет кеси къаралад,
Буз тюбюнден суучукъ джылтырайд.
Къырау ичинде нызы джашнайды,
Саулай юй янтарча джылтыраб,
Джарыгъанды танг. Джарыкъ чартлаб
От этилген печ чыкърдайд.
Алай а, билемнсе: чанагъа
Джекдирирмек байталчыкыны?
Ашхыд орунда ойлашыргъа,
Эртденнги къарда биз тайгъалаб,
Шохум, биз чабдырайыкъ бошлаб,
Тынчлыкъсыз алашаны,
Кёрейник биз къуу-шуу тюзлени,
Алгъаракъ къалын чегетлени
Эм меннге огъурлу джагъаны.

АНЧАР

(А. С. Пушкинден)

Къуурулгъан кыызгъанч тюзде,
Кюн таякъла кыыздыргъан къумда,
Анчар, хыны сакълауулай,
Турад кеси бютеу дунняда.

Къуу тюзде табигъат аны
Чамланган кюнде битдиргенд,
Чирчигин булчукъланы,
Тамырларына уу ичиргенд.

Къабугъундан уу тамады,
Кюн ортагъа иссиден эриб,
Эмда ингирге бузлайды
Къалын, чокъуракъ чайыр болуб.

Анга къанатлы да учмайды.
Къаплан бармайд, джангыз шайтан джел
Ёлюм терекге чабады,
Эмда ууланыб кетеди.

Аны эсирик чапырагъын
Булут чыкъландырса барыб,
Кыызгъан къумгъа джангур агъады
Булчукъларындан ууланыб.

Алай а адам адамны
Власть кёз бла ийгенди анчаргъа:
Ол кетгенди болмай айтханы,
Уу алыб къайтханды танг атаргъа.

Келтиргенди уулу чайыр,
Мууал чапракълы булчукъла,
Мангылайындан акъгъанды тери,
Къуюлуб сууукъ къулакъ суулай.

Къарыуу кетиб келгенди,
Кириб джатханды балаганда,
Джарлы джумушчу ёлгенди
Ол залимни аякъларында.

Патчах уудан ичиргенди
Кесини садакъ окъларына,
Аны бла ёлюм ийгенди
Башха джерге, хоншулагъа.

АЛАША

(А. С. Пушкинден)

Дюлдюр атым, нек кишнейсе,
Бойнунгу нек бошлайса?
Сен джалынгы нек силкейсе,
Ауузлукъ нек чайнайса?

Не сени аямаймамы?
Не зынтхыдан тоймаймыса?
Ариу тюлмюд керегинг?
Чилле тюлмюд джюгенинг?
Алтын тюлмюд ёзенгинг?

Мыдах ат джууаб этди:
— Нек джууашма десенг мен:
Кенгде эштеме аякъ таууш,
Къобуз, окъла джюзгенин.

Нек кишнейме десенг, тюзде
Кёб къалмагъанд ойнаргъа,
Тынч джашаргъа меннге кюнде,
Керек бла джасаныргъа.

Кёб турмайын энди къанлы
Ат кюмюш налларымы
Мени кюмюш налларымы
Аягъымдан сыдырыр.

Не къыйнайды десенг кёлюмю:
Териликни ол орнуна
Джабар сени теринги
Терлеген къабыргъама.

ЮЗЮЛГЕН КЮРТ

(А. С. Пушкинден)

Къаягъа тийиб чачыла,
Шууулдайла толкъунла.
Башымда чегет,
Тау джитиле джылтырайла
Чарсны ичинде.

Андан бир кюрт юзюлгенди,
Ачы гюрюлдеб эннгенди,
Къая къырыкъны битегенди,

Толтуруб тарын,
Толкъунун тыйганды — кесгенди
Терекни аллын.

Бир заманда джууашланыб,
Терек, сѣнгдюнг таркъайыб,
Арт толкъунла хыныланыб,
Эздиле къарны...
Сора басдынг къутсузланыб
Джагбаларынгы.

Кѣб заманны къорт оюлгъан
Эринмей, къаланыб тургъанд,
Хыны Терек тюбюн баргъанд
Чачыб кѣмюгюн;
Эм суу букъу бла сугъаргъанд
Ол кѣк бузланы юсюн;

Аны юсюн кенг джол баргъанд;
Ёгюз чыкъгъанд, ат да чабханд,
Тюзде сатыучу
Тюесин тартыб оздургъанд.
Энди анда ол джортад,
Кѣкде джашаучу...

ШАЙТАНЛА

(А. С. Пушкинден)

Ай кѣрюнмей джашыртын
Чулгъанадыла булутла;
Учхан къарны джарытад,
Мутхузд кече, кѣк къарад.

Ариу тюзде мен барама;
Къоркъуулуду, амалсыздан
Къонгураучукъ зынг-зынг-зынг...
Барабыз тюзню ичин!

— Арбачы, хайда, сюр атланы!..
— Барин, атлагъа къыйынды;
— Боран кѣзлерими джабады,
Ёлпурсенг да, ыз кѣрюнмейд,
Аджашханбыз, не мадар?

Ма энди бизни шайтан тартад,
Эм тѣгерекге бурад.

Юред манга, тюкюреди,
Кёремисе, майна аны,
Майна энди жаргъа тюртеди
Юркююк алашаны,
Салыммагъан версталай,
Сюелгенди аллымда,
Джилтин кибик ол джылтырай.
Ташайды къарангыда.

Учхан къарны жарытад,
Ай, кёрюнмей, джашыртын.
Чулгъаналла булутла;
Мутхуз кече, кёк къарад.
Джокъду къару айланыргъа;
Тохтады къонгурау да;
Тохталла атла... — «Не барды тюзде?»
«Къайдам, дюккюч, бёрю эсе да!»

Джылайд боран, ачыуланад,
Сезгек атла хырылдайла,
Майна ол узакъда чабады;
Кёзлерн джылтырайла;
Чабалла атла жангыдан;
Къонгураучукъ зынг-зынг-зынг.
Къарлы тюзде агъаргъан
Кёрдюм духла¹ джыйылгъанын.

Айны мутхуз оюнунда
Къыйырсыз кёб осалла,
Чапракълача ноябрда,
Бурулалла шайтанла...

Аланы къайры сюрелле?
Эрге обурнуму берелле,
Алай мыдах нек джырлайла?
Алмастынымы асырайдыла?

Ай кёрюнмей джашыртын
Учхан къарны жарытад,
Чулгъанадыла булутла;
Мутхуз кече, кёк къарад,

Бек мийикде джоппу болуб,
Баралла ала джорга,
Эм джызылдаб, мыдах улуб,
Джюрегими таралта.

¹ Д у х л а — шайтанла, обурла, джннле.

Борлакъланы Тохтар (1914—1942)

Борлакъланы Алийни джашы Тохтар 1914 джылда кеси кыйыны бла джашагъан малчыны юйдегисинде Ташкѣнюр элде туугъанды. Эл школну бошагъандан сора ол кѣзюуде Кара-чаевск шахарда джангы ачылгъан рабфакга 1933 джылда киргенди. Рабфакда окъугъан заманында Тохтар спортха уллу эс бѣлгенди. Саулугъу иги, кеси тире, тенглерини арасында алчы спортсмен джашланы бири эди. Районда, областда, крайда спорт эришиуге хаман да къатышыучан эди. Артыкъ да бек тутушда ал орунланы алыучан эди. Рабфакда окъугъан заманында огъуна ол назмула джазыб башлайды. Тохтар бла бир кѣзюуде рабфакда Орусланы Махамет, Хубийланы Осман да окъуй эдиле. Бу зат джангы джазыб башлагъан джашланы джазыучулукъ усталыкны ѳсдюрюуде бир-бирине магъаналы болушлукълары бола эди.

Борлакъланы Тохтаргъа чыгъармачылыкъ джолунда устазлыкъ этген уллу орус джазыучуланы — Пушкинни, Лермонтовну, совет джазыучуланы — А. М. Горькийни, В. Маяковскийни, В. Лебедев-Кумачны, М. Исаковскийни, дагъыда башхаланы творчестволары болгъанды.

Тохтар, кеси назму джазгъан къыллы къалмай, орус джазыучуланы чыгъармаларын къарачай тилге кѣчюрюб да кюрешгенди. Ол иш Тохтарны тил чемерликге юретиб, чыгъармачылыкъгъа къанатландыргъанды. 1940 джылда «Къызыл Къарачай» газетде В. Маяковскийни «Владимир Ильич Ленин» деген поэмасындан, «Стихи о советском паспорте», «История про бублики и про бабу, не признающую республики» деген чыгъармаларын къарачай тилге Борлакъланы Тохтар, Орусланы Махамет, Байрамукъланы Халимат кѣчюрюб басмалайдыла. 1941 джылда М. Ю. Лермонтовну кюнлерине «Къызыл

Къарачай» газетни бетлеринде Лермонтову «Ашик Кериб» деген чыгъармасын Борлакъланы Тохтар къарачай тилге кѣчюрѳб басмалайды.

Борлакъланы Тохтар «Къызыл Къарачай» газетни хапарчысы болуб ишлегенди. Аны бетлеринде джазгъанлары басмаланганлай тургъандыла. 1937 джылда февраль айда А. С. Пушкинни ёлген кюнѳне Тохтарны «Уллу орус поэт Пушкинни творчествосу» деб газетде статьясы чыгъады. 1939 джыл ноябрь айда «Керим бла Кемисхан» деген хапары басмаланады. Тохтар газетни бетлеринде назму джазыучу усталыкъланы юсюнден статьяла, джазыучу тенглеринни чыгъармаларыны юсюнден критикалыкъ статьяла джазгъанлай турады. 1939 дж. Микоян-Шахарда (Карачаевск) Борлакъ улуну назму джыйымдыгъы «Насыблы джашлыкъ» чыгъады. Тохтар Совет джазыучуланы союзуну члени эди.

Уллу Ата джурт къазауат башланнганында, Борлакъ улу мычмай фронтха кетеди. Ол, кичи лейтенант болуб, взводха командирлик этеди.

Борлакъланы Тохтар назмуларын социалист Ата джуртха, партиягъа, Ленинге, Ленинчи комсомолгъа, туугъан джурту Къарачайгъа атаб джазгъанды. Орусланы Махаметча, ол да къралны къоруулау темагъа кѣб эс бѳлгенди, талай аламат назму джазгъанды: «Ананы сѳзю», «Къызыл тулпардан эки письмо», «Чекчи Заурну Зариятха письмосу», «Призывникни джыры», д. а. к. Ата джуртубузну ара шахары Москвагъа атаб джазгъан сейирликъ назмусунда Тохтар, джуртуна джюрегини теренинден келген таза сѳймеклигин билдирген бла биргелей, партияны, Ленини, халкъланы бирлиги бла эркинликни джарыгъы Москва тау элени джарытханын, туугъан элини ёмюрлюк насыбы Москва бла бир болгъанын суратлайды:

Джюрегимден кесиб план бергенме
Джангы зат джаз деб къаламыма.
Бал аякъча, сѳймекликни себгенме
Бюгюн сеннге келтирген саламыма.
Джурт десем, тилим бал татады,
Джюрегими — джырымы чырагъы
Ленин сени къойнунигда джатады.
Ата джуртну кюн джюреги Москва, —
Сендеди эркинликни чырагъы,
Сени бла бирди туугъан элими,
Бал таракъча, таты топрагъы.

Совет Союзну халкъларыны шохлугъу поэтни «М. Ю. Лермонтовгъа», «Сулейман Стальскийге», «Поэзияны кюнѳ» (Пушкинге) деген назмуланы джазаргъа кѣллендиргенди. Социалист къралыбызны кѣб тюрлю миллетлеринин иннет бирлигин, дуня култура бла билимни байлыгъы аланы барына да бирча хайырланьргъа джол ачханын ачыкълайды.

Анамы сютю — джуртуму топрагъы
Къатышады мени къаныма.
Керек кюнде болсун къурманлыкъ
Мени джаным Совет къаралыма,

деб джазгъан эди Тохтар «Москва» деген назмусунда.

Борлакъланы Тохтар 1942 дж. 26 августда Ата джуртубуз ючюн кыйын урушда бледи. Ёлюгю Воронеж областда Петровпавловское деген элде бастырылгъанды.

«Лётчикни джыры» назму Хасан кёлю джанында япон самурайла Совет Аскерге чабхан кёзюуде джазылгъанды. Тохтар, самурайла дженгил огъуна хорланыб, ачнудан джюреклерни джарыла къалгъанларын бу тизгиле бла ачыкълайды:

Япон самурай джаякъ этин ашайды.
Къанлы суусабдан къургъакъсыб аузу,
Ол хамхот урса, джангыдан джаудурума
Хасан кёлю къоргъашын жангурун.

ПАРТИЯГЪА

Сенсе бизни кюнюбюз
Кече, кюн да джарытхан,
Сау дуняда урунганланы
Тюз джолларын танытхан.

Совет джуртда хар миллет
Ышарады, кюледи.
Партияны джарыкъ кюню
Бизге эркин тиеди.

О партия, кёб джаша:
Халкъгъа эркинлик бергенсе,
Джарыкъ джуртда урунганланы
Бир юйорча кёргенсе.

Кёкде толгъан ай кибик,
Бизни джарытыб тураса,
Ленинни къурч партия,
Джауну къаты ураса.

Сени ётгюр аскеринг
От чачады джаулагъа.
Терен кесгин сёзлеринг
Келед Кавказ таулагъа.

Сени ёхтем тауушунг
Чачыратады джаулану,
Сен ёсдюрген илячинле
Хорлайла кёкню, хауаны.

Ёмюрлюкге джукъланмазлыкъ
Дунияны джарыкъ чырагы,
О партия, кёб джаша,
Кёзлерибизни джарыгы!

Эркин закон Конституция
Халкъга кюнча тиеди,
Ненча миллет къууаныб
Сеннге салам иеди.

1. Партия совет халкъланы джашауларында къаллап ипиклеге джет-
диргенди?

2. Поэт партияга этген алгышланы табыб окъугъуз.

3. Бу пазмуда эпитетлепп, метафораланы, бетлендирулени, тенгшеди-
риулени табыгъыз.

ЛЕНИННИ ПАМЯТНИГИ

Ленинге тенгликге уллулукъ бла джетмейди бир зат,
Ленинизм джарыкъды кёкде алтын кюнден,
Учсуз акъылы мийикди кёкледен
Эмда теренди тенгизледен.

Ленин джашайды миллион джюрекде,
Джазгы кюн таякъча, сюйюмлю джарыта,
Учундуруб, чакъырады хар кюнде хорламга,
Джашауну джарыкъ чырагы, ленинизм, алга.

Ленин бла ёлюм къанлы джаудула,
Кюнню от таягъын тенгиз да джукълатмаз.
Ленинни от джюреги тебедп халкъны кёкюрегинде.
Ленин — халкъды, партияды, — Ленин хорланмаз!

Ленинни джарыкъ къаны бёркеди саныбызда,
Хар бир кюнде жангы къарыу къоша,
Джюрегибизни джауга къаршчы ачусатыб,
Чакъырады бизни хорламдан хорламга.

Ленинизм джарытханды джерни алтыдан бирин,
Ленинге ёлюм джокъду джерде джашау барда,
Ленинни аты джазгы кюнден сюйюмлюдо.
Бютеу джерде эзилген урунганлагга.

Джаздача джасанма чакъгъан джуртубузда
Ленинге сыйлы памятник — социализм,
Ёмюрлюкге Ленинге алтын памятник —
Бютеу джерде боллукъ коммунизм.

1. Ленини идеяларыны кюнчон каллап тил мадарла бла ачыкълайды
автор?

2. Ленинге эм сыйлы памятникге поэт лени тергенди?

3. «Ленин бла ёлюм къанлы джаудула», — деген сёзлени магъанасын айтыгъыз.

4. Қъарачай литературада Ленинни образы къалай, кимлени чыгъармаларында бериледи?

АНА ДЖУРТУМ

Мен сюеме ана джуртуму
Сейирлик джюрек суююуде,
Эркин джашагъан хар миллетни
Партияны джарыкъ кюнюнде.

Ышарыб тийген джазгъы кюнча,
Джылтырайды суююмлю джуртум,
Ёмюрлюк алыб, ара мюлкую
Къучакълайды тауну эм сыртны.

Сюеме джуртуму сейир суююуде,
Табхан анамы суюгенча,
Сыйлы партиям джол кёрюзеди,
Алтын кюн кёкден тийгенча.

Джокъду дуняда джангыз бир кърал
Мени джуртума ушагъан,
Хар миллети къарнашлыкъда
Насыблы болуб джашагъан.

Къурч атланы, темир ёгюзлени
Улутабыз дангыл тюзледе,
Шыбла лампала джарыкъ джаналла
Къууанчлы колхоз тюзледе.

Джаз гокка хансча, джашнаб чагъады
Къууанч джашаулу кенг джуртум,
Колхоз малладан джасалады
Колхоз джайлыгъым, хар сыртым.

Джарыкъ джашаулу, сыйлы джуртум
Джылтырайды, джашнайды,
Къанлы джауну уруб къаушатыб,
Ичибизден кенгиге ташлайды.

1. Автор Совет джуртун къалай сюеди, суймеклигин не тукъум суратлау тил мадарла бла ачыкълайды?

2. Коммунист партияны, аны ишин, оноун суратлагъан тизгиллени табыб окъугъуз.

3. Совет джуртуну, партияны, джангы джашауну суратлагъан тил мадарланы — тенгледирчилени, эпитетлени, метафораланы табыб джазыгъыз.

МЕНИ РЕСПУБЛИКАМ

Халкъ кѳууанчы кѳайнаб кѳанымда,
Тенгим, мен да кѳууанчлыма,
Халкъымы, республикамы кѳууанчын
Джюрекден талпыб джырлайма.

Сюеме халкъымы, сюеме республикамы,
Сюйююню джазаргѳа джетмейди кѳарыуум,
Табхан анамча багѳалыды халкъым,
Республика джюрегимди — бауурум.

Мени джюрегимде, халкъым бла бирча,
Кѳызыл нюр ойнайды эм джанады,
Кѳкден тийген алтын кюнча,
Джарытады, кѳллендириб ышартады.

Партияды кѳара кечелени
Насыблы джарыкъ кюнле этген.
Айырылмаз кѳарнаш этиб миллетлени,
Кюнден кюннге хорламгѳа элтген.

Кюн алтын джабыу джаяд тюзлериме,
Кемеле булутла этелле тенгизлерими,
Кѳурч кѳанатлыла джабалла кѳгюмю.
Кѳурч танкала сакѳлайла чегими.

Халкъгѳа багѳалы бу сыйлы кѳууанч
Алтын харифле бла джазылыр.
Емюрге болуб джарыкъ, сукѳланч
Тюзлюгю бла танылыр.

1. Авторну патриотлукъ лирикасыны юсюнден джарашдырыб айтыгѳыз.
2. Поэт партия бла кѳралыбызны кючюн кѳалай байландырады?

ЛЕТЧИКНИ ДЖЫРЫ

Ананы сютю ананы джюрек кѳаныды,
Ол кѳан ойнайды баланы санында,
Ана джуртум мени анамды,
Мен сюеме аны джанымдан.

Мен эштеме татлы ана сѳзде
Кѳыйырсыз сюймеклик, ѳтгюрлюк!
«Сакѳла джуртубузну кѳз гинджингча,
Чууакѳлай турсун совет кѳк».

Алгѳанды анам мени кѳойнуна,
Ичириб меннге кѳаплан сютюн,

Ёсдюргенди мени аслан киби́к,
Буюкъдурмазча не от, не тютюн.

Мен учама илячинден дженгил,
Гыйгъыч джокъду аллыма не кече, не кюн,
Кюн ышарады башымда акъырын,
Джуртума тѣгюб кызыл нрююн.

Къурч къушуму от джюреги тебеди,
Пропеллери, хойнух киби́к, къатады,
Сют уюгъанча тургъан булутланы
Кыппа-кыппа сылыб-сылыб атады.

Ай джюзеди кѣк хауаны эки джарыб,
Ариулугъун булутлагъа джашыра,
Бир чыгъады кѣз туурама, ол ышарыб,
Къурч къушуму кюмюш бла джарыта.

Алтын толкъунлу тенгизлерим, сабанларым,
Окъа тухтуй джибеклери тозураб,
Кѣк чегимде рахатлыкъны сакълайма,
Ётгюрлюкню, батырлыкъны мен джырлаб.

Янон самурай джаякъ этин ашайды,
Къанлы суусабдан къургъакъсыб ауузу,
Ол хамхот урса, джангыдан джаудурурма
Хасан кѣлно къоргъашын джангурун.

Мени джуртум мени анамды,
Бютеу совет халкъ мени миллетимди,
Керек болса джуртум ючюн,
Джанымы берирге мени иннетимди.

1. Лѣтчик бизни джуртубузну, аны сакълауну юсюнден не айтады?
2. Пазму къайсы кѣзюде джазылгъанды? Аны магъанасын тас ѳтмей турлугъу не затды?
3. Космонавтланы джигитликлерини юсюнден антыгъыз.

МЕНИ ҚЪАЛАМЫМ

Къамиш бууунда
Джырла джазгъан
Сен темир къалам!
Ачыкъла мени
Джаш джюрегими,
Терен ангыларча
Хар адам.
Сени джюрютген
Поѳгни къолуна

Бойсун, сен тюз ишле!
Эзиб, огсузлай тишле!
Джырларында къанлы джауну
Мени джуртума
Керек кюн
Сени кылычха бурурма,
Къанлы джауну кеси чегинде
Джюрек ауузундан урурма.

1. Поэт къаламына къаллай бурукъ бсреди, ол бурукъ бла не айтыр-
гъа излейди?
2. Поэтин назмуда анытлгъан сёзлери джашауда къалай толдула?

ЧЕКЧИ ЗАУРНУ ЗАРИЯТХА ПИСЬМОСУ

Джюрек толу тенгиз къууанчы
Джазаргъа учунады къаламым,
Джазгъы кюнча джарытсын сени
Къызыл аскерчи саламым.

Мен Совет джуртну сакълайма, ариуум,
Тулпар атымы белинде.
Халкъымы къууанчы ойнайды, ариуум,
Мени джюрегимде — кёлюмде.

Мен кёз джилтинимча сакълайма, ариуум,
Сыйлы джуртуму чеклерин,
Ана джуртум джюрегимди-бауурумду,
Мен анга иймезме фашизмни итлерин.

Мени кёз чырагъым, багъалы Зариятым,
Окъууда, иште алчы бол,
Алтын джашлыкъда бизни ёсдюргенд
Ленинчи ёхтем комсомол.

Ала кёзлерингден кюн джарыкъ тпеди
Узакъ Совет джуртда мени джюрегиме,
Алтын кюнню тюбюнде сени сайлагъанма
Джашау негерге кесиме.

Мен адамлыкъны сюйменме чырайдан.
Джаш тёлуге акъыл, билим керекди,
Хар бир хорлам акъылда тохтайды,
Акъыл ёмюрлюк хурма кёгетди.

Мен адамлыкъны кёреме акъылда
Эмда батырлыкъда, джигитликде,
Сени сайлагъанма фахмунгдан-халингден,
Джашау негерге ёмюрлюкге.

КОЛХОЗЧУ ТИШИРЫУНУ ДЖЫРЫ

Кѣб джылланы патчах кѣолда
Зорлукъ тюбюнде джашадыкъ,
Дуния джарыкъ кѣрмейин,
Хайуанлагъа ушадыкъ.

Кѣб джылланы бугъоу кесди,
Тилсиз этиб тилими,
Ненча джылны зорлукъ басды,
Мугур этиб белими.

Ненча джылны молланы дарманы
Бузду таза кѣанымы,
Ненча кере тѣйме кѣысды
Рахын этиб санымы.

Ненча джылны кѣанла саркъды
Залимликин джолунда,
Ненча кере джыламукъ акъды
Патчахлыкъны кѣолунда.

Кѣкию тутуб, кѣара тубан
Джерге джарыкъ иймейин,
Ненча кюнюм кѣарангы батды,
Джарытыб кюн тиймейин.

Кѣк кюкюреб, шыбла уруб,
Кир хапчюкле кюйдюле,
Кюнюю алтын таякълары
Бизин ийнакълаб тийдиле.

Урунганла толкъун болуб,
Бары бирден кѣобдула,
Кѣолларына сауут алыб,
Бирден джаугъа чабыла.

Класс кюрешини фронтларында
Джаула кючлю сындыла,
Тиширыула да зорлукъну
Тюбюнден ычхындыла.

Социализм кѣураугъа
Биз кючюбюзнию салгъанбыз,
Кѣошулуб кѣрал оноугъа,
Эрле тенгли болгъанбыз.

Кёб джашасын компартия,
Бизге эркинлик берген,
Насыб джашауну эшигин
Бизни ючюн кенг керген!

СОЧИНЕНИЕЛЕГЕ ТЕМАЛА

1. Джыйырманчы-отузунчу джылладагъы къарачай литературада Ленинни образы.

2. Ата джурт къазауатха дерн къарачай литературада Ленин бла Ленинни партияы, Ата джуртну темасы.

3. Джазыучуланы 30-чу джылладагъы чыгъармаларында джангы адамны сыфаты.

4. Къарачай литератураны ёсююне орус классикалыкъ эмда орус совет литератураны магъанасы.

5. Борлакъланы Тохтарны «Москва» деген пазмусуну бу тубюнде айтылынган тизгинлерине эркин тема:

Ата джуртну кюн джюреги Москва,—
Сендеди эркинликин чырагъы,
Сени бла бирди туугъан элимиз,
Бал таракъча, татлы топрагъы.

КЪОШАКЪ МАТЕРИАЛ

ЧАПРАКЪЧЫКЪ

(М. Ю. Лермонтовдан)

Эмен чапракъчыкъ битген булчугъундан юзюлгенди,
Къаты боран бла тюзлеге кючлю сюрюлгенди.
Иссиден-сууукъдан мууал болуб къатханды — бишгенди,
Эм ахырында Къара тенгизге тюшгенди.

Къара тенгизни джагъасында джаш чынар тура эди.
Джашыл булчукъларын ийнакълаб, джел да ура эди.
Бутакъларында чайкъалыб, джандет къанатлыла ойнай эдиле,
Тенгиз-патчах къызыны сыйыны юсюнден джырлай эдиле.

Чапракъчыкъ, къысылыб миник чынарны тамырына,
Терен сагъышлы къонуш ишлей эди башына.
Ол айтханды: «Мен эменни джарлы чапракъчыгъыма,
Къыйын джуртда джакъсызлай ёсегенме эм чакъгъанма.

Джангызлай, муратсызлай кёбден бери айланама,
Джукъусузлай, тынчыкъсызлай кьуу, мууал болуб къыйналама,
Алсанг а келгенин — тамаша чапракъланы,
Мен аз билмейме хапарын акъыллыланы, алапатланы».

Джаш чынар айтханды: «Сен мениге неге керексе,
Букъулуса, саргъалгъанса, мени таза джашларыма тенг тюлсе,
Сен кёбю кёргенсе, тамаша хапарларынг неге керекдиле.
Мени башымы джандет къанатлыла да бездиргендиле.

Бар кесинги джолунга, эй, джолоучу, мен сени танымайма.
Мени кюн сюеди, мен анга чагъама, джылтырайма,
Мен мында бутакъларымы кёкге эркин джайгъанма кемсиз,
Тамырларымы уа джууады сууукъ тенгиз.

ХАУА КЕМЕ

Океанны кёксюл толкъунларында,
Кёкде джулдузла джылтырагъанлай,
Келеди бютеу парусларында,
Келеди кеме джангызлай.

Бюгюлмейди мийник мачталары,
Флюгерле анда шууулдамайдыла,
Къымсыз чоюн тоблары
Ачыкъ эшикледен къарайдыла.

Эштилмейди анда капитан,
Кёрюнмейдиле матросла анда;
Кёрюмсюз сайла, къаяла.
Борацла джууукъда тюлдюле анга.

Ол океанда барды айрымкан —
Джалан эм мутхуз сосландан;
Барды къабыр ол айрымканда,
Ичинде патчах басдырылгъан.

Сыйсыз басдыргъандыла аны
Джаула, себилген къумда,
Ауур таш юсюнден басханды,
Чыкъмаз киби къабырдан.

Мыдах джан берген сагъатына,
Джыл кёзюне, кече арасына
Хауа кеме сабыр келеди
Тенгизни мийник джагъасына.

Олсагъат, кече къарангыда
Ачыб чыгъады къабырны;
Ючмюйюш бёркю башында,
Юсюнде аскер кёк къапталы.

Чалышдырыб кючлю къолларын,
Башы ийилиб кёкюрегине,
Дженгил атланады джолуна,
Олтуруб кемени рулюна.

Татлы, туугъан Франциягъа
Барады салыб узакъ джол,

Махтауун, тахтасын, юзюгон-джашын
Аскерни кьойгъан джерине ол.

Олсагъат, кече къарангыда
Кёргенлей туугъан джерин,
Кёзлери отча джападыла,
Джангыдан алады титиреу джюрегин.

Уллу атлаб, джагъагъа
Аллына таукел барады.
Нёгерлерине таукел кычырады.
Маршалларын хыны чакъырады.

Алай а джукълайдыла мыйыкълы джигитле
Эльба шуууладагъан кенг тюздеде,
Сууукъ Ресейде къар тюбюнде,
Исси къум тёбелени нчннде.

Маршалны тауушун эштемейдиле:
Урушда ёлгендиле бирсиле,
Башхала аны ташлагъандыла,
Къурч кылычларын сатхандыла.

Джерни къагъыб аягъы бла,
Артха-алгъа хыны барады
Тенгизни сабыр джагъасында.
Джангыдан кючлю чакъырады.

Сюйген джашын ол чакъырады
Къыйын кюнюнде джёнгерге;
Джарым дуняаны анга берирге ышандырады,
Францияны уа — къуру кесине.

Къарыуну, ышаныуну чагъыуунда
Аны патчах джашы ёлгенди,
Джашын кёб сакълаб, патчах
Кеси джангызлай сюеледи.

Кюн чыкыгъан тамам агъаргъынчы,
Турады сюелиб терен ахсына,
Зырылдаб агъа сууукъ къумгъа,
Кёзлерин джуууб, ачы тамчыла.

Тамаша, сейир хауа кемесине
Минеди, силке ол кьолун,
Башы нйилиб кёкюрегине,
Ызына бурады джолун.

КЪАРАЧАЙ - ЧЕРКЕСИЯНЫ КЪАРНАШ ЛИТЕРАТУРАЛАРЫ

Черкес литература Узакъ заманладан бери къарачай бла черкес халкъ, хоншу болуб, къарнаш шохлукъда джашайдыла. Аланы джашаулары, культуралары, сёз усталыкълары, искусстволары, джырлары, оюнлары, тепсеулери, къобуз тартыулары, адетлери да бирчады. Черкес литература да, къарачай литературача, 20-чы джыллада Уллу Октябрь социалист революция патчахны, капитализмни бугъоуларындан къутхарыб, урунган халкъгъа азатлыкъ бериб, Совет власть бегигенден сора башланады.

Биринчи черкес литераторла къарачай литераторла бла бирге ишлейдиле. Ала бир-биринден юренс, бир-бирине болуша, джаш литератураланы айнытыб тебрейдиле.

30-чу джыллада черкес литература уллу джетнишимле этгенди. Бу джыллада биринчи черкес романла, В. Чернышев бла Х. Абук улуну «Инджикни джагъаларында», М. Дышек улуну «Таг джарыкъ», чыгъадыла. Бу романлада авторла черкес халкъны революцион къозгъалыуун кёргюзедиле.

«...Бу повесть, Инджик, сени джагъаларында, сени кызыу акъгъан толкъунларынгы шууулдагъан тауушларыны тюбюнде узакъгъа кетмеген кюнлени, бюгюнню къурулушну юсюнден джазылгъанды. Сени бла бирге джюз джыл джашагъанла энтендиле толкъунларынгы шууулдагъанында ётген кёзюулсен сёзле, къуру ала кёредиле сени толкъунларынгы аркъаларында джюзджыллыкъ къулланыуда тёгюлюб тургъан тер тамчыла бла джыламукъланы. Къуру былайда ангыларгъа боллукъдула ала патчахны, бийленн, капитализмни унукъдурууундан къутхарыб, алагъа азатлыкъ берген «Уллу Октябры саугъасын», деб джазылады «Инджикни джагъаларында» деген романны лирикалыкъ ал сёзюнде.

Авторла таууланы революцион сезимлери уянганып, аланы большевиклени башчылыгъы бла Совет власть ючюн кюрешлерин, джагъа адамны джаратылыуун суратлайдыла. Романда

бир-бирине къраршы эки къауум адам кюрешеди. Биринчи къауум халкыны ичинден чыкыган, аны ёкюллерин (Хасан, Бачир, Забит, Уважокъ); экинчи къауум халкыны эзлучюле (атаман Пятиднухов, Болджаллы правительствону эгети, бий Мусса.)

Хасанны атасы эртде ёледн, ёксюз джашчыкыны байгъа джалчыгъа береди. Автор героину дуння сезимини ёсюб барганын эслетеди.

Романны аллында Хасан бийни айтханын этген, кърккъакъ джашды. Джылла кетиб барадыла. Хасан, кесини бийни халисине кърар, аны марлай, туура болумун биледи, анга байлыкыны гудучулукъ бла, адам хакъ ашау бла келгенин ангылайды. Кёлюндегин Хасан кърккъмай-юркем бий Муссаны кесине айтады: «Мусса, сен рысхы сакълаб бай болмагъанса, урлау, адам хакъ ашау бла бай боласа».

Таулу джарлыланы дуння ангылары ёсе башлайды. Россиядан джангы хапарла: Германия бла къазауатны, фронтлада патчахны аскери хорланганын, большевиклени юсюнден эштедиде. Хасан, джыйылулагъа барыб, хапары болган адамланы айтханларына къулакъ не башлайды. Ол абрекlege кьошулады, февраль революцияны, патчахны къротханларын эштеди. Хасан да, аны теуглери Бачир, Забит, Уважокъ да большевикле, халкъ джанлы болуб, халкыны къанын ичиб тургъанлагъа къраршы кюрешгенлерин ангылайдыла, большевикlege тартадыла.

Армавирде большевикlege тюбгенинден башлаб, Хасан джангы джолгъа чыгъады. Джашау ючюн кюрешеди, джангы джамагъатны адамы болуб квалгъанды.

«Инджикни джагъаларында» деген романны ызындан 1934 джылда М. Дышек ууну «Танг джарыкъ» деген романы чыгъады.

М. Дышек улу 20—30 джылладагъы черкес интеллигенцияны адамыды. Ол кёб заманны черкес газетин къллукъчусу болуб тургъанды. Андан сора илму-излеу институтда ишлегенди. Дышек улу талай окъуу китабы, окъуу кереклени авторуду.

Дышек ууну биринчи китабларыны баш темасы ёсюб келген совет джаш тёлнюю коммунист джорукъда юретиудю.

М. Дышек улу «Танг джарыкъ» романда бий Темботда джалчылыкыны кыйынлыкында тургъан бир джарлы, урунган черкес юйдегини юсюнден джазады.

Юйню тамадасы Батыр, джарыкъ кюнlege джетмей, кесини «Къалай болсуи? Кыйынлыкъдан чыгъар джол кыйда?» деген сорууларына джууаб табмагъанлай, ёлюб кетеди. Сабийлери ёксюз къаладыла. Андан ары ала джалчылыкъдан, ачлыкъдан, джаланигачлыкъдан башха джашау кърмейдиде. Ёсюб уллу болганларында, Батырны джашлары Хамид деген революционерни тегерегине джыйыладыла.

Хамид бла аны джёнгерлери абрек отряд кърарайдыла. Ал кёзюуде ала халкыны эзиб тургъан байладан кран аладыла.

Арта уа революцион агитацияны болушлугъу бла халкъны иши ючюн джан аямай кюрешедиле. Хамидни отряды революцион отрядха кышулады. Кызыл аскерчиле бла бир болуб, Совет власть ючюн кызауат этедн. Кызыл Аскер хорлагъаныда, кеслерини туугъан эллерине кыйтадыла. Кызыл байракъ джангы дуняны ачылгъанын билдиреди.

Черкес литератураны тамалын салыуда Х. Абук улу, В. Чернышев, М. Дышок улу кеслерини чыгъармалары бла уллу орун аладыла. 30-чу джыллада бу джазыучуланы тегереклерине ол джылланы эм фахмулу джан тѐлюсю — литераторла: А. Охта улу, Х. Гашокъ улу, И. Амирокъ улу, С. Темир улу, дагыда башхала джыныладыла.

Заман излегениге кѐре, эм бек керекли темалагъа джазыла ала

И. Амирокъ улу ишчи темагъа «Джан бригадир» деген повестни джазады (1935 дж.).

С. Темир улуну «Къууанчлы джашау» (1936 дж.) повестини темасы таулу тишпыруну азатлыкъ табханыды.

30-чу джыллада черкес литература эм уллу джетишимлерин прозада этгенди. Поэзия алай уллу орун алалмагъанды. Уллу Ата джурт кызауатха дерн кыруу «Черкесияны джан поэтлерини назмулары» (1939 дж.) деген, кѐбюсю Х. Гашокъ улуну назмуларындан кыралгъан бир китабыкъ чыкыгъанды.

Бизни областда шоклукъда, кырнаш бирликде джанаб тургъан миллетлени бирн —
Абаза литература абаза халкъ кесини тилинде джазыу, окъуу джанындан багъалы саугъаны 1932 джылдан башлаб табханды. Абаза, черкес литератураны да тамырын орнатыб тебреген Татлустаң Табул улу болгъанды. Уллу Октябрь социалист революциягъа дерн да элде сабийлени окъутуб тургъан устаз Табул улу, алфавит кыраб, миллетлени ичинде окъуу, билим джаяргъа излейди.

Биринчи просветителлеца, Табул улу да энциклопедист болгъанды. Устаз болуб ишлеб тургъанлай, ол назмула, поэмала, очеркле, пьесала, хапарла джазыб, фольклор джыйыб, орус джазыучуланы черкес, абаза тилге кѐчкюрѐб кюрешгенди. Эм биринчи Табул улу И. А. Крыловну чыгъармаларын кѐчкюргенди. Джазыу, сѐз усталыкыгъа орус джазыучула бла апа тилинде фольклордан юрепнгенди.

20—30 джыллада Татлустаң 20-дан артыкъ окъуу китаб чыгаргъанды. Алада кесини биринчи чыгъармаларын, поэмаланы, «Псыж», «Обур къарт», «Дадыра», «Эльбургъан», «Джулдуз», «Ошхамахо» («Минги Тау») деген хапарланы басмалагъанды. 1929 джылда Табул улуну «Зулий» деген биринчи китабы чыгъады. Бу китабха «Зарыля», «Зулий» (пьесалары), «Ишчи бла элчи», «Эски бла джангы джашау» деген илценнровкалары, назмулары киредиле. Абаза суратлау литература Табул улуну бу чыгъармаларындан башланады. Бизни кыралны башха

джаһш литературалары поэзиядан башланьыб прозагъа, драмагъа артхаракъ кёче эселе, абаза литература уа драмадан башлайды.

Абаза литератураны эм баш темасы — тиширыугъа баш эркиндик берилгенди.

«Зулий» деген пьеса тиширыуну шериятны, эски джорукъну азабындан кьутхарыу темагъа джазылгъанды. Пьесаны баш герою Зулий, 17 джылда, шериятны джоругъун кьаты тутхан джарлы юйдегини кьызы болады. Зулийни Алий деген бай тилейди. Аны келечилери келиб кьызын атасы бла сатыу-алыуну бардырадыла. Зулийни атасы кьызына багъа салады, келечиле уа кьалышы азыракъ берирча этерге кюрешедиле. Зулий кьарангылыкъ урукъдургъан, атасы бла эрини айтханларына баш ийиб турлукъ бир тиширыуду. Ол эрини не кыйынлыкъын да кёлтюрюб, юйдегисин чачмаз ючюн, чыдаб турады. Эри юсюне кьатын алыб келгенинде, Зулий, кыйынлыкъ джашаудан уяныб, кесин кьорууларгъа, джашауу ючюн кюреширге умут этеди. Алай а Зулийни юйден кьыстайдыла.

Зулийни атасы, Ханат деген кюпседен уллу кьалын алыб, экинчи эрге бериб иеди. Алай болса да кьылыгъы бузулгъан Ханат Зулийге джашау бермейди, кьыстайды. Туугъан атасы Зулийни юйюне кьоймайды.

Зулийге джан аурутхан, болушхан джангыз комсомолчу Джамботду.

Джамбот Зулийге, женотделге бар, анда джарлылагъа джарайдыла, аланы эркиндиклери ючюн кюрешедиле, сени ишинге кьарарыкъдыла, санга да джарарыкъдыла, анда сени джангы джашау, насыб сакълайдыла, деб ангылатады. Джамбот Зулийге уллу болушлукъ этеди. Адамланы ангыларын ёсдюрюуде, джангы джашауну ангылагыуда пьесаны магъанасы уллу болгъанды. Спектакльге кьараб бошагъанлай, таулу кьызла комсомолгъа кирирге кьагъыт джазадыла, джыйылыула этедиле, тиширыуну азагълыгъы ючюн кюреширге бегимле аладыла.

Табул улуну «Зарыля» деген сатиралыкъ комедиясында тау элге тамадалыкъ этиб тургъан старшинаны, бийни, кюнсени бетензликлери хыликке, самаркьау халда суратланады, джазыучу адамланы келишиулеринде джашауну эски джорукъларына кьаршчы турады. Акъыллы, ариу кьылыкълы, юйдегисинне, эрине тюз, чырайлы таулу тиширыуну — Зарыляны сыфатында джазыучу халкыны ичинден чыкъгъан адамланы болумлу, акъыл, кьылыкъ бла да опглу болгъанларын кёрдюзеди.

Зарыля 20 джыл болгъан, эри бла ариу джашагъан тиширыуду. Зарыляны бий да, старшина да, кюпсе да джаратадыла, хар бири Зарыля да аны джаратырын джашыртын излерге умут этеди. Быланы бу муратларын Зарыля эрине айтады. Зарыля да, эри да бир акъыллы болуб, халкыны аллында аланы хыликке этерча, ийлыкъдырырча, керти адамлыкъсызлыкъларын,

бетсизликлерин айгъакъ этерча, мадар табадыла. Къара иншет-ли бийин, кюнсени, старшинаны кертти бетлери, аманлыкъчылыкълары, адебсизликлери халкъгъа ачыкъ болады. Фольклор сюжет бла хайырланыб, джазыучу джангы, джашау излемге келинген литература чыгъарма — пьеса джазгъанды.

«Иичи бла элли», «Эски эмда джангы джашау» деген инсценировкаларында джангы джашау ючюн эски джашаугъа къаршчы кюреш ачаргъа чакъырады. «Эски эмда джангы джашау» дегенде эски джашауну сыфатын толтургъан Гудучугъа, Ичкичиге, Патчахха, Генералгъа, Джер неге къаршчы Совет власть, къызыл аскерчи, Джангы джашау суратланадыла. Инсценировка «Биз джангы джашау — социализм ишлерикбиз!» деген чакъырыу бла бошалады.

Джангы джашаугъа чакъырыу халда джазылгъан, суратлау чемерликин коллективлери сценада салгъан быллай чыгъармаланы халкъны политика ангысын ёсдюрюуде мардасыз уллу магъаналары болгъанды.

«Школ», «Джырла», «Пионер газет» деген назмулада Табул улу джангы джашаугъа чакъырады, окъууну хайырын ангылатады, биллим алыргъа кереклисин айтады.

Табул улуну черкес, абаза литератураланы ёсююне уллу магъанасы болгъанды.

1933 джылдан башлаб, «Къызыл Черкесия» деген газетде абаза тилде бир бет басмаланыб чыгыб тургъанды. 1938 джылдан бери уа «Къызыл Черкесия» деген газет чыгъады абаза тилде. Газетде ал кёзюледе джаш литераторланы—Д. Оза улуну, Н. Оза улуну, И. Табул улуну, Х. Джыр улуну, П. Цекъо улуну биринчи чыгъармалары басмаланадыла.

Абаза литература 1940—1941 джыллада иги ёсюб башлайды. Литератураны ёсююне фольклордан — нарт эпосдан, исторнялыкъ айтыуладан басмалашган затла уллу болушхандыла. Фольклор джазыучуланы сёз усталыкъгъа, сюжет кёураугъа юретгенди. 30-чу джыллада джаш абаза джазыучуланы чыгъармаларыны баш темасы В. И. Ленин, Коммунист партия, халкъла арасы шохлукъ болгъанды (М. Малхоз улуну назмулары «Бизин Ленинбиз», П. Цекъо улуну «Совет Конституция», «Къызыл аскерчи болгъан уллу насыбды»).

30-чу джыллада абаза литературада проза башланады. Ал кёзюуде джазыучула фольклор мотив, сюжет бла хайырланадыла (Джыр улу Хамидин «Тиширыула азат къалай болдула», «Джашыны джигитлигин ол кёрмей къалады», «Мангкъабурун бий»). Джашауда болгъан затлагъа таяна, хапарла джазарышан да этедиле бу кёзюуде.

Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла абаза тилде джангы джазыу джарашдыругъа, басма ишни кёураугъа уллу кюч салынганы абаза литератураны андан ары ёсююне кертти болушлукъ болгъан эди.

Ногъай литература 30-чу джыллада, Къарачай-Черкесияны башха миллет литератураларыча, ногъай литература да ёсюб башлайды: бу джыллада М. Къурманалий улу «Бу кёзюудеги сабий назмула», «Школну файдасы», «Сабийлени макъамлары» деген бир бёлек китабыкълары басмалайды.

Фазил Абдулджалил улуну 1932 джылда «Мурат шахарда не кёрдю», «Эринчек Керей», 1936 дж. «Повесть», «Кёбледен экеу» деген китабыкълары басмаланадыла.

1932 джылда Х. Къарас улуну «Сабийле бир-бирине къалай болушадыла» деген китабы чыгады. Х. Булатукъ улу ногъай тилде «Фатимат» деген биринчи пьесаны джазады. Бу кёзюуде джаш ногъай джазыучула кеслерини чыгъармачылыкъ джолларында фольклор поэзиягъа таянадыла.

Ногъай халкъны фольклорун джыйыуда, сюзюуде ногъай халкъгъа окъууну джар ючюн кюрешген устаз эмда алим Джанибекланы Абдул-Хамидге уллу орун бериледи. Аны ногъай фольклорну джыйыуда, басмагъа джарашдырыуда кёбджыллыкъ ишини ногъай тилни, литератураны ёсююуне сёзсюз уллу дараджасы болгъанды. Халкъ джырлары, таурухланы, джомакъланы, эртдеден айтылыб келген хапарлары джыйыу, аланы басмалау ишлени Джанибек улу Октябрь социалист революциягъа дери башлагъанды, Совет властны ал джылларында ол ишни тохтатмай кюрешгенди. Джанибек улу ногъай школлагъа биринчи окъуу китаблары авторуду. Алагъа кесини гитчерек чыгъармаларын да («Ногъай той», «Сатлыкъ бийле», «Къарайдар бла Къызыл Гуль») кийиргенди. Джанибек улу чыгъармаларын фольклор материалгъа кёре джарашдыргъанды.

Ленинчи миллет политиканы кючюнден миллет кадрлары хазырлайдыла, ногъай совет интеллигенция къуралыб, аны ичинден джазыучула чыгадыла.

Ногъай тилде биринчи назмула, очеркле, хапарла 30-чу джыллары аллында газетни бетлеринде чыгыб башлайдыла. («Джарлы Исхакъ» деген псевдоними бла Сеит улу Къурманни фельетонлары). Джаш поэтле Д. Акъсий улу, А. Къазакъ улу, М. Джагъаппир улу, Х. Къарас улу, Ф. Абдулджалил улу кеслерини назмуларында окъууну, коллективизацияны, социализм къурауну юсюнден агитацияны бардырадыла, халкъгъа Совет власть берген жангылыкъланы терен маъаналарын ангылатадыла. Ала Уллу Октябрь революцияны, Къызыл Аскерини, Совет джуртубузну юсюнден, совет адамны урунууну, урунууну тулпарын махтаб джазадыла.

Джаш джазыучулары чыгъармалары ногъай литератураны историясында маъаналы орун аладыла. Ала кёргюзген баш, керекли проблемаланы артда кеслерини творчестволарында белгиле ногъай джазыучула терен суратлайдыла, ёсдюредиле.

30-чу джыллада джаш джазыучулары ичинде артыкъ белги-

тінде Ф. Абдулджалил улу бла Х. Булатукъ улу болады.

Ф. А. Абдулджалил улу 1913 джы 1 марта Къанглы элде туугъанды. Школну бошагъандан сора 1927 джылда Черкесскеде педтехникумгъа киреди. Назмуларын студент заманында джазыб башлайды. Аны биринчи «Окъуу кампаниясы келди» деген назмусу «Къызыл Черкесия» деген газетде 1931 джылда чыгъады. Андан сора кѣб сабий хапарчыкъ джазады: «Мурат шахарда не кѣрдю» (1932 дж.), «Эки дуння» (1939 дж.), «Биз социализм къурайбыз» (1932 дж.), «Эринчек Керей», «Кѣбледен экеу», «Повесть» (1936 дж.). «Хорланган джаула» (1936 дж.) деген пьесасында кулакка бла кюрешин кѣргюзеди. Пьесаны баш герою Асан бла комсомолчула ногъай элдеде социализм къураугъа бузукъ болгъан джаулагъа къаршчы кюрешедиле.

Ф. Абдулджалил улуну чыгъармачылыкъ джолу аны джамагъат ишлери бла байланыбды.

30-чу джыллада Абдулджалил улу комсомолну обкомуну секретары болуб ишлейди. Аны бла биргелей. Илму-излеу институтну аспирантурасында окъуйду.

Абдулджалил улу бу джыллада литература джаны бла да ѳсгенде есюб барады. Назму, къысха хапар жанрдан поэмалагъа, повестлеге кѣчеди. Сѣз ючюн, поэма «Кѣбню кѣрген Къобан суу» (1936 дж.).

Фазилни чыгъармачылыкъ джолун алыб къарасакъ, ол Совет къралны социализм ишлеген джолунда хар кѣзююню суратлагъаппай тургъанды. Аны чыгъармалары революциягъа, Коммунист партиягъа, Ленинге, Къызыл Аскерге, туугъан кърадыбызгъа аталыбдыла. Фазилни чыгъармаларында урунууну темасы тыйыншы орун алады.

Социалист урунууда джигерлени махтай, эринчеклени селеке этиб джазады («Эринчек», 1940 дж.).

Фазил кѣб тюрлю жаирда джазгъан литератор (прозаик, поэт, драматург, критик) эди.

Къарачай-Черкесияны къарнаш миллетлерини тиллеринде чыккыган литературала бир-бири бла байламлы ѳсгендиле, сынам алыуда, бегнуде бир-бирине себеб болгъандыла.

Литераторла, джазыучула, къайсы миллетден болсала да ала, къайсы тилде, къайсы темагъа, къайсы жаирда джазсала да, бир иннетни тутхандыла, бир борчну толтургъандыла. Байламлы ишлей, учунууну, иннет байлыкъны, джазыу усталыкъны бир кѣзлеуден ала, бир джолну баргъандыла, бир халкъгъа — совет адамлагъа, коммунизм къураугъа ишлегендиле.

Аланы барысына болушлукъ берген, джол усталыкъ этген ленинчи Коммунист партия болгъанды, усталыкыгъа юретген, сынамындан чомарт юлүш берген орус литература болгъанды. Ол себебден областны миллет тиллеринде чыккыган литератураны — проза болсун, поэзия болсун — джетнишимлери бирча уллуду.

БАШЛАРЫ

СССР-де социализм кыралган кезюде кырачай литература (1929—1941)

Байкыуланан Даут	15
Чыгармачылык джолу	16
Ленинск, Ленин джолу бла	20
Призывник джыры	21
Хасан тулпарларына	22
Испан кызычык	23
«Шама алгын бла энди» деген поэма юсюнден	27
Шамай алгын бла энди (поэмадан юзюкле)	28
Дырынчы тишируу джыры	47
Поэтни Улуу Ата джурт кызауатны заманында хорламга чакырган назмулары («Ата джурт юсюн алга!» деген назму китадан)	48

Кышак материал

Мариям бла афенди (поэмадан юзюкле)	50
Поэма	73
Аппаланан Хасан	75
Кыра кюбюр	81
«Кыра кюбюр» романы юсюнден	128
Хапар	137
Повесть	137
Роман	138
Джыуучу стили	138
Этезланан Умар	143
Кыяла унутмагандыла	143
«Кыяла унутмагандыла» деген повести юсюнден	162
Повести образлары	163
Романтизм	172
Шахмурзаланан Санд	174
Минги Тау	175
В. И. Ленин	178
Сюрючю	179
Батхан Чолпан	180
Малчыла	181

Кышак материал

Кылабекланан Солтан-Хамид	182
Бостанланан Хасан	184
Джангы джашауга	185
Совет джуртум	187
Хорланмазлык Кызыл Аскер	188
Кыуанчлы ана	189
Техника	190
Сабанчы бла темирчи	191
Батчаланан Абдул-Керим	193
Башладым	193
Сельмаш завод	194
Кызыл Аскер	196
«Ахмат-Батыр» пьесаны юсюнден	197
Ахмат-Батыр (пьеса)	200
Драма	224
Тилин суратлау мадарлары	224
Тенгешдириу	224
Бетлендириу	325

Асыл героину суратлануу	225
Эбзеланы Шахарбий	226
Огьурлу (комедия)	228
«Огьурлу» деген пьесаны юсюнден	275
Орусланы Махамет	279
Тору атым	282
Къурч кылычым	284
«Хурла кёл» деген чыггарманы юсюнден	286

Къошакъ материал

Хурла кёл	286
Памятник (А. С. Пушкинден)	292
Сибирге (А. С. Пушкинден)	292
Эртден (А. С. Пушкинден)	293
Къышхы джол (А. С. Пушкинден)	293
Къышхы ингир (А. С. Пушкинден)	294
Къышхы эртден (А. С. Пушкинден)	295
Анчар (А. С. Пушкинден)	296
Алаша (А. С. Пушкинден)	297
Юзюлген кюрт (А. С. Пушкинден)	297
Шайтанла (А. С. Пушкинден)	298
Борлакъланы Тохтар	300
Партиягъа	302
Ленини памятниги	303
Ана джуртум	304
Лётчикни джыры	305
Мени Республикам	305
Мени къаламым	306
Чекчи Заурну Зуриятха письмосу	307
Колхозчу тиширыуну джыры	308

Къошакъ материал

Чапракъчыкъ (М. Ю. Лермонтовдан)	309
Хауа кеме (М. Ю. Лермонтовдан)	310
Къарачай-Черкесияны къарнаш литературалары	312

Карачаева Асият Исмаиловна *Борлакова Дарья Баталбиевна* **КАРАЧАЕВСКАЯ ЛИТЕРАТУРА**

Учебник-хрестоматия для 9 класса

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев. Художник Н. Г. Крицкий. Худож. редактор М. П. Бертник. Техн. редактор М. Г. Климовская. Корректор К. А.-К. Салпагарова. Сдано в набор 10.09.82. Подписано в печать 04.03.84. ВУ 60572. Формат 60х90¹/₁₆. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Печ. л. 20. Уч.-изд. л. 21,2. Заказ № 4139. Тираж 2000 экз. Цена 15 коп. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства. 357100. Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати. Карачаево-Черкесская укрупненная типография. 357100. Черкесск, Первомайская, 47.